VÁMBÉRY ÁRMIN

KÜZDELMEIM

Lilium Aurum

Vámbéry Ármin

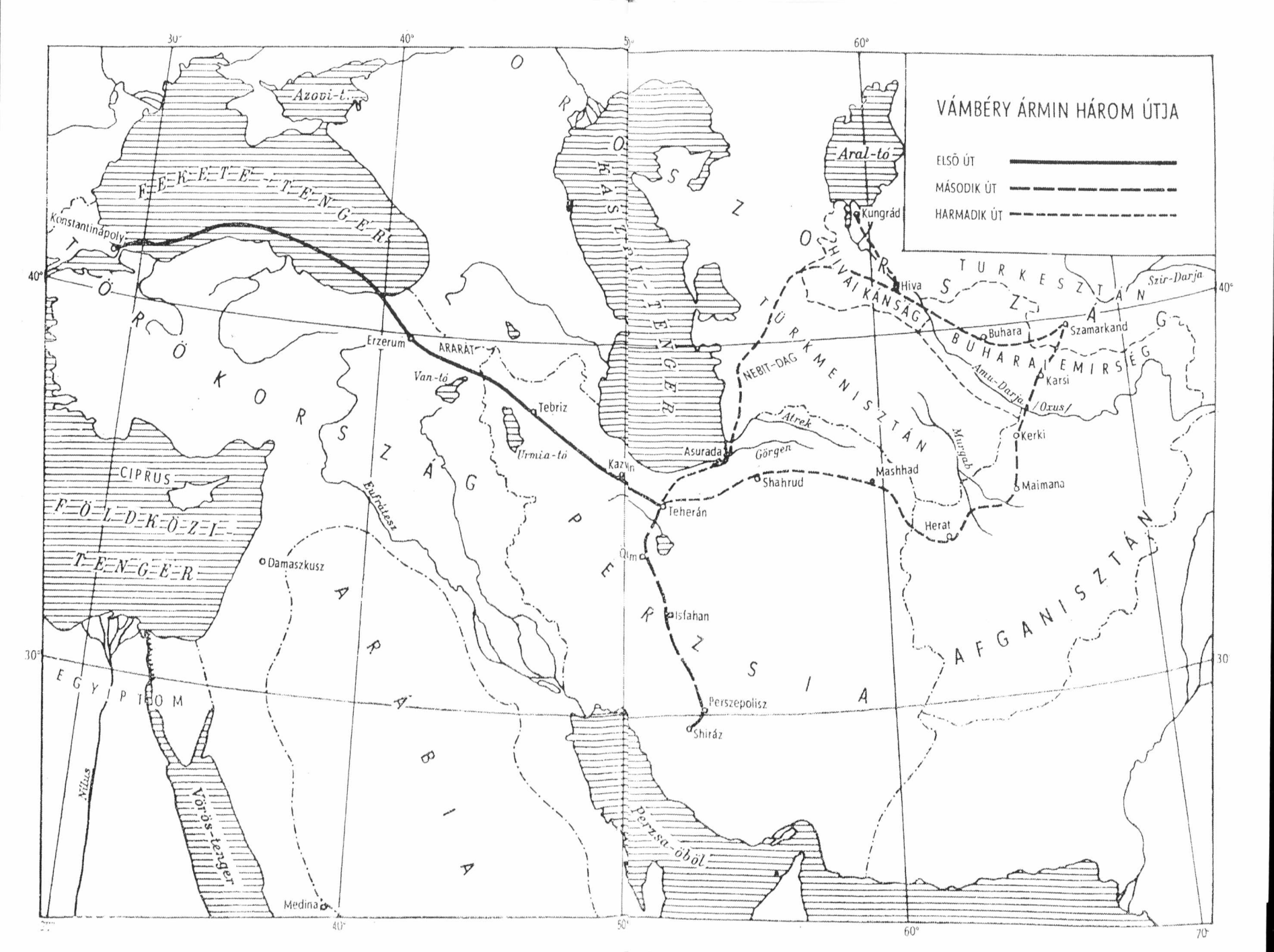
VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
Azovi-t.
FEKETE-TENGER
Konstantinápoly
TÖRÖKORSZÁG
Erzerum
ARARÁT
Van-tó
Tebriz
Urmia-tó
Kazvin
Asurada
Teherán
Qum
Isfahan
Perszepolisz
Shiráz
Eufrátesz
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
Damaszkusz
EGYIPTOM
ARÁBIA
Nilus
Vörös-tenger
Medina
Perzsa-öböl
PERZSIA
OROSZ BIRODALOM
KASZPI-TENGER
Aral-tó
Kungrád
Hiva
CHIVAI KANSÁG
TÜRKMENISZTÁN
NEBIT-DAG
Átrek
Görgen
Shahrud
Mashhad
Herat
Amu-Darja /Oxus/
Karsi
Kerki
Maimana
Murgab
AFGANISZTÁN
BUHARAI EMIRSÉG
Buhara
Szamarkand
TURKESZTÁN
Szir-Darja
30°
40°
50°
60°
70°

Vámbéry Könyvek

Vámbéry Ármin

KÜZDELMEIM

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2001

V27

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma, a Magyar Kulturális Örökség Minisztériuma Határon Túli Magyarok Főosztálya és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta

© Lilium Aurum, 2001
ISBN 80-8062-104-7

Előszó

Van egy török példabeszéd, mely azt mondja, hogy magáról csak az ördög szokott beszélni. Hát bizony sok igazság van ebben a mondásban, s hogy mégis hozzáfogtam önéletrajzom megírásához, arra két különböző ok indított. *Először* meg akartam mutatni a hazai olvasónak, hogy az a lelkierő és kitartás, melynek közép-ázsiai viszontagságaim közben tanújelét adtam, szorosan összefügg ifjúkorom küzdelmével és szenvedéseivel, tehát korántsem méltó arra a nagy bámulatra, melyet a művelt világban keltett. Az ember könnyen elviseli azt, amihez gyerekkorában hozzászokott. Azonkívül tekintetbe kell venni a kort, melyben nevelkedtem, és a hazánkban akkor uralkodó szellemet, mely a rendkívüli pályára serkentett és buzdított, s amely szellem, fájdalommal mondom, manapság tetemesen eltompult. *Másodszor,* e könyvem fél századnál hosszabb idő eseményeiről emlékezik meg; olyanokról, melyek hazánkban s olyanokról, melyek az általam lakott idegen országokban folytak le, s ez események közt, tekintve a szoros és benső viszonyt, melyben a különböző népek társadalmával éltem, talán sok olyan adat van, melyet kár volna átengedni a feledésnek. És végezetül: pályafutásom rajzának közzétételével arra is számítok, hogy részletei bátorító hatással lesznek azokra, kiknek ifjúkora sorsban hasonlatos az én ifjúságomhoz. A szegénység és elhagyottság mindenféle nyomorúságával küzdő ifjúban, ha elolvassa e lapokat, talán felébred az a gondolat, hogy az ernyedetlen és becsületes munkát végre mégiscsak siker koronázza, s talán majd azt mondja magában: „Ami sikerült Vámbérynek, sikerülhet nekem is!" Mert a példában a legjobb oktatás rejlik, és sohase felejtsék el ifjú barátaim e perzsa mondatot:

Beszakhti sud pukhte merdi huner
Beates muszaffa seved szim u zer, –

azaz:

A nyomorban érik a férfierény,
A tűzben tisztul az arany s ezüst.

Hogy önéletrajzom magyar kiadása tetemesen bővebb az eddig megjelent angolnál, nagyon természetes; mert szűkebb családi körben sok olyant elbeszél az ember, ami az otthoni viszonyokra vonatkozik s ami a külföldi olvasót kevésbé érdekli. E tekintetben különös érdeme van *Balla Mihály** úrnak, ki hű munkatársam volt, sok adatot kutatott fel múltamra vonatkozóan, és fáradhatatlan volt könyvem sajtó alá terjesztésében. Nem mulaszthatom el tehát, hogy neki ez alkalommal ki ne nyilvánítsam hálás köszönetemet.

Budapest, 1905. április havában

Vámbéry Ármin

* Balla Mihály (1862–1955) – újságíró és fordító. Mintegy 40 kötetet fordított (Csehov, Dickens, Galsworthy, Kuprin stb.), s ő fordította le magyarra Vámbéry Ármin The Stroy of my Struggles c. önéletrajzi kötetét Küzdelmeim címmel.

Első fejezet

Származásom és gyermekkorom

*Cogito ergo sum!** Igen, itt vagyok; de hogy mióta vagyok itt, arról már bajosan adhatnék számot, mert nincs hozzá semmi támasztékom. Nekem, tudniillik, földi létem elejétől fogva az a kétes szerencse jutott osztályrészemül, hogy zsidó szülők gyermekének jöttem a világra, s mivelhogy a zsidóknak Magyarországon akkoriban még senki sem tette kötelességévé, hogy rendes anyakönyvet vezessenek, a hatóságok pedig beérték a községi elöljáróság szűk adataival is, tisztára képtelen voltam reá, hogy születésem évét illetőleg hiteles följegyzésre bukkanjak. Anyámtól nemegyszer hallottam, hogy nem sok idővel atyám halála előtt, valamikor József napján láttam meg a napvilágot, és mert atyám egyike volt az 1830-ban kitört

* Gondolkodom, tehát vagyok!

nagy kolera utolsó áldozatainak, azt hiszem, nem tévedek, ha születésem évét 1831-re vagy 1832-re teszem.

Minthogy a családi leszármazás tudományának különös barátja sohasem voltam, megkímélem az olvasót nemzetségfám részletes ismertetésétől. Dédapám, amennyire hallomásból tudom, bajor földről, a jó Bamberg városából szakadt Magyarországra, mikor pedig II. József császár családnév felvételére kényszerítette zsidó hitű alattvalóit, nagyapám, ki már itt született, őseinek városára gondolt, és Bamberger néven íratta be magát a zsidók nyilvántartó lajstromába. A *B* betű idő múltán *W* betűvé lágyult, és atyám már Wambergernek mondotta magát, ámde nemigen élt a reá késztetett névvel, mert az ortodox zsidók régente annak a keleti szokásnak hódoltak, hogy az apa neve volt a fiú predikátuma, s e szerint a családnévnek voltaképpen csak a hivatalos használatban volt jelentősége. Atyám ezenkívül nemcsak jámbor zsidó, hanem kitűnő talmudista is volt, ki nappalait, sőt éjszakáit is tanulmányainak áldozta, és nem sok ügyet vetett a világ dolgaira és hétköznapias eseményeire. Hitbuzgóság és tudásvágy a kettős, hatalmas rugója ennek a különleges zsidó tudománynak, melynek tanítványai szellemi és vallási célok felé törnek egyazon úton, s ehhez képest édes álmodozás közben élik napjaikat oly világban, melyből csak az ázsiai vallásos hit teológusai veszik ki a maguk részét, amelyet azonban a kételkedéstől erősen áthatott keresztény teológusok már régóta elveszítettek. Anyám beszélte nekem, hogy atyámat már kora ifjúságában hatalmába ejtette a mámora ennek az üdvözítő rajongásnak, mert nagyon félszeg és ügyetlen volt az emberekkel való érintkezésben, s mikor leánynézőbe ment anyám szülei házába, a morvaországi Lundenburgba*, láttára halkan összenevettek a Malawan család leánysarjadékai. De anyám – festeni való tizennyolc éves szép leány volt – csakhamar kedvét lelte az elfogódott fiatal tudósban, kit szerencsésen ajánlottak be

* Lundenburg = Břeclav

hozzá tüzes szeme párja és arcának kellemes vonásai. Mostohaanya keze alatt nevelkedve és már serdülő leány korában nem egy cseppjét ízlelve meg az élet keserű poharának, úgy remélte, hogy megleli boldogságát a komoly és szent életű férfi oldalán. Könnyű lélekkel nyugodott meg tehát ortodox atyja akaratában, istenhozzádot mondott szülővárosának és az atyai háznak, hogy útra keljen az alig hogy megismert talmudtudóssal Magyarországra, Pozsony vármegye Szentgyörgy nevű városába, hol atyám, bennszülött létére, bízva bízott benne, hogy a község meg fogja választani rabbihelyettesének.

De ismeretes dolog, hogy a teológusok minden felekezetében féktelen gyűlölet, irigység és fojtott harag dúl a saját pályatársak ellen, s e szent férfiak tudvalevőleg általában jóval mérgezettebb fegyvert forgatnak, mint a világi javak legtüzesebb szerencsevadászai. A szentgyörgyi talmudisták – számra nagyon kevesen lehettek okvetlenül – e gonoszságtól mentek nem valának, és mert atyám az ő csöndes, szerény természetével nem termett rá a küzdelemre, hovahamarább veszendőbe ment a reménység, hogy valaha a község segédrabbinusi székébe juthasson, és ez időtől fogva már csak a tanulmányaiért való lelkesedés ragyogó fénye vethetett világosságot a szegény ember jövőjének elborult egére. Örökösen a Misna* és a Gemara** kifogásain tűnődve és elmélkedve, a jó ember csakhamar megfeledkezett róla, hogy az a szegény hozomány, melyet anyám a házhoz hozott, korántsem olyan vég nélkül való és enyészhetetlen, mint kedves tanulmányának végeláthatatlan vitái és bizonyítékai, s hogy az embernek, ha meg is akar élni, a fóliánsok mellől bizony ki kell néznie a mindennapi élet tarka vásárjára is. E kegyetlen kényszerűség miatt elég hamar s eléggé kíméletlenül felrázta anyám gyakorlatias gondolkozása. Ő, szegény, jó korán felismerte már a helyzet véghetetlen komolyságát, s az eszközök és módok, melyekkel ez az

* A judaizmus egyik alapkönyve.

** A Talmud része, mely a Misna értelmezését tartalmazza.

okos, ám fiatal és tapasztalatlan asszony segíteni igyekezett a bajon, hellyel-közzel nagyon kemények voltak, de fájdalom, céltalannak és hiábavalónak bizonyultak. Egyszer azt ajánlotta az urának, hogy liszttel és gabonával kereskedjék, máskor csapszéket akart nyitni, mikor pedig ez a terv mind dugába dőlt, a jámbor talmudistának házaló körútra kellett indulnia Szentgyörgy közvetlen környékére, hogy talán hoz valami kis nyereséget a konyhára a falvakban összevásárolt nyerstermény.

Hogy milyen borzasztó mártíromság lehetett a lelkes talmudistának, mikor fóliánsokkal tele szobájából kénytelen volt kimenni a környék durva lelkű tót parasztnépe közé, és hozzá milyen óriási önmegtagadásába kerülhetett, a „Halakha" és a „Haggadah"* hímes mezejéről a nyomorult alkudozás terére lépni egy-egy zsák borsóért vagy babért, egy-egy birka- vagy kecskebőrért, oh, arról nemegyszer sűrű könnyhullatás közben emlékezett meg anyám, mert hiszen gyöngéd szerelemmel vonzódott atyámhoz. Együtt érzett vele a tanulmányain való lelkesedésben is, együtt szenvedett vele, mikor lelki tusáját vívta, de nagy zsarnok a szűkölködés; biztatta hát és bátorította, és szegény atyám, úgy mondotta, csak nagy ritkán fogyott ki a béketűrésből. Egyszer, esős őszi napon – beszélte anyám – még egészen nyers tehénbőrt vásárolt a récsei mészárostól és öreg este volt, mikor mázsás terhével a hátán, bőrig ázva és a mély sár taposásában kimerülve, hazaérkezett. Anyám készülten várta az egyszerű vacsorával, de ő csak éppenhogy ledobta a nehéz terhet és sietett a tanulószobájába, fóliánsai közé temetkezett; s mikor anyám, megunva a várakozást, utána ment, úgy el volt már mélyedve tanulmányába, mintha egész nap ki se mozdult volna a szobájából.

Ilyen szokásokkal és ilyen életnézetekkel természetes, hogy nem lehet megalapítani egy család szerencséjét ezen a

* A Biblia elbeszélő és tanító könyveihez fűzött értelmezések és kiegészítések a zsidó vallásos irodalomban.

világon! Nincs hát mit csodálni rajta, hogy az élet szükségleteit gyakorlatiasabb érzékkel felismerő anyám belátta végre, hogy jobb lesz, ha békén hagyja urát a fóliánsai közt, és a ház egész gondját inkább magára veszi. Anyám ily körülmények közt maga vette kezébe a vezetést. Ő volt az, aki a világgal az érintkezést fenntartotta, atyám pedig a tanulószobájában ülve, őrizte a házat. Szomorú fölcserélése volt biz ez a kötelességeknek, amelybe csak azért nyugodott bele anyám, mert jámbor zsidó nő létére úgy vélte, hogy Istennek tetsző dolgot művel; de nem felelt meg a család érdekének már azért sem, mert anyám járatlan volt az élet küzdelmében. A szegénység hát egyre nyomasztóbb lett a házban, s mikor az Európába akkortájt betört koleravész öldöklő angyala Felső-Magyarország nyugatán is jelentkezve, atyámat sírba döntötte, anyám, huszonkét évével, özvegységre jutott, két gyermek gondját cipelve, a legnagyobb nyomorúságban.

A nagy csapás, a nyomasztó szegénység és az idegen föl dön való elhagyatottságának érzete csodás akaraterőt öntött a fiatal, elszánt és okos asszony lelkébe. Házához vette egy lundenburgi fiatal barátnőjét, hogy vigyázzon a gyermekekre, ő maga pedig annál szabadabb lélekkel járhasson a dolgai után. Éjt nappallá téve dolgozott szüntelenül, s özvegységének második esztendejében már annyira vitte, hogy pincéje jó borral volt tele, az éléstára színültig gabonával és vendéglője a legnépszerűbbek egyike egész Szentgyörgy városában. Az üzlet jól ment, de mivel azt hitte, hogy azért erős férfikarra is szükség van, második házasságra lépett egy hozzája való dunaszerdahelyi fiatal emberrel, kire most az a hivatás nézett, hogy a két árvának, tudniillik nekem és nővéremnek atyja, neki magának pedig támasza és életének pályatársa legyen. Nem kereshetem, nem is szabad keresnem, hogy anyámat e lépésre a fiatal özvegyek közös oka és ürügye ösztönözte-e, vagy hogy csakugyan szüksége volt-e a segítségre. Elég az, hogy sorsát jobbra semmi esetre sem fordította, mert Fleischmann úr, a második férje, ugyan jó-

lelkű, tisztességes ember volt, de éppenséggel nem volt szorgalmas és vállalkozó férfiú. Megosztotta vele a jólétet, de nem úgy a munkát, s ahogy leforgott az első év és anyám szemére lobbantotta tétlenségét, azt felelte, hogy ott az idegenben nem leli helyét, nem tudja elhelyezni munkaerejét, de menjen csak vele anyám az ő szülővárosába, Dunaszerdahelyre, majd meglátja, hogy családja és ismerősei körében jobban megfelel a családfenntartó kötelességeinek.

Így került anyám, s vele én is, Dunaszerdahelyre, abba a városba, mely öntudatomat ébredni látta. Szülővárosomnak én ezért ezt a várost tekintem, s nem azt a másikat, melyben a nap fizikai világosságát megpillantottam.

Körülbelül hároméves lehettem ekkor, és csak rendkívül halovány emlékét őriztem meg földi létem első tanyájának. De élénken emlékezem még a jelenetre, mikor a kocsmaszobában ott tipegtem a hosszúkás nagy asztal alatt, melyen sorba volt rakva körös-körül az apró zsemlye, s a jóízü süteményt én szép sorjában felfaltam mind, mert már akkor is figyelemre méltó jeleit adtam valóban tekintélyes étvágyamnak. E gasztrikus mesterfogásaimban hellyel-közzel megzavartak a belépő vendégek, kik tréfa okáért rám fújták a habot a sörös poharukról, igaz ijedelmemre, mely emlékezetemben él még ma is. Halovány emlékezetével bírok az első életeveim más eseményeinek is. Például emlékezem még határozottan arra a reggelre, midőn lábfájással ébredtem, és sántítani kezdtem; ez volt az idő, mikor a csípőfájás betege lettem, s a bal lábamra megbénultam. E bajomra aztán gyógyulást – mint a későbbiekből majd kitűnik – nem is leltem soha. Átköltözésünkről is, mely egy nagy parasztszekéren esett meg, van némi emlékezésem, de annál bizonytalanabbak az emlékezéseim az első két vagy három esztendőre, amelyet fogadott szülővárosomban, Dunaszerdahelyen töltöttem.

Amikor más gyermek térdig jár a rózsában és az aranyos ifjúkor örökké derült ege mosolyog le reá, nekem akkor

csak tövis, nélkülözés és sokféle nyomorúság termett. Mert elég hamar kiviláglott az, hogy mostohaatyánk áldott jó ember volt ugyan, mint említettem, de annál kevesebb volt benne azokból a tulajdonságokból, melyek az élet küzdelmében nélkülözhetetlenül szükségesek arra, hogy az egész család boldogulhasson. Az a szerény tőke, melyet anyám Szentgyörgyből hozott magával, szemlátomást fogyott, a szegénység beköszöntött a házba, a család békéje oda volt, és mi, gyermekek a legkeservesebb módon megszenvedtünk anyánk egyre növekvő kétségbeesése miatt. A kocsmát be kellett csukni, mert fenntartására nem volt meg többé a mód, és a kereset új neme váltotta föl a csaplárosságot: a piócakereskedés, mely úgyszólván családi üzletága a dunaszerdahelyi Fleischmann családnak. Igazabban szólva, nyomorúságos házalókereskedés volt biz ez. A Fleischmann testvérek összevásárolták a sok piócát, melyet a parasztok a környék töméntelen mocsarában gyűjtöttek, és szétválogatva, eladogatták Felső-Magyarország gyógyszertáraiban. E szerint én is hamarosan megismerkedtem az üzlet minden csínja-bínjával. A piócák, nagyságuk szerint, körülbelül negyven centiméter hosszú vászonzacskókba voltak szétosztva, és minden huszonnégy órában kétszer meg kellett őket fürészteni. A munkának ebben a részében segíteni kellett a gyermekeknek is, s nekem különösen sok bajomba került, míg leküzdhettem a nyálkás testű férgek iránt érzett utálatomat. Néha megesett, hogy a piócák éjnek idején kiszabadultak nem elég erősen bekötözött vászonzacskóikból, és szertekúsztak a szobában, mely közös alvóhelye volt a családnak; minthogy pedig mi, gyermekek, elegendő ágy hiányában a földön háltunk, hol az egyikünk, hol meg a másikunk riadt fel álmából rémült kiáltással, mert az éhes állatkák a bőrünkre akaszkodtak és íziben szívni kezdték a vérünket. Ilyenkor természetesen általános riadó támadt a szobában, a vérszopókat a mécs világa mellett össze kellett keresgélni és újra zsákba kötni. Mi, gyermekek nagyban derültünk az éjszakai jelenetek nevettető izgalmain.

A közben négytagúból hat-, sőt héttagúra nőtt család minden üdve és keserve a pióca kelendőségétől és árfolyamától függött. Magyarországon akkortájt még sűrűn rakták a piócát a beteg emberiségre, de mert a haladó orvosi tudomány ellene volt a vér minden csökkentésének, lassan-lassan kiment a divatból a pióca, és abban az arányban, amint az értéküket veszítették ez állatkák, nőttön-nőtt a szegénység szüleim hajlékában. A gyermekkor virágfakasztó napjaiban én hát csak a szegénység és a mindennemű nélkülözés keserű gondját láttam szemeimmel. Különösen megnőtt a bajunk, mikor mostohaatyám néha hetekig tartó házaló útján a messze vidéket járta, és fogytán volt a pénz, melyet otthon hagyott. Ilyenkor heteken át nem kaptunk mást, mint fekete kenyeret, krumplit a legkülönbözőbb formában és kiadásban, vagy köles- és bodzakását. A kávé és a tej a csemegeféle osztályába tartozott nálunk, húst pedig nagyon vékony falatokban, csak szombaton, vagy más ünnepnapon kaptunk. Néhanapján szűkében voltunk a kenyérnek is, és elevenen él még emlékezetemben, hogyan kellett szert tennünk reája. Házunk, természetesen szegényes, roskadozó, földszintes bérház, a város végén állott egy füzes szélén és közvetlenül a nagy rét mellett, amelyen kóbor cigányok szokták felütni füstös sátraikat, s engem így már jó korán megismertettek a vándorló élet fogalmával. Mintha most is előttem állnának Indiának e barna bőrű gyermekei, az egyik meztelenül, a másik rongyosan, de nagy ezüst gombokkal a tépett köntösén: ez a társaság maga volt a megfestett nomád élet. „Oláh cigányok" voltak, ahogy felénk közönségesen nevezték őket, vadabbak és féktelenebbek, mint félig-meddig letelepült testvéreik, és lopásból, jövendőmondásból, kovácsmesterségükből tengették életüket. Olyan edzett volt e nép, hogy csikorgó hidegben is ott tanyáztak a szabad ég alatt, és reggelre kelve a lovak két oldalán függő párnák közé dugdosták purdéikat, úgy vonultak tovább rejtelmes útjaikon. Az asszony rendszerint a ló hátán ült, a kamasz és a férfinép mögöttük gyalogolt.

A házunk mellett vitt el az országút a Dunaszerdahely és Komárom közé eső csallóközi falvakba, és mert pénteki napon a környékbeli koldusok szabadon kéregethettek a mezővárosokban, a mi házunk előtt vonult olyankor a városba a koldusok minden nemű és korú sokasága. Még most is elfog a borzadály, ha visszagondolok az igazi és álnyomorékok, bénák, világtalanok, némák, bőrbajos és fekéllyel borított nép rongyokba burkolt undok csapatára. Előttem állnak folyton az elmúlt idők rémalakjai. Pedig én mégis ettől a nyomorúságos, utálatos néptől szedtem össze minden péntek délután az összekoldult kenyérkét és élelmiszert – mert pénzt nagy ritkán kaptak –, cserébe egy-két üveg pálinkáért. Keserves és iszonyatos falat volt biz az, piszkos és beteg kezek szedték elő a koldustarisznyából, de édesen csillapította mégis egészséges fiatal gyomrom éhességét. Az éhség! Zsenge gyermekkoromban megismerkedtem már az ő rémesen ösztövér alakjával. Sokszori találkozásom volt vele életem későbbi időszakaiban is, és biztosíthatok róla mindenkit, hogy a küzdelem e szörnyeteggel nem a legkönnyebb fajtájúak közül való.

De hát fejlődésem erőteljes, egészséges volt mégis, és nem szólva hároméves korom betegségéről – amelyre azért emlékezem, mert babonás hitében anyám eladott egynéhány krajcárért, hogy elkerülje a reá mért végzetet és nagyobb kegyelemre hangolja Istent a talán bűntelen vevő iránt –, életem során egyetlenegy napig sem voltam ágyban fekvő beteg. Kora tavasztól késő őszig pőrén és mezítláb jártam az utcát, nyaranta nem a fülledt szobában, hanem az udvarban, az eresz alatt háltam, és oly édesen pihentem Morfeusz karjai közt, hogy zivataros éjszakákon is csak olyankor ébredtem fel, amikor lábamat a lecsorgó víz már egészen átáztatta. Pirospozsgás arcommal, ragyogó fekete szememmel és göndör hajammal tetszettem is különösen az asszonynépnek, és a parasztasszonyok a vásártéren megcirógatva arcomat, mindig azt mondották egymás közt: – Szegény zsidó gyerek, milyen kár érte, hogy béna! – Nekem

magamnak nemigen tűnt fel ez a testi fogyatkozásom, mert mankómat a bal hónom alá kapva, elég fürgén sántikáltam biz én, és gyakran keltem versenyfutásra gyermekcimboráimmal. De mikor bénaságom miatt egynémelykor mégis elmaradtam tőlük és sírva tértem haza, édesanyám ily szókkal vigasztalt: – Tovább érsz te, fiam, valamennyi pajtásodnál, légy te csak kitartó és tűrj békén!

De anyámnak azért fájó tövis volt a szemében ez az én testi nyomorúságom; mélyen bántotta hiúságát, és mindig csak abban főtt a feje, hogy miképpen gyógyíthatna ki ebből a tökéletlenségemből. Leírni nem lehet azt, mi mindent el nem követett evégből, milyen utakat és módokat nem eszelt ki a meggyógyításomra. Szerencsét próbált a legsajátságosabb házi- és csodaszerekkel. Gyógyító erejű füvekben fürösztöttek, minden lehető és elképzelhető kenőccsel és állati zsiradékkal kenegettek, és amikor nem használt az sem, éjfélkor a keresztutakra fektettek és vén cigányasszonyok bűbájos mesterkedésére bíztak. A legtöbbet mégis az úgynevezett csodadoktorok és kuruzslók miatt szenvedtem. Egyszer egy katolikus pap személyében Rudnón támadt egy ilyen csodadoktor, és anyám, alighogy hírét meghallotta, a rokonok oltalmára bízta a családot és felkerekedett a hosszú, fáradságos útra Rudnó felé. Minthogy vasútnak akkortájt még híre sem volt, hol gyalogszerrel, hol meg szánakozásból felvéve, megrakott parasztszekerek hátán hosszú napokon át tartott az út, míg végre megérkeztünk a községbe. Az én szegény anyám kénytelen volt ajándékot csúsztatni a markába az ájtatos lelkű világbolondító gazdasszonyának, hogy a csodaember színe elé juthassunk. Ám a fekete reverendás úr nem csinált sok teketóriát a betegével. Megnézte, amúgy felületesen, a béna lábamat, írt egy receptet, mert a patikárius társa volt a szent üzletben, és a közeli gyógyulás reményével útnak bocsátott bennünket. Máig is különösnek tarom, hogy anyám, aki írni és olvasni, igaz, hogy nem tudott, de egyébként ritka eszes asszony volt, hogyan eshetett oly mélyen a rabságába a legotrom-

bább balhiedelemnek, és hogy semmi csalódás nem óvhatta meg az újabb és újabb tévedésektől.

Még el sem felejtettük a rudnói orvosszer hiábavalóságát, mikor Nyitra megye Grób községéből híre kelt egy új csodadoktornak. Ez éppen elég volt arra, hogy anyámnak tüstént kezébe adja ismét a vándorbotot. Az orvosi tudomány csodatévő embere ezúttal nem volt pap, hanem közönséges írástudatlan parasztember. Falusi udvarházában találtuk a derék férfiút, s mert Dunaszerdahely borának jó hírét hallotta, kész volt rögtön velünk tartani, hogy szüleim házánál vessen alá a kezelésnek. Kezelést mondok, de barbár módon kegyetlen és durva kezelés volt, aminőt jóérzésű ember az állaton se vitt volna végbe. Miután a lábamat öt napon át minden reggel egy ideig a forró gőz fölé tartották, hogy az inaim és porcogóim, mint a paraszt mondotta, meglágyuljanak, a hatodik napon végre eljött az ideje az ortopédia csodás műveletének. Anyámat elküldték hazulról, engem pedig lefektettek, és miután két markos cigány – ők voltak a segédorvosok – vállamnál és lábamnál fogva megragadott és keményen a földre szorított, a paraszt testének egész súlyával reánehezedett szinte derékszögbe összezsugorodott beteg térdemre. Borzasztó roppanás következett ezután, és én elájultam. Később, hogy magamhoz tértem, ott láttam térdelni az ágyam mellett siránkozó és kesergő anyámat, cirógatva és dajkálva engem; de a lábam egészen egyenesen feküdt két erős kéreg közé szorítva és durva kötelékkel körülpólyálva. Ilyen gyógyítások estek Magyarországon az Úr 1836. esztendejében! Sajnos, van példa az effélére még ma is, de nem éppen csak nálunk, hanem a műveltségre büszke Európa más országaiban is! Csak természetes, hogy nem lett semmi haszna az egész orvosi eljárásnak, mert mire a fakérget eltávolították és megint lábra állhattam, régi bajom visszatért, és a mankót elő kellett vennem ismét. Béna maradtam biz én egész életemben, ha nem is éppen káromra, amint kitűnik majd elbeszéléseim későbbi folyamában.*

* Vámbéry sántaságának oka csípőízületi ficam volt. E baj orvoslásának módját a 19. század végéig nem ismerték, így Vámbéryn a kuruzslókon túl az igazi orvosok sem segíthettek volna.

Nem tekintve testi fogyatkozásomat, gyermekkoromat a legjobb egészségben töltöttem, noha szűkös és igen-igen gyarló volt a táplálkozásom és sokféle szomorúsággal kellett megküzdenem a hiányos ruházkodásom miatt. Tanulótársaim és játszópajtásaim kedvezőbb sorsán elborultam ugyan akárhányszor, de a korai megszokás mégis kitűnő tréning volt későbbi pályafutásom számára; azokat a szenvedéseimet és nélkülözéseimet, amelyek mint mohamedán koldulóbarátot értek, alig éreztem nagyobbnak és gyötrelmesebbnek azoknál, melyeket ifjú koromban éltem át. És azt hiszem, hogy akik olvasták kalandjaim történetét, csak azért csodálkoznak rajtuk oly túlságosan, mert nem ismerik eléggé az én régebbi szenvedéseimet.

De legyen elég ennyi a testi nevelésemről. A szellemi kiművelésemet illetően az olvasónak mindenekelőtt meg kell ismerkednie a műveltségnek ama feltételeivel, amelyeket az akkori ortodox zsidóság a helyes és Istennek tetsző életmódtól elválaszthatatlannak tartott. Minthogy a tudomány alatt a mohamedán csak a vallástudományt, műveltség alatt csak a Koránban* és a szertartás törvényeiben való teljes jártasságot érti és a nevelés eszményképét csak a teologikus képzettségben látja, a zsidók is úgy voltak a szentírásban való tájékozottsággal, és a műveltség legfőbb fokának a Talmud** tanulmányozásában való elmerülést tartották. A serdülő gyereket ehhez képest mindenekelőtt a héberül való olvasásra tanították, és ha már kellőképpen megismertették az idegen nyelv írásjegyeivel, lassankint a héber szöveg fordítására fogták, éspedig merőben egyszerű metódus szerint; egyes szókat fordítottak le neki előbb, az összefüggés révén beavatták a mondatok értelmébe és a nyelvtannal fejezték be a nyelvnek tulajdonképpen való megismertetését. Nem kevésbé volt eredeti a tágabb értelemben vett iskolázás. Minden, a szentírásban otthonos zsidónak szabad volt

* Korán – a mohamedánok szent könyve.

** A judizmus tanainak legteljesebb összefoglalása.

iskolát nyitnia; az pedig, hogy boldogulhasson is az ilyen iskolával, legtöbbször okozati összefüggésben állott a jobbmódú tanulók számával és az iskolapénz csekélyebb voltával. Döntő súllyal esett a latba a tanító pedagógiai vérmérséklete, más szóval a nádpálca és a nyaklevesek sűrűbb, vagy ritkább alkalmazása, mert az olyan iskola, melyben csak szórványosan jelentkeztek a kék csík és a feldagadt ábrázat esetei, midenesetre nagyobb népszerűségnek és különösen az érzékeny szívű anyák nagyobb pártolásának örvendett. Az elemiek tanulását én egy harmadrangú iskolában kezdettem, de mert természetes értelmemnél és jó emlékezőtehetségemnél fogva mihamarább kitűntem a tanulótársaim közt, utóbb fél tandíjjal felvettek a legjobbnak tartott iskolába. Örömest és könnyen tanultam. Különösen erős oldalam volt a könyv nélkül való tanulás, mert elég volt háromszor átolvasnom a héber szöveget és csekély segítséggel már el is mondottam emlékezetből. A tanítóimnak ez feltűnt, de annál kevésbé tűnt fel az anyámnak. Azt szokta mondani: – Az apja nagy tudós volt, úgy kell, hogy jó esze legyen a fiának is. – De azért keményen szorított a tanulásra, és lefekvéskor a párnám alá kellett raknom a könyveimet, amelyek eléggé testes kötetek voltak egynémelykor. Azt szokta mondani anyám: – Éjjel majd a fejedbe megy a tudomány a vánkosodon át – amit én el is hittem, betű szerint. Nevezetes egy asszony volt biz az én anyám. Vak babonahit váltakozott benne a természetes ész ritka adományával. Amellett az akarat szokatlan ereje lakozott benne; őseredeti példaképe volt a középkori zsidó asszonynak, telve ó-szerű elvekkel és életfelfogással, mely vakbuzgónak látszott s mégis alkalmazkodott az adott viszonyokhoz. Ha éjnek idején zivatar támadt, hamarosan gyertyát gyújtott, felütötte a bibliának a világ teremtéséről szóló fejezetét, és így fohászkodott: – Istenem, lásd! Megteremtetted a világot, mért akarod most a magad kezével elpusztítani? – Különösen meglepő volt az emlékezőtehetsége. Élénken emlékezett gyermekkorának legkisebb eseményeire is. Sokszor

említette, hogy hallotta anyjától, hogy az austerlitzi csata után hogyan áradtak a franciák a közeli Lundenburgba, és hogyan tolakodtak be a házakba a gránátosok ezzel a kiáltással: *„Café! Café! sacré mon de Dieu!"** Azt hiszem, hogy anyámtól örököltem én is az emlékezőképességemet.

Nyolcéves koromig nemigen tanultam mást, mint Mózes öt könyvét és magyarázatait, a próféták könyveit és a Bibliára vonatkozó egyéb tudnivalókat, hozzá még magyar és német írást-olvasást. Mózes könyveiben tökéletesen otthonos voltam, és a próféták írásaiban is olyan nagy volt a jártosságom, hogy hosszú részeket mondottam el és fordítottam le könyv nélkül Ézsaiásból, Jeremiásból, Tre-aszarból és más szent könyvekből. Ez a jártasságom bizonyos tekintélyt kölcsönzött nekem az iskolatársaim közt, a tanítóm pedig oktató művészetének amolyan kísérő példája gyanánt használt, mert ha egy-egy apa megjelent az iskolában az ő reményteljes csemetéjével, engem tüstént kihívtak és megegzamináltak (vizsgáztattak), hogy feleleteimmel szembetűnő bizonyságot adjak a tanító buzgalmáról és hivatottságáról. Ennek a megbámultatásnak a gyermekre nézve mindenesetre megvoltak a maga veszedelmei, mert már korán felkeltették bennem a hiúságot, és elbizakodottá tettek volna, ha néhanapján hideg vízsugárként nem hullottak volna gyermeki önhittségem tüzére anyám intelmei. – Nem vagy még semmi sem, nem tudsz még semmit – mondotta –, mert az én első uram fiának a legkülönbnek kell lenni minden más gyermek közt. – És annak, hogy e szóval: „a legkülönb", mire gondolt az én anyám, a dunaszerdahelyi zsidóiskola fölött magasan kiemelkedő jelentősége van. Szerinte nekem kitűnőnek kellett lennem nem csupán a zsidó, hanem a keresztény tudományokban is. Mert akármilyen jámbor és istenfélő volt a lelke, úgy látszik, mégis eléggé jókor meggyőződött róla, hogy a tóra és talmud tudománya eléggé alkalmas ugyan arra, hogy kulcs gyanánt szolgáljon a pa-

* Kávé! Kávé! Szent Isten!

radicsom kapujához, de nemigen való arra, hogy boldogulni lehessen vele már ezen a földön. És meggyőződött még arról is, hogy azok a kiválóságok, melyek szegény atyámat koldusbotra juttatták, nekem még kevésbé válhatnak javamra most, az idők megváltozott folyásában. Elég az hozzá, hogy anyám arra a merész elhatározásra jutott, hogy a vallásos zsidó tanulmányok mezejéről a világias életpályára vezérel át engem, s hogy világi tudóst farag a rabbi és talmudtudós fiából. Ez elhatározás merészségét egyébként csak az méltányolhatja igazán, ki ismerte valamennyire amaz idők ortodox zsidóságának eszejárását, életviszonyait és szörnyű vakbuzgóságát.

Keresztény polgára vajmi kevés volt a városnak, mert túlnyomó részében zsidó volt a lakosság. Meg is látszott ez félreismerhetetlenül az utcák képén. A zsinagóga előtt egy lakatra járó vaskarika lógott láncon. Ebbe a karikába csukták a nyakát egész napra annak a bűnös zsidónak, ki vétséget követett el a vallás törvényei, vagy ami ezzel egyrement, a társadalmi rend érdekei ellen. Az volt csak a pellengérre állítás! A delikvenst leköpte minden igazhívő zsidó, kit útja a zsinagóga tájékára vitt. Természetesen nem csekély feltűnést keltett, különösen a gyermeknép között, ha kocsin vagy lóháton egy-egy falusi nemes tisztelte meg látogatásával a zsidók városát. Jobbára pénzügyleteik lebonyolítása végett jöttek a nemes urak, és amilyen sietve jöttek, épp olyan vágtatva távoztak is el dolgaik végeztével. A dunaszerdahelyi zsidóság kalmárnép volt a legszegényebbtől a legmódosabbig. Foglalkozott pénzüzletekkel is a gazdagabbja, de a túlnyomó rész csirkével, tojással, veteménnyel kereskedett Bécsbe és Pozsonyba. Mindamellett nem lehetett volna azt mondani, hogy a túlságos jómód felveti a dunaszerdahelyi zsidóságot. Emeletes háza csak egy volt a városnak, az is keresztény kézen volt: egy *Kondé Ignác* nevű birtokosember volt a tulajdonosa. A dunaszerdahelyi nyelvjárás ennélfogva kezdetben egyszerűsítés okából,

utóbb hagyományból *kondégnácos* háznak mondotta az emeletes házat, s mikor idő múltán Pozsonyba kerültem és megláttam a sok emeletes házat, belőlem is így tört ki a csodálkozás: „Ejnye, de sok kondégnácos ház van itten!"

A dunaszerdahelyi zsidó hitközség a legvallásosabb, legősibb és a neológság* étintésétől leginkább ment hitközségek egyikének hírében állott akkoriban Magyarország és egész Európa hitközségei közt, nem számítva közéjük talán egynéhány khaszidim (vakbuzgó) voltáról híres lengyel és orosz hitközséget. Maradványa volt a tiszta és hamisítatlan középkornak, e kor minden őrülten fanatikus tévelygésével és szertelenségével, s még ennél is több: szakasztott mása annak a hitéletnek, melynek zord árnyékai borzadállyal töltöttek el később Bokhara muzulmánjai közt. A vallási lelkesültség túlságában, a rituális szőrszálhasogatásnak és szomorú babonahitnek borzasztó labirintusában éltem én gyermekkoromat. Télen és nyáron, kora reggel és későn este soha el nem mulasztottam volna, hogy siessek a zsinagógába**, mihelyt megdobbant házunk ajtaján a fakalapács első ütése – a harangszó helyett ez volt a zsidóknál az istentiszteletre hívó jeladás –, és erőteljesen csengő ifjúi hangom korán túlzengett az imádkozók seregén. Istenfélő gyermek voltam, ezt tartották rólam a községben. Inkább elpusztultam volna éhen, mintsem hogy egy falatot is vegyek a számba, mely nem rituális módon készült, hogy húst vagy tejes ételt ettem volna a szabályszerű határai idő betartása nélkül; vagy pedig – amitől Isten óvjon – hogy rávetettem volna szemem Isten legundokabb teremtményére, a disznóra. Hát még, hogy a kezem is bemocskoltam volna vele! Attól való félelmemben, hogy födetlenül maradhatna a fejem, ami halálos bűn volt az óhitű zsidó szemében, a fülemig lehúztam a sapkámat, mikor pedig egyszer pajkos keresztény fiúk erőszakkal lehúzták a fejemről, reszkettem, mint a nyárfale-

* Vallásújítás, vallási reform.

** Zsinagóga – zsidó imaház, gyülekezeti hely.

vél, és azt hittem, hogy most már nem kerülhetem el a gyehenna borzasztó szenvedéseit. Ha szombaton, a teljes nyugalom napján, történetesen ezüst- vagy rézpénzt találtam a földön, nem hajoltam le érte, mert bűn lett volna kezemmel megérinteni, hanem szent szégyenérzettel taszítottam odább a lábammal, befödtem porral és sárral, hogy másnap érte mehessek. Az a vallás, mely zsinórmértékkel szolgál hívének a legkisebb részletkérdésben is, mely kioktatja róla, hogy miképpen egyék, igyék, álljon, aludjék, ruházkodjék, miképpen gondozza testét kívül és belül, hogyan érintkezzék a nőkkel és hogyan viselkedjék a természet különböző jelenségével szemben – az olyan vallás mélyen hat az ifjú lelkivilágára, lenyűgözi a serdülő gyönge lényt, hatalmába veszi minden érzelmét és gondolatát éppen úgy, mint ahogy évek múltán, Törökország és Perzsia muzulmán ifjúságán is tapasztaltam. Ott is, mint itt, voltaképpen külsőségekben nyilatkozik meg a hit; szertartásokban, melyekhez szigorúan alkalmazkodnak. Nem csoda tehát, ha érettebb korában a zsidó fiú éppúgy, mint a moszlim, a szabad kutatás által felvilágosítva, könnyűszerrel veti le magáról a hit béklyóit, és szabadgondolkozó válik belőle. Két ily óriási ellentét összetalálkozásában könnyű magyarázatát lelni e fordulatnak!

Az ily átalakulás egy részről szorosan összefügg a természetes észbeli képesség fejlett voltával. Amíg a zsidóiskolába jártam és kárhozatosnak véltem a kereszténységgel való mindennemű érintkezést, a kételkedésnek árnyéka sem vehette be magát lelkembe. De, mint már említettem, anyám adta reá az első alkalmat a világias nevelés gondolatával. Nem ügyelve hitsorsosainak csípős megjegyzéseire, a zsidóiskolából a protestáns hitközség elemi iskolájába adott, hol keresztény könyvekből tanultam, jelen voltam a vallási órákon, s a földrajzból, természetrajzból elsajátítottam azokat az elemi ismereteket, amelyeket az akkori fölötte gyarló iskolakönyvekből egyáltalán elsajátíthattam. A földleírást versekbe foglalva adta elő a *Kis tükör,* a természetrajzkönyv

beérte egynéhány állat leírásával, és magyar anyanyelvünk helyett a latin nyelv elemeivel ismertettek meg bennünket. Mindenesetre nagyon sovány ellátás volt ez a keresztény tudás konyhájáról, de olyan gyökeresen különbözött mégis addigi tanulmányaimtól, melyek évezredes eseményekkel foglalkoztatták elmémet, hogy már ezek az első ösztövér falatok is meggyőztek az új szellemi táplálék különb tápláló erejéről és ízletességéről.

Emellett a keresztény iskolatársakkal való érintkezés szabadabbá és az előítélettől mentesebbé tette gyermeki elmémet, mert együtt játszottam és barátkoztam velük, bár szülőházukban nem kerestem fel őket soha, és hozzá nem mertem volna nyúlni ételükhöz, kalácsukhoz, amellyel megkínáltak. Ez már nekem is, anyának is egyértelmű lett volna hitem elhagyásával, és ennyire az egykori rabbinus fia már mégsem vetemedhetett! A jég mindamellett megtört. Még nem mertem ugyan átlépni a határt, mely nevelésemnél fogva a nem zsidó emberiségtől elválasztott, de már átvetettem rajta bátortalan pillantásaimat. Mikor pedig anyám lassan-lassan hozzászoktatott a gondolathoz, hogy világi pályára lépek és hogy doktor válik belőlem, mihamarabb lefoszlottak elmémről az óhitű vallási nézet sűrű fellegei, látóköröm kitágult, és gyermeki szemem gyönyörűséggel nézett szét a messze régiókon.

Dunaszerdahelyi kisdiák korom emlékei közt megjelenik előttem egy nyájas öreg úr képe: az első nevezetes keresztény emberé, kivel az élet útján összetalálkoztam. Osztályunk vizsgájának előkelő vendége akadt *Bartal György* aranysarkantyús vitéz, a híres jogtudós és történetíró személyében, ki édesatyja volt ifjabb Bartal Györgynek, a későbbi miniszternek. Ez alkalomhoz fűződik első sikerem emléke is. A vizsga közben hallottam, hogy tanítónk ismételten megemlíti nevemet a nagyúri látogatónak. Néhány perc, és már künn is álltam a pódium előtt. Bartal, a tanító kérésére, maga egzaminált engem. Jó elővéleménye lehetett az emlékezőtehetségemről, mert ugyancsak megforgatott a kérdé-

seivel. A többi közt felütötte az olvasókönyvünket, melynek egy hosszúlélegzetű latin versezet volt a végén. Azt kérdezte, hogy el tudnám-e mondani hibátlanul? Nekem több sem kellett. Elkezdtem recitálni szépen: „*Timor dei est principium*"... s mikor a végére értem, a tanító biztatására elmondottam a sorait szép rendben még visszájáról is. Az előkelő vendég nagyon meg volt velem elégedve. Megcirógatta arcom, és egy ezüst húszast csúsztatott kezembe, ráadásul adva még ezt a biztatást: „Csak tanulj, fiam!" Szorgalmamnak ez a bátorító szó volt az első jutalma, észbeli képességemnek pedig ez az ezüst húszas az első anyagi eredménye.

Tízéves lehettem akkor. Jövőmre nézve a terv már készen állt, de a megvalósítás eszközei mérhetetlen gondot okoztak jó anyámnak. Családunk szegénysége és nyomorúsága akkortájt érte el netovábbját. Testvérnéném kénytelen volt már szolgálatba állni, s hogy én se pusztítsam fiatalabb testvéreimnek szűkösen kimért kenyerét, anyám, nehéz lélekkel bár, elhatározta, hogy egy időre engem is kiad a házból. Inasnak álltam egy női szabóhoz, kinek héber nyelvre oktattam a fiát, mely szolgálatomért egyrészről ellátást kaptam, másrészről pedig be kellett volna hogy vezessenek a lenge karton- és vászonkelme összeöltögetésének művészetébe. Az a három óra, melyet pedagógiai kötelességemnek áldoztam, tűrhetően kellemes volt számomra, mert jólesett hiúságomnak, hogy velem egy korban levő fiúnak vagyok a tanítómestere. De annál kellemetlenebb volt az az idő, melyet a kerek asztalnál kellett eltöltenem a legények és az öltögetés művészetében nálam jóval különb inasok társaságában. Örökösen csak a gúnyos megjegyzéseiket nyeltem az ügyefogyottságom miatt; korholtak, sőt egynémelykor kézzelfogható intelmekkel láttak el, hogy jobban kezeljem a tűt és a gyűszűt, hogy ne gyűrjem úgy a kelmét és így tovább. Egy szó, mint száz, olyan keservessé tették számomra a szabóság nemes művészetének iskoláját, hogy már az első hónap végén könnyes szemmel panaszkodtam miatta anyámnak, ki belátta hibáját, de biztatott, hogy tart-

sak ki legalább addig, míg elmúlik a tél és új kondíciót, más szóval: állást kereshet számomra. Nagy lelki küzdésembe került az elhatározás, de végre győztek anyám intelmei és az a jóleső érzés, hogy meleg szobában, tűrhető ellátás mellett tölthetem a zordon téli napokat, holott addig fogyatékosan öltözködve és pár meleg krumplival a zsebemben tettem meg a mindennapi hosszas utat az iskolába. Beletörődtem hát kellemetlen sorsomba, míg a tavasz közeledtével újra fölébredt bennem a jobb napok reménysége, és csakugyan biztatón intett felém egy-egy sugár ifjúkorom mennyboltozatáról.

Tizenegy éves voltam, és el akartam hagyni most már nemcsak a szülői házat, hanem a várost is, hol anyám lakott: az egyetlen lény a világon, ki lelkéből szeretett. Tizenegy éves korban, szegényen és nyomorultan, béna lábbal, elveszítve az anya édes tekintetét, csak azért, hogy idegen emberek részvétlen szeme előtt élje napjait: vajon érhet ennél szörnyűbb csapás és kegyetlenebb válság egy érzékeny gyermekszívet? Nekem borzasztó volt ez a gondolat. Napokon át könnyet sajtolt szemembe, forró könnyet, mely még bőségesebben omlott, mikor épp olyan lelkiállapotot olvastam ki anyám vörösre kisírt szeméből. De mihez fogtam volna? Végső gyámoltalanságomban úgy éreztem, hogy a menekvésnek ez az egyetlen módja áll nyitva számomra, hogy ez az út az egyetlen, melyen tehetségemnek megfelelő pályára juthatok. Anyám bátorított és így szólt hozzám: – Nem lehet és nem szabad, hogy közönséges ember váljék belőled. A tudós atyád lelke él tebenned. Tanulnod kell, hogy doktor lehess, fiam. És hogy Szentgyörgybe juthass a gimnáziumba, hol ismerik a nevedet és segíteni fognak, keresned kell egynéhány forintot, mert én legfeljebb ha egy kevés fehérneműt és egy öltöző ruhát adhatok veled. Úgy van, fiam, sok küzdés és szenvedés vár reád, de jól jegyezd meg, az embernek nem szabad megijedni a fáradságtól. *Az ember az éjszaka első felében tegye jó rendbe az ágyát, hogy jól alhassék a másik felében.* – Még néhányszor volt részem ef-

féle intelmekben és bátorításban. Meg is acélozták elhatározásomat, s mikor Nyéken, Dunaszerdahelytől mintegy kétórányira, tanítói állással kínáltak meg az odavaló zsidó kocsmárosnál, elfogadtam szívesen a meghívást, és anyám oldalán, mankómmal a hónom alatt és kis batyuval a hátamon, odahagytam a várost, hol gyermekéveimet töltöttem, hogy elfoglaljam azt a hivatást, mely meg fogja rá adni a módot, hogy új pályámra léphessek.

A poros országútról a rövidebb gyalogösvényre térve, hamarosan meg is érkeztünk Nyék községébe, s mikor anyám bemutatott jövőbeli gazdámnak, ki látatlanban fogadott föl, az egyszerű ember felsőbbséges szemmel méregette a jelentéktelen, szegényes külsejű, mankóra támaszkodó tanítót, és a halk beszélgetésből sűrűn hallottam ki ezt a bántó megjegyzést: – Nagyon fiatal. Nagyon kicsiny! – Egy dunaszerdahelyi zsidó, ki történetesen ott járt és engem ismert, volt olyan szíves, hogy biztatta gazdámat, mondva: – Ennek a gyereknek ne a külsejét, hanem az eszét nézzed. Mert ez a gyerek teleszedte magát könyvvel és tudománnyal; betéve tudja az imádságokat és a Bibliát, s a Móricz (így hívták jövendőbeli növendékemet) sokat tanulhat tőle, ha szorgalmas lesz. – Közben megjelent a ház asszonya és vele a fia is, s míg amaz megütközve és alig titkolt derültséggel nézett reám, mintha mondani akarta volna: – Ez ugyan nemigen boldogul majd az én Móriczommal – emez idegenkedve nézett reám, eltépte magát az anyja kezétől, és vesd el magad, már künn volt a kertben. Csak természetes, hogy nem sok bátorságot öntött belém az ily fogadatatás, és hogy nem láthattam rózsás színben a mentor reám váró szerepét. Zavartan és elfogódva álltam egy darabig, és lelkem nyugalmát nem lelhettem meg már azért sem, mert elvette minden akaraterőmet az a gondolat, hogy meg kell most válnom kedves anyámtól. Anyám, természetesen, még jobban szenvedett, mint én, de nem árulta el az ő lelki küzdelmét. Egy rövid óra hosszáig még velem maradt, és forró ölelésekkel vált el tőlem; kijött velem a kertbe, átlépett a keskeny pal-

lón, mely keresztül volt vetve a sövényen, és egyszer vagy kétszer még visszaintve, gyors léptekkel távozott el azon az úton, amelyen oda érkeztünk. Én megtört szívvel álltam ott, meredten néztem utána anyám eltűnő alakjának, és nem bírva tovább fájdalmamat, lerogytam a földre, megcsókoltam a deszkát, melyet utoljára érintett lába és vad kétségbeesésemben keserű könnyeket hullattam a reám nehezedő sors miatt.

Ebben a keserves helyzetemben egyszerre csak gyöngédtelen érintést éreztem vállamon, és ahogy körülnéztem, Móricz állt előttem, és vigyorogva így szólt hozzám: – Tanító! enni jöjjön. – E nem éppen barátságos szólításra betértem a szobába, hol már együtt ült a család a terített asztalnál. Alig nyúltam hozzá az ételhez, és ámbár részvevő lelkek igyekeztek földeríteni, elmúlt több nap, amíg beletörődtem új helyzetembe és képes voltam minden tekintetben megfelelni a reám rótt föladatoknak. Tudniillik a háznál én nemcsak tanító, hanem háziszolga és pincér is voltam, amennyiben a nap négy óráján át írni, olvasni és számolni tanítottam és oktattam a bibliában a „kedves Móriczot", kora reggel és későn este pedig borral és pálinkával szolgáltam ki a mezei munkáról hazatérő parasztnépet, végezetül péntek délután, vagyis szombat beköszöntése előtt, kitisztogattam a család minden lábbelijét és ruháját. Máig sem tudom, hogyan képzelte összeegyeztethetőnek az én kenyéradó gazdám e sokoldalú hivatás minden tennivalóját, mert hisz engem voltaképpen csak tanítónak fogadott házához. De a keleti közmondás szerint „annyi terhet rak az ember a szamárra, amennyit csak tud, de nem annyit, amennyi a szamárnak tetszik", s úgy látszik, hogy a nyéki csapláros nagyon tartotta magát ehhez a közmondáshoz. Én a lehetőség szerint megtettem kötelességemet, de sajnos, elég hamar rájöttem, hogy amíg a parasztok kicsinynek és hiányosnak találták az általam mért szeszes ital mértékét, tanítványom mindig bőségesnek és hosszúnak ítélte a mértéket, amellyel a tanítás óráit mértem, és anyjával együtt bevádolt az atyjá-

nál szellemi túlterhelése miatt. Ha fiatal elmémmel nem követem el azt a hibát, hogy a tanítás óráin kívül pajtáskodtam és együtt játszottam a tanítványommal, talán inkább bírok vele; de az a visszásság, hogy játszótársa és tanítója akartam lenni egy személyben, keservesen megbosszulta magát, mert amikor egy ízben túlságos buzgalmamban annyira elragadtattam magam, hogy kemény szóval vetettem szemére hanyagságát és ostobaságát, a nálam jóval nagyobb és erősebb kamasz reám vetette magát, a földhöz vágott és olyan alaposan meggyomrozott, hogy a jajveszékelésemre odasietett anyja csak nagy bajjal szabadíthatott ki a nekibőszült tanítvány karmai közül. A kedves gyermeket rendreutasították e nem illő magaviseletéért, de azután napirendre tértek az eset felett. Pedagógiai tevékenységemnek ez első balsikere azonban, sajna, megismétlődött még azután is. Mint pincér és mint csizmatisztogató valahogy megőrizhettem még tisztem tekintélyét, de kevésbé voltam szerencsés tanítói minőségemben, mert a játékra való gyermeki hajlandóságomat és lelki vidámságomat bajos volt összeegyeztetni a mentor komolyságot parancsoló helyzetével. Egyébként magam is elég hamar megelégeltem a képtelen helyzetet, és igazán boldognak éreztem magam, mikor a hathavi terminus végéhez ért és nyolcforintos keresetemmel a zsebemben útra kelhettem haza, Dunaszerdahely felé.

Második fejezet

Ifjúkori küzdelmek

Édesen, végtelenül édesen esett az otthonlét szülői házamban. Az idegen környezet jéghideg bánásmódja helyett ismét részem volt testvéreim és különösen anyám szerető pillantásában, különösen, mondom, az anyámban, ki büszkén nézett fiára, ki a maga emberségéből megkeresett már kerek nyolc forintot. A legmerészebb reményeket fűzte jövendő tanulmányaim sikeréhez, látta már bennem a tisztes falusi doktor urat, kit faluról falura hívnak, pénzzel bőven tartanak, s a kiből gazdag ember válik. Egyszóval, mind elevenebbé váltak első férjére való emlékezései, és szívesen fedezte fel bennem az ő szellemi örökének testté válását. Ha anyámon múlik, nyomban útra kelek Szentgyörgyre és beiratkozom a diákiskola októberben megnyíló első fél esztendejére. De úgy illett, hogy még a szülői házban lépjem át az ifjú-

kor küszöbét. Ennek az ideje pedig a zsidó gyermeknél a tizenharmadik év betöltésével jelentkezik, amelyet a *Barmicva** ünneppel szoktak emlékezetessé tenni. Anyám tehát megengedte, hogy még egy darabig otthon maradhassak, és készülhessek a családi körből való végleges elvonulásomra. E Barmicva ünnep alkalmával a zsidóság vallási értelemben vett kötelékébe lépő ifjú nyilvános prédikációt mond, vagy helyesebben szólva, értekezést tart egy vallási témáról. A zsinagógában nyilvános fölolvasásra szólítják a *Tóra*** elé, és szimbolikusan szép az a szokás, mellyel a gyermekkorból való kilépését jelzik. Tudniillik ünnepi lakomát rendeznek, melyre meghívják kortárasaikat; az asztalon süteményből font magas kosár pompázik, tele porhanyós tésztából sodort és ropogósra sütött pálcával, amelyet a lakmározás végén szétosztanak a fiúk közt, hogy lakjanak vele jól, mert úgy mondották, a pálcára ezentúl semmi szükség többé. Anyám örömkönnyeket hullatott ez ünnepen; beszédem közben többször úgy vélte, hogy atyám hangjára ismer, és nemegyszer kiáltott fel zokogva: – Igen, igen, bizonyosan boldog lesz, mert az Isten színe előtt levő atyja folyton imádkozik érette! – Nevezetes, hogy engem ez az egész szertartás egészen hidegen hagyott. Nekem az volt a fő, hogy anyámnak örömet szerezzek, és kivívjam hallgatóim csodálatát, de az alkalom vallási jelentősége nemigen érdekelt, mert az ortodox-zsidó hit ifjúkori benyomásait időközben elhomályosították lelkemben a német könyvek, melyek utóbb a kezembe kerültek; kételkedő még nem voltam, de a szertartásbeli parancsok megszegése nem töltött el többé aggodalommal. Nem tartottam már ölő méregnek a disznóhúst és a keresztény étket, s az elhatároló falak omladozásával természetesen annál gyakrabban és annál könnyebben érhette külső támadás hitem szentélyét.

* Bar-micvó – zsidó fiú felnőtté avatása; annyi mint a törvény fia.
** Mózes öt könye.

Ez volt az első támadás, mely vallásos hitem épületét megrendítette, bár egészen romba még nem döntötte; lelkem nyugalma nemigen szenvedett miatta csorbát, és nem voltam úgy, mint például Renan*, ki húsz éves korában éjfél idején feldúlt arccal lépett barátjának szomszédos celláját, és azt kiáltotta: – Jaj! kételkedővé lettem!

A fanatizmus túlságából rendszerint csak rövid az út a kételkedéshez.

Néhány nappal az említett ünnep után összekötöttem batyumat –, nagyon szegény, könnyű egy batyu volt – melybe csak egynéhány ruhanemű és könyv volt becsomagolva, és ahogy leszállt az alkony, édesanyám kíséretével odahagytam városomat, mankómmal a hónom alatt, remélve, hogy az országúton találunk majd a pozsonyi hetivásárra tartó gabonásszekeret, mely egy korty pálinkáért vagy szánakozásból fölvesz bennünket. Nem is kellett sokáig várnunk az alkalomra. De mivel sok volt a szekéren a gabona és hepehupás volt az út, más-más szekérre ültünk; és anyám, bár nagyon gondosan helyezett el a gabonászsákok között, a szekér mellett gyalogló parasztokat mégiscsak arra kérte folyton, hogy vigyázzanak reám. Ezzel sem érte be, és a csöndes éjszakában egyre hallottam hozzám kiáltó szavát, hogy erősen tartsam magam és le ne forduljak a szekérről. Így érkeztünk a pozsonyi vámhoz egy csípős őszi reggelen. Egynéhány napig ott maradtunk a városban, melynek sokablakú emeletes házai véghetetlen csodálkozásba ejtettek. Aztán folytattuk utunkat Szentgyörgy felé egy hosszú négyökrös szekéren, mellyel történetesen összetalálkoztunk.

A Kárpátok egyik nyúlványának alján fekvő kicsiny városba való eme szegényes bevonulásunk teljesen illő volt ahhoz a szegényes életmódhoz, mely e városkában osztályrészemül jutott. Első utunk a nagy jámborság hírében álló

* Renan, Joseph Ernest (1823–1892) – francia író, filológus, vallástörténész, orientalista.

Hirsch Tirnan házához, atyám ifjúkori barátjához és tanulótársához vitt bennünket, ki az elhunythoz való barátságból ingyen lakást ígért nekem, de korántsem tökéletes melegével a vendégszeretetnek, mert jobban szerette volna, ha az istentelen keresztény tanulmányok helyett a *Talmudhoz* ragaszkodtam volna inkább. Szállásom ennélfogva csak abból állott, hogy szabad volt szalmazsákon éjnek idején a ház egyik zugában a földre vetnem, mert takarót és vánkost más nagylelkű emberek ajándékoztak hozzá. De hát szállás volt ez is, födél alá jutottam, és anyám a lakás dolgában ekképpen megnyugtatva, elment velem a kegyesrendi gimnázium igazgatójához, hogy beírasson a „*parva*"-ba, ahogy akkor az elsős diákiskolát nevezték. Nyéki keresményemnek körülbelül a fele része rámént a beírás díjára, a másik felén természetesen az iskolakönyveket kellett beszereznem, és ily módon egy árva krajcár nélkül maradtam, noha élelmem kérdése még egyáltalán nem volt elintézve. E bajon segített a zsidó hitközségnek az a bevett szokása, hogy a Talmudnövendékeknek minden nap más-más család ad ingyen ebédet. Jótevő, itt-ott nagyon szegény emberek ajánlottak föl számomra hetenként egy-egy ebédet, szombatonként pedig a község vendége voltam hivatalosan, amennyiben a község pénztárosa bolettát (utalványt) állított ki számomra valamelyik jómódú családhoz, amellyel nemegyszer kellemetlen meglepetést szereztem a ház asszonyának, s ennélfogva, mint nem szívesen látott vendég, keserűséggel költöttem el a jobbféle ennivalót. Egészen másképp állt a dolog a hétköznapi ebédekkel. Ezeknél merőben önkéntes volt a jótékonyság, mert az emberiesség tiszta forrásából, vagy elhalt atyám emléke iránt érzett kegyeletből fakadt. Jól is esett a falat, melyet az ilyen házaknál juttattak számomra. Az efféle ellátásnak természetesen meg volt a maga komikus oldala is, mert megesett akárhányszor, hogy egyféle ebédet kaptam egész héten át, aszerint, ahogy egyes ételfé-le más-más napon került sorra a különböző családoknál; de hát az volt a fő, hogy jóllaktam mindenhol, s ráadásul kap-

tam egy-egy karéj kenyeret is vacsorára. Amíg tehát el nem veszítettem egyik-másik napi ebédemet, ellátás dolgában sokkal jobban ment a sorom, mint édesanyám házánál.

A *„kosztadásnak"* ez a szokása, melynek a legszegényebb zsidók is szíves-örömest hódoltak, a legjobb bizonyítéka volt egyrészről a zsidók jótékonyságának, másrészről ama készségüknek, mellyel a szegény ifjút tanulmányaiban támogatták és buzdították. A szegény, elhagyatott, kegyetlenül elnyomott és üldözött zsidó valósággal boldog volt, ha megoszthatta keservesen szerzett falatját a tudományszomjas ifjúval. Mindenesetre szép vonása ez az igaz emberszeretetnek és annak a nemes törekvésnek, hogy támogatója igyekezett lenni a szellemiekért küszködőnek.

Élelemmel és szállással most már ellátva, teljes nyugalommal szentelhettem magam diákpályám kötelességeinek. Anyám, ki nagyon nehezen vált meg tőlem, bőséges intelmekkel és tanácsokkal látott el arra nézve, hogyan viseljem magam a messze idegenben; hagyott még egynéhány garast költőpénznek, hozzá ráadásul egy zacskó rántáslisztet is, melyből megfőzhettem a reggelire való levesemet. Aztán elbúcsúzott tőlem sokszoros forró öleléssel. Ez a másodszori válás nem esett olyan nehezemre, mint az első. Sokat tesz a megszokás, és amikor iskolatársaimmal összebarátkoztam és magában az iskolában örömömet leltem, könnyű volt túltenni magam a mindennapos szegénység bajain, és csakhamar őszinte gyermeki derű aranyozta be diákkorom első esztendejét. Szellemi túlterhelésről nálam, ki könyv nélkül tudtam és fordítottam már egész kötetre való héber írásokat, szó alig lehetett. A latin nyelvtan elemei, melyeket sajátságosképpen latinul adtak elő; a történelem, a földleírás és valami csekély számvetés, ezek voltak a tudománynak amaz ágai, melyekkel a piaristák szentgyörgyi gimnáziumában megismertettek. A legnagyobb súlyt természetesen a latin nyelvre vetették, melyet már kéthavi oktatás után társalgási nyelvvé avattak számunkra. Aki az iskola falain belül anyanyelvén, tehát magyarul, németül vagy tótul beszélt, annak

büntetésből tízszer vagy húszszor le kellett írnia a *sum es est* segédigét, vagy azt a más témát, melyet a tanár eléje szabott. Ellenőrzésünkre egész kémrendszer volt mozgásban, amennyiben a tanulók egyike titkon magával hordotta a szamarak könyvét, az úgynevezett „*liber asini*"-t, agent provocateur (beugrató titkos rendőrkém) módjára anyanyelvünkön szólított bennünket, és ha valaki beugrott neki, elővette tüstént a szamarak könyvét és e szóval: „*Inscribas amice!*" (Írd be a neved, barátom!), nem nyugodott addig, amíg a delikvens be nem írta a nevét, amiért aztán szombaton kimérték rá a megfelelő büntetést.

A középkor maradványa volt biz a klastromi tanításnak az a szigorúsága, mely akkor a magyar gimnáziumokban szokásban volt: éles ellentéte a nemzeti művelődés szellemének, mely bennük utóbb lábra kapott. Manapság, midőn joggal uralkodó nyelve az államnak a magyar nyelv, idegenkedve nézi az ember az efféle ósdiságokat. Nem kisebb szigorral tartották be a katolikus egyházi fegyelmet is az iskola sok más dolgában. Lutheránusok, kálvinisták és zsidók a tanítás megkezdése előtt a katolikus fiúkkal együtt mondották el a *Veni sanctét* az *Úr imájá*val és az *Ave Mariá*val, és nem távozhattunk el a katekizmus órájáról sem. Pénteki vagy más böjti napokon nem volt szabad húsételt vinnünk az iskolába – egyszóval, érezhettük amolyan gyengéd nyomást az egyedül üdvözítő egyházba való belépésre. Ez a nyomás mindenesetre eredmény nélkül való maradt, de különös hatással volt rám, az egykori ortodox zsidó fiúra. Professzorom, pater *Siebenlist*, körülbelül húszéves, kellemes külsejű és rendkívüli szívbeli jósággal megáldott piarista, kezdettől fogva jó szívvel volt hozzám. Megcsípte az arcomat, néhanapján egy-egy almát is adott, és amikor kemény tél idején vékonyan öltözve jelentem meg az iskolában, felhívott szobájába, megajándékozott egy meleg kendővel, egy mellénnyel, egyszer pantallót is adott és pártomat fogta minden tekintetben, azt hiszem anélkül, hogy bármi másra hallgatott volna, mint nemes szíve sugallatára. Ami engem

illet, a diákot megillető kötelességet a lehetőség szerint becsületesen elvégeztem. Engem tartottak a második diáknak az iskolában. Első csak azért nem lehettem, mert kevesebbet tanultam egy tárggyal a többinél, tudniillik a katekizmussal. Az első félévi vizsgán a hozzám intézett kérdéseke adott feleleteimmel sikerült kivívnom a tanári testület és a megjelent vendégek elismerését is. A minden oldalról kapott dicséret hízelgett hiúságomnak, csak az fájt nekem, hogy míg iskolatársaim szüleik és rokonaik előtt arathatták sikereiket, én egészen egymagamban álltam, és egy teremtett lélek sem vette ki részét az örömemből. De a keserű elhagyottság másrészről annál erősebben hatott ébredező ifjúi becsvágyamra, s mikor a második félévben én voltam az egyetlen tanuló az iskolában, aki *sine* osztályzattal, vagyis hiba nélkül végeztem a nehéz pensumot: a magyarról latin nyelvre való fordítás gyakorlatát, lassankint megértettem, hogy mire gondolt anyám, mikor „atyám hagyományáról" szólott nekem, s nem csoda, hogy gyermeki szemem gyönyörűséggel kereste a jobb jövő ködfátyolképeit. Ha fölvetem magam előtt a kérdést: miért tanultam olyan kitartással minden anyagi nyomorúságomban és miért éreztem már oly korán a becsvágy ösztökélését, úgy veszem észre, hogy e jelenség igazi rugója nem annyira szerencsésebb észbeli képességemben, mint inkább szegénységemben és elhagyottságomban keresendő. Nem volt kilátásom semmi támasztékra vagy a protekció bárminő támogatására, hanem csak szorgalmam és munkám hevétől várhattam a jobb jövő reménysugarát. Dolgoztam tehát.

De bármennyire kedvezett is a szerencse tanulmányaim kezdetén, annál mostohább volt hozzám a megélhetés dolgaiban. Úgy látszott, mintha a sors már gyönge ifjúkoromban meg akarta volna acélozni lelkemet a lét küzdelmeiben, és elő akart volna készíteni a reám váró még keserűbb szenvedésekre. Tanulmányaimnak kizárólagosan világias, sőt keresztény színezete miatt csakhamar elvesztettem ortodox szállásadóm kegyét, és egy árva garas nélkül új lakás után

kellett néznem. Szakasztottan úgy jártam az ebédlőnapjaimmal is, mert hasonló okok miatt elvesztettem hetenként előbb két, majd három ebédemet. A dolog úgy állt, hogy az ortodox zsidónak a jótékonyságra való hajlandósága nemigen fért meg a keresztény világias műveltség törekvéseivel, és csak a fölvilágosodottabbak – a *neológság* fogalma akkor még ismeretlen volt – hajlottak inkább az igazi emberszeretet és az éhező ifjú iránt való részvét szavára. Hellyel-közzel – úgy lehet – jótevőimnek megváltozott vagyoni viszonyai is hatással voltak sorsom e fordulatára, amennyiben a jószívű emberek, jobbára szegény nép, kénytelenek voltak kiadásaikat összébb vonni és szűken kimért falatjaikat a maguk népes családja számára juttatni. Elég az, hogy éhezni kezdtem. A szigorú mértékletesség csak ingerelte amúgy is erős étvágyamat, és valóban nehéz leírni, hogy mit éreztem, midőn az udvar egyik szegletébe visszavonultan a leckémmel bíbelődtem, és látnom kellett, hogyan jóllaktak gyermekpajtásaim a szüleik asztalánál. Szinte elnyeltem szememmel a sok szép ennivalót, s úgy éreztem, hogy képes volnék felemészteni egy egész sütőboltot. Bizony mondom, nincs ékesebben szóló nyelv a világon egy egészséges és életvidám, de éhező ifjú szemének beszédénél! Kalandos életem folyásában többször is szembekerültem ezzel a szörnyeteggel, melynek „Éhség" a neve. Lelkembe mélyen belevésődtek borzalmasan vigyorgó arcának vonásai, és éreztem kínjait nagyvárosi lakásom szegényes környezetében éppúgy, mint a közép-ázsiai sivatag homokságán.

Új tanyámat egy gyermektelen házaspárnál ütöttem fel; a férj sapkakészítő volt, és mert a munkája egész nap elfoglalta, a felesége pedig szabad óráiban foglalkozni kívánt valamivel, vagy legalább embert akart látni maga körül, választása csekélységemre esett; mert ámbár sokat küzdöttem és sokat nélkülöztem, már akkor feltűntem mégis állandóan víg kedvemmel és fáradhatatlan beszédességemmel. Minthogy e derék pár lakása egyetlenegy szobából állott, én a konyhában laktam, ott vetettem a földre éjjel a szalmazsáko-

mat; napközben jobbára az iskolában vagy az udvarban tanyáztam, dél táján pedig, az úgynevezett *gazdátlan* napokon, az utcákat mértem, vagy meghúzódtam az udvaron és olvasgattam, vagy a leckémre készültem. Egy darabig győzedelmeskedett bennem az álszemérmetesség az éhség gyötrelmein. Azok a kenyérdarabkák, melyeket tanulótársaimtól kaptam, amiért segítségükre voltam iskolai gyakorlataik elkészítésében, kárpótoltak az ebéd hiányáért; de mikor arcom piros színével együtt szemmel láthatóan elhagyott a lelkem vidámsága is, sorsom meghatotta pajtásaim ifjú szívét, és hol az egyik, hol a másik hívott meg ebédre. Az iskolaév vége felé már az iskola védettje vált belőlem, és mint az osztály második eminensének részem volt osztálytársaim általános szeretetében. Különösen két áldott jószívű iskolatársam fogadott pártolásába. Az egyiket *Vajmá*nak hívták, később tekintélyes ügyvéd lett belőle Nagyszombatban; a másik *Hieronymi Károly* volt, ki ez idő szerint kereskedelmi minisztere Magyarországnak. Harmincöt évvel e szomorú napok után hozott vele össze a sors *Pulszky Ferenc* házánál. Reám ismert és boldog volt, látva egykori pártfogoltjának nevezetes átalakulását.

Eljött vére a boldog nap, a vakáció ideje, midőn hazatérhettem szüleimhez. Egy környékbeli jómódú parasztfiú meghívott a kocsijára, és tisztára lehetetlen leírni boldog örömömet, mikor a második eminens osztályzatával, mely feltűnő betűvel volt reányomatva bizonyítványomra, átléptem a szegényes szülő ház küszöbét és boldogan mutattam meg anyámnak munkám első diadalmi jelvényét. Hogy mit jelentettek anyám forró csókjai és még forróbb ölelései, ifjú szívem azt csakhamar megértette. Jólelkű szomszédaink fölvilágosították róla anyámat, hogy mi jelentősége van a *klasszifikáció*nak és benne különösen az *eminens* szónak, és ő, bár olvasni nem tudott, kimeresztett szemmel nézte nagy betűvel nyomtatott nevemet és csak azt hajtogatta: – Úgy, úgy, nem is lehet az másképp: mert a megboldogult apjának lelke él az én Ármin fiamban. Egészen bizonyos vagyok ben-

ne, hogy ember lesz belőle. – Legboldogabb percei voltak ezek ifjúkorom napjainak.

Különösen jótevő hatással volt reám az édes otthon gyönyörűsége, az a jóleső érzés, hogy kedveseim közt vagyok, és az a tudat, hogy legalább egy darabig ment leszek az ínség gyötrelmeitől. Sajnos, oly hamar elmúlt az a két hónap, mint egy nyáréji álom, s mikor ősz elején kifoltozgatott ruhafélémmel a batyumban és egynéhány garassal a zsebemben vissza kellett térnem Szentgyörgyre, megint csak szemközt állt velem az élet az ő jéghideg komolyságával, minden gondjával és küzdelmével. Elszánt lélekkel szakítottam ki magam anyám ölelő karjaiból, és részint gyalogszerrel, részint parasztszekéren másodízben is beköszöntöttem Szentgyörgy városába.

Most már a gimnázium második osztályába, a *secundába* voltam járandó, egy fokkal följebb emelkedve a diákélet ranglétráján. Újra megkezdődtek a szálláskeresés, az ellátás és az iskolakönyvek beszerzésének gondjai és szenvedései, nemegyszer a szégyen pírját kergetve arcomba, és mégis anélkül, hogy minden magammegtagadása mellett célhoz juthattam volna. Második osztálybeli új professzorom, szerencsétlenségemre, korántsem volt hozzám olyan jó szívvel, mint az a fiatal klerikus (papi személy), ki az első osztályban volt elöljáróm, s amikor beiratkoztam, a következő, nem éppen hízelgő megszólítással tisztelt meg: – Mósele (így hívták általában a zsidókat), minek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek* mennél? – Ez inkább rosszindulatú, mintsem tréfás megjegyzés dacára jobbnak láttam hivatkozni múlt évi bizonyítványomra és jóindulatába, védelmébe ajánlottam magam. Amit meg is ígért sunyi mosolygással, de azért gúnnyal és csúfsággal bánt velem az egész iskolaév alatt, rangban minden szorgalmam dacára hátrább helyezett, és újra meg újra egészen komolyan azt a tanácsot adta, hogy tegyek le a tanulásról. Mindenesetre kedves egy professzor volt, arra való na-

* Sakter – metsző, ki a zsidó vallás előírásai szerint vágja le a fogyasztásra kerülő állatokat.

gyon, hogy az ifjúságot a művelődés, az emberiesség és a fölvilágosultság csarnokába vezérelje! De sajnos, megszokott hangja volt ez a tanításra hivatott szerzeteseknek, és szabadon burjánzott köztük a durvaság és a fanatizmus a félműveltség árnyékában. A kivétel ritkaságszámba ment, és az akkori zsidó fiú már kora ifjúságában a legszomorúbb fogalmakat szerezhette magának arról, hogy milyen jövőnek nézhet elébe. A magyarok, lovagiasabb természetüknél fogva és jellemző közömbösségükkel a vallás dolgaiban, mindig jobb indulattal voltak a zsidó iránt, de annál alacsonyabb módon bántak velem a tótok. Jó diák hírében álltam, hanem azért nemegyszer a legsértőbb bántalmak értek az utcán járó-kelő keresztények részéről. Megdobáltak, és efféle s ennél különb csúfneveket kiabáltak utánam: „Side Makhele! Hep! Hep!"

Bizony mondom, nagyon szomorú esztendő volt nekem az én szentgyörgyi második diákévem, és bőven kiadta részem a legkegyetlenebb szenvedések és nélkülözések minden fajtájából. Azt hiszem, hogy alig laktam többször jól, mint hetenként egyszer vagy kétszer. És mindehhez még azok a kegyetlen téli éjszakák és a hiányos takaró a sapkakészítő konyhájában! Mikor már legnagyobb volt a nyomorúságom, múlt évi professzorom közbenjárására megfogadtak csizmatisztítónak a kolostorba. Ott kellett már lennem kora reggel, hogy megtisztogassam a három tanár ajtaja elé kitett lábbelit és elvétve a professzor urak ruháját is. E munkámat a folyosón szoktam végezni a kályha vígan lobogó tüzénél, mely egyrészről melegített, másrészről elegendő világossággal szolgált arra, hogy megtanulhassam leckémet: és valóban mindig készülten foglaltam el a helyem az iskola padjában, s ha éhségemet egy darab kenyérrel vagy egynéhány krumplival lecsillapíthattam, én voltam a legjobb kedvű fiú valamennyi pajtásom között, úgy, hogy némelykor még a mogorva professzoromat is megkacagtattam. Hogy mi mindent elbír a fiatalság, annak első próbáját szentgyörgyi diákkoromban állottam meg. Nem törődtem éhséggel, hideggel, gúnnyal és megvetéssel: a legnagyobb

nyomorúság legfeljebb ha egynéhány percre homályosította el ifjúi vidámságom mennyboltozatát, és még az arcom pirossága is hamar visszatért a testi elernyedés rövid ideig tartó állapota után.

Ámbár csak tizennégy éves múltam, vígan szőttem mégis terveimet, és nagy kitartással építgettem a légvárakat. Míg más diák játékkal töltötte idejét és bohóságainak élt, én már akkor gyönyörűségemet leltem útleírások, vitézi játékok és könnyebb történeti munkák olvasásában. A könyv nekem nemcsak barátom és a nyomorúságomban való vigasztalóm volt, hanem néhanapján előzte az éhségemet is, mert a fölhevült képzelődés nemcsak lelkemet táplálta, hanem testemet is. Olyannyira elfoglalta elmémet, hogy megfeledkeztem az evésről, egynémelykor még az éjjeli pihenésről is. Rendkívüli volt az átalakulás, melyen vallási tekintetben mentem át. A zsidó óhitűség túlbuzgalmának természetesen már nyoma sem volt bennem. Az imádkozó lepel és az imaszíj használatáról régóta letettem már, a hagyományos étkezés parancsát gyermekesnek, sőt merőben nevetségesnek tekintettem, és csak a megszokás folytán belém gyökeresedett idegenkedés tartott vissza a disznópecsenye élvezetétől. A pillantás, amelyet akkor a különböző vallások titkaiba vetettem; az a körülmény, hogy lassan-lassan ismertté váltak előttem oly természeti jelenségek, melyeket vallási babonám egészen más módon értelmezett annak előtte, és végül az a nagy különbség, mely az én keresztény-katolikus tanáraim beszéde és tettei közt a szemembe ötlött, nagyon erősen megtámadta és elég hamar meg is rendítette a vallásról való fogalmaim épületét. Teljes vallástalanságomról, avagy valamely magam választotta vallásfelekezethez való csatlakozásomról még nemigen lehetett szó, de már számos foka eltörött, vagy ki is hullott a létrának, melyen az égbe juthattam volna, és a földi létért való nehéz küzdelmem közben nem volt rá sem kedvem, sem érkezésem, hogy elkalandozzam a metafizikai szemlélődés magasabb régióiban. Legnagyobb része mégis a szentgyörgyi piarista kolos-

tor körül szerzett tapasztalataimnak volt abban, hogy a vallás dolgai iránt közömbössé lettem. Lehetetlen volt, hogy szemembe ne tűnjék a nagy különbség a szent férfiak szavai és cselekedetei közt. A tisztelendő urak nem vették túl szigorúan a vallás parancsait, és egy reggel, midőn a klastrom templomában nem jelentkezett a ministráns diák, magamra öltöttem a ministrálóinget és én szolgáltam, annak rendje s módja szerint, a miséző papot. „Könyv nélkül tudom már az egész katekizmust, tökéletesen katolikus vagyok már úgy is – így vélekedtek –, nincs hát reá ok, hogy közreműködésemen bárki is megütközzék." Nekem tetszett a tréfa, és az efféle esetek jók voltak előkészületnek későbbi mohamedán papi szereplésemre.

Szentgyörgyi diákkorom második esztendeje végéhez közeledett már ekkor, és bennem megérlelődött az elhatározás, hogy odahagyom e kis várost és Pozsonyba megyek. A nagyobb városban, úgy reméltem, inkább módom lesz a tanulásra, és könnyebben megélhetek. Szentgyörgyben átélt nagy szenvedéseimre és nélkülözéseimre gondolva, nemigen esett nehezemre vándorbotot ragadni, és kilépni a nagyvilágba. Csak egyért húzott vissza a gyermeki kegyelet érzése, és ez atyámnak a szentgyörgyi zsidótemetőben lévő sírja volt, melyet fel szoktam keresni a legnagyobb megpróbáltatás napjaiban, és elzokogtam rajta minden keserűségemet. Ennél a sírnál született meg az az elhatározásom, hogy elvetem mankómat, melyet addig a bal hónom alatt hordottam, s mely kettős bajomnak volt okozója: kihívta ellenem tanulótársaim csúfolódását és nagyon rongálta a ruhámat. Eltökéltem, hogy rövid botra támaszkodva járok ezentúl az élet útjain. Ifjonti hiúságom fellobbanásában atyám sírkövén törtem össze mankómat, és nehéz szívvel, de nem kevésbé nehéz léptekkel, szinte fél lábon ugrálva tértem vissza a városba. Eleinte mód nélkül nehezemre esett a járás, de tizenöt éves koromban, megerősödve már és a hiúságtól is ösztönözve, túlestem ezen a nehézségen is. Jobban sántítottam ugyan, mint annak előtte, de a mankótól mégis meg-

szabadultam, és büszkén lendítve egyet-egyet a botomon, könnyű málhával és eminens bizonyítvánnyal mondottam búcsút Szentgyörgy városának.

Anyám tanácsa szerint ezúttal nem otthon, hanem morvaországi rokonainál, *Lundenburg* városában voltam eltöltendő a vakációt. Nekem akkor sokkal messzebbnek tűnt e város, mint évek múltán Közép-Ázsiának legtávolabbra eső karaván állomásai. Üres zsebbel értem Pozsonyba, az akkor még híres koronázó városba. Miután jó darab ideig henyén és céltalanul bolyongtam az utcákon és beteltem már a magas házak látásával, közben pedig jó ebédet is kaptam egy történetesen ott járó dunaszerdahelyi ismerősömtől, szemembe tűnt a zsidó utca közepén álló gyorskocsi, mely éppen Bécsbe volt indulandó. Megtudtam, hogy a kocsinak egy Alexander nevű bérkocsis a tulajdonosa, ki merőben közönséges, de egyébként jólelkű ember létére talán fölvesz az alkalmatosságára, ha ügyesen szívéhez tudnék szólani. Habozva adtam hát elő kérésemet. A jó ember tetőtől talpig végigmért, és azt mondotta, hogy a bakon nincs már üres helye, de ha kedvem van a kocsi farára csatolt kasban elhelyezkedni, nem bánja, elvisz magával. A szót gyorsan követte a tett. Egy szempillantás alatt fölkapaszkodtam, és jól megfészkelve magam a süppedő szénában, vígan robogtam a császárváros felé, ügyet sem vetve az erős döccenésekre, amelyekkel szüntelenül dobált jobbra és balra a rázós alkotmány. Bécsbe érve, mindenekelőtt egy rokonomat kellett meglátogatnom, mert tőle reméltem az útiköltséget Lundenburgba, hova 1845-ben már vasúton lehetett járni. G. úr, ki jómódú kalapgyáros volt, elég szívesen fogadott, és két napig a házánál tartott. Napközben nyakamba vettem a várost, és sorra bámultam a ragyogó utcákat. Ott volt még csak sok a *kondégnácos* ház! Béna voltom, és szegényes külsőm részvétet keltett irántam a járókelők közt, és akárhányszor megesett, hogy egy-egy jólelkű ember a zsebébe nyúlt és pár garast nyomott a markomba, szánakozása jeléül. A régi bástyákon csatangoltam az egyik nap, amikor

megbök az ujjával egy ilyen alkalmi jótevőm, és azt mondja, hogy amott sétál a császár, siessek oda, kapok majd tőle szép alamizsnát. És a következő percben csakugyan színről színre láttam a jó Ferdinánd császárt, Magyarország királyát. Mintha most is előttem volna még, ahogy sárga nanking ruhájában, fekete kürtőkalappal a fején és kicsi botjára támaszkodva, álmatagon járt föl és alá a bástyákon, mögötte bizonyos távolságban a két cifra lakájjal. Csak ez jelezte, hogy nem valami egyszerű bécsi polgár élvezi a bástyák környékének szabad levegőjét. Mikor már elhaladt előttem, utána futottam, mert szerettem volna még egyszer látni. Utol is értem, meg is álltam előtte. Vakmerőségem láttára megállt ő is, és saját felséges kezével fordítva egyet a fejemen, jóságos feddéssel megintett, mondva: – Hast mi' ja a'mol schon g'segn! – Rövid bécsi mulatásom azzal ért véget, hogy rokonom adott pénzt egy harmadik osztályú jegyre és hozzá még egynéhány garast költőpénznek is, én pedig örömtől repeső szívvel keltem útnak a Nordbanhof felé. Első utazásom volt ez a vasúton, és mert bőven akartam ellátni magam útravalóval, töméntelen gyümölcsöt vásároltam össze, hozzá nyalánkságot, és ami különösen kedves falatom volt, úgynevezett „Butterkipfel"-t is. De ahogy a vasúti pénztár ablaka előtt álltam, arra a megdöbbentő tapasztalásra kellett jutnom, hogy nagyon is sok pénzt költöttem: tíz vagy tizenöt vajaskiflivel többet ettem a kelleténél. Beteljesedett hát rajtam az arab közmondás, mely azt mondja, hogy: „Minden bajnak a gyomor a kútforrása" – és a legkínosabb zavarba jutottam. Mit voltam teendő? Feldúlt ábrázattal közöltem bajomat a vasúti pénztárossal; ez nagyot nevetett és azzal a tanáccsal szolgált, hogy a hiányzó összeget kérjem latin szóval a csarnok egyik sarkában álló uraktól. Minthogy közeledett az indulás ideje, összeszedtem minden bátorságomat, odamentem az urak csoportjához és jó konyhalatinsággal így szóltam hozzájuk: – Domini spectabiles, rogo humillime, dignentur mihi dare aliquantos cruciferos qui iter ferrarium solvendi mihi carent. (Tekintetes uraim,

alázatosan kérem, adjanak egynéhány krajcárt, melyre még szükségem van, hogy fizethessek a vasúton.) – A sánta és tömzsi gyereknek ez a latin beszéde megtette hatását; az urak hamarosan összeadtak számomra egy forint és húsz krajcárt, én megváltottam jegyemet, és vígan ugrálva át a várótermen, fölszálltam a vasúti kocsira és útra keltem Lundenburg felé. Aki tudja, hogy milyen szoros és gyöngéd kötelékek fűzik eggyé a zsidó családot, nem fog rajta csodálkozni, hogy nagybátyám, Malawan Dávid úr, belső szeretettel és jó szívvel fogadta sok évvel ezelőtt Magyarországra szakadt nővére fiát, és hogy a többi rokonság is elhalmozott jóságával és igyekezett tőle telhetőleg kedvessé tenni számomra vakációm idejét. Adtak egy rend ruhát és hozzá még egynéhány forintot is a hazautazásomra, amelyre kis idővel az iskolaév megnyílta előtt keltem, hogy Bécsen át Pozsonyba érhessek.

Az, hogy a sors gyötrelmes töviskoronát szánt nekem az ősi koronázó városban, mindjárt kezdettől világosan állt előttem. A nagyváros sohasem vonzott különösebben. Úgy tetszett nekem, hogy a magas házak által szűkre szabott ég s a kemény utcakövezet nincs minden összefüggés nélkül az emberek szűkkeblűségével és keménylelkűségével; és minél súlyosabban éreztem a kék égboltozat hiányát, annál mélyebb lett a sötétség lelkem belsejében is. Hosszas csatangolás után tisztába jöttem vele, hogy ingyen lakásról itt szó nem lehet; annál nagyobb volt hát örömöm, mikor egy bizonyos Lőwi nevű úrnál, kinek fia megbukott a második diákiskolában, korrepetitori munkáért szálláshoz jutottam, ami persze csak egy fél tolóágy volt (amolyan ládaféle, mely napközben pad helyett szolgált), de melyet én azért örömmel elfogadtam. Az ellátást illetőleg tetszett a véletlennek, hogy valóságos tantaluszi kínokat* szenvedtessen ve-

* Tantaluszi kínok – Tantalosz Szipülosz királya volt, akit szörnyű tette miatt az istenek az Alvilágba taszítottak, ahol lekötözve egy folyóban kellett állnia, s ha enni akart, a feje fölött álló gyümölcsfák elhajoltak tőle.

lem végig. Tudniillik Lőwi úrnak kifőzése volt. Déli tizenkét óra után megtelt lakásunk egyetlen szobája szegény diákokkal és szabólegényekkel, kik potom tizenöt krajcárért levesből, húsból és főzelékből álló, mindenesetre vékonyan kimért és fölötte gyarló konyhaművészettel kiállított ebédet kaptak, amely mindamellett elég lehetett a jóllakásra a cérnavitézeknek és a reménybeli doktoroknak, mert nagy volt a kereslet és nagyobb is lett volna talán, ha Lőwi úr ki nem mondja ezt az elvet: „Aki háromszor egymásután adós marad, negyedszer be se tegye lábát a házamba." Ismeretlen vagyoni viszonyok közt élő idegen vendégek könnyen megengedhették maguknak egy ingyen ebéd fényűzését, de másképpen állt a dolog velem, kinek pénztelenségével szállásadóm nagyon is tisztában volt, s ki ennélfogva a legszerényebb mértékű hitelnek sem örvendhettem. Lelkiállapotom egyike volt a legkínosabbaknak, mikor ebéd idején ott ültem a szoba egyik zugában, és a könyvembe sütve le a szemem, korgó gyomorral egy-egy rejtett pillantást vetettem az ebéd gyönyörűségeiben dúskáló diákokra és szabólegényekre. Az éhező ifjúnak ez a vágyakozó tekintete néhanapján meg is illethette az étkezők jószívűségét, mert olykor magához intett az egyik vagy a másik, értésemre adva, hogy megehetem a főzelékmaradékát, vagy titkon egy-egy darab kenyeret csúsztatva a kezembe; egyszóval, mégis ritkán maradtam teljes hiányával egynéhány falatnak, mellyel kielégíthettem kegyetlen éhségemet és lecsillapíthattam háborgó gyomromat, mely annyi sok bajt és gondot okozott nekem ez életben.

Az olvasó láthatja mindebből, hogy sorsom nem volt éppen fényesnek mondható Pozsony városában. Az iskola dolgaiban sem jártam sokkal több szerencsével. A bencések odavaló gimnáziumában akartam elvégezni a harmadik osztályt, s mikor beiratkozásra jelentkeztem páter *Pendl Alajos*nál, az igazgatónál, ő vastagsága a következő megszólítással kegyeskedett megtisztelni: „No Harschl, hát doktor akarsz lenni?" Engem nagyon kevéssé bosszantott az, hogy annak

előtte *Móselé*nek, most meg *Harschl*nak csúfoltak, de annál rosszabbul esett az ízelítője annak a bánásmódnak, mely reám várt. Az a három esztendő, melyet a pozsonyi gimnáziumban töltöttem, emlékezetemben is marad örökre, példája gyanánt a papi korlátozottságnak és a rút türelmetlenségnek. A kedves Pendl igazgató urat, ki sokkal inkább lett volna helyén, ha *pendulum*nak (ingának) valami falusi templomtorony óraszerkezetébe aggatják, mint egy gimnázium élén, később merőben megváltozott viszonyok közt láttam viszont, tudniillik már mint ünnepelt utazó, a pannonhalmi főmonostorban. Már nem emlékezett reám, de én sohasem vethettem ki őt az emlékezetemből. A tanítók egyénisége, sajnos, nem lehet minden hatás nélkül a tanítás tárgyaira sem. A harmadik, de még inkább a negyedik diákiskolában arra a meggyőződésre jutottam, hogy a tanulásra való kedvem tetemesen megcsappant. Az iskolába járás valóságos kínszenvedés lett számomra, és csak akkor voltam boldog igazán, ha leckémet kötelességemhez képest megtanulva, az olvasásra vagy magántanulmányaimra adhattam magam, tehát akkor, midőn bántalom és ellenőrzés nélkül kedvemre foglalkoztathattam ifjú lelkemet. Az a könnyűség, melylyel a latin beszédet elsajátítottam és még inkább az, hogy úgyszólván négy különböző nyelv, tudniillik a magyar, német, tót és héber nyelv tudásával léptem az életbe, ezek voltak fő okaim arra, hogy újabb nyelvek tanulására vetettem magam. Minthogy úgy hallottam, hogy a francia nyelv nélkülözhetetlen kelléke a társaságbeli embernek, s hogy az, ki franciául nem tud, nem tarthat rá igényt, hogy művelt embernek tekintsék, elhatároztam, hogy tüstént hozzáfogok e nyelv tanulásához, és vettem is egy nyelvkönyvet, bizonyos La-Fosse nevű úr művét, mely azzal a különös jó tulajdonsággal dicsekedhetett, hogy a szók mellé oda iktatta a kiejtést is német írásmód szerint, s ekképp a nyelvmester segítségét merőben fölöslegessé tette. Mindenesetre nagyon szomorú egy kiejtés volt az ilyen, de én, orr- és éneklőhangokon deklamálva, mégis csak beleiskoláztam magam, és mert

latin tudásom segítségével mihamarább megértettem a könnyebb fajtájú olvasmányokat, egynéhány hét múlva már abban a hitben ringatóztam, hogy beszélek franciául. Ha egyedül voltam, mondatokat alkottam magamban, hangos párbeszédeket folytattam önmagammal, hévvel szónokolva olvastam fel sokszor a legközönségesebb dolgokat, és néhány hónap múlva csakugyan vittem is annyira, hogy francia tudásom híre érdeménél jóval nagyobb volt abban az alantas körben, melyben otthonos voltam. Nem tudom eldönteni, környezetem tudatlanságától megnövesztett hamis önérzetem, vagy akkor már jó idő óta jelentkező nyelvbéli tehetségem kölcsönözte-e beszédemnek szokatlan folyékonyságát, elég az, hogy merészen és fesztelenül ontottam a francia beszédet, és szóáradatommal a legnagyobb mértékben eláltattam nemcsak magam, hanem környezetemet is. Szenvedélyemmé vált a parlírozás (társalgás); parasztot, mesterembert és kereskedőt, tótot, németet és magyart francia szóval állítottam meg az utcán, és nagyon mulattam rajta, ha az emberek ámultan néztek reám és csodálták műveltségemet (?). Az efféle csintalanságokban leltem viszontagságos ifjúságom egyetlen szórakozását. Mert az anyagiakat illetőleg rosszul, sőt nagyon rosszul mentek dolgaim Pozsonyban, és nincs kő e Duna-parti város utcáin, mely a legborzasztóbb történetet nem regélhetné kimondhatatlan nyomorúságomról, szenvedéseimről és megpróbáltatásomról.

Amíg magaménak mondhattam a Lőwyék házában levő tolóágy felét, legalább volt hajlékom, és csak gyomrom kínos üressége miatt kellett küszködnöm. De egy este az történt, hogy hálópajtásul adtak mellém egy vidékről jött fiút, én pedig a jövevénytől fertőzést kapva betegségbe estem, mely néhány nap múlva kínos viszketegségben, majd vakaródzásban jelentkezett, s melynek következtében Lőwyék tüstént kiadták az utamat. Minthogy Lőwy úr egynéhány krajcár adósságom miatt visszatartotta egész holmimat, egy borús őszi estén iskolakönyveimmel a hónom alatt mondottam búcsút házának. Sokáig kóboroltam cél nélkül az utcán,

és mert attól tartottam, hogy az új szállásadó, ha bajomat észreveszi, hamar kilök a házából, nem mertem sehova éjjeli szállásért bekopogtatni.

Kilenc óra volt már, amikor az éhségtől és fáradtságtól aléltan lerogytam egy padra a sétatéren. Tekintetem az emeletes házak ablakára esett. Láttam, hogy a gyermekek ott ülnek az asztal körül, és vacsoráznak, vagy vígan ugrándozva űzik játékaikat. Zongoraszót hallottam, rágondoltam az anyai házra, és elhagyottságomban sírva fakadtam. Könyveimet fejem alá téve, éppen végig akartam nyújtózkodni a padon, mikor távolból szabályos léptek tompa dobogását hallottam.

Hopp! az őrjárat lesz ez, gondoltam magamban, rendőri őrjárat, mely éjjeli körútjára indult!

Remegve félelmemben és ijedtségemben, hogy mint hajléktalan csavargót galléron fognak és az áristomba vetnek, lehúztam magam a pad alá; a köpönyeges őrjárat elment közvetlenül mellettem, nem vett észre, én pedig szerencsésen megmenekültem a nagy gyalázattól, hogy a rendőrség börtönében töltsem éjszakámat.

Alvásról ezen az éjjelen természetesen szó sem lehetett. Szorongó szívvel néztem ki a pad alól. Az ablakok fényei sorra kialudtak; az őrjárat egynéhányszor még visszatért, de már nem egészen közel hozzám, és összekuporodva, mint a féreg, úgy hevertem ott a hideg őszi éjszakán napvirradtáig. Aznap még megfordultam az iskolában, de beteget jelentettem, és az irgalmasok kórházában való kétheti kezelés után gyógyultan és új erőre kapva indulhattam el újra ifjúságom tövises ösvényén.

E szomorú intermezzo után csakhamar visszanyertem előbbi, majdhogy azt nem mondom, velem született vidámságomat. A bencések pozsonyi gimnáziumában elvégeztem, úgy-ahogy, a harmadik és a negyedik osztályt, inkább magántanulmányaimra vetve ügyet, mint a tanár urak megelégedésére, ami egyrészről mindenesetre károsan hatott, mert a gimnaziális műveltség szilárd alapja nélkül léptem a

magántanulás útjára, másrészről azonban annál nagyobb szorgalomra és kitartásra serkentett, mert minden ellenőrzéstől menten, tanító és növendék voltam egy személyben. Mint minden autodidakta, én is jelentékenyen túlbecsültem munkásságom eredményét, és ugyancsak lenézve a felületes átolvasás és az alapos megtanulás közt levő különbséget, beleestem abba a hibába, mely erősen éreztette magát életem későbbi folyásában is. Ámde szívesen és szorgalommal tanultam, és a létért való küzdelemben megerősödve, nem törődtem sokat anyagi gondokkal. Ismeretségem köre is nőttön-nőtt és már nem volt olyan nehéz tanítással keresnem meg a kenyeremet. Egy agglegénynél laktam. Foglalkozására nézve uzsorás volt a jó ember. Lakása mindössze egy szobából állott, és én a kicsiny és szűk előszobában tanyáztam, a földön háltam és éjszaka az uzsorás kabátjával takaróztam. Ez a gyalázatos Harpagon* még a kenyérhajat is sajnálta tőlem, noha komornyikja és házőrző kutyája voltam egy személyben; amely szolgálataim értékét jelentékenyen túlbecsülte, mert ha egyszer én elaludtam, miattam nemcsak hogy egy tolvaj, de a tolvajok egész ármádiája betörhetett volna hozzá, engem ugyan fel nem ébresztett volna. Aranyos ifjúkor, mily kedvteléssel gondolok reád most öregségemben, mikor puha ágyban fekve, csak erőszakkal csikarhatom ki néhány órára Morpheusz** atyánk hajlandóságát! Ami lehetséges volt a kemény padlón és korgó gyomorral, azt most ellankadt idegeimmel minden kényelemben és jóllétemben sem érhetem el soha!

Az ellátás tekintetében valamivel már jobban mentek dolgaim, mert immár a tudományosság hírében állva Pozsony zsidó lakosságának legalsóbb rétegeiben, eleinte jobbára szakácsnők és szobalányok folyamodtak tanításomhoz az írásban és az olvasás tudományában; azok, kiknek már

* Fösvény ember; Molière Fösvény c. vígjátéka főhősének a neve.

** Az álom istene a görög mitológiában.

mélyebben estem bizalmába, billet doux-k fogalmazására is fel-fel szólítottak, és mondhatom, hogy nem egy jó falathoz, közben csemegéhez és jutottam e szerelmi szolgálataimért. Mert tapasztalásom szerint a szakácsnők voltak legbuzgóbb ápolói a szerelmi levelezésnek. Valahányan csak voltak, mindannyiuknak meg volt a maga szerelmi bánata, és nem keresve, hogy a tűzhely közelsége, vagy másnemű okok lobbantották-e lángra érzelmeiket, elég volt tudnom, hogy a konyhaművészet emez érzékeny szívű hölgyei voltak legjelesebb megbízóim, és ha szerencsésen a papírra tudtam lehelni egy-egy sóhajtásukat, egy-egy vágyakozó pillantásukat, mézédes köszöntésüket, biztos lehettem a dús jutalomban és napokon át jó ebédre vagy vacsorára tarthattam számot.

A szakácsnők és a szobalányok köréből elhatott hírem a házi kisasszonyokhoz, vagy talán inkább a ház asszonyához is. Az alkalmat egy énekjelenet adta e fordulatra. Egy este a cipészlegényébe fülig szerelmes szakácsnő kértére gitárkísérettel elénekeltem ezt az akkoriban népszerű dalt:

„Schöne Minka, ich muss scheiden,
Ach, du fühlest nicht die Leiden!"
„Szép Minka, el kell hagyjalak,
Ah, nem érzed, hogy szűm megszakad!"

Kellemesen csengő hangom (az éneklés művészetéről természetesen nem volt halovány sejtelmem sem), úgy látszik, szerencsés visszhangot keltett benn a szobában is. A tensasszony és a kisasszonyok figyelmessé lettek, behívtak a szobába, ott más dalokat is énekeltem még, s mikor a ház asszonya megsimogatta fürtjeimet és megdicsérte szép hangomat és dús hajzatomat, hamarosan észrevettem, hogy egy lépéssel közelebb állok a sikerhez, és hogy végre kedvezőbben fordul sorsom. Nem fogadtak ugyan a házba, mert az ily dolog ellen már föllázadt volna a pénzeszsák előkelősége, aki csak nem léphet összeköttetésbe a szakácsnője tanítójával; de adtak ajánlatot másokhoz, és rövid idő múlva befogadtak mint a magyar, francia és a latin nyelvek tanító-

ját, a keresztény világtól akkor még meglehetős szigorúan elszigetelt zsidó társaságba. E leckeórák díja, illően a tanító polgári állásához és korához, rendkívül szerény volt és a havi két forint fizetésből alig esett több négy krajcárnál az oktatás egy-egy órájára (a forintban akkor hatvan krajcár volt). De igyekezetem s a félreismerhetetlen siker idő múltával megnövesztette ezt a tiszteletdíjat, és ha naponta három órát adtam, a pozsonyi élelem akkori olcsósága mellett tűrhetően biztosíthattam megélhetésemet. A magam ellátásának nyomasztó gondjától, tudniillik a kenyértelenségtől, ment voltam immár; hellyel-közzel egy-egy viseltes köntösre is tehettem szert a zsibvásáron, és túl boldog voltam, amikor saját keresetemen vásárolt kopott kabátban és pantallóban jelenhettem meg a világ előtt, és ekképpen kielégíthettem gyermekes hiúságomat. De sajna, volt elég rossz oldala is ennek a sikeremnek, mert a mindennapos nyolcórai iskolajáráson és a három- vagy négyórai oktatáson túl vajmi kevés időm jutott magántanulmányaim sikeres folytatására; és mivel ez a csekély kereset is felébresztette bennem a vágyat bizonyos élvezetekre: néhanapján a színházba menésre, vagy egy kis kalácsra, fenyegetően jelentkezett csakhamar az a veszedelem, hogy elernyedve a magasabb célokért való küzdésben, idő múltával elsekélyesedem és a nagyon is szerény jómód ideig-óráig tartó birtokában letérek a tökéletesedés felé való haladás ösvényéről. Minden erős megpróbáltatásom mellett eléggé gyermekes és könnyelmű voltam arra, hogy elvakultam attól a halovány napsugártól, mely a sors kegyéből reám hullott. Szinte elbizakodottá tett volna az a tudat, hogy végre jóllakhatom és tisztességesen ruházkodhatom, ha közben szigorú intelemmel nem fordul hozzám a gondviselés, és zordonan ki nem ragad veszedelmes ábrándjaimból.

Ezzel az intelemmel az akkor kitörő szabadságharc eseményei szolgáltak számomra. Már előbb is figyelmes szemmel néző tanúja voltam a közelgő nagy idők eseményeinek. Az országgyűlés vitái megragadták az eleven értelmű gyer-

mekifjú érdeklődését. Néhanapján megfordultam az ifjúság karzatán. Hallottam hévvel szónokolni Kossuthot, láttam elnöki székében a nádort és körülötte az erejének tudatára ébredő nemzet nagy fiait. A szabadságharc kitörése előtt, 1846 és 1848 között, tanúja voltam annak a külsőségeivel is nevezetes udvari ebédnek, melyen, talán a diéták megnyitása alkalmából, talán más alkalomból, magánál látta V. Ferdinánd király az ország rendjeit. De nem volt Pozsonyban olyan nagy terem, mely a rendek összességét magába fogadni képes lett volna. Úgy segítettek hát a bajon, hogy az utcán állították fel a fehér asztalokat a *Vörös ökör* fogadótól le egészen a német színház öreg épületéig. Hatalmas egy asztal volt az. Gyermekcimboráimmal ott bámészkodtam én is e szokatlan udvari ebéd nézőközönségében. Az asztalfőn ült a király, körülötte udvaroncai, és nekem úgy tetszik, mintha még most is látnám a jelenetet, ahogy a díszruhás magyar urak felkeltek az asztal mellől és pohárral a kezükben sorra oda vonultak a felséges úrhoz, ki nyájasan mosolyogva koccintott hű alattvalóival.

A lélekre mélyebben ható és nagyszerűbb volt az 1848-i márciusi napoknak az az örökké felejthetetlen jelenete, midőn a bécsi napok után megérkezett Pozsonyba az első felelős magyar minisztérium. Lázban volt az egész város. A Duna-partra tódult a nép, és leírhatatlan rivalgás támadt, mikor a nemzeti színekkel fellobogózott hajó a kikötőbe ért. Elsőnek Kossuth lépett a partra Klauzál Gáborral. Utána Eötvös József báró Esterházy Pál herceggel és Batthyány Lajos gróf miniszterelnökkel. Alakjuk kitörölhetetlenül belevéső dött emlékezetembe. Rövidnek tűnő percek után megérkeztek szállásukra, a *Zöldfa* vendéglőbe, s nehéz lett volna eldönteni, hogy a lelkesedés mámorában úszó tömeg kíséri, vagy magával sodorja-e őket. A fogadó kapuja bezárult mögöttük, de a nép nem mozdult el, és újra látni s hallani kívánta hőseit. Nemsokára megnyílt az első emeleti erkély ajtaja, s előttünk állt fenn a magasban az egész minisztérium, díszmagyarban még, ahogy az imént megérkezett. Én

nem bírtam érzelmeimmel. Vad erőszakkal törtem magamnak utat a sokaságban, és már közelről láttam és hallottam, mikor az ujjongás hirtelen támadt szünetében, szép nagy gesztussal kísérve, megcsendült Kossuth érces szava:

– Megjöttünk Bécs falai közül, hol az abszolutizmusnak századokon keresztül tartogatott rendszere összedőlt...

Mikor a szabadságharc első villámai megjelentek az égen, Pozsonyban bezárták az iskolákat, az előadás megszűnt. Üzlet és forgalom megakadt, s mindenki aggódva gondolt a kitörni készülő vihar következményeire. Hozzájárultak mindehhez a pozsonyi csőcselék által a zsidónegyedben rendezett zsidó-üldözés és fosztogatás borzalmai. Házakat és raktárakat törtek fel a zavargók, és sok száz hordó bort és pálinkát eresztettek ki a pincékben. Az őrjöngő részeg sokaság tombolva áradt szét a zsidó utcában a Vödricen és a Zuckermandl táján. Sokáig visszhangzott még e környék az üldözött, megrabolt és megkínzott zsidók siránkozásától és jajveszékelésétől – és Pozsony város hangyaszorgalmú, dolgos zsidó népe martalékául esett a nyomornak és a kétségbeesésnek. A közös bánat ezernyi gondja természetesen engem is gyöngédtelen kézzel vert föl látszólagos boldogságom csalóka álmaiból. Különösen mély iszonyat fogott el, mikor láttam a pártütőnek bélyegzett magyar hazafiak napirendre kerülő kivégzéseit, melyeket a Várhegy mögött levő úgynevezett Eselsbergen gyermekies kíváncsiságomban magam is végignéztem. Az egyik *Mednyánszky* bárónak, Lipótvár osztrák rabságba esett parancsnokának és hadsegédének, *Grube*nek – Imrei Ferenc író édesatyjának – kivégzése volt. Fiatal volt mind a kettő. Kart karba öltve, tréfálkozva mentek a vesztőhelyre, és amikor láttam, hogy a kamarilla nyomorult pribékjei hogyan bánnak a vértanúk tetemével, hogyan lóbázzák a bitón függőket lábaiknál fogva, a bosszú sajátszerű érzete ragadott meg, szitkokat szórtam a horvát katonákra, és pórul járok, ha még jókor kereket nem oldok. A második borzalom, amelynek ugyanazon a helyen voltam szemtanúja, *Rázga*

Pál, a lutheránus lelkipásztor kivégzése volt, kinek tüzes magyar beszédeiért kellett bitóhalált szenvednie. A nemes lelkű férfiú feleségétől és gyermekeitől kísérve lépett a börtönből a vesztőhelyre. Ölelgetve és vigasztalva kedveseit, szilárd léptekkel közeledett a bitófához, s mikor a hadbíró felolvasta ítéletét és a pálcát kettétörte, megcsókolta övéit és nyugodtan adta magát a hóhér kezére. Anya és gyermekei, akik hogy hányan voltak, már nem emlékezem, ott térdeltek a földön közvetlen közelében; kimondhatatlan fájdalommal nézték halottjukat, és mikor már nem bírták tovább, a legtöbben összerogytak eszméletlenül. Ez a jelenet könnyekre fakasztotta a keményszívű katonákat is, és könnyű elképzelni, milyen nyomokat hagyott egy mélabúra hajló gyermek lelkivilágában! A mai nemzedék politikai okokból fátyolt vetett e rémes eseményekre, de ez a fátyol sohasem takarhatja el a borzalmas körvonalakat, mert a szemtanút mindenha iszonyat fogja eltölteni, ha reájuk emlékezik.

Pozsonyban e szerint nem volt tovább maradásom. A vidéken kerestem állást; elfogadtam egy Pozsony környékén lakó máriavölgyi szegény falusi zsidó ajánlatát, és néhány hónapra beálltam hozzá házitanítónak. Itt, a Kárpátok csöndes völgyében, majd otthon, Dunaszerdahelyen, békén és nyugodtan élhettem ismét tanulmányaimnak. Dunaszerdahelyről néhanapján átlátogattam a szomszédos Vásárút község zsidó kocsmárosához, ki rokona volt a mostohaatyámnak. Ott jártam épp azon a napon is, amikor Vásárútra ért Kossuth Lajos, ki az osztrákföldi hadi vállalkozásra tüzelte a Csallóköz magyar népét. A kocsma előtt akart szólani. Egy hordót görgettek az ajtó elé, és én ott álltam, mikor Kossuth egy székről a hordóra lépett és beszélni kezdett. Szavaira leírhatatlan rivalgás támadt a népben. Öreg emberek és fiatal legények – szinte gyermekek még – odahagyták szüleiket, és kaszával, villával fölfegyverkezve, követték Kossuthot: és elindult a népfölkelők tömege Bécs felé. Kimeríthetetlen korszaka volt ez a lelkesedésnek.

Amikor Máriavölgyben gyűjtött néhány forintnyi szerény keresetemmel visszatértem Pozsonyba, elhatároztam, hogy a hatodik diákosztályt nem a bencéseknél végzem többé, hanem a protestáns líceumban, mert ez intézet tanárai előítélet nélkül való, művelt és humánusabb emberek hírében állottak, de azért is, mert torkig voltam már a fanatikus barátok örökös zaklatásával. Az oktatás nyelve a líceumban részben német volt, az előadás szabadabb és élvezetesebb. Bizonyára sok hasznát látom, ha megváltozott helyzetemben nem jelentkezik ismét a nélkülözés rémképe, és életem nehéz tusájában el nem von ismét szellemi foglalkozásomtól. Tizennyolc éves voltam már akkor, és belefáradva a sors minden képzelhető szeszélyével immár nyolc év óta vívott tusakodásba, bátorságom annyira megtört, hogy elhatároztam: inkább szünetet tartok egy esztendeig és falura megyek házitanítónak, hogy aztán ellátva a szükséges pénzzel, tovább folytathassam félben maradt iskolai tanulmányaimat.

Pozsonyi diákkoromat szomorú kép zárja be 1849-ből. Vagy tizenötezer muszka vonult át a városon. A hídon keltek át a bal part felől. Hegyes végű sisak volt a fejükön, fahéjszínű daróc köpönyegük kétfelé volt hajtva a térdük felett, hogy könnyebben járhassanak. Emlékszem rá, mert feltűnt nekem, hogy nemcsak a legénység, hanem a tisztek is borjút vittek a hátukon. Mi fiúk – csallóközi magyar gyerekek voltunk valamennyien – az út mellől néztük jöttüket, s a lelkünk megtelt keserűséggel. Azt hiszem, abban az órában szállt le szívemre az az olthatatlan gyűlölet, mely a legelszántabb oroszellenes írók egyikévé tett az angol publicisztikában immár negyven hosszú esztendő óta.

Harmadik fejezet

A házitanító

Docendo discimus, tanítva tanulunk, így szól a latin közmondás. Mint tanítónak, e szerint, kitűnő alkalmam lett volna reá, hogy tudományosan kimüvelődjem és célomat elérjem. Mégis nehéz szívvel váltam meg az iskolától, melyben rendszeresen folytathattam volna tanulmányaimat, és „facér diák" lett belőlem, ki fegyelem nélkül és rendszertelenül s a koromban még nélkülözhetetlen ellenőrzés nélkül haladtam tovább nagy küszködéssel megkezdett pályámon. Nyitra vármegyében, Zsámbokrét községben esett meg velem, hogy látogatóban lévén ott lakó nagybátyámnál, megismerkedtem egy Petrikovich nevű kisbirtokossal és cs. kir. postamesterrel. Ez érdemes, minden előítélettől ment derék ember, kinek már régebben szemébe tűnt több nyelvben való jártasságom, házába fogadott az

egyik fia mellé nevelőnek, jobban mondva nyelvmesternek. Úgy volt, hogy teljes ellátást és évi százötven forint fizetést kapok, ami fizetésnek bizonyára igen szerény fizetés volt, de tökéletesen megfelelt annak a nem kevésbé szerény munkának, melyet végezni módomban állott; mert tudásom a magyar és a latin nyelv oktatásán kívül bizony fölötte fogyatékos volt, ami pedig a prefektusi mivoltomat illette – mert ez volt a titulusom –, inkább voltam biz én nevelt, mint nevelő. Petrikovichné, egy kiválóan művelt úrinő, ki ifjúkorát főrangú család körében töltötte és sokat adott az illendőségre, a jó modorra és a csinos ruházkodásra, csakhamar észrevette nagy sajnálkozására, hogy a prefektus úr minden nyelvbeli ismeretei mellett meglehetősen bárdolatlan fickó, és semmi esetre sem alkalmas arra, hogy megbízható mestere legyen fiainak az úri szokások elsajátításában. Ennek következtében maga vette azt a nehéz feladatot, hogy előbb kineveli a tanítót, és a fáradság, melyet nem sajnált tőlem, hogy otthonossá tegyen az illedelem minden kérdésében – amennyiben megtanított reá, hogyan tartsam az asztalnál az asztalkendőt és az evőeszközt, hogyan köszönjek, járjak, álljak és üljek –, valóban fényes bizonyságot tett szívének nemességéről. Én tehát egész átalakuláson mentem át ez úri háznál való tartózkodásomnak emez első idejében. De komolyan is vettem a dolgot; elannyira, hogy egész órákat töltöttem öltözködéssel, a komplimentumok (udvariaskodás) s az előkelő kéz- és fejmozdulatok betanulásával. A tanítói kötelességemnek tűrhetően eleget is tettem, de tanulmányaim erősen megsínylették ezt az idomítást; hajlottam a kényességre,és nemcsak az időt pazaroltam a tükörnél és a társaságban, hanem ráadásul még a keresetemet is, s az az egynéhány forintom, melyet iskolázásom újrakezdéséhez kellett volna összegyűjtögetnem, úgy szétment, hogy az év végeztével nem maradt meg belőle az a tizenhat forint sem, amellyel iskolapénz címén tartozásban voltam a pozsonyi evangélikus líceumnál, s melynek hiányában lévén, nem vehettem ki bizonyítványomat, a testimonium abeundi-t.

Hallatlan könnyelműség volt ez és bűnös mulasztás, mely utóbb nagyon nyomta a lelkiismeretemet. Meg is szenvedtem érte aztán keservesen. Nem tudtam eldönteni: az kábított el vajon s az vette el az eszemet, hogy akkor éltem először kényelemben és gond nélkül, vagy a velem született és lelkemben fészkelő könnyelműség tört-e ki belőlem? Csak azt az egyet tudom, hogy nagyon kegyetlen lelkiállapotban voltam, mikor Petrikovich úr társaságában 1851 őszén Pestre utaztam, hova a derék ember levitte két fiát nyilvános iskolába, és hogy elhagyva a Petrikovich ház békés kikötőjét, megnyílt előttem az a nem éppen kedves kilátás, hogy a nyomorúság és a küzdelem zivataros tengerére szállok ismét.

Pest, a mai Budapest, Magyarország virágzó szép fővárosa, nyomát sem mutatta még akkor mostani fényének és nagyságának, mert a megtorlásnak a szabadságharcot követő napjai a szomorúság és a mélabú árnyékát vetették a városra és lakóira. Mikor Petrikovich úrtól elbúcsúzva, a mellékutcáknak vettem utamat, hogy szert tegyek valami olcsó szállásra, ami alatt hónapos ágyat, vagy annak is a felét kell érteni, lelkemben felújult az emléke első pozsonyi tartózkodásom borzasztó napjainak, és előttem állt ismét a nyomorúság a maga teljes pőreségében. Fél napig tartó hasztalan kóborlás után s mivel foglaló vagy a szálláspénz egy részének lefizetése nélkül senki sem volt hajlandó befogadni, kelletlenül és habozó léptekkel egy gazdag rokonomhoz mentem, ki egynéhány napig csak eltűrt magánál, de azután két forintot nyomva a markomba, útnak eresztett azzal az atyai tanáccsal, hogy keressek valami állást, mert jelenlétem nincs ínyére a feleségének. Én hát találomra bekukkantottam egynéhány kávéházba, hogy korrepetitori vagy nyelvmesteri állásról tudakozódjam az ott lebzselő kereskedőktől. Úgy látszik, hogy rendkívül zavart és félénk magaviseletem részvétet keltett irántam egy bizonyos G. úr lelkében, mert szóba állt velem, és beszélgetésünknek az lett a vége, hogy ajánlatot tett: lépjek be hozzá és szállásért, ellátásért

legyek tanítómestere gyermekeinek. Én természetesen habozás nélkül elfogadtam az ajánlatot. Szomorú kilátás volt biz ez tanulmányaim folytatására! G. úr a Hermina téren lakott, tehát jó messzire a piaristák gimnáziumától, ahova járni akartam, a fennhéjázó szóval úgynevezett *szállás* pedig nem volt egyéb puszta ágynál a cselédek szobájában, hol együtt laktam a szakácsnéval, a szobaleánnyal és egy kisgyermekkel, az ellátásom pedig oly szűkösen volt kimérve, hogy a különböző étkezési alkalmak inkább gondolataimban, mint gyomromban hagyták emléküket. Pedig e sovány kosztért végtelenül sok küzdelem és szenvedés jutott osztályrészemül. A neveletlen gyermekek egész nap a nyakamon lógtak, és este, mikor végre lefeküdtek, én meg vagy a leckémet tanultam, vagy a magántanulmányaimat végeztem volna, a cselédszobában nótázni kezdett vagy összeperlekedett egymással a szakácsné meg a szobalány, vagy dévajkodtak velem mind a ketten. Így aztán merőben lehetetlenné vált számomra minden komoly foglalatoskodás. Nehéz szívvel bár, de mégis én mondottam fel a szolgálatot, és mert iskolai bizonyítvány hiányában, amelyért tizenhat forint járt volna a pozsonyi líceumnak, csak három hónapig tűrtek, mint rendkívüli hallgatót a piarista gimnázium hetedik osztályban, azután pedig útnak eresztettek: az a merész elhatározás kelt bennem, hogy hátat fordítok a városnak s a nyilvános iskolának, és lemegyek a vidékre házitanítónak.

Merésznek mondom, pedig nagyon fájdalmas is volt ez az elhatározásom, mert ezzel végképpen letértem arról az útról, melyen megállapított életpályára juthattam volna; midőn pedig az idegen nyelvek céltalan tanulására vetettem magam, olyan ösvényre léptem, amelynek végcélját magam sem láttam, s melyen a siker leghalványabb reménysége sem vezérelhetett. Csak lassankint ismertem föl helyzetem veszedelmeit, mert az önfenntartásnak már tíz év óta folyó nehéz küzdelmében csak a jelen szenvedésétől és viszontagságaitól való menekvés volt mindig a szemem előtt, és ezúttal is egyes-egyedül az a gond nehezedett lelkemre:

hogy sikerülhet-e tervem és hozzájuthatok-e valami jó házitanítói alkalmazáshoz? E hivatásra való képességemet illetőleg legföljebb ha néhány idegen nyelv ismeretére hivatkozhattam, s ezeknek egynémelyikében is csak úgy félig-meddig voltam otthon. Németül, franciául és olaszul tűrhető folyékonysággal és szótár használata nélkül olvastam; bírtam félig-meddig a héber és a latin nyelvet is, és mivel a hazai nyelvek közül a magyar és a tót nyelv szóban és írásban rendelkezésemre állott, volt bennem annyi merészség, hogy *hét nyelv* ismerőjének hirdettem magam, mi több: önhittségemben kiadtam magam e nyelvek tanítómesterének is. Hát ez mindenesetre elég hatásos cégér volt arra, hogy kiállhassak vele a vásárra, de tökéletesen méltó volt a vevőkhöz is, kiknél tudományos árumat elhelyezni óhajtottam. Mert legjobb esetben is csak egyszerű zsidó családoknál lelhettem alkalmazást, tehát oly embereknél, kik vajmi kevéssé konyítottak a filológiához és a pedagógiához, és készpénzül vették nagyhangú állításaimat. Távol minden szándékos megtévesztéstől, igyekeztem a lehetőség szerint megfelelni hivatásomnak, s adtam azt, amit adni módomban állott. A nyelveket azzal a módszerrel tanítottam, mely szerint magam is megtanultam őket, tudniillik az úgynevezett Jacotot-módszerrel, és a legtöbb esetben valóban el is értem annyi eredményt, hogy tanítványaim – fiúk és leányok vegyest – fél év múltán otthonossá lettek a könnyebb olvasmányokban, hellyel-közzel a társalgásban is. Ehhez hasonló módon ment a dolog a tanítás egyéb tárgyaival: a történelemmel, a földrajzzal és a mértannal is, úgyhogy minden pedagógiai képzettség nélkül bár, annál több jóravaló törekvéssel és szívóssággal, elég tisztességes eredményt értem el a tanítás terén, és érdemet szereztem kenyéradóim megelégedésére.

Nem érdektelen a mód, ahogy állásaimra szert tettem; elmondok hát róla egyet s mást, ha egyébért nem is, legalább furcsasága okáért. Az újságban való hirdetés módjához Magyarországon akkoriban nemigen szoktak folyamodni, de nem is mentek vele sokra. Én különösen nem is élhettem

volna vele, mert nem volt reá pénzem. Hanem voltak hivatásos ügynökök, amolyan tanító-elhelyezők, akik számon tartották egyrészről a rendelkezésre álló tanerőket, azaz: facér tanítókat, másrészről meg azokat a falusi családapákat, kik megengedhették maguknak azt a fényűzést, hogy házitanítót tartsanak gyermekeikhez. Jobbára vidéki kereskedők, bérlők voltak, kiket a Pesten évente két ízben megtartott nagy országos vásár alkalma hozott fel a fővárosba, s akik, elhelyezve árujukat, vagyis: eladva gyapjújukat, gubacstermésüket, gabonájukat, nyers bőreiket stb., bevásároltak mindent, amire szükségük volt a falun és a házuk tájékán. Házi szükségleteikkel a boltokban látták el magukat, a tanítók, a sakterek és pálinkafőzők beszerzésére pedig bizonyos közismeretű kávéházak szolgáltak, vagyis olyan helyiségek, melyekben összetalálkozhattak és megalkudhattak az illető ügynökökkel és a tanerők rendelkezésre álló készletével. Tanító-börzének különösen jó hírű volt akkoriban a pesti Országúton levő *Orczy kávéház*. Ebben a piszkos, a lekülönbözőbb dohánynemek füstjétől illatos helyiségben, mely negyven év múltával is, mind a mai napig, sokat megőrzött régi képéből, tarka sokaságban tolongott egymás hátán a városi és falusi zsidóság, mely feketekávéját szürcsölte, vagy fülsiketítő lármát csapott, ádáz taglejtésekkel beszélve és kiabálva egymással. Délután egy és négy óra közt a legpokolibb volt a tolongás és a lárma a pedagógusoknak ezen a börzéjén; ez volt az általános találkozás legfőbb ideje. Egy félreeső padon ültek a facér tanítók, és szorongva lesték az ügynök szeme járását, amikor kivált a tömegből és a vevővel, jobban mondva a jövendőbeli principálissal, megállt a pad előtt, szemlét tartott a jelölteken és az egyiket vagy a másikat bemutatta az idegennek. Nagyon kínos jelenet volt ez. Vissza is emlékeztem reá utóbb, mikor láttam Közép-Ázsia bazárjaiban a rabszolgavásárt, de kietlen érzéssel gondolok reá ma is, valahányszor az Orczy kávéház előtt visz el utam. Szorongó szívvel, mély megszégyenüléssel, órák hosszáig üldö-

géltem én e padon több egymásra következő délutánon át, míg végre Mayer úr (így hívták az ügynökömet) megjelent Merkur* egy művelődésre szomjúhozó fiával, intett, hogy álljak fel, és mérhetetlen tudományom mód nélkül való dicséretével bemutatott engem. Nekem persze támogatnom kellett a buzgó alkuszt csekélységem fölmagasztalásában, mint ahogy a rabszolgának is erőmutatványokkal kell bizonyságot tennie izmainak erejéről Közép-Ázsia bazárjaiban. Mikor aztán megegyeztünk az évi fizetésben és átadtam bizonyítványaimat, ott helyben megkaptam a foglalót, melynek legnagyobb részére az ügynök tette rá kezét a fáradságáért, szerény maradványából pedig nekem kellett fedezni fölszerelésem és esetleg az utazás költségét.

Annak rendje és módja szerint való üzlet volt az ilyen, és mind a vevő, mind az eladó jól járt vele. Mindig csodálkozva láttam, hogy még az írástudatlan zsidó kereskedő is milyen nagyra becsüli a műveltséget. Nem kímélt sem áldozatot, sem fáradságot, hogy jobb nevelést adhasson gyermekeinek, mert erősen anyagias törekvései mellett magasabb eszmények lebegnek a szeme előtt, midőn gyermekeinek jövőjéről van szó.

Első helyem, amelyhez ily módon jutottam, egy Rosenberg nevű úrnál volt Szlavónia Kutyevo nevű községében. A családnak nálam csak egynéhány évvel idősebb fia volt az, ki a József-napi vásáron Pesten járt, elvégezni atyja megbízásait, és a többi közt tanítót is fogadott ifjabb testvérei mellé. A fiatalember elámult egy kissé, ahogy meglátott, de folyékony francia beszédem, amihez ő is konyított valamennyire, nem tévesztette el hatását; megnyertem hajlandóságát, felfogadott, és néhány nap múlva gőzhajón együtt Eszékre mentünk, honnan kocsin vittek bennünket a szlavón hegyvidék gyönyörű völgyében fekvő Kutyevóba. Rosenberg úr házánál való fogadtatásom alkalmával ugyanaz a kalamitás (nehézség)ért, mely annak idejében Nyéken: tudniillik úgy vélték, hogy kül-

* Az ékesszólás, a kereskedelem, az utak istene, az istenek hírnöke az ókori római mitológiában.

sőmre nagyon fiatalos vagyok, hogy nagyon piros az ábrázatom, s attól tartottak, hogy ilyen külsővel nemigen leszek képes fenntartani a tanítóhoz illő méltóságot és komolyságot. Legfőbb oka ez aggódásnak egyébként alighanem Emília kisasszony, a család legnagyobbik leánykája volt, egy tizenhat éves viruló szép leány, ki szintén tudásom forrásából volt csillapítandó szomjúságát, s kire nézve, anyjának megfontolt ítélete szerint, súlyos következtetésekkel járhatott a tanító és a tanítvány csekély korkülönbsége. Később kitűnt, hogy a jó asszony csakugyan nem tévedett. Egyébként igen kedvesen bántak velem. Kényelmes szobát kaptam, ellátásom kitűnő volt, és minthogy naponta csak hat órát kellett tanítanom, bőven maradt rá időm, hogy nyugodtan szentelhessem magam nyelvbéli tanulmányaimnak; sőt éppen itt szabtam első ízben határozott irányt tanulmányaimnak, mert egy csomó európai nyelv állítólagos elsajátítása után áttértem a török nyelv tanulására, és figyelmem a keleti tudományokra fordítottam. Az az érzés, hogy elejtettem a nyilvános iskolázás vezérfonalát és letértem a rendszeres tanulás ösvényéről, erősen bántotta lelkiismeretemet, és mert mindezt csakis megbocsáthatatlan könnyelműségemnek tulajdoníthattam, annak a könnyelműségemnek, hogy keresetemből kétszeri állásomban sem takarítottam meg azt a tizenhat forintot, mellyel kiválthattam volna iskolai bizonyítványomat, keserű szemrehányásokkal illettem, semmirekellőnek mondottam magam, és elhatároztam, hogy ezentúl fáradhatatlan leszek a munkában, felhasználom minden percemet és megfeszített szorgalommal teszem jóvá addigi mulasztásaimat. Annyira mentem ebben a magamfegyelmezésében, hogy könyveimre, íróasztalomra, sőt még szobám falára is – török betűvel, hogy más meg ne értse – ily szavakat írtam fel: „Légy férfi!" „Szégyelld magad!" „Dolgozzál!" – Azt akartam, hogy állandó figyelmeztetésképpen álljon a szemem előtt ez az írás, és megóvjon minden újabb balléptől.

Ez erős elhatározásomnak annál könnyebben helytállhattam, mert nyelvészeti tanulmányom ez idő tájt több volt már

gépies bevágásnál; szabad óráimat igaz gyönyörűség forrásává tették a külföldi irodalmak klasszikus olvasmányai. Nem tudom eldönteni, hogy a falusi élet magánya volt-e az oka, hogy a munka valóságos üdülés volt számomra, vagy a sikernek az a boldogító tudata-e, hogy eredetiben, minden szótározás nélkül olvashattam a különböző nyelveken megírt remekműveket. Elég az, hogy véghetetlen örömérzet töltött el az egyes művek olvasásakor. Minden gondolatot isteninek tartottam, és minden hasonlatot a költészet valóságos drágagyöngyének. Olvasásomat, mely jobbára hangos szavalás volt inkább, sűrűn szakítottam félbe az elragadtatás és a csodálkozás hangos felkiáltásaival, s az olvasmány szélére írt felkiáltójelekkel pazarul tarkázott megjegyzéseim is kifejezést adtak lelki felindultságomnak és meghatottságomnak. Thomson műve: *The Seasons**, Voltaire *Henriadé*ja, Petrarca *szonettjei* és különösen Tasso *Gerusalemme Liberata*ja**, ezek a könyvek ragadtak el akkoriban és tüzelték fel ifjúi képzeletemet. Órák hosszáig gyönyörködtem a szerelmi hőstettek és a különböző évszakok természeti tüneményeinek egyszerű, de szép leírásában. Elámultam a Jeruzsálem falai előtt folyó hősi csatákon, és véghetetlenül gyönyörködtem Thomson bűbájos leírásain. A tavasz ébredése, az angol tájak nyári pompája csordultig töltötték serlegemet a kasztáliai forrás vizével, és sajátszerűen idillikus lélekállapotba ringatott a kandalló lobogó tüze mellé családiasan egybegyűlt társaság télies képe. Mikor az Henriadét olvastam, páratlan lelkesedéssel rajongtam IV. Henrik hősi alakjáért; viszont Petrarca szonettjei csöndes tolmácsai voltak a család leánykája iránt felébredt szerelmi érzelmeimnek, és szívesen helyeztem volna Emília nevét a Lauráé helyébe, ha útját nem szegik e hajlandóságomnak a versmérték és a „mama" árgus szemei. De mindent fölülmúló varázslattal hatott ifjúi képzeletemre Tasso halhatatlan hőskölteménye. Minthogy ábrándos lelkemhez az illett a legjob-

* Évszakok

** A megszabadított Jeruzsálem

ban, ha távol emberek zajától, a szabad ég alatt folytatom olvasmányaimat: amíg az időjárás miatt csak lehetett, a falu házsorain túl levő domboldalon le szoktam heveredni egy terebélyes cseresznyefa árnyékában, és a halkan mormoló patak partján töltöttem az időt kedves poétáim társaságában kora reggel, vagy este öt és nyolc óra között. Itt ismételgettem Petrarca dalait, szememmel azt a házat nézve, melyben Emília lakott. Itt szavaltam vad lelkesedéssel Tassómat, és itt esett meg velem egy délután, hogy elmerülve abba a jelenetbe, melyben a költő a csapkodó mennydörgéshez és a cikázó villámhoz hasonlítja a szaracénokkal (arabokkal) Jeruzsálem falai alatt vívott ütközetet, szinte észre se vettem, hogy fejem fölött valódi zivatar támadt, nem hallottam a mennydörgést, és csak akkor riadtam fel ábrándjaimból, midőn már bőrig áztam a záporesőben. Önfeledtségemben sokszor beszélgettem madárral, virággal, fűszállal, és csak akkor hallgattam el, midőn közeledő ember léptei zavartak meg e társalkodásban. Így esett, hogy már kora ifjúságomban megszerettem az anyatermészetet, s hogy egy-egy reggel nemcsak hogy vidámmá tette egész napomat, hanem huzamosabban is kedvesen élt tovább emlékezetemben. Mindig a legmagányosabb helyeket néztem ki magamnak, ahol tudtam, hogy nem háborítja senki nyugalmamat. A rózsás képzelet ábrándvilágában élve, építgetni kezdtem majdani sikereim légvárait. Az előbb említett hét nyelven kívül aránylag rövid idő alatt megtanultam a spanyol, a dán és a svéd nyelveket, és bizonyos mértékig otthonossá lettem az illető országok irodalmában is. Gyönyörködtem Calderon, Garcilazo de la Vega, Andersen, Tegnér és Atterbon költészetében, de amellett derekasan haladtam a török nyelv tanulásában is, mert lelkesedésem s mindinkább izmosodó emlékezőképességem valóban csodát művelt. Az olvasás közben előforduló szavakat följegyeztem és betanultam; kezdetben tíz, húsz szót naponta, de fokozatosan haladva, nyolcvan, sőt száz szót is képes voltam megtanulni és emlékezetembe vésni. Sok mindenre képes az egészséges ifjú erős akarata, különösen, ha már gyermekko-

rában hozzászokott a könyv nélkül való tanuláshoz. Természetesen hibákat is szedtem magamba, melyeket utóbb jó volt elfelejtenem. Számtalanszor kerültem téves útra és helytelen irányba, de megleltem az elégtételt abban a tudatban, hogy nem töltöttem időm hiába és nem tékozoltam el ifjúkorom drága idejét. E tudattal bátran néztem szemközt a jövendővel, és könnyű lélekkel szálltam harcba minden viszontagsággal, melyet a véletlen, vagy saját hibám az anyagi lét tövises pályáján utamra vetett.

Pásztori nyugalmam s a szlavóniai hegyvidék szép völgyében töltött gondtalan életem boldogsága, sajnos, nem tartott sokáig, és kutyevói másfél éves tartózkodásom után ismét elborították életem derülten mosolygó egét a lassankint felgyülemlő sötét fellegek. Tanítói minőségemben helytálltam a reám rótt kötelességeknek, mint nevelő is kivívtam Rosenfeld úr megelégedését, de mint ember s kiváltképpen mint fiatalember, oly magaviseletet tanúsítottam, mely okot adott a kifogásra és nemigen fért meg egy gazdag partira számító leány jó hírnevével. Mert szemem, mint már említettem, nagyon is gyakran pihentettem meg a bájos Emília kisasszony csillagpárján, és ámbár ő, a gazdag leány, büszkeségből inkább, mint veleszületett gőgösségből, aggályosan ügyelt reá, hogy szemének legkisebb villanásával se bátorítsa fel az ő béna és szegény tanítóját, szülei mégis úgy vélekedtek, hogy elejét kell venniük minden eshetőlegességnek, és elbocsátásom határozatba ment. Közvetlen okot a szakításra, ha jól emlékezem, egy szépírási óra szolgáltatott. Az történt ezen az órán, hogy mikor láttam, hogy Emília kisasszony egynémely betűt nem ír le egészen szabatosan, megfogtam kezét és vezettem a papiroson. Kezemben tartva hófehér, kövér és sima kezecskéjét, egy darabig megóvtam józanságomat a gépies vezetésben; de a szenvedély tüze szívemből csakhamar az ujjamba szállott, és alighogy elárultam egy gyönge szorítással, hogy tulajdonképpen nem szépírási, hanem egészen más természetű felbuzdulás kapja meg lelkemet, a leány hirtelen fölugrott, lesújtó pillantást vetett reám, és otthagyott a szobában. Sorsom ezzel

dűlőre jutott, és a szolgálatból való elbocsátásom végleges határozattá lett.

A fölmondás kellemetlenül érintett, sőt keményen sújtott. Nem éppen azért, mert el kellett hagynom nyugalmas révemet s első és utolsó szerelmemnek e révben fénylő világítótornyát, hanem azért, mert itt is épp úgy, mint Zsámbokréten, nagyon gyönge voltam a számvetés művészetében, és évi hatszáz forintos jelentékeny fizetésem java részét könyvre és ruhára adtam ki s nem takarítottam meg többet, mint amennyi elég volt arra, hogy Pestre és onnan Dunaszerdahelyre utazhassam anyámhoz, ki látni kívánt többévi távollétem után. Nagyon nehezen váltam meg e nyugalmas helytől, hol legszebb másfél évét töltöttem ábrándos ifjúságomnak, s midőn el kellett szakadnom a cseresznyefától, melynek árnyékában oly sok édes órát töltöttem együtt Itália, Angolország, Franciaország és Spanyolország nagy szellemeivel, órákig sírtam és nem is ok nélkül, mert a boldogságnak hozzájuk hasonló pillanatai soha többé meg nem ismétlődtek egész életemben.

Említenem is fölösleges, hogy szlavóniai tartózkodásom alatt szóban és írásban elsajátítottam a horvát nyelvet is. Tudásban gazdagodva, de pénzben szegényen kellett most megjelennem anyám színe előtt, ki legnagyobbra az élet anyagi oldalát becsülte. A batyumban levő egynéhány új ruhadarab és a zsebemben hordott ezüstóra még sem elégíthette ki egészen anyámat, mert szememre vetette gyakorlatias érzékem fogyatékosságát, és váltig csak azt szerette volna tudni: mi hasznát veszem majd annak a sok idegen nyelvnek és hogy képes leszek-e ranghoz vagy hivatalhoz jutni addig végzett tanulmányaimmal? A jóságos és minden ízében gyakorlatias irányú asszony nem sokat adott a magasabb célokra, és bármilyen nagy szeretettel fogadott, mégsem rejthette el jövőm miatt érzett aggodalmát. Mindig csak azt mondotta, hogy jobban tettem volna, ha a tanulás megszokott útján maradok, és orvosdoktorrá leszek egyetemi tanulmányaim végeztével. Egyszer-másszor igyekeztem vele

megértetni, hogy a sok idegen nyelv, különösen pedig a keleti nyelvek ismerete révén híres emberré és talán valamely követség tolmácsává lehetek, de az ily beszéd sehogy sem ment a fejébe. Lelkét fájdalommal töltötte el jövőm bizonytalansága, engem pedig mélyen elszomorított, hogy nem sikerült őt jobb meggyőződésre bírnom és fölvilágosítanom. Rövid látogatásom után tehát elbúcsúztam tőle, és visszatértem az élet forgatagába.

Minthogy fiatalos önhittségemet a sok nyelv tanulása erősen megdagasztotta, és az alsó néposztály részéről kapott dicséret parasztkonyháján valósággal a nagyzási hóbort határáig jutottam, az a hit vert bennem gyökeret, hogy nagyobbra vagyok hivatva immár, mint a zsidó családoknál való nevelősködésre. Sőt azt hittem, hogy ritka képességeimnél és ismereteimnél fogva okvetlenül állást kapok az államtól, és evégből Bécsbe utaztam, ahol tolmácsi állást akartam kérni a külügyminisztertől. Természetesen megcsalatkoztam; először azért, mert idegenebb voltam az idegennél és semmiféle ajánlásra nem hivatkozhattam, másodszor pedig azért, mert egyáltalán nem tudva, hogy miféle lépések volnának részemről teendők, halovány sejtelmem sem volt az osztrák bürokrácia pedantériájáról és útjairól. Belátva, hogy hiú minden fáradozásom, azon voltam, hogy magánleckékhez juthassak. Hirdetést tettem közzé a bécsi újságokban, de Mezzofanti*-szerű tehetségemről szóló nagyhangú hirdetéseim semmi figyelmet sem keltettek, és az a derék szász női szabó, kinél a Landstrasse egyik házának negyedik emeletén ágyat béreltem, sokkal okosabb volt, mint én, amikor azt ajánlotta, hogy hagyjam oda Bécset és térjek vissza Pestre, amíg van egynéhány könyvem és ruhadarabom, melynek árából futja az útiköltségre, mert különben pórul járhatok.

Beláttam, hogy a derék női szabónak jóval több gyakorlati érzéke van, mint szerény magamnak, és ha eleinte még-

* Mezzofanti, Giuseppe (1774–1849) – olasz kardinális és az arab nyelv tanára. Nyelvtudása tette legendássá; állítólag 60 nyelven beszélt.

is nehezen szántam rá magam, hogy megfogadjam tanácsát, ennek azok a reménysugarak voltak az okai, melyeket Bécsben kötött ismeretségeim csaltak jövőm égboltozatára. A dolog tudniillik úgy állott, hogy sikerült személyes összeköttetésbe lépnem a nyelvtudományok egynéhány kiváló emberével. A Kärntner-Strassén lévő *Vad ember* szállóban megismerkedtem Hammer-Purgstall báróval, a nagy orientalistával, ki összehozott az akkor még ifjú Schlechta báróval, és buzdított, hogy csak haladjak előre a turkológia terén. Az öreg úr példának említette Gévayt és Huszárt, a török nyelvészetben nagyon tudós honfitársaimat és kifejezést adott annak a nézetének, hogy mi, magyarok rendkívüli könnyebbséggel rendelkezünk a keleti nyelvek tanulásához. Ismeretségbe jutottam Vuk Karadzsiccsal, a nagy szerb költővel és íróval is. A Heumarkton levő szerény lakásában buzdultam csak igazán a délszláv nyelv tanulására, és leánya, ki rendkívül művelt úrinő volt és különös érdeklődést mutatott sorsom iránt, nagyot bámult, mikor hosszú *davoria*kat (hősi énekeket) szavaltam el nagy hévvel, puszta emlékezetből. Nem kisebb barátsággal fogadott Rajevszki úr, az orosz követség lelkésze. Ez a jó ember mindenáron meg akart hódítani az orosz irodalom és talán az ortodoxia számára is, mert megajándékozott orosz könyvekkel, és azt ajánlotta, hogy menjek Pétervárra, én, ki utóbb egészen ellenkező irányba fordítottam utamat. Jó tanácsnak, baráti figyelmeztetésnek és biztatásnak nem is voltam szűkében, de annál inkább a gyakorlati támogatásnak, melynek hiányában a legmerészebb képzelet mégoly csillogó szövedékének is szét kell foszlania minél hamarább.

Szerencsémre csakhamar hátat fordítottam a Duna-parti szép császárvárosnak, és visszatértem Pestre, hol magyar ember létemre otthonosabban éreztem magam és remélhettem, hogy valamiképpen csak elhelyezkedem. A Három Dob utca hetedik számú földszintes házában szálltam meg, melynek hosszú és mély udvarát jórészt oly emberek lakása vette körül, kik csak úgy voltak képesek a házbérre valót

előteremteni, ha egy vagy két ágyat kiadtak albérletbe, és egyetlen szobájukat megosztották több lakójukkal. Még most is áll ez a ház, melynek ötödik számú lakását bérelte az én szállásadóm, egy Schönfeldné nevű szegény, nem túlságos keresettségnek örvendő, okleveles bábaasszony. Egy szobája volt, és mert minden gondja mellett a beteg férjét is neki kellett eltartania, négy kiadó ágyat tett a szobájába, melyeknek mindegyikét hozzám hasonlóan szegény embereknek: iparosoknak, kik egész nap a műhelyben voltak, adta albérletbe olyaténképpen, hogy mindenik ágyra két-két lakó esett. Én is másodmagammal háltam az egyikben, és mert gyermektelen szállásadóm különös kegyeibe fogadott, abban az előnyben volt részem, hogy egy sovány, tehát testi térfogatával a lehető legkisebb alkalmatlanságot szerző szabólegénnyel fektetettek együvé, ami nekem tűrhetően kényelmes volt; mert ámbár egyikünk fejtől, másikunk lábtól feküdt, elég gyakran megesett, hogy a testesebb és erősebb hálópajtás éjnek idején kitúrta az ágyból és a földre vetette a gyöngébbiket. Sokat olvastam, de gyertyára bizony nemigen tellett a szegénységemtől. Úgy segítettem hát magamon, hogy faggyút öntöttem valami cserépbe és kanócot mártottam a faggyúba. Ennél a világosságnál szedtem magamba a tudományokat. Ámde megesett az is akárhányszor, hogy ezt az egyszerű világítót sem tudtam megszerezni. Ilyenkor hónom alá csaptam az elolvasásra szánt könyvemet, és elindultam a híres *Szegedi kávéház* felé, mely ma is ott áll még a Dob utca és a Dohány utca sarkán, és tanyája, mint volt akkor is, a leglármásabb fajtájú üzletembereknek. A kávéházban leültem egy magányos székre vagy padra, és az általános zsibongás közepette, a kávéházi lámpa szokatlan, nekem szinte fejedelmi fénye mellett, belemerültem a könyvem olvasásába. Ott esett meg az az élményem, mely nyomorúságomnak ebben a korszakában első leckeórámhoz juttatott. Egy zugolyban ültem, előttem a könyv és mellette a szótár, melyet néha segítségül kellett vennem az olvasmányomhoz. Egy kis zsidó ember lépett hozzám és egy

ideig érdeklődve méregetett, aztán megszólított. – Mit olvas? – Spanyolul olvasok – mondottam, s letettem könyvemet, Calderon *La vida es un seño* (Az élet álom) című drámáját. A kis ember tovább érdeklődött: – És miért olvassa itt, mért nem otthon? – kérdezte. – Azért, mert itt világos van, otthon meg nincs világítóm. – Hát kicsoda maga? – Megmondottam a nevemet, amivel aztán a kis ember nem tudott rólam sokkal többet, mint annak előtte. Mindamellett beérte a felvilágosítással, és most már bemutatkozott ő is: megmondotta a nevét és hozzátette, hogy foglalkozására nézve könyvelő a szomszédos gyapjúkereskedésben. – Ugyan mondja meg – csapott át újra a kérdezősködésre –, van-e mindig mit ennie? – Bizony, nem mindig – mondottam teljes őszinteséggel. – No, ha úgy van, ezen a dolgon lehet majd segíteni. Jöjjön el hozzám, és adjon magyar leckeórákat a két leányomnak. – Belementem az alkuba, és magyar nyelvi tanítómestere lettem új ismerősöm leányainak havi egynéhány forintért. A kis ember a Hold utcában lakott, s rendesen maga is jelen volt a leckeórákon. A harmadik vagy negyedik óra közben nem állhatta meg, hogy ki ne fejezze azon való csodálkozását, hogy olyan szépen beszélek magyarul. Németvilág volt akkor Pesten, és nem volt mindennapos jelenség az efféle a zsidó emberek, de még a bennszülött keresztény polgárok közt sem. – Nekem is van egy fiam – mondotta –; Bécsben van egy takarékpénztárnál. Az is nagyon jól tud magyarul. – És a kis öregember megnevezte ezt a fiát, kiből nevezetes ember vált utóbb, bizalmasa nem egy nagy emberünknek, és tollával a nehéz napokban maga is hasznos védője a nemzet jogainak.

Három Dob utcai szállásomban, melyet sehogy sem lehetne a „fejedelmi" jelzővel fölruházni, ismételve vártam be pesti tartózkodásom idején azt a kedvező pillanatot, midőn udvari ügynököm, név szerint a fönt tisztelt Mayer úr közbenjöttével újabb tantói álláshoz juthattam; ami eltartott néha hetekig, sőt hónapokig is, és közben a magánleckék adásának sovány kenyerére utalt. A háznak egy *Wagner* ne-

vű osztrák érzelmű német polgár volt a tulajdonosa. Ez a derék férfiú – nagy, kövér ember volt – időről időre végig szokta járni házában a lakásokat, meggyőződni róla, hogy rendet tartanak-e benne a lakók. Betoppant egyszer a Schönfeldné ágyas szobájába, az én éjjeli szállásom helyére is. Láttam, hogy szeme a könyveimre esik. Odament és megnézegette őket, hát bizony egy része magyar volt annak. Wagner úr kietlen haragra lobbant, és fenyegető hangon rivallt rá az öreg asszonyra: – Sie, Frau Schönfeld, Sie halten da, wie ich seh', einen Kossuth-Hund im Haus. Das werde ich mir verbieten!* – Én szörny módon megijedtem, mert attól féltem, hogy kitetet a szállásomból. Hova forduljak akkor?

Minél jobban haladtam előre tanulmányaimban, annál kínosabban hatott rám, hogy havi két vagy három forintért vagyok kénytelen francia vagy angol leckeórákat adni. De szegényes külsőm elzárta előlem az utat a jobb köröktől, és mert minden ismeretség nélkül voltam, nem mertem közeledni senkihez, aki talán segíthetett volna rajtam. A Három Dob utca 7-ik számú házára való emlékezésem e szerint a nélkülözés és szenvedés hosszú sorozatával kapcsolatos, és minden bajom közt az éhezés, ifjú koromnak ez a kérlelhetetlen ellensége, viszi a főszerepet. Amíg ez a rettentő zsarnok gyötrött, meglehetősen hallgatag és bátortalan ifjú voltam, és legföljebb ha könyveimben leltem menedéket a tépő kín elől; mert ámbár helyesen mondja a latin közmondás, hogy: „*Plenus venter non studet libenter*" (Evés után nem megy jól a tanulás), én mégis azt tapasztaltam, hogy üres gyomorral vagy félig jóllakottan valóban rendkívüli dolgokat művelhettem volna, ha nagyobb szellemi rugékonysággal és erősebb emlékezőtehetséggel vagyok megáldva.

Nincs benne túlzás semmi esetre sem, ha azt mondom, hogy tanító koromnak ez időszakaiban naponta tíz vagy ti-

* Schönfeldné, maga is, amint látom, egy Kossuth-kutyát tart. Ezt meg fogom tiltani!

zenkét órát szenteltem teljes buzgalommal nyelvészeti tanulmányaimnak. A román és a germán nyelvek tanulásához időközben hozzávettem a szláv nyelvjárásokat is. Tótul Szentgyörgyben és Zsámbokréten, horvátul Kutyevóban az emberekkel való érintkezés révén tanultam meg, és irodalmilag is műveltem e nyelveket; most hát az orosz nyelv tanulására vetettem magam, és természetesen könnyűszerrel el is sajátítottam e nyelvet, az élvezetek valóságos tengerében úsztam, midőn Puskin, Lermontov, Batyuska, Derzsavin műveit és az északföldi múzsa más termékeit olvashattam. Különös kedvemet leltem a változatosságnak abban a nemében, midőn északtól délig és kelettől nyugatig csaponghattam. Most az *Orlando furioso* (Őrjöngő Loránd) egynéhány lapját olvastam el, majd meg a *Bahcsiszeráj forrása* és a *Kaukázusi fogoly* néhány strófáját. Emitt egy andalúziai kép bontakozott ki előttem, festői tája a bűbájos Ebro mellékének, Galatea vagy Estrée egy-egy pásztorcsoportjával, ott meg északvidéki tengerjáró hajót láttam a *Frithjof-mondá*ból, vagy elmerengtem Andersen meséin és Vuk Karadzsics guzlájának egyszerű népdalain. Örömem, elragadtatásom határtalan volt, szemem fénylett, arcom kipirult és fiatal szívem minden idegszála megrezdült a különböző költői művek lírai és epikai tartalmán érzett rajongó lelkesedésemben. Ilyen mély megindultsággal és ilyen belső érzéssel voltaképpen csak húszéves korának első éveiben olvas az ember, ha maga erejéből és fáradságosan tett szert nyelvismereteire, és ha megutálva és megvetve környezetének földi hiúságait, a fölhevült képzelet szárnyain magasabb légkörbe emelkedik. Rajongó magamviselete és az a kör, melyben akkor éltem, a lehető legélesebb és legnagyobb ellentétben állott egymással. A legprózaibb gondolkodású ószeres zsidók, mesterlegények, napszámosok, bolti szolgák, akik csak az ő néhány garasnyi keresetükkel törődtek, hogy aztán mielőbb túl is adhassanak rajta; foltozó szabók, folttisztítók, szegény asszonyok és házalók voltak a társaság, mellyel érintkeznem kellett s mely engem fél-

bolondnak nézett, sajnált és egynémelykor csúfot is űzött belőlem.

Különösen rosszul ment sorsom télvíz idején, mikor az éhségen kívül a hideg miatt is sok kínt szenvedtem, kivált, ha az egyetemi könyvtár nyilvános olvasóterme zárva volt, és ennek következtében Schönfeldnének napközben nem mindig fűtött szobájába szorultam. Az egyetemi könyvtár! Kedves otthonom volt ez a kicsiny földszintes épület; olvasótermének kellemesen langyos levegőjében kétszeres örömmel szedtem magamba a tudományokat. Szerény eszközökkel működött, s mindössze két *amanuensis*e (könyvtártisztje) volt; de az is igaz, hogy egyiket e kettő közül emlegetni fogják, amíg irodalomtörténetet tanítanak az iskolában. *Garay János,* a költő volt ez az egyik, a másik pedig *Révai* bácsi, egy nagyon igénytelen öregember, nevezetes arról, hogy leszármazottja volt a nagy emlékű Révai Miklós családjának. Érdemes róla megemlíteni azt is, hogy sehogyan sem ütött a tizennyolcadik századbeli Révaira, mert míg amaz nagy nyelvész volt, a késő utód erősen törte a magyar nyelvet, és sűrűn tarkázta beszédét latin kifejezésekkel. Az olvasóteremnek ő volt a gondviselője. Délelőtt és délután ott elnökölt mindig a dobogón, míg följebbvalója, Garay, a belső termekben foglalatoskodott. A könyvtár reggel 8 órától 10-ig és délután 2-től 6-ig állt rendelkezésére az ifjúságnak, s én rendesen az elsők közt voltam, kik elfoglalták helyüket az olvasóasztalnál. Egyszer, másod- vagy harmadmagammal, nagy instanciával léptem Garay elé. Megkértük szépen, engedné meg, hogy a déli szünetet is benn tölthessük az olvasóteremben, s boldogok voltunk, midőn megkaptuk az engedelmet s azontúl a jó meleg szobában költhettük el ebédünket, mely ritkán állott egyébből egy szelet barna kenyérnél. Ez egyszerű ebédeim közben barátkoztam össze *Balogh Kálmán*nal, az orvosegyetem későbbi tudós professzorával. Magam formájú szegény diák volt ő is, nem csoda, hogy csakhamar megértettük egymást. Révai bácsi Baloghot határozottan jobban szívelte, mint engem;

meglehet, azért, mert én minden nap kikértem a nagy, deszkatáblába kötött *Korán*t és Meninszky török–latin szótárát, s az öregnek már nehezére esett a két testes könyvet napról napra az asztalomra cipelni. Valószínűnek tartom, hogy panaszkodott is emiatt Garaynak, mert az *Obsitos* költője egyszer oda szólított az ablakhoz, melyen a könyveket szokták beadogatni a külső szobákból, és megszólított: – Hát aztán csakugyan olvassa és érti öcsém ezeket a könyveket? – Rövid beszélgetés támadt köztünk, s ő biztatott: – Csak tanuljon! Szépeket hallottam magáról Teleki Józseftől.

Garay jóindulatának köszönhettem egy másik, feledhetetlen ismeretségemet. A dolog úgy történt, hogy egyszer kopogtatott rám valaki az Úri utcai régi *Pilvax kávéház* ablakából. Garay volt. Behívott a kávéházba s az ajtótól balra eső fülkéhez vezetett, hol rajta kívül még ketten ültek az asztalnál: *Urházy György* negyvennyolcas százados, a *Pesti Napló* munkatársa és egy hosszú szárú pipából füstölő komor képű öregúr: *Vörösmarty Mihály*, a *Szózat* költője. Garay e szókkal mutatott be Vörösmartynak: – No látod, Marci, ez az a zsidó fiú, kiről beszéltem neked. – A nagy költő megszorította kezem. Leültetett maga mellé, s kegyességének jeléül egy pohár kávét rendelt számomra. Aztán beszélgetésbe ereszkedett velem. Érdeklődött keleti tanulmányaim iránt, s kérdezte, tudom-e, hogy volt Magyarországnak egy híres török tudósa, Gévay? Aztán a szépirodalomról beszélt, s mondotta, hogy különösen tetszik neki *A rózsa és a csalogány* című török költemény, melyet Hammer-Purgstall báró német fordításában olvasott.

A szegény Schönfeldné még szegényebb lakója így esett ismeretségbe Magyarország egyik legnagyobb költői lángelméjével. Boldogan emlékszem e nehéz napokra, de sokszor bizony véghetetlenül keserves volt viselni nyomorúságomat. Esténként, mikor besötétedett, nem volt számomra más út, mint amely a Szegedi kávéházba vezetett. Ámde kapuzárás előtt iparkodnom kellett onnan is megint haza, hol egymásután lepihent már mindenki, s hol mécsemnek fo-

gyatékos világánál hozzáfogtam újra az abbahagyott olvasáshoz vagy a tanuláshoz, míg alvó lakótársaim horkolásának duettjével vagy tercettjével kísérték szavalásomat – mert mindig hangosan olvastam –, és egyáltalán nem zavartatták magukat éjjeli nyugodalmukban. Alvásra vajmi kevés időm jutott akkoriban, mert kora reggel leckeórám volt a szomszéd házban Rosner úrnál, egy kávémérés tulajdonosánál, amiért mindennap egy csésze kávé és két zsemlye járt ki tiszteletdíj gyanánt. Két zsemlye az én mohó éhességemhez képest – óh, milyen rettentő volt ez az ellentét! Semmi kétség, fel tudtam volna falni egy fél tucatra valót is; tanítói munkásságommal lett volna reá érdemem is, de az ember, legyen bár kávémérésnek vagy dús aranybányának tulajdonosa, mindig csak igyekszik kiaknázni embertársai szorultságát. Ezzel a szomorú igazsággal én már elég korán megismerkedtem.

Pesten való hosszas várakozásom után végre megmenekültem tűrhetetlen helyzetemből. Az *Orczy kávéház* kínpadján való többszöri üldögélésem után sikerült a szükségben megmentőmnek: a tanerő-ágens Mayernek, hogy ismét állást szerezhetett számomra, éspedig ezúttal a gazdag *Schweiger* családnál Kecskeméten, ahol jól fizettek, jól bántak velem, de mindenesetre jól igénybe is vettek. Egy évet töltöttem ott hasznos munkásságban. Naponta nyolc vagy kilenc órát tanítottam, két vagy három órát fordítottam az öltözködésre és az étkezésre, s ha megemlítem még, hogy magántanulmányaim naponta legalább hat órámat foglalták le, könnyű megállapítani, mily rövid és csekély volt az a nyugalom, melyet megengedhettem magamnak, és milyen szűken voltak kimérve az élvezetek, melyeket az élet soha vissza nem térő tavaszának amaz időszaka juttatott számomra. És azt hallom, hogy még akkor is mindig eleven és vidám, sőt néhanapján pajkos és csintalan fiú voltam; e magamtartása mindenesetre nagyon kevéssé illett nevelői minőségemhez, mert nálam alig három-négy évvel ifjabb tanítványaim – kiknek egyike, Schweiger Zsigmond dr. mint

kiváló orvos ez idő szerint Budapesten él – a tanulásban előrehaladtak ugyan, de az erkölcsi nevelés tekintetében nem sok igaz hasznát láthatták tanítójuknak. Kecskeméten, hol bőségesebb eszközök álltak rendelkezésemre s ahol módomban volt megszerezni a keleti tanulmányaimhoz szükséges drága segédkönyveket is (a nálam idősebb és az üzletház tevékenységébe már belevont Schweiger Márton szívességével, ki valahányszor csak megfordult Bécsben, mindig készségesen eljárt egy-egy megbízásomban), önképző munkám fősúlyát a török és az arab nyelvre vetettem; és mert *Ballagi Mór*, abban az időben a kecskeméti református líceum professzora, ezenkívül arab olvasókönyveket is adott kölcsön, még mindig erős héber nyelvtudásom segítségével sikerült derekasan előrehaladnom a második sémi nyelv elsajátításában és arab nyelvtudásom révén a török ismeretében is tökéletesebbé válnom. Nagy akadályokat vetettek utamba az idegen írásjelek, az olvasni tanulás nehézsége és a szótárak hiánya; sokszor kétségbeesetten küzdöttem e dolgok miatt, és örökké megmaradnak emlékezetemben azok az órák, melyeket a kecskeméti protestáns temető árnyas fái alatt különös előszeretettel egy szerelmespár kettős sírdombján töltöttem.

Kecskeméten való egyéves tartózkodásomhoz fűződik az emléke egynéhány nevezetes ismeretségemnek. Ballagi Móron kívül ott találkoztam össze legelőbb *Szász Károllyal* és kötöttem barátságot *Ács Zsigmond* foktői prédikátorral, ki több keleti nyelvnek volt ismerője, s akivel együtt megpróbálkoztunk, hogyan lehetne Petőfi egynéhány költeményét héber nyelven megszólaltatni. Ballagihoz és Szász Károlyhoz gyakran jártak át a kőrösi híres professzorok: *Mentovics Ferenc, Szilágyi Sándor* és *Arany János*. Arany nagykőrösi házánál aztán megfordultam többször én is. Szívesen látott, érdeklődött tanulmányaim iránt, szerette nyelvbéli tudásomat s egy ízben vendégül hívott asztalához is. Ez ismeretségünk később, mikor Arany János már az Akadémia titkára volt, én pedig az egyetem professzora, Budapesten föl-

éledt. Gyakran találkoztunk Duna-parti sétáink közben, megújítva a régi idők emlékét és új témáit lelve a beszélgetésnek.

Nem emlékszem már reá, miért voltam csak egy évig a Schweiger családnál. Elég az, hogy visszatértem Pestre és ismét odajutottam az Orczy kávéház szégyenpadjára. A kecskeméti jómód lefoszlott rólam, ismét szegény ágyrajáró lakója lettem a Három Dob utcai földszintes háznak. Ballagi Mór beajánlása folytán e nehéz napokban jutottam közelébe *Kemény Zsigmond*nak, ki jóakaratába fogadott, s mikor látta, hogy rosszul megy a sorom, ingyen kiadatta a Pesti Naplóban hirdetésemet, amelyben nyelvtanítónak ajánlkoztam. Ez a hívogató váratlanul előkelő visszhangot keltett. Egy reggel finoman összehajtogatott levelet hozott a postás. Izgatottan törtem fel pecsétjét és olvastam a választékosan cikornyás írást, amint következik:

T. Wamberger Úr kéretik nevelőség-elvállalás miatti értekezésre alulírottat bármely nap délutáni 5 órakor szíves látogatásával megtisztelni. Pest 13. Jan. 55. Nádor utca h10. I. em. *Káchay Ferdinand*, ifj. hg. Odescalchy nevelője.

Boldogan, de foltokkal bőven tarkázott ruhám miatt nem kis mértékben aggódva, kerestem fel Káchay urat. Jól fogadott és miután értésemre adta, hogy a francia, angol és olasz nyelvekben kell majd oktatnom növendékét, azzal az érzéssel távoztam el tőle, hogy dolgom rendben van, és nemsokára jobbra fordul sorsom. De hiú volt reménységem. Alig pár nap, és újabb értesítést kaptam Káchay úrtól, ki lehető kímélettel és alighanem röstelkedve is egy kissé, tudtomra adta, hogy nem lehetek hercegi növendékének nyelvmesterévé. Botor ifjú én! Hogyan is remélhettem, hogy származásom és szegénységem kettős bélyegével át lehessen lépni a szerencsének olyan küszöbét is, mely nagyúri szobák illatos levegőjét választja el a többi világtól! Visszatértem hát az Orczy kávéházba, és Mayer úr nemsokára sze-

rencsésen el is szerzett Csév pusztára, Monortól nem messzire, egy bizonyos Schauengel úrhoz, kinél mindössze hat hónapot töltöttem: szerencsére a tavaszi és a nyári időszakot; mert bárhogyan szerettem az egyedüllétet, csakhamar lelkemből meguntam a pusztai magányos házban való életet, és szinte melankóliába estem a táj borzasztó egyhangúsága miatt. Itt szereztem első benyomásaimat a pusztáról, mely később színtere lett kalandos utazásaimnak Közép-Ázsia sivatagjain. A pusztán magán messze távolságban nem volt egyetlen fa sem, és ha délután olvasni akartam a szabad ég alatt, csak a szénaboglya vagy a szalmakazal árnyékában kereshettem védelmet a nap égető sugarai ellen. Fáradtan és kimerülten a nehéz keleti tanulmányoktól, ott szoktam meghúzódni, hogy felüdülhessek kedves olvasmányomon, az *Odüsszeá*n, mert közben görögül is megtanultam. Leheveredve a fűbe, hangosan szavalva olvastam a nagyszerű jeleneteket és csodás történeteket, észre sem véve, hogy mindkét kezével a botjára támaszkodva, előttem állott a nyáját őrző juhász és lélegzet nélkül figyelve az idegen hangokat, csodálkozott is rajtam, sajnált is, mert a pusztán ördöngös embernek tartottak engem, ki a sok tanulásban az eszét vesztette, és néhanapján félrebeszél. Első nyári kirándulásaim egyikén meg is esett ezzel a juhásszal, hogy miután egy ideig némán hallgatta volna lelkes deklamációmat, cserbenhagyta nyáját és esze nélkül rohant be a tanyára, már messziről kiabálva: – Megbolondult a zsidó tanító! – Ilyen szemmel néztek engem a pusztán, és ha megállva magányos sétáimon a messzeségbe néztem, az egyszerű nép az alázatosság és az ijedelem egy nemével nézett reám, néha még az utamból is kitért, és csak a bátrabb lelkűek merészeltek hozzám közelíteni és kérdést tenni hozzám eltévedt marháikról vagy arról, hogy eső lesz-e, vagy jó idő. Különcködésem híre szétment az egész környéken, és ennek köszönhetem, hogy meghívást kaptam Balla Károlytól, a szomszéd Pót-Haraszt puszta birtokosától, Pest megye fogházának nyugalomba vonult igazgatójától, hogy látogassam meg és le-

gyen szerencséje hozzám vacsorára. Balla, egy idősebb, humánus és szeretetre méltó úriember, ki nagy szenvedelemmel űzte meteorológiai tanulmányait, és pusztáján jelző zászlócskákkal ellátott magas árbocokat állított föl, a különc ember hírében állott velem együtt. Zsák a foltját megtalálja: ismeretségünkből egy neme fejlődött ki a barátságnak, s amikor azt ajánlotta, hogy töltsem házánál a telet és tanítsam Zádor fiát franciául meg angolul, ajánlatát szívesen fogadtam már azért is, mert Schauengel úr télire a városba akarta adni gyermekeit, én tehát amúgy is állás nélkül maradtam volna.

Amennyire főnököm egyéniségén múlott, pót-haraszti tartózkodásom meglehetősen kellemesnek ígérkezett, volt nyugalmas, tágas szobám, kertre néző ablakokkal, ellátásom úri volt, a tanítás csak egynéhány órámat vette el naponta, és bőségesen maradt reá módom és időm, hogy a keleti nyelvek és főképp a török, az arab és a perzsa nyelvek tanulásával foglalkozhassam. Különösen a perzsa nyelv bilincselt le ekkor varázshatásával, és valósággal odáig voltam elragadtatásomban, mikor megismerkedtem ez ősi irodalom egy-egy alkotásával Vullers *Khresztomáthiá*jából*. Szádí és Dzsámí olyan ideálok voltak, kiknek örömmel áldoztam nem egy fél éjszakámat és nem egy sétakocsizásomat. De sajnos, Balla úr családja nem állt a műveltségnek azon a fokán, mint maga a családfő. A ház úrnője sohasem tudott megbékülni azzal a gondolattal, hogy zsidót fogadtak a házába prefektusnak, és mert származásom és úrinak nem mondható modorom miatt való orrfintorításai okvetlenül alá kellett, hogy ássák tekintélyemet növendékem előtt, napról napra szaporodtak a kellemetlenségek. Végre, mikor már családi villongás támadt dologból – mert az öregúr erősen kitartott mellettem –, nehéz szívvel elhatároztam, hogy odahagyom a tanulmányaimnak kedvező hajlékot, és Pestre mentem, honnan félesztendei várakozás után nem kevésbé jó állást kaptam Cseténben, Veszprém vármegyében az

* Kresztomátia – szöveggyűjtemény, irodalmi olvasókönyv.

odavaló bérlő, Grünfeld úr házánál. Ez volt az utolsó nevelői állásom Magyarországon, és az a szeretetteljes bánásmód, amelyben Grünfeld úr művelt és nemes érzelmű családja részesített, a legkedvesebb emlékezést hagyta lelkemben változatos és közben-közben eléggé küzdelmes tanítói pályafutásomról. Csak egy szomorú eset fűződik a Bakony e csendes falujában való tartózkodásomhoz, de ez az egy eltörölhetetlenül megmaradt emlékezetemben. 1856 november 11-ének egy esős estéjén történt, amikor, tízig jóízű beszélgetés közben töltve az időt a családdal, éppen készültem visszavonulni az udvarban levő szobámba. Abban a pillanatban, midőn kinyitottam a pitvarajtót és ki akartam lépni az udvarra, nem csekély ijedelemmel láttam, hogy egy sereg álarcos ember áll előttem; az egyikük mellen ragadott és erős lökéssel belódított a szobába, a többi pedig eközben berohant utána. A megrémült család minden egyes tagját lefogta egyikük, és halállal fenyegettek mindenkit, aki a száját kinyitni merészelné. Most már világos volt, hogy rablóbanda tört a házra a Bakony erdejéből; kétségtelenül az a hír szabadította reánk, hogy Grünfeld úr az előző napon tetemes pénzzel tért haza a pesti vásárról. A szobába hurcolva, a földön feküdtem tehetetlenül, de mikor az egyik haramia a mellemre térdelt és pisztolyának az esővíztől nedves csövét homlokomra szorította, némiképpen az eszemre tértem. A jelenet, melynek ekkor tanúja lettem, látva, hogy a család tagjai félelmükben reszketve és halálra rémülten állnak a zsiványok előtt, felejthetetlen rémképe gyanánt vésődött emlékezetembe e szörnyű éjszakának. De még súlyosabb megpróbáltatások is vártak reánk. Egyik szobából a másikba hurcoltak bennünket a rablók, s míg odakint halkan sóhajtozott és suttogott a megkötözött cselédség, Grünfeld úrtól minden pénzét és értékét elszedték. Oda is adott vagy húszezer forintot, de mikor a vad haramiák ezzel sem érték be és egyikük mellére szögezte puskája csövét a családfőnek, én nem bírtam tovább, felugrottam és mellemre húzva a gyilkos fegyver csövét, reárivalltam: – Ha már öl-

ni akarsz, lőj agyon engem, nekem nincs feleségem és gyermekem, könnyebb lesz nekem a halál! – A rablóvezérre, ki politikai menekült lehetett, és úgy látszik, az osztrák megtorlás elől vonult az erdő menedékébe, nem volt hatás nélkül e beszédem, mert intésére a cinkosok letettek a vérontásról, összekapták a pénzt és az értéktárgyakat, s felforgatva az én szobámat is, amelyből azonban nem vihettek el mást, mint egynéhány kötetét a magyar remekíróknak, eltávoztak és reánk zárva az ajtót, ott hagytak bennünket a sötét szobában.

Reám nézve szomorú vége lehetett volna e borzalmas éjszakai jelenet utójátékának is. A zirci járásbíróságnak az a sajátszerű ötlete támadt, hogy bennem, az akkor már a Tudós Akadémiával összeköttetésben álló magyar tudósban, titkos bűntársát kereste az egykori rebellisekből álló rablóbandának. Arra alapította ezt a gyanúját, hogy én nyitottam ki nekik az ajtót, és, nem szólva könyveimről, minden kárvallás nélkül menekültem meg a támadásból. Egy buzgó magyarfaló hivatalnok már azon a ponton volt, hogy vizsgálati fogságba vessen engem, kit Kossuth-kutyának nézett, és nincs benne semmi kétség, hogy hónapokig sanyargattak volna közönséges gonosztevő gyanánt, ha síkra nem száll mellettem a jó Grünfeld és nem tesz bizonyságot teljes ártatlanságomról. A napkelet verőfényes tájai helyett könnyen juthattam volna minden hibám nélkül a fegyház sötétségébe!

A derék Grünfeld család házánál való tartózkodásommal tanítói pályám véget ért. Közben meggyökeresedett bennem a gondolat, hogy teljes komolysággal reálépek az eddigi tanulmányaimnak megfelelő pályára, és végét vetem az ábrándképek vad hajszolásának. Szilárdul elhatároztam tehát, hogy haladéktalanul a Keletre megyek, és bármily nehezemre esett odahagyni kényelmem nyugalmas kikötőjét, megtettem a szükséges lépéseket az elutazásra. A hazai röghöz nem kötött már semmi ezen a világon, mert anyám, kit lelkemből szerettem, kevéssel útra kelésem előtt meghalt. Az

én nevem volt az utolsó szó ajkán, és halálával elnémult az egyetlen szív is, mely szeretettel dobogott értem Európában.

Mielőtt a nevelői pályámról szóló fejezetet berekeszteném, nem hagyhatom említés nélkül, hogy ez a hat év leggyümölcsözőbb tanulóideje volt életemnek, munkásságomnak és úgyszólván ez volt tulajdonképpenvaló kiindulópontja későbbi tevékenységemnek. Áttekintve változó élményeimet, hihetetlen nélkülözéseim láncolatát és a tudásban való telhetetlenségemet, sajnos, be kell vallanom, hogy munkám sokkal hasznosabbá és gyümölcsözőbbé vált volna, ha meg nem tévesztem magam ritka emlékezőképességem és velem született ragyogó nyelvtálentumom által, s ha ahelyett, hogy átgázolok árkon-bokron által, inkább több nyugalommal, több körültekintéssel és alapossággal végzem tanulmányaimat. Töméntelen idegen nyelvet sajátítottam el, hosszú részeket voltam képes könyv nélkül elmondani a Parnasso Italianóból, Byronból, Puskinból, Tegnérből és Szádiból. Folyékonyan beszéltem, sőt tűrhetően írtam is java részén e nyelveknek; de tanulásomban nem volt semmi rendszer és módszer, és csak a különböző népekkel való érintkezésem köszörülhetett ki nem egy csorbát és üthetett helyre nem egy hibát, míg a tökéletességnek bizonyos fokáig eljuthattam. Jórészben ennek a hévnek és telhetetlenségnek tulajdoníthatom azt, hogy tanulmányaim későbbi során inkább kerestem a széles medret, mint a mélységet és hogy mindig inkább tágítani akartam tudásomon, ahelyett hogy igyekeztem volna alapossá tenni.

Nem kívánom eltitkolni azt sem, hogy minden ínségem és nyomorúságom, minden szegénységem és elhagyottságom mellett sokszor vett rajtam erőt az ifjúkor élvezetvágya és könnyelműsége, és hogy megelégelve a sok haszontalan időfecsérlést, magam voltam kénytelen kezembe venni a szigorú ellenőrzést és magam voltam kénytelen magamat óvni és meg is fenyíteni. Éveken át ragaszkodtam a szokáshoz, hogy szilveszter éjszakáján elvonultam egymagamban, és számot adva magamnak lefolyt évem munkásságáról, pa-

pírra vetettem és lepecsételtem a reám virradó új év tennivalóit. És ha a következő év december 31-én fölbontottam ezt az írást és programom egyik vagy másik pontját betöltetlennek láttam, kemény megrovásokat jegyeztem a papír szélére, és kedvetlen voltam napokig. Azonkívül naptárt vezettem mindennapos tanulmányaimról, külön rovatokat nyitva a különböző tárgyaknak. E rovatokat lefekvésem előtt mindig pontosan kitöltöttem. Ha a rovatok egyike vagy másika bármily okból kitöltetlenül maradt, igyekeztem a mulasztást másnap helyrehozni, és ha ez nem sikerült, magam mértem ki magamra a büntetést, állandó étvágyam mellett mindenesetre a legszigorúbbat: és gyomorrontást vagy fejfájást színlelve, elmaradtam az asztal mellől, noha az evőeszköz és a tányérok csörgése mód nélkül ingerelte éhségemet és veszedelmesen próbára tette akaraterőmet.

Nevetnem kell most az önfegyelmezésemen; de azt, aki kénytelen megvívni a fiatalkori élvezetvágy harcát az élet komolyságával, könnyen utoléri a veszedelem, hogy áldozatául esik saját könnyelműségének. A jelen rózsás, mosolygó képe sokszor elkápráztatja az ember szemét és képtelenné teszi arra, hogy a jövőbe lásson! Fiatal olvasóm, ki a szülők vagy a nevelők szerető intelmeitől kísérve lép az élet iskolájába, nem sejtheti, hogy milyen jótékonnyá és hasznossá válhatnak reá nézve azok a sokszor kellemetlennek tetsző rendreutasítások. Fénylő csillagok azok az ifjúkori szenvedély veszedelmes sötétségében. Nekem nem volt bennük részem és boldognak vallom magam, hogy jó sorsom megóvott e hiányosság szomorú következményeitől.

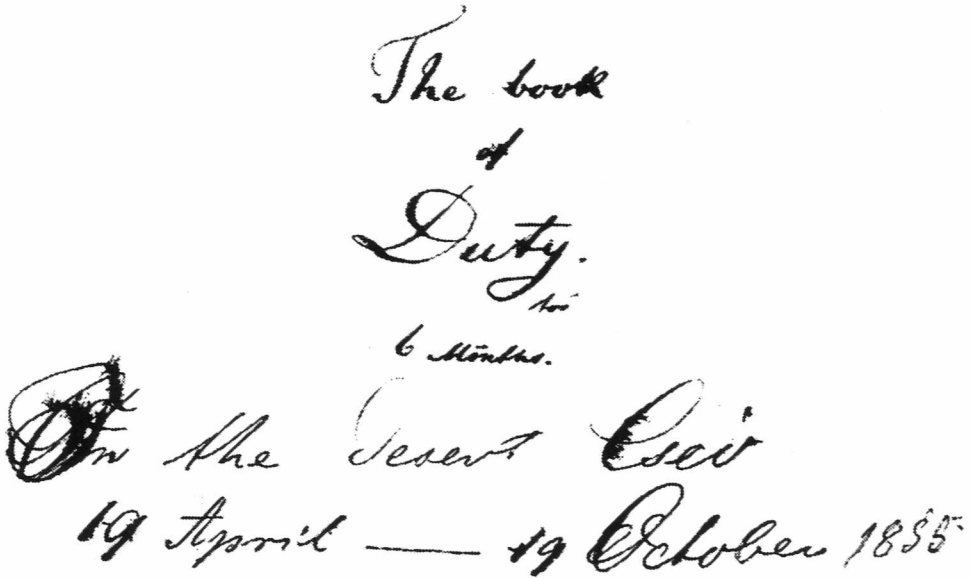

Vámbéry tanulmányi naptárának címlapja 1855-ből

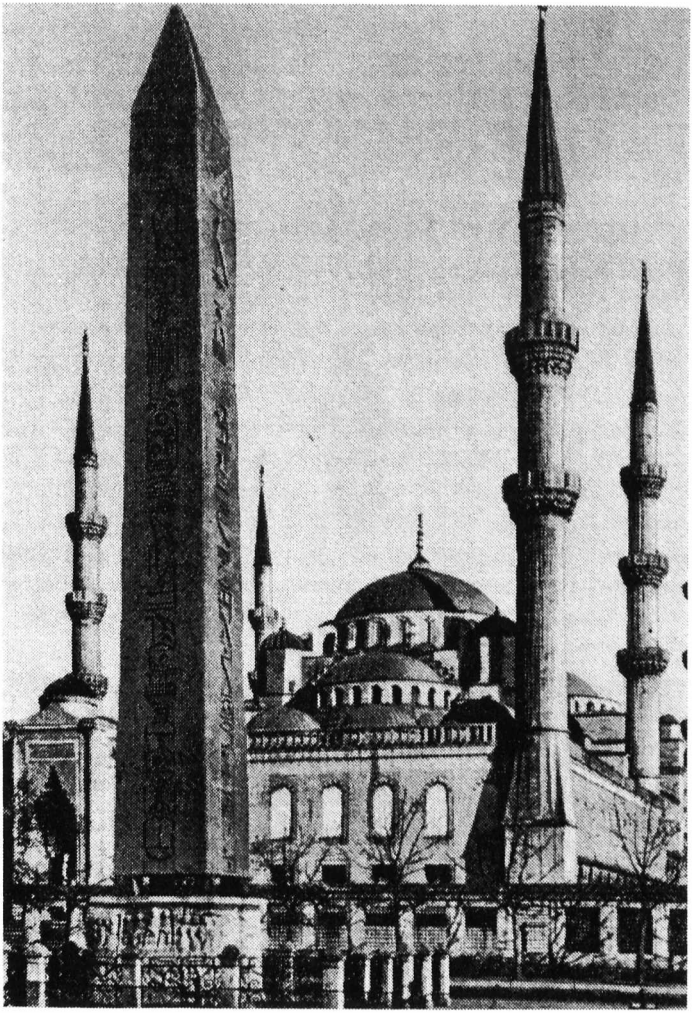

A Hagia Sophia Konstantinápolyban

Negyedik fejezet

Első keleti utazásom

Már az első cseppek után, melyek elméleti tanulmányaim során megérintették ajkamat a Kelet szellemi termékeinek bámulatosan gazdag forrásából, világosan állt előttem, hogy merőben idegenszerű, csodás s már ízelítőjükben gyönyörűséges élvezetek küszöbén állok, és hogy e bizarr világ alapos és mélyebb megismeréséhez nélkülözhetetlenül szükséges lesz színről színre megismerkednem a Kelet földjével és népével. A napkeleti utazás gondolatát eszemben forgattam én már Kecskeméten létem idején, s azóta is folytonosan ott lebegtek szemem előtt azok a bűbájos képek, melyeket a Kelet költői műveiből ismertem meg legelőbb. De hogy merőben pénztelenül és alig győzve erőmmel a mindennapi élet küzdelmét is, hogyan vállalkozhassam az efféle, akkor még nagyon költsé-

ges utazásra, azon nagyon sokáig hiába törtem a fejem. Tervem csak akkor érett meg végképpen, midőn utolsó nevelői állásom jövedelméből százhúsz forintom megmaradt. Ez időtől fogva nem hagyott többé nyugton a fékezhetetlen kalandvágy. De végképpen meguntam a tanítóskodást is. Ekkor határoztam el, hogy amint csak lehet, útra kelek Galacon* át Konstantinápoly felé. Hogy pénzemből az útiköltségnek talán a felére sem telik és hogy egy krajcár pénz nélkül Konstantinápolyba érve, ajánlás és minden ismeretség hiányában az éhenhalás karjába rohanok, ez éppoly kevéssé zavart, mint az, hogy halovány sejtelmem sem volt kockázatos vállalkozásom várható eredményeiről és végcéljáról. Fölhevült képzeletemet sokkal nagyobb erővel vonzották az elragadóan szép Boszporusz, az Aranyszarv, a mecsetek karcsú minaretjei és büszke kupolái, a turbános törökök és a lefátyolozott török nők s az a sok más csoda, melyet látni fogok, semhogy ügyet vetettem volna az olyan semmiségekre is, minő a fölszerelés, az útiköltség és a mindennapi kenyér gondja. Mennie kell és menni fog – ezzel biztattam magam, és nem bántott más gond, csak az az egy: hogy mi úton-módon kaphatok útlevelet a szigorú és gyanakvó osztrák hatóságtól; hozzá még éppen Törökországba, hol akkor a magyar emigráció tartotta székét és, mint Bécsben hitték, pártütő terveket sző fáradhatatlanul. Ebben a tekintetben szükségem volt a protekcióra, és a jó szerencse meg is adta nekem a pártfogót Eötvös József báró személyében. Ballagi Mór és Kemény Zsigmond ajánlása révén jutottam már előbb e nemes és örökké felejthetetlen jóakaróm közelségébe. Egyszerű sorban élő tudós és író volt akkor, semmi egyéb. Nagy művét a XIX. század uralkodó eszméiről már kiadta volt, és szépirodalmi munkásságának élt, azt hiszem, épp akkor írta *A nővérek*et. Ott lakott, ahol most özvegye lakik: az akkor még homokos és minden ékesség nélkül való Erzsébet téren. Amit rólam hallott, érdeklődővé tette személyem iránt. Meg akart ismerni. Én a nyomorúságnak és a

* Galac – ma Galati, város Romániában a Duna mellett (?).

szorongattatásnak keserves időszakát éltem éppen akkor. A cipőm átkozottul rossz állapotban leledzett, a talpa lyukas volt, és mert nem akartam a sáros utcáról azzal a rongydarabbal menni a lakásba, mellyel a lábamat körülpólyáltam, a kapu alatt kéregpapírból kivágott vendégtalpat rejtettem a cipőmbe. Ez óvatosságom mellett sem kerülhettem el, hogy lépteim kellemetlen nyomokat hagytak a szoba parkettjén, ami az inast mód nélkül bosszanthatta. A nemes báró mosolyogva nézte zavaromat, és biztató nyájassággal vette át kezemből Kemény Zsigmond levelét. Elolvasta és rám nézett az ő jóságos szemével. Franciául kérdezte tőlem előbb, hogy minő gondolattal adtam magam az idegen nyelvek tanulására; aztán angolra, majd olaszra fordította a beszédet, mintegy examinálva és szemmel láthatólag elégedetten, hogy a próbát megálltam. Én pedig a jóindulaton felbátorodva, elmondottam, hogy a keleti nyelvekre készülök és Ázsiába akarok menni, keresni a magyarok őshazáját, eredetét. A férfiút, ki oly mélységes szeretettel örökítette meg az ősök nyomain járó Kőrösi Csoma Sándor emlékét, melegen érinthette az ifjú bátor, de nyugodt beszéde. Biztató szóval erősített meg elhatározásomban, és levelet adott velem *Hunfalvy Pál*hoz, kit arra kért, hogy kölcsönözzön nekem könyveket az Akadémia könyvtárából. Hunfalvy aztán az ő jóakaratát megtoldotta a magáéval és beajánlott Teleki József grófhoz, az Akadémia elnökéhez. *Teleki József* az Úri utcában (a mostani Koronaherceg utcában) lakott. A Hunyadiak korának kötetei megjelentek már, megállapítva senki által nem vitatott nagyságát. Szépen és jó szívvel fogadott. Bátorított törekvésemben és biztatott, hogy folytassam szorgalmasan tanulmányaimat, aztán menjek el Keletre. Ez a nemes férfiú nem lehetett már tanúja szárnyra kelésemnek, mert nemsokára reá, 1855. február derekán meghalt.

Hunfalvynak köszönhettem ismeretségemet *Reguly Antal*lal, a finn–magyar rokonság első és nagy szószólójával is. Egy évvel útra kelésem előtt, 1856-ban láttam őt először.

Meleg nyári nap volt, mikor bekopogtattam hozzá az egyetemi könyvtár földszintes házába, s ő mégis bundába takaródzva ült a könyvtárépület kis kertjében, megtörve, betegen északvidéki viszontagságos vándorlásaitól. Úgy éreztem, hogy e nemes arcú férfiúban vértanúját látom magam előtt az őshaza keresésének. Többször megfordultam házánál még azután is. Jóságos bátorítóm, hű tanácsadóm volt ő. A sírhoz már közel állott, s mikor első keleti utamra kelve búcsúzni mentem hozzá, úgy éreztem, hogy utoljára látom ezt a nemes emberalakot. Nem is találkoztam vele soha többé; mert amikor hosszú távollétem után Pestre visszatértem, Reguly Antal régen künn porladt már a Kerepesi úti temetőben. A lélek, melyet ő belém öntött, elválhatatlan részem maradt mindörökre.

Mikor végérvényessé lett elhatározásom, hogy Konstantinápolyba megyek, nem csekély gondot adott mentoraimnak, hogy összeteremtsék számomra azt a pénzt, mely elég legyen arra, hogy legalább a Pesttől Konstantinápolyig vivő úton szükséget ne szenvedjek. Eötvös József báró nem egy követ mozgatott meg érdekemben, de az útiköltség csak nem akart összegyűlni. Ajánlólevele, melyet a pesti zsidó hitközség fejéhez, egy bizonyos Kern úrhoz adott velem, várakozásának meg nem felelő eredménnyel járt.

Ő maga, ki nem volt gazdag ember, tíz forintot adott útravalóul s az útimálhámat is kiegészítette egy inggel és egy pantallóval. Meghagyta még, hogy időnkint hírt adjak magamról. A jó Reguly, szerény módja szerint, két forintot csúsztatott a kezembe reszkető kezével és egy meleg ajánlólevelet *Szögyény-Bohus Annáh*oz, a nagy honleányhoz, ki tíz forinttal járult hozzá utazásom költségéhez. Reguly Antal küldött el akkortájt *Jerney János*hoz is, a magyarok őshazájának másik lelkes kutatójához. Tudományos útjairól már régen megtérve és kiadva könyvét a magyarok eredetéről, Jerney Pesten telepedett meg és a Molnár utcában lakott. Örökké feledhetetlen nekem az a fogadás, amelyben korának ez a híres tudósa a szegény és félénk ifjút részesí-

tette. Megölelt és megcsókolt s örömkönnyeket hullatott azon, hogy a nemzet szomorú napjaiban lát egy embert, ki vállalkozik arra a nagy feladatra, melyre ő annyi pénzt, egészséget és munkát áldozott. Gazdag nem volt Jerney sem, de azért mégis adott öt forintot, hogy ő is segítségemre lehessen pályám nehézségei közt.

A tudós jóakarók e nemes köréből ki ne felejtsem *Repiczky Jánost*, az egyetemen a török nyelv tanítóját. Sokat köszönhetek az ő páratlan odaadásának és önzetlenségének. Szegény ember volt, s egy szobából és konyhából álló udvari lakásban élt a Lipót utcában. Ott magyarázta nekem török nyelvtanát, melyet nem adhatott ki nyomtatásban soha, és csak kőnyomatú másolatokban juttatott kezére tanítványainak, köztük nekem is. Minthogy felesége sűrűn betegeskedett, gyakran a konyhába szorultunk mi ketten, s ilyenkor a hideg tűzhelyre tettük a tanulókönyvet, úgy vezetett mind előbbre és előbbre a török nyelv ismeretében. Oly lelkes ember volt s oly nagy volt benne a jóakarat, hogy elég gyakran ő maga fáradt el hozzám, s Három Dob utcai félágyas szobám homályos zugolyába húzódva oktatott a tudományra, melyet senki nála önzetlenebb szeretettel nem művelt.

Szívesen emlékezem életem e szakából az Akadémia felolvasó üléseire is. A keret nem volt olyan fényes, mint a mostaniaké, de az emberek, akik a tagok széksorán ültek, örök díszei e tudós testületünknek. Kitörölhetetlenül az emlékezetembe vésődtek egyes jelentek, melyeknek a Trattner-ház második emeletén levő udvari helyiségekben tanúja voltam. Látom *Fényes Eleket*, az első magyar statisztikust, ahogy nyugodtan ott ül székén, közeledik hozzá *Eötvös József* báró és kérdi tőle: – Elek bátyám, hát csakugyan ötmillión vagyunk már magyarok? – Kedves bonhomiával feleli az öreg: – No, ha nem is vagyunk még annyian, de leszünk! – Az elnöki asztal középrészén *Teleki József* ül, balján *Szalay László*, az Akadémia nagynevű titkára, jobbján pedig a császári komisszárius, élesen figyelve, hogy nem

mond-e valaki olyat, ami nem kedvez az osztrák uralomnak s amiért tüstént meg kell állítania a magáról megfeledkezőt.

Engem most már sürgetett a válás a tudománynak e hajlékától is, melyben oly sokszor kerestem a lelki táplálékot tudásvágyam kielégítésére. De hogy útra kelhessek, ki kellett eszközölni – mint mondottam – az útlevelet, mely a többi közt bizonyítandó volt, hogy nem vagyok a rebellisek közül való. Eötvös József báró volt az erkölcsi tanúm. Ő kísért fel a várba *Pálffy Móric*hoz, ki a mostani miniszterelnöki palotában fogadott bennünket: Eötvöst barátsággal, engem kegyes elnézéssel. Jól emlékszem még beszélgetésükre is. Eötvös előadta, hogy mi járatban vagyok s néhány meleg szót mondott érdekemben. A kérdés elvi részével hamar rendbe jöttek, és Pálffy bouillonnal (húsleves) kínálta vendégét. És kisvártatva hozzátette még: – A tudósod is iszik talán? – Köszönettel elfogadtam a kínálást, amire a nagyúr megadta az utasítást a még várakozó inasnak:"– Bringen's ihm á' áne!* – És rövid idő múltán volt még hozzám néhány szava: – Gengen's ins andere Zimmer und Schreiben Sie Ihren Pass! – Hanem azért, bármilyen jó érzelmű polgárnak festett engem ez a menedéklevél, nem menthetett meg egy igen kellemetlen konfliktustól, amelybe Konstantinápolyból való első hazatértem idején az osztrák határrendőrséggel keveredtem Orsován, a határállomáson.

Pesti küzdelmeim utóhangja, vagy talán még inkább a reám váró új küzdés nyitánya az a rövid méltatás és ajánlat, mely egy hónappal indulásom előtt, 1857. február havában jelent meg Kemény Zsigmond lapjában, a Pesti Naplóban. Hideg téli nap volt. Jól emlékszem reá, hogy fogyatékos és bizony meglehetősen rongyos ruhámban dideregve álltam a Pesti Napló szerkesztőségében, s míg Kemény Zsigmond beszélgetett velem franciául, hogy korrekt nyelvtudásommal bámulatba ejtse munkatársait, előttünk ott ült az asztalnál *Királyi Pál* és írta rólam a másnap megjelenő napihírt, amint következik:

* Hozzon neki is egyet!

Egy fiatal hazánkfia utazik e napokban Konstantinápolyba a keleti nyelvek, főként a török nyelv és irodalom tanulmányozása céljából. Neve: Vamberger Ármin, ki nemcsak, hogy rendkívüli tehetséggel van megáldva a természettől a nyelvek gyors és alapos megtanulására, hanem e tehetségét mintegy öt-hat év óta meglepő sikerrel fejtette ki több keleti és nyugati nyelv értésére és beszélésére. E tekintetben a legszebb ajánlólevéllel van ellátva Hunfalvy Pál úrtól, ki régóta ismeri e tehetséges hazánkfiát s részben elősegíti tanulmányaiban.

Ellátva a szükséges útlevéllel, nemsokára összecsomagoltam szótáraimat és egynéhány kedves költőmet a fehér ruhám készlete mellé. Galaci utazásomra, Eötvös báró ajánlása folytán, a félárú jegy kedvezményéhez jutottam, és így szálltam a gőzhajóra az 1857. évnek egy márciusi reggelén, senkitől sem kísérve, senkitől meg nem siratva vagy sajnálva és – mint Wieland mondja az *Oberon*ban – útra keltem a régi romantikus tájak felé. Olvasóm könnyen elképzelheti, hogy az örömnek és az elragadtatásnak milyen érzelmei forrongtak lelkemben. Minthogy pénzem a hosszú várakozásban meglehetősen megcsappant, a második osztályra váltottam meg félárú jegyemet. Egész nap fenn jártam a fedélzeten, beszélgetésbe ereszkedtem a velem együtt utazó különböző nemzetiségű nép öregjével és fiataljával, és mert mindenkit az anyanyelvén szólítottam meg, sokoldalú nyelvtudásom csakhamar felkeltette útitársaim csodálkozását. Egyesek azzal adták jelét tetszésüknek vagy bámulatuknak, hogy megkínáltak egy-egy pohár itallal, vagy meghívtak szerény ebédjükre, amely meghívásnak szívesen tettem eleget. Ha jóllaktam, egynéhány fokkal magasabbra szökött természetes jókedvem, és derült lelki állapotomban szívesen szavaltam el egy-egy szép részt kedves költőim műveiből, de legszívesebben egyet-egyet Petrarca szonettjeiből. A „vauclusei remete" múzsájának segítségével estem kegyébe a hajó olasz szakácsának, ki felszólított, hogy a konyha ajta-

Regia Academia Scientiarum Hungarica

Lecturis Salutem!

Virum Iuvenem Hermannum Vamberger, Hungarum Szerdahelyiensem, qui se totum studiis linguarum devovit, eoque scopo, ut idiomata orientalia in ipsa eorum patria uberius sibi propria reddat, simulque populorum horum scientiam, literas, moresque accuratius cognoscat: ad oras Turcicas peregrinationem instituit: precibus eius satisfacientes Viris, quibus cultura ingenii cordi est, qua iuvenem bonorum morum, et amore scientiarum flagrantem, literis his nostris optime commendamus; rogamusque, ut ei in exteris oris consilio et auctoritate sua succurrere non dedignentur.

Datum Pesthini, in Regia Acad. Scientiarum die 14. Aprilis, Anno 1857.

Academiae Hung. Praeses Baro Josephus Eötvös

Dr Franciscus Toldy
Ac. Hung. a Secretis

A Magyar Tudományos Akadémia 1857-ben adott ajánlólevele

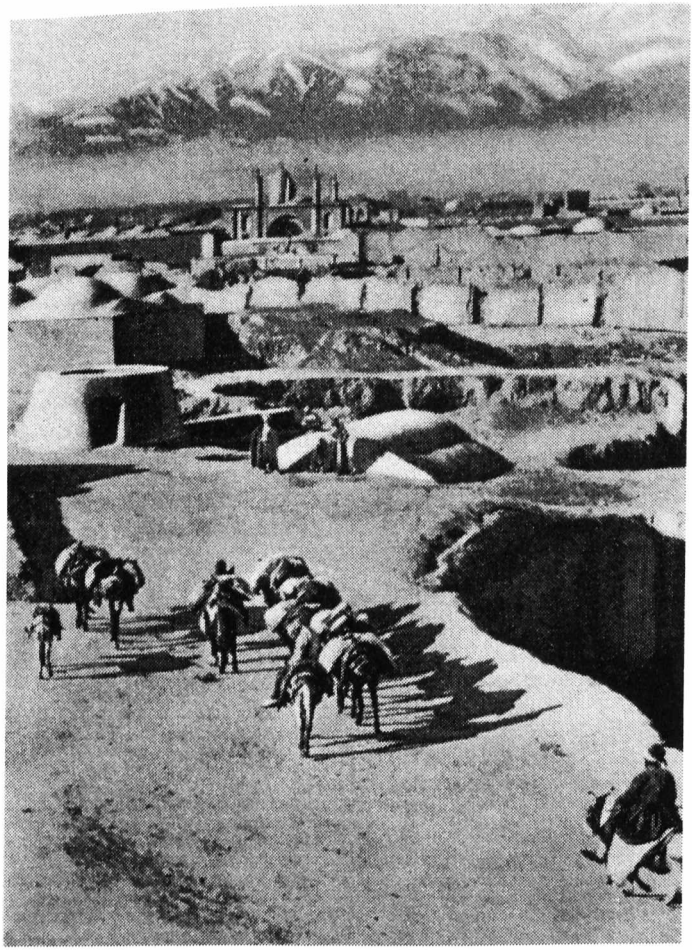

Teherán

jában foglaljak helyet, s amíg én kívül deklamáltam, a költői lelkű szakács annál vidámabban verte üstjében a habot és hellyel-közzel biztatón kiáltotta ki hozzám, hogy: „*bravo*!" vagy „*ben fatto*!"* Természetes, hogy nem maradtak el tetszésének kézzel fogható jelei sem, mert Cuoco uram hébe-hóba kinyújtott egy-egy jó tányérravalót művészi alkotásának legjavából. Igazi bőségben éltem, és őszintén beismertem magamban, hogy a napkeletre vivő kalandos utam a lehető legjobb biztatással indult meg a Dunán való utazásom közben.

Különösen elragadott környezetemben a népfajok tarka változatossága, mert a hajó kisded területén első ízben jutottam érintkezésbe ez alkalommal a különböző nemzetiségek képviselőivel, és nyelvgyakorlataimat kedvem szerint vihettem át a könyvek holt területéről a gyakorlat eleven mezejére; mert ámbár nehezen érthettem meg magam idegenszerű kiejtésemmel és hibás hanglejtésemmel, én magam csekély fáradsággal megértettem az idegen országbeli utasok beszédét, és rövid gyakorlás után egészen könnyen és zavartalanul folyt köztünk a beszélgetés, nem csekély bámulatomra. Mikor Viddinnél első ízben álltam szemtől szembe valóságos eleven török emberrel, vége-hossza nem volt csodálkozásomnak és álmélkodásomnak. Különösen érdekes volt már az első ismeretség is, melyet muzulmán emberrel kötöttem. A nap alkonyodóban volt és végső sugarai megvilágították a szerb, oláh, bolgár és török népségtől tarkálló fedélzetet, mikor a próféta tanításának egy tiszteletreméltó híve leterítette egy zugban az imádkozó szőnyegét és lebocsátkozott reá, elvégzendő „akhsam namazi"-ját, vagyis esteli ájtatosságát. Engem mélyen megragadott a látása ennek a véghetetlen alázatossággal és megsemmisüléssel, mélyen lehajtott fejjel és csüggedten széttárt karokkal előttem ülő szegény aggastyánnak. Nem vettem le róla szemem, s mikor mély boldogság örömével telve fölkelt imádságától és szó-

* Jól csinálja!

nyegét összegöngyölte, eléje álltam, megszólítottam és nagyon örültem, hogy beszélgetésbe ereszkedett velem. Mondotta, hogy Mohammed agának hívják és Lofcsában született, most pedig Sztambulban tanuló fiának, Dsevdet efendinek (a későbbi történetírónak és igazságügyminiszternek) látogatására indul, azután pedig Mekkába akar zarándokolni. A *madsar* név abban az időben, mikor a törökök pártjukba fogták az emigrált magyarokat, jó hangzású volt a török fülnek, s midőn hozzá még megmutattam a jó öregnek a kezem ügyében levő török olvasókönyvemet (vallásos munka volt e címmel: *Kirk-Szual*, A negyven kérdés) és hangosan fölolvastam belőle egy részletet, bizalma szemlátomást megnövekedett, meghívott vacsorára, és egész utazásom közben számos jelét adta barátságának és szívbéli jóságának.

Ehhez hasonló más ismeretségeim is hozzájárultak ahhoz, hogy oszladozni kezdettek a sötét fellegek a messze idegenben reám váró jövő égboltozatáról. Galacig tartó dunai utazásom csakhamar véget ért, s mikor ott sikerült félárú jegyet szereznem a Lloyd tengerjáró hajójának fedélzetére, gyönyörűségem annál nagyobb volt, mert életemben ezúttal pillantottam meg először a tenger sós hullámait. A tengert, melyet ismertem már Byron, Tegnér és más nagy költők leírásaiból s melynek hatalmas képe valóban az ámulat mámorába ejtett. Hogy közvetlen közelből láthassam a hullámok játékát, a matrózok engedelmével egészen a hajó orrába álltam, s mintha valami delfin hátán lovagoltam volna, a sós víztől csapdosva jártam meg az első mérföldeket a Pontus Euxinus* sötét hullámain. Valósággal úsztam a boldogság tengerében, daloltam, ujjongtam, nagyokat rikkantottam és késő éjszakáig versenyt szavaltam a tengeri sirályok rikoltozásával és a hátam mögött levő utasok zsivajgásával. Félig átázva, éjnek idején húzódtam vissza végül szurdékomba, a födélzetnek a törökök által elfoglalt részére, és

* A Fekete-tenger ókori neve.

csakhamar jóleső álomba merültem. Éjfél körül járhatott az idő, mikor a hajó szokatlan zökkenésétől felébresztve, fölkeltem fekvőhelyemről. A szél üvöltése, az árbocok recsegése, a hajó felszökkenése és elmerülése, az utasok és különösen a török nők sóhajtozása, jajgatása és nyögése mihamarább világossá tették előttem, hogy részem lesz abban a szerencsében, hogy igazi viharban ismerkedhetem meg a Fekete-tenger rettentő fönségével. Ügyet sem vetve környezetem aggódására, ijedelmére, jajgatására és rimánkodására és az általános vad zűrzavarra, felugrottam fekvőhelyemről, belemeresztettem szemem a szuroksötét éjszakába és nem tudtam hova lenni örömömben, mikor egy-egy villám lecsapó fényénél megpillanthattam az emeletmagasságra tornyosuló hullámok borzalmait. Hej! Ez volt az a rettentő gyönyörűség, amelyre képzeletem oly sokáig vágyakozott, s mikor a korlátra támaszkodva, mely tanyánkat az első osztályú utasok fedélzetétől elválasztotta, rajongó lelkesedéssel kezdettem szavalni a *Henriade* egynéhány strófáját, észrevettem, hogy egy föl és alá járó utas hallgatózva megáll és nemsokára odakiált hozzám franciául: – Kicsoda ön és hogy jut eszébe épp most a Henriade? – Rövid szóváltásunkból megtudtam, hogy a konstantinápolyi belga követség titkárával estem ismeretségbe, ki aztán másnap reggel is szóba állt velem és felszólított, hogy látogassam majd meg Perában.

Fölösleges elmondanom, hogy nagy benyomást tett reám, mikor bekanyarodtunk a Boszporuszba. Kritikus helyzetem komolysága csak akkor vert föl álmodozásomból, mikor Galatával* szemközt horgonyt vetettünk és az utasok a bárkákhoz tódulva, partra szálltak. Éppen csak annyi pénz maradt a zsebemben, hogy megfizethettem a bárkásnak, és halovány sejtelmem sem volt róla, hogy voltaképpen hol szállok meg és hogy, merőben pénztelenül, miből élek meg ebben az idegen városban. Amennyire emlékezem, teljes két óra telt belé, míg partra értem és Galata meredek emel-

* Galata – Isztambulnak az Aranyszarv északi oldalán fekvő kereskedőnegyede.

kedésén át Perába jutottam; olyannyira lekötötte figyelmemet az a különös élet, melyet láttam, és annyira hatott reám az idegen nyelvek, viseletek és arcok összevisszasága, hogy lépten-nyomon, néha percekig is megálltam, mintha lábam gyökeret vert volna. Jobbra és balra, ide és tova lökdöstetve, egyszer csak éreztem, hogy valaki vállamon ragad és megszólít előbb olasz nyelven, aztán magyarul. Emigráns honfitársam volt és Püspökynek hívták. Magyaros kalapom lengő szalagjával vontam magamra figyelmét.

Kérdezte, mi végből jöttem a messze idegenbe. – Ön az a nyelvtudós talán, kinek keleti utazásáról hírt olvastam a magyar újságokban? – Igen, az vagyok – feleltem –, és mert ön az első honfitársam, kivel összetalálkozom, öntől várom az útbaigazítást, hogy hol és miképp juthatok itt szálláshoz. – A jó ember megütközve nézett reám; úgy látszik, ő is belelátott zsebem ürességébe és hogy belé helyezett bizalmamat túl magasra ne csigázzam, tudtomra adta, hogy neki magának sem megy valami különösen jól a sora, de azért kész egyelőre megosztani velem szerény hajlékát, noha ő sem több ez idő szerint facér szakácsnál. Elmerülve a beszélgetésbe a drága hazáról, az osztrák önkényuralomról és a törökországi nyomorúságról, a szűk és piszkos utcák tömkelegén át az angol követség tűzfala mögött levő lakására vezetett, mely bútorozatlan, tört ablakú, üres és barátságtalan szobából állott s melynek a fal mellett álló rongyos török díványán jelölte ki helyét éjjeli nyugalmamnak. – Az egyik fele az enyém lesz, a másik az öné – mondotta a jószívű Püspöky úr –, ami pedig az étkezést illeti, mutatok majd önnek egy lokandát (vendéglőt), ahol olcsón étkezhetik, ha van reá pénze. – Csakhamar lekísért a mai Grande Rue de Pera helyén levő pinceszerű helyiségbe, amely ezt az előkelő címet viselte: „*Café Flamm de Vienne*", s amelyben lehetett kapni tejeskávét bécsi zsemlyével, ami nagy újdonságszámba ment akkor a Keleten. Találkoztam ott még több más honfitársammal is, akik török katonai uniformisban, vagy kopott ruhában lézengtek és félig barátságosan, félig

gyanakvó szemmel fogadtak, mert az emigránsok akkor minden Magyarországból érkezőt osztrák kémnek tartottak, aki azért jött, hogy jelentést tegyen Bécsnek életmódjukról és viszonyaikról. Olyan mély gyökeret vert bennük ez a bizalmatlanság, hogy valósággal farkasszemet néztek az akkori osztrák követséggel, és megesett, hogy egy vasárnap nyílt utcán megtámadták és sárral megdobálták *Prokesch-Osten* gróf, az akkori osztrák internuncius fiát, Prokesch-Osten Antal gróf osztrák katonatisztet, ki atyja látogatására huszártiszti uniformisban jött Konstantinápolyba. De az én ártatlan külsőm csakhamar eloszlatta honfitársaim minden bizalmatlanságát, és mert nagy csodálkozásukra olvastam törökül és a beszédben is meglehetősen nagy gyakorlottságot mutattam, elég hamar befogadtak társaságukba, sőt voltak közöttük, akik megkínáltak egy-egy reggelivel is.

Ez a Café Flamm a krimi háború után kedves találkozóhelye volt a minden fajtájú és nemzetiségű csalódott kalandoroknak, facér katonatiszteknek, bukott kereskedőknek, kétségbeesett emigránsoknak, politikai rajongóknak. E jobbára éhező urak beszéde és véleménye szerint Európa és Törökország sorsa ezekben a homályos, füstös helyiségekben fog eldőlni, mert mindeniküknek csak úgy dobálózott a hercegekkel és miniszterekkel, mindeniküknek meg voltak a maga világboldogító tervei és mindeniküknek csak idő kérdésének tekintette, hogy Törökország ügyeinek élére jusson. Az egyesült Európa újkori argonautáinak az Euxinus északi partja felé húzó sokasága a krimi háború alatt és után egész seregét teremtette meg az aranygyapjú különös lovagjainak és a romantikus keletet feltárta Nyugat nem kevésbé romantikus fiainak.

A volt szabólegény hirtelenül főhadnaggyá vagy kapitánnyá lépett elő az „idegenek légiójá"-ban, szállóbeli pincérekből tolmács, titkár lett egy csapásra, újságírók nagy hadvezérré, pénzügyi kapacitássá és diplomatává alakultak át, hadnagyocskák egy időre ezredesi és tábornoki alkalmazáshoz jutottak – s mikor a Malakov-erőd bevétele után

megjelent a Szajna partján a béke angyala, az Aranyszarv mellékén viruló gyöngyélet ragyogása egyszerre csak letűnt, és a korábbi jelentéktelenség homályába visszahanyatlott hősök összetalálkoztak a Café Flammban, hogy nagyra törő tervekkel édesítsék meg a szomorú valóság keserű kenyerét. Nekem örökké feledhetetlenek azok az emberalakok, melyeket e kávéházban láttam, és azok az órák, melyeket ott velük eltöltöttem.

Így teltek perai tartózkodásom első napjai. Bejártam keresztül-kasul a város európai és török részének utcáit, nagy előszeretettel szólítottam meg a kávéházakban gubbaszkodó törököket, hangos felolvasást tartottam a magammal vitt török könyvekből, és csakhamar rájöttem, hogy a mohamedánok az ő különös hozzáférhető és jóindulatú voltukban nagy érdeklődéssel viseltetnek török és perzsa nyelvtudásom iránt és csodaembernek tartanak, ki alig néhány napja érkezett Sztambulba és máris úgy beszél törökül, mint egy valóságos efendi. Az irodalmi és népnyelv közt levő nagy különbség miatt bizonyos tiszteletre tarthat számot török földön az irodalmi nyelv ismerője, főképp, ha még hitetlen is hozzá, és mert a törökök magyarbarátisága akkortájt, mint említettem, éppen a tetőpontján állott, érthetőnek találtam a jó oszmánlik rokonérzését, és ha egyik vagy másik kávéházban helyes kiejtéssel és kellő modulációkkal nyilvános felolvasást tartottam az *Asik Garib*ból („A szerelmes idegen") vagy más népies költeményekből, bő aratásom volt kenyérben, sajtban és kávéban, közben még kebabban (pecsenye), piláfban (birkahús rizzsel) és pasztirmában (füstölt hús) is. Esténként Püspöky úr vendégszeretetét vettem igénybe, és végigheveredve szegényes fekvőhelyemen, pompásan elaludtam, dacára a pokoli lármának, melyet a szobában keresztül-kasul futkosó temérdek patkány csapott, amelyek eleinte zavartak egy kissé jelenlétükkel, mert rágták a csizmámat és a ruhadarabjaimat, de utóbb, miután megtettem a kellő óvintézkedéseket, ügyet sem vetettem rájuk. A szép időjárás kedvezésével és az újdonság ingerétől

ösztönözve, így töltöttem első hat hetemet Konstantinápolyban. Sohasem tudtam reggel, hogy hol ebédelek, vagy hol vacsorázom; a jövő gondja nem bántott, és mivel időközben a kalapom helyett fezt tettem a fejemre és elég rongyos is voltam ahhoz, hogy kóbor felolvasónak tartsanak, a keleties csavargó élet minden kellemetességével folytak napjaim. A Boszporusz partjain élő népmozaikkal való érintkezésem javára szolgált elméleti nyelvtanulmányaimnak, és az eleven szó jelentékenyen kiegészítette emlékezőképességem erejét. Csakhamar otthonossá lettem a hangsúlyozásban és a helyes mondatalkotásban, s mivel kiejtésben és hangban szorosan alkalmazkodtam a különböző nyelvek sajátosságához, sokan bennszülöttnek hittek, és pompás mulatság volt látni, hogy ejtem tévedésbe nyelvem pergésével az embereket. Szerencsémet sajnos megzavarta Püspöky úr hirtelen való elutazása. Felfogadták szakácsnak a Messagerie Imperiales egyik hajójára. Nem volt hát többé biztos éjjeli szállásom. Sokáig kellett járnom az új lakás után, míg végre a *Magyar Egylet* titkára azt ajánlotta, hogy üssem fel tanyámat az akkor éppen feloszlóban levő egyesület tanácskozótermében. A bútorozatlan tágas szobában találtam egy öreg kanapét és el is helyezkedtem rajta. De az éjszakák hűvösek voltak, és nem tudtam elaludni. Takarót kértem hát Frecskay úrtól, a titkártól, s a jó ember egy tépett nemzetiszínű zászlót adott át nekem, így szólva hozzám komoly ünnepiességgel: – Nincs egyebem, mint ez a drága emlék dicső harcainkból. E zászló tüzet öntött a jogért és a szabadságért küzdők soraiba; takarózzék vele, önt is fel fogja melegíteni. – Természetes, hogy ez az éjjeli szállásom sem volt megfelelő, elindultam hát újra szálláskeresőbe, és elég hamar újabb megmentőre akadtam egy másik honfitárs személyében. E. őrnagy urat az a balsors érte utol, hogy elvesztette a házőrző kutyáját, és mert a felesége nem akart egymagában élni a Hassköi közelében levő házukban, meghívtak, hogy szálljak hozzájuk és maradjak náluk, míg az őrnagy visszatér szolgálati útjáról és szert tesz új házőrző ku-

tyára. Tehát egy házőrző eb megüresedett helyét voltam elfoglalandó! Nem éppen csábító helyzet, gondoltam magamban, de mert kutyaól helyett nyugalmas szobát adtak és mert reggelire bőségesen kaptam kávét, kenyeret, meg voltam elégedve a cserével és gond nélkül lézenghettem tovább, mint annak előtte.

A délelőttöket jobbára török könyvek olvasásával töltöttem, aztán felsöpörtem a kis udvart, vizet hoztam a kissé messzire eső kútról, és csak estefelé jártam el egyik vagy másik kávéházba, hogy ismert szerelmi dalok szavalgatásával szert tehessek egynéhány piaszterre. Mikor a kávéházakban lebocsátkoztam egy tabouretre (kisszék) és helyet foglalva a törökök és örmények körében, megkezdtem éneklő orrhangon az előadásomat, a beszélgetés egyszerre halkabbá vált és a nargilék (vízipipa) szortyogása lassankint elmúlt. Az emberek némán hallgatták Vamik és Ezra, Khoszrú és Sirin szerelemi panaszait, mikor a szerelmesek bús sorsáról volt szó; hallgatóim egyáltalán mindig csodálkozásuk és lelki felindultságuk élénk jeleivel kísérték felolvasásomat és előadásomat.

Későbbi utazásaim során így volt ez Perzsiában is, s ha felidézem lelkemben a múltak ez emlékét, kénytelen vagyok bevallani, hogy még mindig hatása alatt állok azoknak a jeleneteknek és örömmel emlékezem reá, hogy már oly korán sikerült meghallgatást lelnem a törzsökös keleti nép között, és sikerült befolyást gyakorolnom a tömegekre. A nyelv és a szó hatalmas eszköze bizony az embernek! Megmozgatja a hegyeket, meglágyítja egynémely szív kőkeménységét, kiegyenlíti a hit és a nemzetiség ellentéteit, s mikor ennek én már ázsiai kalandos pályám elején tudatára ébredtem, csakhamar eltűnt nem egy sötét vonása messze jövőm képeinek.

Konstantinápolyi életemnek ebben az időszakában és később is örömmel érintkeztem a magyar emigránsokkal, noha mindig törökök közt, Sztambulban éltem. A nagy emigrációnak egyetlen nyoma ekkor már csak a Tatavla vá-

rosrészben levő egyszerű lakás volt: egykori szállásom, a Magyar Egyletnek ürességtől kongó helyisége, benne Frecskayval, az árva titkárral. A legjobb ismerősöm, mondhatom: barátom, *Szilágyi Dániel* volt közöttük. Kedvesen emlékszem az ő férfias, zömök alakjára, melyről szinte lerítt a hajdúböszörményi református ember. A jó szerencse különös kedvezésének köszönhette biz ő, hogy az anyaföldről nem az anyaföldbe, hanem a konstantinápolyi magyar társaság kellős közepébe jutott. A csatamezőn *halottan* maradt az elesett honvédek közt, és velük együtt tették a kocsira, hogy a közös sírverembe temessék. De útközben Szilágyi Dániel a kocsinak egy erős zökkenésétől magához tért, és amúgy böszörményiesen rászólt a mellette lovagló honvéd bajtársra: – Hova a pokol fenekére visztek ti engem? – A közös sírtól így megszabadulva, utóbb török földre menekült, és Konstantinápolyba jutva, tanult ember létére, beállt lovásznak egy porosz katonatiszthez. Ebben a nehéz sorban küszködött sokáig, és annyira leszámolt a megváltozott viszonyokkal, hogy idő múltán feleségül vette a porosz tiszt szakácsnéját. Igazi puritán gondolkozásával nem látott semmi magához méltatlant életének ebben a lépésében. Utóbb, hogy a lóápolás kemény mesterségétől megszabadult, de már előbb is, sokat foglalkozott a keleti nyelvekkel és sokat is dolgozott. De írni soha sem írt semmiről. Bennem is az írói mivoltomat diffikulálta (nehezményezte) legjobban. A mikor kiadtam a török–német szótáramat, melyről később is lesz szó, három napig nem szólt hozzám egy szót sem. Duzzogott. – Te Dani, mit vétettem, hogy így bánsz velem? – kérdeztem tőle végre. A felelete az volt: – Szemtelenséget követtél el, fitogtatod a tudományodat a világ előtt! – Dani ebben az időben amolyan prókátorféle volt a muzulmánok és az európaiak közt. Amellett szenvedelmesen gyűjtötte a ritka keleti könyveket és kéziratokat. Boltot bérelt a nagy gyűjteményéhez, és abban ült reggeltől estig. Ott is érte utol a halál 1885-ben. Könyveit, az Akadémia megbízásából, én vettem meg ekkor háromezer forinton, így mentettük meg

az elkallódástól a becses gyűjteményt, mely sok értékes anyagot őrzött török hódoltságunk történetéhez. E könyveknek fele része az Akadémia könyvtárát gazdagítja most, másik felét Szilády Áron váltotta meg a halasi ref. kollégium számára.

Konstantinápolyi magyar ismerőseim közé számítom *Karacsay* grófot, egyik legtiszteltebb alakját a magyar emigrációnak. A legszebb férfiak egyike volt ő. Családja, mint a neve is mutatja, kaukázusi eredetű volt (*Karacsaj* tatár szó, annyit tesz, mint *Fekete folyó).* Valamelyik őse a tatár hordákkal jöhetett be Magyarországba, és itt maradt közöttünk, magyarrá lett. Az én Karacsay grófom is visszatért utóbb Magyarországba, csontjai a hazai földben porladnak. Sok kedves emlék fűz a magyar emigráció még élő tanújához, *Türr István*hoz is. Elbeszélem itt egy nevezetes kalandját, mely tökéletesen vág az ő vállalkozó és lovagias egyéniségéhez. Volt az emigránsok közt egy V. nevű báró, akit már korán emlegetett emberré tett köztünk az a sajátszerű körülmény, hogy párosával vonult a hontalanságba, megszöktetve egy miskolci család tizenhat éves gyönyörű leánykáját. Ez a tisztelt úr egy bizonyos idő múlva, mikor kifogyott az aprópénzből, elkövette azt a gyalázatosságot, hogy kedvesét jó pénzen eladta egy török pasa háremének. A szép Mari nyomorúságában a magyar emigrációhoz fordult segítségért. Sűrűn küldötte az üzenetet a háremből, és érezte mindenki, hogy kell valamit tenni a boldogtalan leány érdekében. De a sokáig keresett mód csak nem kínálkozott. Végre Türr István gondolt merészet és nagyot. Éjnek idején létrát támasztott a pasa háremének falához és nyaktörő vállalata sikerrel járt: ő lett a szép Mari második elrablója. De ez a bátor vállalkozás nem szabadította meg végképpen a szegény leányt, ki egy ideig *Kun Albert* konstantinápolyi magyar divatáru-kereskedő védőszárnya alatt élt, utóbb azonban férjhez ment egy Olaszországból menekült derék magyar férfiúhoz, ki haza hozta és boldog családi tűzhelyet alapított vele Felső-Magyarországon.

Jó barátság fűzött *Veress Sándor*hoz, az emigráció történetírójához is. Neki akkor kezdődtek a jó napjai, mikor bútorkereskedést nyitott Konstantinápolyban. Utóbb mérnökséget tanult és Bukarestben telepedett meg. Roppantul becsületes, józan eszű ember volt, tisztelettel őrzöm emlékét. Gyakori látogatóm volt később Husszein Daim pasa házánál a legdemokratább magyar báró, *Orbán Balázs,* ki Jersey szigetéről, Victor Hugo mellől szakadt a magyar emigránsok társaságába. Konstantinápolyban neki rokoni összeköttetései voltak. Ott élt az atyja, és patikája volt a török fővárosban sógorának, *Velics*nek. Az emigránsoknak egy lakomáján az a különös ötlete támadt Balázsnak, hogy rám sózta a bárói címét egy esztendőre kerek öt krajcárért. Nem lehetett másképp: a magyar társaság engem ezután egy álló esztendeig bárónak titulált kérlelhetetlenül. Mikor a bérlet letelt, Balázs meg akarta hosszabbítani, most már leszállított áron: négy krajcárért. De én már nem voltam kapható az újabb alkura; megelégeltem az előkelő címmel, nem kellett annyiért sem.

Az emigráns-világ epizódjai közül való a következő történet is. Egy reggel – 1859-ben történt – különös látogatóm akadt: egy fiatal ember, sapka vagy kalap nélkül, vörös szegélyű hálóköntösben. Magyarul szólított meg. – Mit kíván tőlem az úr? – kérdeztem egy kissé meghökkenve szokatlan megjelenésén. Elmondotta, hogy *Hollán*nak hívják (az unokatestvére Hollán Ernőnek) s a bécsi keleti akadémia növendéke volt, de éjnek idején megszökött az intézetből, hajón Konstantinápolyba jött és el akar jutni Garibaldi seregéhez. Most bajba keveredett, mert az osztrák spiclik megszimatolták, hogy itt van, s ha elfogják és visszaviszik Bécsbe, ki tudja, mi sors vár reá. Megszántam fiatal honfitársamat, és szerencsésen eljuttattam egy hajóra, mely aztán partra tette Olaszországban. A dicső harcok után Hollán visszakerült a hazába, miniszteri hivatalnok lett Budapesten, itt is élt sokáig, de már nincs az élők között.

Fájdalmas érzés nyilallik a lelkembe, mikor a magyar emigráció egyik legboldogtalanabb alakjára, *Splényi Lajos*

báróra gondolok. Fiatal ember volt még, midőn a szabadságharc kormánya, diplomáciai küldetésben, Turinba rendelte. Ő volt Magyarország követe a szárd királyságnál. Mikor az önvédelmi harcnak vége szakadt, Törökországba menekült ő is. Nem tudom, mi bírhatta e rendkívül tehetséges és művelt embert arra, hogy a hasis élvezetének adja magát? Alighanem a meghasonlottság és a kétségbeesés. Mikor én megismertem, a züllésnek már legalsó fokán állott. Kolduló dervis (mohamedán szerzetes) módjára, mezítláb és rongyosan, heteken át mosdatlanul, nagy bottal a kezében csatangolt Sztambul utcáin. Tudva, hogy Rifaat pasa házánál lakom, gyakran megállt ablakom alatt, botjával a földre dobbantott, hogy magára vonja figyelmemet s még mindig férfiasan erőteljes hangon rágyújtott az énekre:

Der Orient, der Orient!
Wo ewig blau das Firmament!
*das Firmament!**

Elértettem, hogy mit kíván, és útnak bocsátottam néhány piaszterrel. Amennyire én tudom, az anyja két ízben lenn járt érte, hogy hazavigye Magyarországba. Mindhiába volt. Engedte, hogy felruházzák, követte is anyját Galacig, de onnan aztán visszaszökött a végső romlás tanyájára, Konstantinápolyba.

A sok anekdota közül, mely e boldogtalan emberünkről keringett, érdemes följegyezni az itt következőt. Turinban sok ismeretséget kötött az előkelő társaság, különösen pedig a diplomácia körében, s a véletlen úgy hozta, hogy züllésének idején egy akkori ismerőse szárd követ volt éppen a szultán udvaránál. Splényi egy napon sárosan és rongyaiba burkolva, azzal a kívánsággal jelentkezett a követség portásánál, hogy jelentse be a követnek. A portás, ahelyett, hogy kívánságát teljesítené, elkergette. De Splényi nem en-

* Kelet, Kelet, hol örökké kékek az egek, az egek!

gedett. Ráírta nevét egy darabka papirosra és parancsoló hangon követelte, hogy küldje fel azt a követnek. Ez, megpillantva az ismerős nevet, sietve jött le a lépcsőn maga, és kereste, hogy hol van az az úr? A portás reámutatott a koldusra, ki szemrehányó hangon kérdezte: – *É tu non me conosci?** – A követ megismerte hangjáról, és felvezette lakására. Hogy mi történt köztük, nem tudja senki. Csak az az egy bizonyos, hogy Splényi nemsokára megint oly nyomorban élt, mint annak előtte, és a züllés útján nem állította meg többé semmi. A vége az volt, hogy betegen szedték fel az utcán, bevitték a Soeurs de la Charité perai kórházába, ott aztán meghalt. Egyszerű márványemlékkel megjelölt sírban pihen a perai keresztény temető halottai közt.

A hasis bizony nem egy áldozatát szedte akkoriban a konstantinápolyi magyarság közt. A boldogtalan Splényi sógora, *Guyon* tábornok is miatta halt meg. A szerencsésebbek közül való volt a székely *Berzenczey*. Ő is mélyen belemerült már ebbe a szenvedélybe. Emlékszem reá, hogy egyszer, meglepve tanulmányaim közt, erre a szemrehányásra fakadt ellenem: – Mit babrálsz ezek közt a könyvek közt? Egy porció hasist vegyél és rögtön a fejedben lesz a világ minden tudománya! – Berzenczey később hazajött Magyarországba, és szereplő embere lett a közéletnek. Egy ízben megválasztották országgyűlési képviselőnek is. Ezt az állapotot is csakhamar megunta, és Oroszországon át Közép-Ázsiába, Kelet-Turkesztánba ment, hol egy rablóbandától kifosztva és irtózatosan összeverve, Kasgárban nagy nyomorúságban találta őt 1873-ban Sir Douglas Forsyth angol követ, és segített is rajta. Berzenczey hazatért, és mint elmebeteg végezte életét a lipótmezei őrültekházában.

Tanulmányaim és a honfitársaimmal való érintkezéseim közben gyorsan múltak a konstantinápolyi napok az ősz közeledtéig. De a szigorúbb időszak jelentkezése figyelmessé tett helyzetem komolyságára, és készülnöm kellett

* Nem ismersz meg engem?

reá, hogy leckeadással vagy tartós nevelői állással szert tegyek tisztességes kenyérkeresetre. A Keleten ugyan nem tartoznak a ritkaságok közé a nagyhangú szólások és a fellengzős hirdetések, de azért meglepő hatást tett mégis a perai könyvesboltban kifüggesztett amaz ajánlkozásom, melyben a nyugati és keleti nyelvek egész tömegének oktatójául jelentettem magam. Egy skutarii török embertől és egy von Hübsch nevű úrtól, ki a dán királyság főkonzulja volt, kaptam is nemsokára felszólítást, hogy látogassam meg őket lakásukon. Az előbb nevezettet, ki váratlanul nagy örökséghez jutott és hogy megfelelhessen a modern dandy követelményeinek, szerette volna megtanulni a francia parlírozást, a francia nyelv titkaiba kellett bevezetnem, a főkonzul pedig levantei létére szeretett volna dánul megtanulni; nem éppen avégből, hogy otthonossá váljék a dán beszélgetésben, hanem inkább, mint mondotta, azért, hogy maga olvashassa el a dán hivatalos lapot és a dán újságokat. Mindenesetre nevezetes és merőben váratlan fordulata volt ez a skandináv nyelvtanulmányaimnak, mert legmerészebb álmaimban sem számíthattam arra, hogy majdan dán nyelvmestere válik belőlem Dánia képviselőjének. Pedig hát úgy fordult. Hübsch úr másfél évig volt a tanítványom, s midőn ez idő elteltével befejeztem vele Andersen *Kun â Spilleman* („Csak egy hegedűs") című regényének olvasását, ő pedig már folyékonyan olvasta a *Berlinske Tidninger* közleményeit, akkor azt gondoltam magamban, hogy elvégre semmi sem lehetetlen ezen a világon és hogy sok minden nevezetes epizód fűződhetik egy kalandos ember életpályájához. Kevesebb szerencsém volt a török tanítványommal. Divathős létére ő beérte azzal, hogy francia maître (mester) járhatott a házához, egyébként pedig lusta, könnyelmű ember volt, és a leckeadásnak csak én láttam hasznát, mert a Skutari fölött emelkedő magaslaton, Csamlidsiában levő háza esténként nagy társaságát látta az efendiknek és az udvari hivatalnokoknak, kikkel órák hosszáig érintkezhettem, és ezen a réven megismerkedhettem egyrészről a török szoká-

sokkal, másrészről jelentékeny haladást tehettem az oszmánok előkelő társalgási nyelvében. Minden bizonnyal eléggé fárasztó dolog volt napról napra gyalogszerrel tenni meg az utat Skutari kikötőhídjától Csamlidsáig, de ez az út nekem az érvényesülés útja volt, és rövid három hónap elmúltával nemcsak külső megjelenésem szerint, mozdulataimban és taglejtéseimben adhattam az efendi szerepét, hanem már teljes eleganciával kezeltem a török nyelvet, és a legjobb úton voltam ahhoz, hogy tökéletes efendi váljék belőlem.

Az előkelőbb osztálybeli törökök egészen szeretetreméltó emberek, kiváltképpen, ha az ember alkalmazkodik szokásaikhoz és kellő figyelemmel kíséri beszédüket, mely a legnehezebbek közé tartozik a világon. Nincs hát rajta mit csodálkozni, hogy ismeretségem köre szemlátomást megnövekedett, és hogy folytonosan új meghívásokat és ajánlatokat kaptam a nyelvmesterségre. Mindekkoráig Perában laktam, de mikor honfitársam, Iszamil pasa (Kmetty tábornok) közbenjárására házitanítói állással kínáltak meg *Husszein Daim* pasának a Kabatas városrészben levő konakjában (palota) s az állást elfogadtam, átköltöztem a török városrészbe, és az időtől fogva annak rendje és módja szerint való török vált belőlem. Csak még a nevem nem volt meg hozzá, ezt pedig megkaptam új főnökömtől, egy jóravaló cserkesz úrtól, ki Mahmud szultán udvaránál nevelkedett föl; ez megparancsolta háza népének, hogy ezentúl *Resid*nek (a deréknek, becsületesnek) szólítson, és írástudó voltom szerint adja meg nekem az *efendi* címét. Tehát *Resid efendi* lett a hivatalos nevem, de arra, hogy tényleg áttérjek az iszlám hitre, nem gondolt a pasa, és jómagam sem gondoltam reá. A pasa, igaz mohamedán létére, ki utóbb belekeveredett egy antireform összeesküvésbe, minden bizonnyal azt gondolta, hogy megtérek én majd magamtól is, ha tudatára ébredek az uralkodó osztályhoz való csatlakozás anyagi előnyeinek, és végképpen lemondok róla, hogy a Napnyugatra visszatérjek. Nekem viszont már azért sem fordulhatott meg agyamban az áttérés gondolata, mert noha jó idő óta át voltam hatva a feltétlen

szabadgondolkozók eszméivel, az iszlámban mégis olyan hitvilágra leltem, mely szilárdabb alapjánál és ésszerűbb dogmáinál fogva csak annál veszedelmesebb volt a szellem szabad föllendülésére nézve, és minden pozitív vallással szemben érzett nyílt ellenszenvemnél fogva csak annál kárhozatosabb volt szememben. Mindamellett nem tagadhatom meg a dicséretet Konstantinápoly előkelőbb osztályától a vallási türelmessége miatt. Jobbára felismerték ők nemcsak az *én* moszlimságomnak, hanem a többi európai renegát vallásának látszólagos voltát, és noha a legkisebb mértékben sem hittek az európaiak megtérésében, mindamellett nem roszszallták ez inkognitót és nem ütköztek meg az újonnan adoptált társaság ilyen külsőleges elismerésén. Ebben a tekintetben mindig előnyösen különbözött Törökország jobb társasága az úgynevezett európai művelt társaságtól, mert míg az utóbbi az előítéletek, a rövidlátás és a képmutatás bilincseit hordva, az áttértekkel szemben már eleve felteszi a meggyőződésnek e nagyérdemű urak lelkéből is hiányzó erejét, és a lélekben való megtérést lehetségesnek tartja – a művelt török, ha mégoly vallásos, az iszlámban a gyermekkortól fogva vérré és hússá váló, a nevelésben és a lelki fejlődésben gyökerező eszmevilágot látja, melynek felvételét a napnyugati világban nevelkedett férfiú részéről merő lehetetlenségnek tartja. Engem Resid efendinek hívtak, megengedték, hogy a vallási szertartásokon jelen lehessek és bennük részt vehessek, fesztelenül vitatkoztak előttem a legkényesebb vallási kérdésekről, sőt magukkal vittek a vallási egyesületek társaságába, és jót nevettek rajta, ha velük együtt hadartam a himnuszokat, vagy részt vettem a vitatkozásban – de azért senkinek sem jutott eszébe, hogy megkérdezze tőlem, vajon csakugyan szándékomban áll-e mohamedánná lenni, megházasodni és az igazhívő moszlim életmódjára térni; ezzel a kérdéssel legföljebb ha műveletlen emberek fordultak hozzám néhanapján.

Ily módon lehetségessé vált számomra, hogy minden magamkényszerítése nélkül, mint Resid efendi járhassak-

kelhessek a török társaságokban. Minél jobban megismerkedtem az új erkölcsi renddel, minél mélyebben hatoltam be a keletiek élet- és gondolkozásmódjába, ismerőseimnek köre annál jobban tágult s annál könnyebben nyíltak meg számomra az ajtók nemcsak az egyszerű hivatalnokok, hanem a főbb s legfőbb méltóságok házában is. Törökországban nem ismerik a született arisztokráciát. Az alantas származású emberből marsall és nagyvezér válhat egyszeriben, és mivel a legtöbben közülük selfmademan* létükre minden genealógiai skrupulusok nélkül élik világukat, a jövevényben is nem annyira származását, mint inkább jellemét és egyéni képességeit nézik, és amikor híre ment a török nyelv és irodalom terén szerzett ismereteimnek, ez a hír csakhamar utamat egyengette az előkelő társaságba és egy év lefolytával Werner-Murad efendin kívül, aki Kibriszli pasa házánál lakott, én voltam az egyetlen európai ember, ki efendivé s az udvari körök kedvelt emberévé lett anélkül, hogy forma szerint áttért volna az iszlámra. De bármily könnyű volt ez az átalakulásom a jobb körök türelmessége folytán, éppoly nagyok voltak az áldozatok, melyeket az alantasabb nép miatt meghozni kénytelen voltam. A cselédségnek nagy szerepe van a török háztartásban; családtagnak tekintik őket és a patriarkális családi szokások szerint jelentékeny befolyását gyakorolnak az efendire és a pasára, de leginkább a gyermekekre. Ezek a szolgák, az európai és ázsiai Törökország belsejéből kerülve a Boszporusz partjára, a műveltségnek jobbára legalacsonyabb fokán állnak, rendkívül fanatikusak és bizalmatlanok az európaiakkal szemben, és minél több kegyességét élveztem a ház urának, annál jobban irigyeltek, gyűlöltek ők és annál nagyobb ellenségeimmé lettek. Nem tudták felérni ésszel, hogyan lehet az, hogy minden irodalmi és vallási ismeretem mellett sem lettem jámbor muzulmánná, és hogy miért van hozzám, a török ruhába bújt gyaurhoz (hitet-

* Self-made man – önerejéből érvényesülő ember; olyan ember, aki a maga munkájával, tehetségével szerzett magának társadalmi rangot, tekintélyt, vagyont.

len), olyan kiváló figyelemmel a pasa, a bej vagy az efendi? Ámbár a vallás és a szokások megkövetelik, hogy jól bánjanak a vendéggel, mert a Korán azt mondja: *Ekremu ed dhaifun ve lau kana kafirun* – vagyis: tiszteljed a vendéget, bárha hitetlen is, nekem mégis sokat kellett tűrnöm és nem egy megalázást kellett lenyelnem. A legmulatságosabbnak találtam az idősebb házicselédek hoppmesterkedését; ezek még a ház urával, a feleségével és a gyermekeivel szemben is nagyban adták a mentort és elégszer kioktattak engem is az illendőség szabályairól és az életnézetekről. Ez emberek a hitetlen Európát elvadult, barbár csürhének nézték, mely teljesen hiányával él az iszlám művelő hatásának, és mindenesetre sok jóakarat volt benne, mikor egy-egy öreg, a sztambuli körökben felnőtt fajtörök ember rendreutasított és felhívta reá figyelmemet: hogy az illedelemtudó embernek hogyan kell ülni, járni, enni, beszélni és mozogni. Viszont mások, a fanatikusak és rosszindulatúak, durva tréfáik célpontjának választottak, gyötörtek, sőt megesett velem egyszer az is, hogy egy nyomorult fickó, ki már valóságos zsarnoka volt a háznak, fejemhez vágta a csizmáját, mert nem keféltem elég fényesre. Nekem természetesen meg kellett alkudnom az effélével is. Új iskola volt ez számomra: a keleti élet iskolája, melyet végig kellett járnom, s amelyben meg kellett fizetnem az iskolapénzt.

A cselédek után a háremmel, vagyis a török nővilággal akadt legtöbb bajom. A török nő, a szépnemmel közös konzervativizmusban tündökölve, nem volt képes megérteni, hogyan engedhette meg a pasa vagy az efendi, hogy megtűrjenek egy gyaurt a szelamlikban (férfilakoszstály), vagyis a hárem közvetlen közelében, és főképpen azt, hogy miképpen juthatott arra a hallatlan gondolatra, hogy hitetlen embert fogadott nevelőnek a gyermekei mellé. A török dámák még ma is sokkal fanatikusabbak, mint az urak, de akkor, tudniillik a reformkorszak elején, féktelenül gyűlölték és utálták a keresztényeket. Éreztették is velem ellenszenvüket mindenféle boszszantással. A háremmel való érintkezést tudvalevőleg

egy kerek, forgatható szekrény, az úgynevezett *dolab* közvetíti. Ebbe szokták belerakni a szelamliknak szánt tárgyakat, és ha idegen férfiakkal akartak valamit közölni az asszonyok, akkor is a dolabon át szólottak hozzájuk. Ha női hangot hallva, bekiáltottam a szokásos *bujurun*t (parancsoljon) a dolabba, vagy nem kaptam semminemű választ, vagy legföljebb ha egy-egy udvariatlan megjegyzést dughattam zsebre.

Egy-egy rövid feleletre már csak később és csakis akkor méltattak, amidőn igyekeztem minél udvariasabb lenni, vagy költői bókokkal igyekeztem jelét mutatni hódolatomnak. Csak hónapokig tartó erőfeszítéssel sikerült megtörnöm a jeget. A fiatalos tűz nem téveszthette el a hatását, és a ház öreg és beteges urától kegyetlenül elhanyagolt hölgyek, jobbára bámulatosan szép cserkesznők, lassankint dicsérni kezdették a szolgálatra és a társalkodásra való készségemet és ritkán tagadták meg tőlem a jóakaratuk bizonyítékait is. Fél év elmúltával a *böjük hanim* (az első asszony) már megengedhetőnek tartotta, hogy az egyik *odaliszk*kal (háremhölgy), aki mindenesetre már jócskán túl volt az élet tavaszán s kinek kegyetlenül megfájdult a foga, Perába küldjön a *frengi* (európai) fogorvoshoz. Minthogy a Perába vivő hosszú és meredek úton okvetlenül meg is kellett pihenni, a beteg hölggyel betértem az út mentén lakó egyik magyar honfitársamhoz. A török nőnek különösen jóleshetett a tapasztalt nyájas vendégszeretet, mert nemsokára azután erős fogfájást kapott a háremnek több, egészen fiatal hölgye is, s én kénytelen voltam őket sorra elkísérni Perába, hogy nekik is részük lehessen a foguk gyógyításában. Egyebekben pedig feszült viszonyban voltam a hárem lakóival. Bajos volt megtartanom az érintkezés szertartásait, különösen pedig nem tudtam hozzászokni ahhoz, hogy a török szokás parancsa szerint gyorsan lesüssem a szemem, ha nő állott velem szemben; mert nem is csekélység az, hogy huszonnégy éves korában erőszakosan elforduljon az ember egy szép cserkesznő tüzes szemétől, volt még sok egyéb mondhatatlan nehézség is, amelyet csak végtelen fáradsággal győztem.

Híven amaz elhatározásomhoz, hogy kitartó leszek és mindent elviselek, korábbi szenvedéseimből megedzetten mégis közeledhettem kitűzött célomhoz. Fokról fokra emelkedve, előbb a császári *díván* (államtanács) főkancellárja, név szerint Afif bej házához jutottam, kinek vejét, Kiamil bejt egy évig tanítottam s itt napról napra érintkezhettem az udvari körök legfőbb embereivel. Házunk II. Mahmud szultán mauzóleumával szemben, nem messze a Fényes Kaputól, állandó gyülekezőhelye volt amaz idők művelt lelkű embereinek, híres stilisztáinak és egyszersmind egész előkelő társaságának is. Itt ismerkedtem meg a később európai hírre emelkedett Midhát pasával, a török alkotmány atyjával, ki abban az időben Midhát efendi egyszerű nevén titkári minőségben lakott az én pasám házánál. Az eleven eszű, nyughatatlan vérű és ábrándos hajlandóságú Midhát akkor éppen franciául tanult, és mert nem volt elég türelme hozzá, hogy olvasmányai közben szótárát is forgassa, naponta egynéhány óráig együtt olvasott velem és viszonzásul segítségemre volt a nehezebbféle török szövegek olvasásában, mint például Szaad ed din *Kemalpasazád* című történeti művében is, átjavítgatta stílgyakorlataimat és bevezetett Nur Oszmaine Medreszéjébe (kollégiumába), hol a *szofták* (növendékpapok) társaságában jelen lehettem amaz idők híres hittudósainak, grammatikusainak és jogászainak előadásain. A *rakhle* (a Koránt tartó polc) előtt, a nagyturbános *khodsa* (tanító) lábánál ülve, itt avattak be az iszlám gyakorlati ismeretébe, és az oktatás, melyet tanulótársaim vallásos lelkesedéssel hallgattak, annyival is érdekesebb volt reám nézve, mert nagyban emelkedtem általa a törökök általános tiszteletében, és birtokába jutottam annak a talizmánnak, mely nagy segítségemre volt későbbi utazásaim és vándorlásaim közben. A forma szerint iszlám hitűvé lett sok európai között én voltam az első, aki medreszében nyerte kiképzését; nekem ez annál nagyobb könnyebbségemre esett, mert az ott uralkodó szellem hébe-korba az ortodox zsidók iskoláira emlékeztetett. Itt is belemerülnek a szertartási tör-

vények aprólékosságaiba, itt is csűrnek-csavarnak, beszélnek pró és kontra, és aki legtovább győzi az okoskodással, azt tartják a legkülönbnek valamennyi közt. Engem *muhledi*nek, vagyis az igazság útjára vezérelt valódi megtértnek tartottak, ennek következtében különös előzékenységgel bántak velem és tetszéssel fogadták minden megjegyzésemet.

1859-ben már részt vehettem egyes disputációkon, és mert nevem gyakran emlegették a társaságban, csakhamar állást kaptam Rifaat pasa, a volt külügyminiszter házánál, éspedig mint a történet, földrajz és a francia nyelv oktatója. E ház akkor a török főváros leggazdagabb házának hírében állott, és találkozóhelye volt azoknak a finom lelkű törököknek, akik az ó-ázsiai kultúrélet fanatikus hívei lévén, különös szeretettel művelték a török írásművészetet és irodalmat, s ha Reouf bej, a ház ifjú ura, esténként maga köré gyűjtötte a híres *kiatíb*eket (stilisztákat) és a beszédet a török írók kiválóira fordította, valósággal dúskáltam az oszmán nyelv csodás hasonlatainak és szóvirágainak élvezetében. Történelemről, filozófiáról és a hozzájuk hasonló tárgyakról nem esett szó eközben, a politikát illetőleg pedig a beszéd legföljebb egy-egy rangemelés vagy kinevezés körül forgott, de ennek során természetesen nem egy támadás érte a hivatalban levő főméltóságokat, amennyiben ki-ki igyekezett rámutatni hibáikra egy-egy elmés megjegyzéssel és a szó virágai közé rejtett beszéddel bizonyítani megvesztegethető és igazságtalan voltukat.

Ilyenek voltak a tisztességes esti összejövetelek. A víg társaságok, az úgynevezett esti mulatozások a legmélyebb utálattal és undorodással töltöttek el már azért is, mert sohasem kedveltem a szeszes italt, és sokszor órák hosszáig éhes gyomorral voltam kénytelen nézni, hogy a nagyurak leitták magukat *masztiká*val (pálinkaféle), mielőtt reá kerülhetett a sor a vacsorára. A beszélgetés e társaságban alantas volt és meglehetősen trágár. Olyan dolgokat vitattak bennük minden tartózkodás nélkül, fiatal emberek jelenlétében, melyek

a szégyen pírját kergették volna arcába a legelvetemültebb európai társaságoknak is. Ilyenkor látja csak igazán a nyugati jövevény, hogy milyen jótékony hatással vannak a nők a társaságra, s hogy a társas élet az egyik nemnek a másiktól való szigorú elválasztása mellett, ahogy a keleti erkölcsök megszabják, tisztára lehetetlenné válik és végső eredményében okvetlenül az erkölcsök romlására visz. Órák hosszáig egy helyben ülni anélkül, hogy az ember csak meg is mozdulhatna – mert a türelmetlenséget elárulni, az illem szabályaiba ütközik – és amellett szüntelenül hallani a nemi élet minden képzelhető eltévelyedése körül forgó, vagy egyéb alantas, gyermekes és nevetséges beszélgetést, mindenesetre a legborzasztóbb dolog, mit a felhevült ifjúi képzelőtehetséggel megáldott és magasabb eszmékre törekvő európai ember elviselhet. Amíg gyönyörűségemet lelhettem még a nyelv némely szépségében, csak tűrtem valahogy ezt a kínszenvedést, de utóbb valóságos pokollá váltak reám nézve ezek a társaságok, és végtelenül örültem, midőn a tél elmúltával Boszporusz-parti nyári lakásunkba, Kanlidsia falvába költöztünk, hol a füstgomolyaggal tele szobából kimehettem a szabad ég alá és a föld kerekségének ezen a legszebb pontján tele tüdővel szívhattam magamba a Boszporusz nyári estéinek mennyei gyönyörűségét!

A keleti ember egész lelkivilágában, de családi életében is uralkodó vonás a ritka nyugalom, a kényelemszeretet és a szemlélődésre való örökös hajlandóság. Minthogy idegen létemre csak a szelemlikban, vagyis a háznak az urak számára fönntartott részében laktam, egész nap teljes magánosságban élhettem, és bőven volt reá módom és időm, hogy tanulmányaimmal foglalkozhassam. A török családok körében való tartózkodásom négy esztendeje sok tekintetben volt hasonlatos a kolostori élethez, és unalmamtól csak később, mikor megismerkedtem a nagyúri társaság legelőkelőbb tagjaival, a látogatóba járás által menekülhettem és ekkor lelhettem csak némi változatosságot tanulmányaim közben. Minthogy az egyik háznál mint tanítót, a másiknál

mint jó barátot és vendéget (*muszafir*) láttak szívesen, hetenként gyakran kétszer, sőt háromszor is házon kívül töltöttem a napot. E házaknál letét gyanánt ott voltak már a saját *gedselik*jeim, vagyis hálóköntösöm; készen tartották számomra vánkosból és takaróból álló ágyamat is, mert a díványon háltam, s ha már este volt, mikor beköszöntöttem, egészen természetesnek tartották, hogy ott töltöm az éjszakát és részt veszek a vacsorában is. A keleti ember és különösen a török, határtalanul vendégszerető. Számára a vendéglátás nemcsak kellemes szórakozás, hanem egyszersmind teljesítése a vallás legszentebb kötelességeinek. Egyáltalán nem zavarja őt, ha egy vagy két emberrel több ül az asztalánál, mert az asztalt eléggé gazdagon terítik arra, hogy több váratlan vendég is jóllakhasson nála. A török ember, legyen bár gazdag vagy szegény, boldognak érzi magát, ha nagyobb társaságban költheti el ebédjét vagy vacsoráját. De legjobban lepett meg a társas érintkezés közben az arisztokrata büszkeség és a rangbeli megkülönböztetés teljes hiánya. Akár ha vezirnél vagy marsallnál, ha miniszternél vagy a szultán vejénél fordultam meg, mindenhol meleg szívességgel fogadtak, senki sem kérdezte származásomat, senki sem fürkészte társadalmi helyzetemet, és az ifjú, ki otthon a hazában névtelen zsidó tanító létére szinte rejtett életet folytatott, rövid két év alatt bizalmas barátja lett a legelőkelőbb és leggazdagabb méltóságoknak; úgy van, barátja és vendége, kit minden titokba beavattak, ki annyira tájékozva volt a magán- és a közdolgokról, mint akármelyik efendi, ki Sztambulban született és az udvar közelében nőtt fel. Fölösleges talán említenem, hogy a török társaságban elfoglalt eme kiváltságos helyzetem révén számos összeköttetéshez jutottam az európai művelt körökkel és a Perában székelő diplomatákkal is. Az osztrák internunciatúrán kívül, ahol Schlechta báró mutatott be, érintkezésbe jutottam a porosz, a francia, az olasz és az angol követséggel is. A francia követségen *Monsieur de Thouvenel*, a magyarság kiváló barátja, néhány török leckét vett tőlem, de hamarosan felhagyott

a tanulással. A porosz követségen török nyelvre oktattam *Kayserling* grófot, az angol követségi palotában pedig *Pisani* gróf, az első tolmács mutatott be az akkor nagy hatalmú lord *Stratford Canning*nek, kinek ismételve tettem ezután tolmácsi szolgálatokat, midőn magánlátogatásra ment Bebekbe, *Mahmud Nedin* pasa házához, és ez a jéghideg arcú ember nem kis mértékben volt meglepődve, midőn folyékony angol beszédemet hallotta nekem, a vélt efendinek. Hamisítatlan török külsőm és a törökök által is magasztalással emlegetett török nyelvismeretem hovahamarább szóbeszéd tárgya lett Pera diplomáciai köreiben is. Meghívókat kaptam estékre és díszebédekre, s ily módon szereztem első fogalmaimat a Nyugat társadalmi szokásairól, melyeknek kimért etikettje és feszessége, őszintén szólva, visszatetszett nekem elejétől fogva.

A török társaság köreiben való szabad járásom-kelésem révén – amely körökben még a bennszülött örmények és görögök is egy bizonyos nemét érzik mindig a bizalmatlanságnak – talán én voltam az első európai ember, ki mélyebb pillantást vethetett az 1850-es évek korabeli Törökország politikai és társadalmi viszonyaiba. És ez a bepillantásom annyival is érdekesebb volt, mert éppen az átalakulás kezdő szakának, a keleti és a nyugati világnézet első kölcsönhatásának volt tanúja. A házban és az iskolában, a háremben, a vallásban és a kormányzatban mindenütt felötlött az önkéntelen vagy erőltetett változás, és sajnos, az átalakulásnak már ezek az első kezdetei is minél kevesebb reményt keltettek a gondolkozva szemlélőben arra nézve, hogy kedvező eredménye lesz az átalakulás és a Nyugathoz való alkalmazkodás megkezdett művének. Látni lehetett, hogy nincs meg az egészséges alap, és hogy a modern civilizáció nagyon is sebtében felhúzott épületét voltaképpen csak arra szánták, hogy a hirtelen magasra emelkedő korhadt falakkal eloszlassák valahogy a követelőző Nyugat békétlenségét. Bárhová nézett az ember, mindenütt csak látszatos, erőltetett és csalóka jeleit látta a reformmozgalomnak, mert

az emberek csak a felsőbb helyről kiadott jelszóra figyeltek; és a keleti erkölcsökről a nyugatiakra való fokozatos átmenet feltételei hiányzottak még ott is, ahol meg voltak győződve az alkalmazkodás szükségszerűségéről. Tartós érintkezésben állván e mozgalom vezető embereivel, gyakran érintettem meg ezt a kérdést, és ráutalva az ázsiai s az európai műveltségnek egymástól való óriási távolságára, elég sűrűn hangoztattam, hogy a történelmi, vallási és társadalmi fejlődésen alapuló fokozatos haladásra volna szükség. De szavaimra mindig csak ez volt a válasz: – Erőszakosan viszik bennünket előre, semmibe sem veszik sok száz éves keleti műveltségünket, *deus ex machina** módjára akarnak bennünket európaivá átváltoztatni, pedig ha nem sajnálnák tőlünk az időt, lassúbb léptekkel bár, mégis jobban menne átalakulásunk.

Manapság, midőn e szavakban, Japánra való utalással, mindenki csak az ürügyet látja, mellyel palástolni akarják a moszlim hitű Kelet álmatagságát és halogató szándékát, az emberek könnyen túlteszik magukat azon a tényen, hogy a japánok Sintó-vallása korántsem olyan merev vallás, mint az iszlám s hogy a Távol-Kelet szigetországában a hit korántsem volt olyan kedvezőtlen hatással a modern civilizációra nézve, mint Európában egykor Mohamed diadalmaskodó tana. És makacsul elzárkóznak főképpen – ami a fődolog – attól a meggyőződéstől, hogy a moszlim fejedelmek rideg önkényen alapuló kormányformája ugyanolyan mértékben állja útját az állam és a társadalom megújhodásának, mint amilyen mértékben kedveztek a reformoknak a Japánban meghonosított szabadelvű intézmények.

Amidőn tehát eszembe jutnak a pasám házánál egybegyűlt esteli társaságok, melyekben a legkülönfélébb érveket hallottam az új irány mellett és ellenében, megragadják figyelmemet az önmegtagadásnak és a dicső múlt erőszakos semmibevevésének azok a küzdelmei, melyekkel a nyugati

* Isteni beavatkozás.

műveltség előnyeinek elismerése összefüggött. Semmiféle nemzet sem tesz magáról szívesen ilyen vallomást: „Minden, ami a mienk, rossz, és minden, ami a másé, jó." Az európai nyelvekben és tudományosságunkban jártas törökök sokkal csekélyebb számmal voltak, semhogy irányt adhattak volna a helyesebb felfogás kialakulásának, és ama kevesek közt, kik korszerű műveltségükkel képesek lettek volna a helyesebb ítélet megalkotására, sok jó kezdést meghiúsított a személyes becsvágy és a féltékenység. *Resid* pasa, ki az élükön állott, tetőtől talpig művelt, becsületes és hazafias férfiú volt; igazi államférfiú, telve akaraterővel és széles látókörrel, melynek nem állotta útját semmi előítélet és semmi elfogultság. E férfi teljes mértékben bírta uralkodójának bizalmát, és kétségtelenül rendkívüli dolgokat művelhet vala, ha titkon épp saját tanítványai és támaszai nem szereznek neki ellenségeket és nem egy szándékát meg nem hiúsítják. A rendkívül tehetséges *Aali* pasa, kiről Thouvenel, III. Napóleon követe azt mondotta, hogy helyesebben ír franciául, mint akárhány francia diplomata, valóságos példaképe volt a keleti cselszövésnek és alattomosságnak. Ez a vézna külsejű, aránytalanul nagy fejű és ennek következtében hajlott testtartású emberke halk, alig hallható hangon szokta a legkeményebb bírálatot mondani mestere és jóakarója politikájáról, anélkül azonban, hogy ő maga jobban tudta volna megcsinálni a dolgokat. Ha az asztalnál vagy a szalonban én is ott voltam társaságában, lopva reám pillantott és csak akkor nyilatkozott valamivel emeltebb hangon a környezőinek, mikor meggyőződött titoktartásomról és elég jámbornak ítélt; de minden tartózkodását csak akkor vetette le, midőn csagataj* könyveket kértem kölcsön gazdag könyvtárából, és ennek következtében arra a meggyőződésre jutott, hogy nyelvészkedő ember létemre egyáltalán nem törődöm a politikával. Azok az órák, melyeket e többszöri nagyvezér és

* Közép-Ázsia török népeinek, főleg a XV. és XVI. században virágzó, közös irodalmi nyelve. Írott alakban még a XX. században is használták.

külügyminiszter házánál a kanlidsiai nyaralóban töltöttem, valóban rendkívül tanulságosak voltak reám nézve, mert első ízben adtak reá módot, hogy belepillanthassak amaz idők főbb rangú államhivatalnokainak életmódjába és üzelmeibe.

Aali pasa mellett leginkább *Fuad* pasa személye kötötte le érdeklődésemet. Ez a nagy termetű, finom és merőben európaias modorú ember, ki szikrázó elmésségével és szellemes megjegyzéseivel inkább látszott franciának, mint töröknek, tudvalevőleg egyszerű katonaorvosi sorból emelkedett a legfőbb állami méltóságokra és egyik tagja volt az első reformátorok triójának. De ámbár becsületes és hazafias ember volt, úgy látszik, sohasem vette valami nagyon komolyan hivatását. Maga volt a megtestesült szeretetreméltóság, noha csípős gúnyjától nem kímélte uralkodójának szentséges személyét sem. Egy ízben, midőn egy kivilágítás alkalmával kíséretében jártam, saját fülemmel hallottam ezt a megjegyzését: – Igen, világosság van mindenütt, de annál nagyobb a sötétség az állampénztárakban. – Sok elmessége van még forgalomban mind a mai napig, így például ez a megjegyzése is, melyet egy kíváncsi diplomatával szemben tett, ki megszemlélve házát, be akart nyitni a hárem ajtaján is: – Monsieur, vous n'ètes accredité qua'à la Porte – au delà vous n'avez pas de droit. („Uram, ön csak a Portához van meghatalmazva, azon túl nem terjednek jogai.") – Beszélik róla, hogy mikor rendkívüli követ minőségében Madridban járt és az asztalnál a mellette ülő királynő fölhívta figyelmét a barátságnak arra a jelképére, melyet a sonkára feltűzött spanyol–török zászlócskák képviseltek, azt mondta volna: – Madame! je reconnais volontièrement l'emblème de l'amitié – mais comme Musulman, je ne peux pas reconnaître la neutralité du terrain. („Asszonyom! szívesen elismerem a barátság jelvényét, de muzulmán létemre nem ismerhetem el a terep semlegességét.") – Annak idején egész bokrétáját gyűjtöttem össze török és francia elmességeinek és költeményeinek, mert költői tehetségét atyjától, a híres Izzet-

Mollatól örökölte, ki gúnyverset merészelt írni Mahmud szultánról s kit emiatt száműztek is Köcsük Csekmedsébe. Ott írta meg *Mihnetkesan* (A szomorkodók) című szép költeményét, melyben a gyöngéd apa Istennek különös védelmébe ajánlja nevükben rímelő fiait, Fuadot és Resadot; és rímelő névvel ruházta fel Fuad a saját fiait is, amennyiben *Nazim*nak és *Kiazim*nak nevezte el őket. Az akkori török világban Fuad pasa volt a legnagyobb magyarbarát. Kanlidsiai nyaralójának gyönyörű kertjét egy honfitársunkra, Sipos Gyurira bízta, s midőn a brabanti herceget, Belgium későbbi királyát, körülvezette kertjében, e szavakkal mutatta be kertészét: – Lássa, ez egy magyar menekült, ki nemcsak a fegyverforgatáshoz, hanem a virágokhoz is ért. – Fuad élete fogytáig híve maradt barátjának, Aalinak; szívesen elismerte szellemi fensőbbségét, de azért őt sem kímélte meg egészen gúnyjának nyilaitól. Hozzám mindig kegyes hajlandósággal volt, de azt tartotta rólam, hogy tudásszomjam, ha nem érek el vele gyakorlati eredményeket, csak olyan, mint mikor az éhező egy pohár vizet kér, és akárhányszor reám olvasta ezt a perzsa verset:

„*Kusisi bi faide, vesme ber abrui kur*",
vagyis: Hiábavaló igyekezet, felcifrázni a vak ember szemét!

A Resid-Aali-Fuad triója mellett csak kevesen tűntek ki akkoriban a belső és a külügyi politikában. Kivételt csupán *Kibrizli Mehemmed* pasa és *Rüsdi Mehemmed* pasa alkottak. Az előbbi, aki Ciprusban született és huzamosabb ideig volt Törökország követe Londonban, éppúgy rajongott Angliáért, mint az utóbbi Franciaországért. Kibrizlinek angol nő volt a felesége, és úgy tetszik, mintha sejtette volna, mikor e házasságra lépett, hogy a brit világbirodalom rátészi kezét szülőföldjére. A politikát illetőleg számos jelét adta önálló gondolkozásának, és korántsem alkalmazkodott olyan mértékben az udvarhoz, mint utódai a nagyvezérség-

ben. Rüsdi pasa, kit közönségesen a Müterdsim (tolmács) nevén emlegettek, már az én időmben is az a szabadelvű ember volt, aki utóbb *Midhat* pasával közreműködött Aziz szultán trónfosztásában. Engem szívesen láttak mindkét férfiú konakjában, de mert sűrűn fordultam meg Fuad és Aali házánál is, bizonyos mértékig óvatosak voltak velem szemben, ám azért nem palástolhatták el a körükben uralkodó törekvések irányeszméit. Már abban az időben sem voltak jelentőség nélkül való emberek *Aarifi* efendi, *Szaffet* efendi és *Szerver* efendi, kik Aali szorosabban vett klikkjéhez tartoztak és később a legfőbb állásokra emelkedtek. Ezek mind buzgó hívei voltak a reformpártnak, meglehetősen erősek a nyugati műveltségben, de egyikük sem volt abból az anyagból gyúrva, melyből a politika kiváló emberei támadnak. A politikai kétéltűek közé tartoztak *Haszib* pasa, az akkori pénzügyminiszter, vak eszköze az udvari pártnak, ki a civillista mértékén túl tetemes összegeket szolgáltatott ki Abdul Medsid szultánnak, s midőn Fuad pasa ezért felelősségre vonta, azt felelte: – A bankóprés éppen működésben volt, úgy gondoltam hát, hogy egynéhány millióval több vagy kevesebb már nem tesz különbséget. – Továbbá, szinte azt mondhatnám, hogy *Fethi* pasa, a tüzérség főparancsnoka mellett: *Riza* pasa hadügyminiszter, amaz idők leghatalmasabb és legbefolyásosabb férfia, ki sógorságban állott az udvarral és rendkívül gazdag volt, mert állítólag óriási összegeket kezelt el az állam pénztárából. Last, but not least (utoljára, de nem utolsósorban) *Mahmud Nedim* pasa, kit utóbb orosz szimpátiái miatt *Nedimoff*nak hívtak. Két évig jártam házához, mint vejének francia nyelvmestere, háromszor hetenkint ott is töltöttem az éjszakát, és már elég jókor megismerkedhettem e Törökországra nézve utóbb oly végzetessé váló férfiú jellemével. Valóságos példaképe volt ő az igazi keleti embernek, de hiányával azoknak a jóindulatú sajátságoknak, melyek a törököt általában jellemzik. Virradatig tartó tivornyái közben *sarkik* (szerelmi dalok) faragására vetette magát, s míg a *raki* (pálinka) kasztíliai for-

rásából merítve, lelkesülten írta le verseit, mevlevi-dervise* megfelelő zenekíséretet fújt hozzá a fuvolájával. E dalok utóbb nagy kedveltségben állottak a császári hárem hölgyei közt, és sok tekintetben hozzájárulhattak nagy befolyásának megállapításához. Mint politikus valóságos nulla volt, mert határtalan volt a nyugati dolgokban való tudatlansága, s egyszer, mikor éppen a külügyminisztert helyettesítette és lord Stratford Caninggel tolmácsi minőségben megjelentem bebeki nyaralójában, a szégyen pírja borította el arcomat, ahogy – a Szuezi-csatornáról volt éppen szó – le kellett fordítanom földrajzi tudatlanságoktól hemzsegő megjegyzéseit. Nem csoda tehát, hogy később *Ignatiev* alaposan kihasználta e torz alakot az orosz politika javára, és oly könnyűszerrel felidézhette az új Törökország bukását. Az említetteken kívül részem volt még bizalmában és vendégszeretetében *Damad Kiamil* pasának, a mérhetetlenül gazdag, derék lelkületű ótöröknek, ki, ámbár folyton habozott a Kelet és a Nyugat között, késő vénségében mégis ráadta magát a francia nyelv tanulására, és hozzám jóindulattal volt azért, mert Fénelon *Télémaque*-jának fordítása közben eleven szótárképpen álltam rendelkezésére. Szemlélődő életet élt a bebeki öbölben levő nyaralójában, és különös kedvét lelte benne, ha török költeményeket szavaltam előtte.

Sok volna a jóból, ha megemlékezném mindarról a török államférfiúról, kivel személyes érintkezésben voltam s kinek barátságával dicsekedhettem. Ismeretséget kötöttem a török irodalmi férfiakkal is, mint *Sinaszi* efendivel, *Dsevdet* efendivel, a történetíróval és *Khairullah* efendivel, kik baráti indulattal voltak hozzám, talán nem is annyira a személyem miatt, mint inkább arra a nagy tekintélyre való figyelemmel, melyben Rifaat pasa és később fia, *Reouf* bej háza – az én otthonom – az akkori udvari körökben részesült. Sok szeretettel emlékszem amaz időkre. Az ötvenes évek-

* Mevlevi – dervisrend, más néven a táncoló dervisek rendje. Alapítója Dzseláleddin Rúmi, (1207–1273), a nagy misztikus költő.

ben Törökország bizonyos tekintélyben állott Európa előtt, dacára az államcsőd fenyegetően sötét felhőinek és az általános elszegényedésnek, melybe az utolsó török–orosz háború döntötte; és mivel a nyugati pénzügyi körök egyremásra adták a kölcsönt az európai koncert legifjabb tagjának, a török társaság jólétben élt, sőt a külföldi pénz árnyékában dús ágakat hajtott a fényűzés virága is. A gyermeki gondtalanság és nemtörődömség korszakában élt nemzet és uralkodója. *Abdul Medsid* szultán, hű példaképe amaz időknek, jóindulatú fejedelem volt, ki szívesen hárította méltóságviselőire az ország ügyét-baját, míg ő maga gond nélkül merült el a palotaélet gyönyöreiben, és kész eszköze levén az említett reformtriónak, a külső formákban sok jó szándékkal igyekezett utánozni az európai fejedelmeket. Mikor a diplomáciai ebédek alkalmával megkínálta havannaszivarral az európai követeket, midőn egy-egy vendégül látott európai hercegnőnek karját ajánlotta, vagy ünnepi kihallgatások alkalmával kezet nyújtott az idegen képviselőknek, a tökéletes gentleman utolérhetetlen gráciájával tette, s az ember szinte nem is gondolta volna, hogy utolsó előtti ősének udvaránál még hosszú kaftánba burkolva jelentek meg az európai követek, és a kihallgatás alatt jobbról meg balról egy-egy szolga tartotta az uralkodó kezét. Atyja, Mahmud szultán, mint a kincstárban elhelyezett viseletéről látható, magyar szokás szerint dúsan paszományozott (sujtásos) ruhát viselt még az ünnepi szertartásokon. Ellenben Abdul Medsid szultán már Dusetoy párizsi műhelyében szabatta egyszerű fekete ruháját, s ha lóháton megjelent az utcán és fehérselyem-kesztyűs kezével kedvesen viszonozta a tömeg üdvözletét, senki sem ismerte volna föl benne, Mohamed földi helytartójában, a minden igazhívők kalifáját* s a még három világrészre szóló birodalom kényurát. Magától

* Kalifa – helytartó, utód; mohamedán egyházfő (imám) és világi uralkodó, akit a próféta utódjának tartottak, a kalifátus feje. **Kalifátus** – feudális mohamedán állam, amelyben a legfőbb hatalom az egyházi hatalmat is gyakorló kalifa kezében volt.

értetődik, hogy a szultán minden kényes szokásai mellett is fölvette néha-néha a keleti despota (kényúr) és autokrata szerepét. Valahányszor ebben a színében mutatkozott meg Fuad vagy Aali pasával szemben, e két államférfiú erről megtette a maga megjegyzéseit hozzátartozóinak bizalmas körében. Híven adták elő a szultán kifakadásait, és Fuad pasa elmondotta egyszer, hogy mikor szerény ellenvetést tett az állampénztárból kiutalt előlegek dolgában, a szultán ezzel a megjegyzéssel förmedt reá: – Hát igaz oszmanída létemre nem én vagyok ez ország ura, és bírálója minden jövedelmének? – A külföldieknek természetesen nem kellett tartani ilyen kifakadásoktól. Idegenekkel szemben Abdul Medsid rendkívül udvarias volt, és magam is szívesen gondolok vissza arra a kihallgatásra, melyben részem volt, midőn Kibrizli pasa rendeletére tolmácsi szolgálatot végeztem egy angol és egy olasz ember mellett, kik eladóra kínálták a Prófétának Felső-Egyiptomban fölfedezett, állítólag saját kezű levelét és tényleg kaptak is nagy összeget e kétes ereklyéért. A szultán körülbelül ötlépésnyi távolságban ült előttünk, halkan beszélt és azt kérdezte tőlem, hogy minden magyar ember olyan könnyen bánik-e a török nyelvvel, mint jómagam? Különösen megható volt látni, ahogyan lord Stratforddal bánt, kit babának, atyának szólított, s kinek tanácsait szívesen megfogadta.

Egész kötetek sem volnának elegendők, ha töviről hegyire el akarnám mondani konstantinápolyi tapasztalásaimat. Nem kis elégtétellel hallottam, hogy amaz idők perai diplomáciai körei engem tartottak az udvari körök és a török családi élet egyetlen külföldi ismerőjének. Sorsommal tehát meg lehettem elégedve. Jövedelmem tetemesen megnövekedett; ám a szegénységgel, nyomorral és elhagyottsággal vívott örökös küzdelmem után a jólét, a kényelem és a hírnév egy bizonyos fokára jutva, sajátszerű módon még mindig nem tudtam tiszta képet alkotni jövendő pályámról, és még mindig nem állt előttem világosan, hogy voltaképp

pen mire is akarok kilyukadni. Egy darabig az volt a vágyam netovábbja, hogy tolmácsa lehessek valamely európai követségnek; olyan tolmács, kit, úgy láttam, tisztelnek és félnek az udvarnál, ki szolga kíséretével és lóháton jár, s ki a tekintély egy nemének örvendett Pera köreiben is. De azért sohasem gondoltam komolyan ez álmom megvalósítására, mert tudtam, hogy e célt csak az illető európai kormányokkal való hivatalos összeköttetések révén lehet elérni. Sokkal könnyebb dolog lett volna alkalmazáshoz jutnom az udvarnál, kivált azért, mert hosszabb ideig szolgáltam a külügyminisztérium fordító osztályában, és a legfőbb méltóságokkal való összeköttetéseim révén talán vihettem volna valamire, mint ahogy vitte például akkori kollégám, Werner-Murad efendi, ki tudvalevőleg mint hágai zottomán követ fejezte be életét. De, magam sem tudom, miért, engem nemigen csábított a török hivatalnoki pálya és az, hogy olyan államnak legyek alkalmazottja, melyet csak éppen hogy tűr Európa. Sohasem kívánkozhattam állami szolgálatra ott, hol rendetlenül fizetik az állam hivatalnokait, hol a tisztviselő a följebbvalók szeszélyétől függ, s hol az előléptetés nem mindig fordul meg a személyes képességeken. Valószínű, hogy ehhez hasonló okok Európában is kihívták volna idegenkedésemet, mert mi is betege vagyunk még annak a bajnak, mely Törökországot a halálos ágyba döntötte. De, nyilván származásom és szegénységem miatt, gondolni sem mertem reá, hogy otthon diplomáciai alkalmazáshoz juthassak, és egyébként valószínűleg hamar megelégeltem volna e téren a legnagyobb sikereket is; először azért, mert féktelen szabadságérzetem nem tűrhette volna sokáig bármely német az alárendeltségnek, másodszor pedig, mert javíthatatlan rajongó és ábrándozó voltam és maradtam minden időben, s csak a rendkívüli dolgokban leltem gyönyörűségemet; sőt még ennél is több, mert olyan ember voltam, ki puszta ábrándképek után is árkon-bokron át futva, sohasem kap észbe és sohasem tudja, hogy voltaképpen mi az a

cél, melyet elérni akar, s elérni képes. Azt mondhatnák erre, hogy az embereknek ebből a fajtájából támadnak a rendkívüli tettekre és merész cselekedetekre hivatott emberek, s hogy bizonyára visszariadtam volna nem egy vakmerő vállalkozásomtól, ha nagyobb lett volna bennem a megfontolás. Ez így van! De nem szabad figyelmen kívül hagyni a kellőképpen meg nem fontolt és csak félig-meddig előkészített lépés hibáit és fogyatkozásait, és e hibákat s fogyatkozásokat én utazásaim közben éppúgy, mint életem további folyásában akárhányszor megkeserültem!

Cél és terv nélkül való zilált életem és törekvéseim közben egyetlen vigasztalásom és mentőhorgonyom mindig csak az volt és az maradt, hogy tanulmányaimban folytonfolyvást előre haladtam és az a máik körülmény, hogy e korán vallott elvemnél fogva: *Nulla dies sine linea* (Egy nap se teljék el munka nélkül), nem veszett még kárba életemnek egyetlen napja sem. Amíg egyrészről némely nyelvbeli sajátosságnak csak a közvetlen érintkezés útján megszerezhető ismerete révén tökéletes efendivé alakultam át, másrészről a török családok körében való tartózkodásomnak mindjárt az elején sokat foglalkoztam török kéziratok olvasásával, és ezzel legyőztem a kéziratok olvasásának nehézségeit s egyszersmind nagyot haladtam az oszmán történetírás mezején is. A könyvtárak rendelkezésemre álltak, és azokban a történeti művekben, melyeket addig csak hírükből ismertem, nem egy olyan dologra akadtam, mely vonatkozással volt a magyar nemzet történetére s melynek lefordításával megkezdhettem irodalmi pályafutásomat. Ezenkívül különös figyelmemet fordítottam a társalgási nyelvre, és az a körülbelül tizennégyezer szóból álló német–török zsebszótár, mely 1858-ban jelent meg Perában a Köhler testvéreknél, első önálló művem volt, mellyel a nyilvánosság elé léptem. Nevezetes mű azért is, mert ez volt az első német könyv, melyet Konstantinápolyban nyomtattak. Nem sajátságos játéka-e a véletlennek, hogy azt is magyar ember írta?

Magyar ember már a neve szerint is, mert nem akartam, hogy idegen név álljon a címlapján, és ekkor választottam a Vámbéry nevet, amelyet viselek immár – az igaz, hogy hivatalos jóváhagyás nélkül – negyedfél évtized óta.

Kizárólag tudományos munkásságom rövid időn kibővült az újságírással, mert a Fényes Kapu (szultáni udvar) politikai köreivel folytatott sűrű és bizalmas érintkezésem abba a helyzetbe juttatott, hogy megbízható értesüléseket szerezhettem a politika napi kérdéseiről. Sztambul, ámbár csak az Aranyszarv választja el Perától, az ottomán* köröknek szigorú zárkózottsága következtében mégis nagyon messzire esik az európai életnek ettől a középpontjától, és engem, mikor az európai városrészben való mindennapos látogatásaim közben összetalálkoztam a politikusokkal és az újságírókkal, mindig az újdonságok és a tájékoztatás forrásának tekintettek és olyanul kerestek is. Csodálkozva láttam, hogy a perai társaság mily keveset tud a sztambuli eseményekről; siettem is helyes információimmal felvilágosítani a világot, és ily módon riporter és újságíró vált belőlem anélkül, hogy akartam volna vagy törekedtem volna reá. A hírlapírói munkásságra első ösztönzéssel az *Augsburger Allgemeine Zeitung* szolgált, melynek egy *Reiner* nevű porosz tiszt volt a képviselője. Megírtam számra egyes rövid értesítéseket, s azokat ő felvette tudósításaiba. Utóbb magam is írtam leveleket török nevem – *Resid* – aláírásával a *Pesti Napló*nak, és ha jutalmul nem is kaptam értük mást, mint hazafias elismerést, azért láttam anyagi hasznát e munkásságomnak is, mert Bécsben figyelmessé lettek magyar levelezéseim eredeti voltára és a *Wanderer* szerkesztősége kinevezett állandó levelezőjének. E sokoldalú munkásságom közben – mert tanító, történetkutató, szofta (tanuló) és nyelvész voltam egy személyben – legfőbb gondomat kétségtelenül a magyarok eredetére vonatkozó tanulmányaimnak szenteltem. A ma-

* Ottomán, oszmán, oszmánli, oszmán-török – az alapítójáról, I. Oszmán szultánról (uralk. 1288–1326) elnevezett oszmán-török birodalom lakói és a törökség oguz ágához tartozó nyelvük.

gyar nemzetnek és nyelvének titokzatos és máig is tisztázatlan eredete nyelvészeti tanulmányaim elejétől fogva különös tárgya volt érdeklődésemnek. Foglalkoztatta már ifjúkorom képzelmét is, mert az iskolában tarka mondákba és legendákba burkolt célzásokat hallottunk róla. A harcias ősöknek a távol Keletről való bejövetele régidőktől fogva sajátszerű érdeklődést és költői ingert keltettek a magyar lélekben Közép-Ázsia tájai iránt, és a titokzatosság leplén át, mely az európai szem előtt akkor még eltakarta Közép-Ázsia sivatagjait, a népvándorlás idején Európába özönlött urál-altaji fajok e gyanítható bölcsőjét, a nemzeti romantika és lelkesedés legvarázslatosabb képei csillámlottak keresztül. Most, ahogy megismerkedtem Belső-Ázsia különös emberalakjaival, kíváncsi érdeklődésem természetesen még elevenebbé vált. Dús redőben leomló ruhájuk, az övükbe tűzdelt fegyvereik és méltóságteljes, büszke maguktartása csak fokozta bennem a vágyat, hogy keressem a rokonságot az óvilág eme képviselőivel, s midőn láttam, hogy a magyar és a török nyelv rokonsága abban a mértékben nő, ahogy közelebb jutunk Ázsia belsejéhez, ellenállhatatlanul arra a meggyőződésre jutottam, hogy merőben váratlan meglepetések intenek felém Közép-Ázsia ismeretlen világa felől. A magyar nép őstörténetének búvárlására kora ifjúságomban nyertem az első ösztönzést. 1849-et írtak. Komárom kapitulált. Sűrűn szállingóztak haza mifelénk, Dunaszerdahely felé, a Csallóközön át a várból fegyvertelenül útnak eresztett bús honvédek. Kukoricatörés ideje volt – úgy emlékszem reá, mint ha ma történt volna. Mi, gyermekek künn voltunk az öreg Orosz Józsi bácsi földjén, Kistejeden, és kukoricát sütöttünk. Velünk ült a körben a gazda is: szép öreg magyar ember, a hosszú haja fésűvel volt összetűzve a feje búbján. Egy rongyos ruhájú honvéd jött felénk az ismert irányból. Meglátszott rajta, hogy nagyon elfáradt és éhezik. Megkínáltuk kenyérrel és sült kukoricával. Leült hozzánk a tűz mellé. Amikor már jóllakott egy kissé, megeredt ajkáról a szó. A szemünk ott csüggött ajkán, és mellünket meg-meg-

rázta a zokogás, midőn elmondotta a vár elestének és a maga viszontagságainak szomorú történetét. Hogy a németek hogyan köpdöstek a magyar honvéd szemébe, hogyan ütötték, lökdösték a hősöket. Mikor vége volt az elbeszélésnek, megszólalt az öreg Orosz Józsi is. Megsimította hosszú haját, megigazította benne a fésűt, és valami különös reménykedés csendült meg szavában: – Ne féljetek. *Majd eljönnek Ázsiából az ősi magyarok!* – mondotta, és lelkén bizonyára az a régi néphit rezgett keresztül, mely ősidőktől fogva hiszi szent bizalommal, hogy rajt bocsátanak ismét az ázsiai őshazában élő testvérek, ha végső veszedelem fenyegeti a magyar népet.

Tehát vannak ősi magyarok, gondoltam, és ettől az érzéstől azóta sem tudtam megszabadulni. Hogy régi hagyományról, vagy később keletkezett történelmi legendáról van-e szó, azt nem tudtam megállapítani; de mindenesetre figyelemre méltó, hogy még mindig él ez a néphitbe menekült sok száz éves monda, mert az az öreg paraszt, kinek ajkáról hallottam, írástudatlan ember volt, és amit mondott, csak hallomásból tudhatta.

Természetesen következett tehát ebből az a reménységem, hogy Közép-Ázsiában az összehasonlító nyelvtudomány segítségével világosságot vető sugarat lelhetek, mely eloszlatja a homályt a magyar őstörténelem sötét tájairól.

Közép-Ázsia nyelve, a csagatáj, vagyis a keleti török nyelv, nálunk Nyugaton akkoriban még csak Quetremère francia orientalista munkái révén volt némiképpen ismeretes. Az oszmánok írott és népnyelve közt levő eltérésből indulva ki, hittem és reméltem, hogy az Oxuson* túl élő pusztai és városi lakók beszédében föllelem a nyelvnek olyan elemeit, melyek határozottabb hasonlatosságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével, s hogy ennek következtében fontos felfedezéseket tehetek és jelentékeny mó-

* Oxus – Közép-Ázsia egyik legnagyobb folyójának, az Amu-Darjának az ókori neve. A Pamírban ered, a Kerki- és Khíva-oázisban vizének egyharmadát elveszti, deltával torkollik az Aral-tóba.

don hozzájárulhatok eredetünk kérdésének tisztázáshoz. A közép-ázsiai utazás gondolata tehát jókor belevette magát agyvelőmbe, szünetlenül csak véle foglalkoztam, s míg egyrészről kitartóan rajta voltam, hogy érintkezésbe léphessek a Közáp-Ázsia kánságaiból Sztambulba jövő mekkai zarándokokkal, másrészről épp olyan hévvel szedtem magamba a csagatáj írások minden foszlányát, és örömömnek nem volt határa, mikor engedelmet kaptam reá, hogy kutathassak Aali pasának e tekintetben gazdag és híres könyvtárában. A törökök e kíváncsiságomban az irodalmi hóbort egy nemét látták. Sehogy sem fért a fejükbe, hogyan lelkesedhetem annyira az elvont, haszontalan és nevetséges tárgy iránt, ki állás és vagyon nélkül élem napjaimat, és valamint az elmés Fuad pasa is igyekezett lehűteni hevemet előbb említett megjegyzésével, más törököktől is csak ezt a mondatot hallottam: *Allah akillar verszin*, vagyis : Allah osztogasson észt, hogy jusson belőle nekem is, akinek nincs belőle részem. A törökök, kikben a nemzeti érzés csak mostanság ébred, arab és perzsa foszlányokból összetoldott sajátszerű nyelvbéli viseletben lelik gyönyörűségüket. A tiszta török nyelvben nem telt kedvük soha, mert egyszerűen parasztosnak tartották, és csak halovány sejtelmük volt, vagy egyáltalán nem is volt sejtelmük török anyanyelvüknek és Közép-Ázsia rokon nyelvjárásainak egymáshoz való viszonyáról. Minthogy idegenszerű volt nekik akkor a török nyelvkutatás gondolata, merőben érthetetlennek tartották azt a vágyat, hogy valaki csak azért menjen e messze és veszedelmeket rejtő vidékekre, hogy ez úton keresse meg magának az ismereteket, melyeknek szükségét érzi. Engem egyszerűen bolondnak tartottak, ki ahelyett, hogy javára fordítaná a befolyásos nagyurak kegyét és kellemes, kényelmes életet biztosítana magának, kész inkább belerohanni a legnagyobb veszedelembe és nélkülözésbe, mely minden bizonnyal meg is fogja semmisíteni. Sokan fejüket csóválva és részvéttel néztek reám, sőt bizonyos idegenkedésük jelét is mutatták velem szemben, és barátaim, mikor a Sztam-

bulban gyakran látható rongyos és félmeztelen középázsiai zarándokok társaságában láttak, elfordultak tőlem és menthetetlenül elveszett embernek tekintettek.

Fölösleges mondanom, hogy engem nem tévesztettek meg a tudatlanságnak és a magasabb eszmények teljes hiányának e szánalomraméltó jelei. A magamra öltött török mez, színlegesen keleti egyéniségem és tudásom merő külsőség volt csupán, mert nemcsak hogy nyugatias szellem hatotta át mélyen lelkemet, hanem minél mélyebben hatoltam be az ázsiai társadalom életébe és gondolkozásmódjába, annál szenvedélyesebb és fékezhetetlenebb módon gyúltak lángra érzelmeim a Nyugat iránt, mert világossá lett előttem, hogy egyedül a Nyugat törekvéseinek keretében lelheti meg helyét az emberhez méltó lét és mindaz, mi valóban nemesnek és magasztosnak mondható. Ehhez képest sziklaszilárd volt bennem az az elhatározás, hogy kiszakítom magam a sztambuli élet elpuhulással fenyegető karjaiból, és tervem megvalósítását csupán az utazásra szükséges pénz előteremtése odázta el némiképpen. A Magyar Tudományos Akadémia irodalmi munkásságom elismeréséül épp ez idő tájt választott meg levelező tagjává, s midőn 1861-ben, négyévi távollét urán Pestre visszatértem, hogy megtarthassam székfoglaló értekezésemet, közöltem elhatározásomat *Dessewffy Emil* gróffal, az Akadémia akkori elnökével és egyben felvetettem a kérdést: támogatna-e az Akadémia ebben a vállalkozásomban? Az Akadémia akkor még nem volt bővében az anyagiaknak, de szerencsére volt ezer forintja tudományos utazások előmozdítására, és Dessewffy gróf, energikus, előítélet nélkül való férfi létére, azonnal elhatározta, hogy nekem juttatja e pénzt, ha a magyar nyelvrokonság kutatása végett megyek Ázsia belsejébe. Ez elhatározása testi fogyatkozásom és gyönge külsőm miatt, de talán a rendelkezésre álló összeg csekély volta miatt is, bizalmatlanságot, sőt visszatetszést keltett az Akadémia egyes tagjaiban. Azok, kik a segítség megadását ellenezték, nyílt ülésen is megtámadták miatta az elnököt. Hogy

céltalanul dobják ki az Akadémia pénzét, mert az ilyen béna ember azt a hosszú utat ki nem bírhatja. De a többség a támogatás mellett volt mégis. Ekkor felállt *Pólya József*, a maga idejében eléggé nevezetes orvos, ki látva, hogy sehogy sem lehet megtörni az elnök akaratát, bölcs megalkuvással így szólt: – Ha már sehogy sem tágít az elnökség és mindenáron elküldi arra a hosszú útra ezt a fiatalembert, legalább bízza meg vele, hogy hozzon magával egynéhány tatár koponyát is. – A jó Pólya bácsi tudniillik koponyatannal is foglalkozott, s az általam szállítandó koponyákból szerette volna kimutatni a tatár–magyar rokonságot. Az elnök nem volt hajlandó belemenni ebbe a megbízásba. – Abból nem lesz semmi – mondotta derült fölényességgel. – De ha már megbízást adunk tudóstársunknak, bízzuk meg inkább azzal, hogy a tatár koponyák helyett hozza vissza épségben a saját koponyáját, mert ezzel oldja meg legjobban feladatát. – Egész Európában vajmi keveset tudtak még akkor Közép-Ázsiáról, és magyar tudóstársaim is merőben tájékozatlanok voltak e távol vidékek dolgaiban. De végre mégis győzött a kérdésben rejlő nemzeti motívum, és noha vállalkozásomat a többség vakmerő cselekedetnek tartotta, megnyugodott benne mindenki és ugyanabban az ülésben, 1861. július 29-ikén, elmondhattam *Búcsússzavam*at az Akadémiához. Vázoltam benne életem e feladatára tett előkészületeimet, és szorosan megjelöltem a tudományos célt, melyet a reám néző küzdelmek árán elérni remélek.

„Jelenleg kitűzött utam – így szóltam – lényegesen eltér attól, melyet négy évvel ezelőtt Törökországba tevék. Itt részint a száműzésben talált honfitársaim testvéri segédkeze, részint az oszmanliban nemzetünk iránt táplált rokonszenve által, nem remélt jólétben, egy hatalmas pártfogó keleti fénnyel áradozó házi körében élhettem; míg ott, hová most szándékozom, egy a vad fanatizmus sugallatából mindenkit megvető és magánál alábbvalónak tartó, az európai civilizáció és annak fenyítő kezétől távol eső durva népek közé megyek. Valamint nem nagyítani, úgy éppen eltitkolni sem akarom

vállalatom nehézségeit, s minthogy sokak előtt feltűnőnek tetszhetik, én, *e nem ép testemmel,* ily hosszú út viszontagságait megosztani eltökélem, azért mintegy mentségül azon indokokat akarom felhozni, melyek a többévi tanulmányaimnak mellőzhetetlenné vált új tapasztalatok megszerzésére serkentenek."

Előadásomban áttértem ezután ez okok megjelölésére, és átesve az őszinte önbírálaton és ismertetve addigi tanulmányaim mindenekfölött gyakorlati irányát, a szót nyelvészetünk addigi sikereire és az e téren még reánk váró igen sok tenni- és igazítanivalóra fordítottam. „A tek. Akadémia" – így folytattam – „mint a hazai tudomány képviselője, ernyedetlen buzgalommal működik a nyelv csinosbítása és gazdagításában; de ki kezeskedhetik ennyi nemes iparkodás, annyi honfiúi törekvés felállította tanok szilárd alaposságáról, miután a gyökszók ismerése még sűrű homályban van. S e tárgyban az égető kérdés nem is az: »kell-e«, hanem inkább: »Hogyan és miképp sikerült« szófejtési eljárásunk? E kérdés nemcsak most vagy a közelmúltban, hanem még régi királyaink dicső korában is nemzetünk figyelmét egyre felhívta. Azt vagyok hajlandó hinni, hogy csak formája változott. A IV. Béla alatt Nagy-Magyarországba kiment prédikátor szerzetesektől fogva egész az újabb Kőrösi Csomáig a régi magyarok fölkeresésének eszméje nem volt igen eltérő mai törekvésünktől, csakhogy akkor a nyelv és nemzetiség fogalmát szorosabb kapcsolatban ismervén, nemigen könnyű volt elhitetni, miszerint néhány század építette válaszfal elég erős lett volna egy ugyanazon törzsből eredt és később két részre szakadt nemzetet egymás előtt ismeretlenné tenni; és minden nyelvészeti készület nélkül oly fajrokonaink keresésére indultak, kiknél a jó reggelt, jó estét-féle beköszöntésekre hozta isten feleletet vehetni reméltek. Mai korunk felfogása szerint ezen eljárást méltán balgának nevezhetjük, azért én sohasem hihetem, hogy tibeti nagy halottunk csakugyan azért áldozta volna fel nemes életét, hogy ő is madsar moger-eket keressen: nem! hazánk e nagy

szelleme bizonyosan másban tűnődött, de irányát és nézeteit a titok leple rejtvén, elleneit soha meg nem cáfolhatjuk. Hála a felvilágosodott század tudományosságának, hogy a legnehezebb, legnagyobb horderejű kérdések megfejtésére legalább számos eszközök teremtettek: mi a szebb és regényesebb hangzású *magyarok ősi hazája* helyett *nyelvészeti igazságot* keresünk. Mi ugyan szintén Közép-Ázsiába utazunk, de ott nemcsak az emberek jellemét, viselt ruháit vagy fegyvereit, hanem az élő szókat, a nyelveket hasonlítjuk; s ezt nem valami önkényszerű eljárás, hanem a nyelvhasonlítás felállította biztos, okszerű szabályai szerint.

Meglehet, túlzó vagyok, de tervemben két fő eszme vezet. Először: ily fontos kérdésben a tapasztalásnak adom az elsőséget, nem önfejűségből, hanem meggyőződésből, melyet éppen keleten lakásomban szereztem. Nemegyszer volt alkalmam az elmélet félszegségét belátnom s az magától annyira visszariasztott, hogy eltökélém inkább a vándor tatárok dzsidáitól (lándzsa) testemet, mint az elmélet betűitől lelkemet megöletni! Másodszor: mindig azon hiszemben vagyok, hogy az altajiság körében való nyelvészkedés, valamint kevesebb nehézséggel jár, úgy eredménydúsabb is lehet az e fajhoz tartozó nemzetbelieknek, mint az egészen idegeneknek; azaz, a magyar könnyebben tanulja, alaposabban nyomozhatja a török nyelvet és viszont a török a magyart, mint a német, francia vagy orosz; amiért a gyakorlati térhez ragaszkodásom nem alaptalan.

Ha Európa hasonnemű intézetei, őket legkevésbé illető tudományok iránt forró részvéttel viseltetnek; miért ne bírnók megmutatni mi is, hogy mégsem vagyunk oly vadak, a civilizációnak oly kérlelhetetlen ellenségei, milyeneknek szomszédaink festenek. Miért ne akarnánk az újabb kor szellemi törekvéseiben részt venni s a nagy műhöz legalább egy-két levéllel járulni? – És visszatérve a magam személyére, ki ritkán akadtam oly oszmánlira, ki társalgás közben bennem az idegen származásút csak sejtette volna is, e mondatokkal végeztem búcsúszavamat: „Ez, ami leginkább

bátorít, hogy nem is mint Vámbéry, hanem mint sztambuli születésű Resid efendi utazzam be a közép-ázsiai iszlámságot s nyilvános könyvtárakban, melyek Szamarkand, Belkh és Bokharában léteznek; valamint magánházakban és a közéletben gyűjtsem össze azon nyelvkincset, melyet mindeddig nyelvészetünk fő tényezőjének tekinteni jogosítva érzem magamat. Rövid nap múlva hazám szép fővárosából egyenesen Sztambulba megyek, hol két-három hónapig időzve, részint még hátralevő teendőimet bevégzem, részint utazásom előkészületeivel foglalkozom. Sztambul után Teherán lesz állomásom, honnét a tek. Akadémiának levelemmel alkalmatlankodom, kijelentvén egyszersmind, mennyire lesz *lehetséges* azon túl vele közlekedésemet fönntartani.

És most, Isten Önökkel, nagyérdemű tudós férfiak, kiket az ég sok évekig tartson meg hazám díszére és hasznára. Fogadják ezennel forró köszönetemet azon kegyes elnézés s nemes pártolásért, mellyel csekélységemet méltatlanul elhalmozták: én tüskés pályámra enyhítőbb vigaszt nem vihetek, mint ha azon reménnyel indulhatok meg, hogy olykor-olykor meg fognak emlékezni hazájától és az európai civilizációtól messze földön barangoló hon- s tagtársuktól!"

A barátság általános és őszinte biztosításai közben kelhettem most már utamra, zsebemben a *latin* nyelvű ajánlólevéllel, mely arra volt szánva, hogy megóvjon minden veszedelemtől és szólt a következőképen:

MAGYAR ACADEMIA.

Academia Scientiarum Hungarics sub Auspiciis Potentissimi et Inelitissimi Principis *Francisci Josephi I-t* Austriae Imperatoris et Hungariae Regis vigens.

Lecturis Salutem.

Socius noster Vir ingenuus honestissimusque *Arminius Vámbéry* Hungarus eo fine per nos ad oras Asiae Tartaricas

mittitur, ut ibidem studio et disquisitioni linguae et dialectorum Turcico-Tartaricarum incumbat et sic nova perserutandae lingua nostrae popularis Hungricae, familiae altaicae cognata adminicula scientifica procuret.

Omnes igitur Vires Illustres, qui literas has nostras viderint, quive, vel Rei Publicae administrandae in Imperiis Summorum Principum Turciae et Persarum praesunt, vel legationibus Principum Europaeorum funguntur, aut secus amore literarum tenentur, rogamus obtestamurque, ut eidem Socio nostro *Arminio Vámbéry* in rebus quibuscumque, quae ad promovendum eius scopum literarium pertinent, gratiose opitulari eumque benevola protectione sua fulcire velint.

Datae Pestini in Hungarica, die 1 Augusti anno MCCCCLXI.

Baro Josephus Eötvös
Academiae Sci. Hung. V. Praeses.
P.H. Dr. Franciscus Toldy
Acad. Sci. Hung. Secretarius perpetuus.

Az én jó embereim azt hitték, hogy hasznát vehetem ez ajánlólevélnek Turkesztán kánjainál és a turkomán törzsfőknél. Minden bizonnyal egyértelmű lett volna az akasztófával vagy a hóhér pallosával, ha a pusztaságon vagy az Oxus partján előmutatom e hitetlen kezektől származó irományomat!

Csábító reménységekkel telve mondottam búcsút Pestnek, és útra keltem másodízben is Konstantinápoly felé, hol meg akartam tenni a végleges előkészületeimet, hogy amint kitavaszodik, megkezdjem vándorlásomat Kis-Ázsián és Perzsián által. Osztrák bankjegyekben kapott ezer forintom, a pénz nagy ázsiója miatt, leolvadt hétszáz aranyforintra, több hónapig való konstantinápolyi tartózkodásom még ezt a kis vagyont is megapasztotta, s midőn 1862 március havában a „Progresso" nevű Lloyd-gőzösön tengerre szálltam

Trapezunt* felé, pőre testemre erősített övemben már csak annyi pénzem volt, hogy számításom szerint – kiadásaim megszorítása mellett – éppen Teheránig juthattam vele. Merész vállalkozás, sőt talán vakmerő csíny volt ez, melynek veszedelmeire mindamellett nem is gondoltam akkor! Némiképpen nehezemre esett a megválás sztambuli török jó barátaimtól. E nemes emberek igyekeztek a lehetőségekhez képest enyhíteni sorsomon és amennyire csak lehet, elodázni romlásomat, mely hogy bekövetkezik, biztosra vették. Azt ajánlották, hogy egyelőre csak Perzsiába menjek, mert *Hajdár* efendi, Törökország akkori meghatalmazottja és teheráni követe barátja volt az én pártfogóm, Reouf bej családjának, Aali pasa hivatalos ajánlólevelén kívül még egy másik, a Porta számos előkelő hivatalnoka által aláírt levelet is kaptam, mellyel oltalmába és védelmébe ajánlottak engem, szerencsétlen elmeháborodottat. Európai származásomról, vándorlásaim céljairól szó sem volt e levélben. Elég volt, ha Resid efendi minőségében híven alkalmazkodom kísérőlevelem értelméhez és tartalmához; nem is tehettem másképp, ha azt akartam, hogy mindenhol vérbeli török embernek és konstantinápolyi efendinek tartsanak.

Hogy útra kelésem válságos idején való lelkiállapotomról szóljak: olyannyira fel voltam indulva, hogy részemről már eleve ki volt zárva a lehetősége minden fontolgatásnak. Azt, miről gyermekkoromban álmodtam, miért ifjúkoromban rajongtam és ami délibáb gyanánt lebegett előttem Nyugat és Kelet irodalmában való csapongásaim közben, most el voltam érendő és látni fogom a maga valóságában. Ahol oly hatalmas hullámokat vet a szenvedély, mint akkor az én belső világomban, akárhányszor elnémul az ész és a megfontolás szava.

Alapjában véve nem is riaszthatott volna vissza más, mint az anyagi nélkülözés, az elemekkel való küzdés és egészségem veszedelme; mert arra, hogy tervem balul üs-

* Ma Trabzon, fekete-tengeri kikötőváros Északkelet-Törökországban.

sön ki, tudniillik a halálra, még akkor nem gondoltam. És kérdem az olvasótól, mi történhetett volna velem, melyek lettek volna azok a nélkülözések, melyektől ifjúkorom keserű végzete addig megkímélt? Éhséget láttam eleget tizennyolc éves koromig; ruházatom fogyatékossága napirenden volt kora ifjúságomban s a gúnyból, megvetésből, szegény zsidó fiú létemre, ugyancsak bőven kijutott részem zsenge gyermekkoromtól fogva. A keresztény csőcselék Hep! Hep! kiáltása és kődobásai s a fanatikus síiták* gyalázkodásai, vagy a közép-ázsiai nép gyanúsítgatása közt alig fedeztem fel különbséget.

Jó korán megismerkedtem én már az emberek szeszélyeivel és gyarlóságával, és tapasztalásom szerint az ember, viselt légyen ázsiai darócruhát, vagy nyugatias finom köntöst, mindig csak egyforma volt; sőt részvétet és jóságot az előbbi esetben még inkább leltem, mint az utóbbiban. Tehát nem volt rá ok, hogy elvegye bátorságomat az erkölcsöknek az a riasztó képe, melyet irodalmunk az úgynevezett barbárokról festett. Csak egy dolog eshetett latba némiképpen, midőn szándékom megvalósítása előtt álltam; tudniillik az, hogy újólag végig kell szenvednem a nyomorúság és a küzdés amaz iskoláját, miután megismerkedtem már az élet kényelmével és nyugalmával is. Mert Konstantinápolyban az utolsó években, mint már említettem, jól, sőt nagyon is jól folytak dolgaim. Kényelemben, bőségben éltem, még hátaslovam is volt, és talán csak az az egyetlen dolog válhat dicséretemre, hogy most mindezt önként adtam cserébe a koldusbotért.

De Uramisten, mire nem viszi rá az embert a becsvágy mindennél hatalmasabb ösztökélése? De mit is ér az élet, ha nincs meg benne, vagy már eltompult e rugója és kútforrása minden tetteinknek? Az anyagi jólét, a kitüntetés s a méltóságok dísze tarka játékszer csupán, mely csak rövid időre elégíthet ki bennünket s melyre hamarosan ráun az ép em-

* A mohamedán vallás egyik fő irányzatának követői.

berész. Szépnek, fenségesen szépnek csak azt a tudatot lehet mondani, hogy, bár a legkisebb dolgokban is, szolgálatot tettünk az emberiségnek; és van-e dicsőbb dolog a világon, mint az a reménység, hogy ha csak egyetlenegy betűvel is gazdagíthatjuk nyitott könyvét a szellemi életnek! Így gondolkoztam és így éreztem én, és ebből merítettem erőt amaz eltökéltségemre, hogy ezerszerte nagyobb veszedelmekbe, küzdelmekbe és nélkülözésekbe döntöm magam, mint aminőkben részem volt annak előtte. Sokszor vetettem föl magamban a kérdést: hogy e magasabb eszményi célok mellett nem lebegett-e szemem előtt az anyagi haszon, vagyis jövőm megállapításának gondolata is? Bizonyára nem lett volna bűnös gondolat, de azt hiszem, megvalósítása mégiscsak sokkal bajosabb és kétségesebb lett volna ezen a módon, mint ha hivatalt vállalok Konstantinápolyban, hol nagy befolyású jóakaróim támogathattak volna s hol biztos révébe juthattam volna életemnek. Nem! Szándékom a fölhevült képzelet, az ismeretlenre való ellenállhatatlan vágyakozás és a kalandok féktelen szomjúhozásának szüleménye volt.

Ötödik fejezet

Második keleti utazásom

Minthogy második keleti utazásomról több könyvet írtam, melyek, különböző nyelvekre lefordítva, közjava lettek a művelt emberiségnek, ez emlékezésemben csak azokat a pontokat fogom megérinteni, melyek tisztán személyes természetűek lévén, említetlenül maradtak útleírásaimban. Nevezetesen különös súlyt kívánok itt vetni azokra a részletekre, melyek a sztambuli efendinek törzsökös ázsiai emberré és kolduló dervissé való alakulásáról szólnak. Kalandom ezzel a megfutott pálya természetszerű alakulásának képét fogja mutatni, és le fogja vetni csodaszerűségének és rendkívüli voltának színezetét. Annál szükségesebbnek tartom ezt, mert utazási műveim olvasója az egyes fordulatok kapcsán így észre fogja venni egyrészről lelki átváltozásomat, másrészről pedig azokat az erkölcsi

és társadalmi hatásokat, melyek a bennszülöttekkel való sűrű és benső érintkezésem révén nem maradhattak visszahatás nélkül, s melyek aránylag rövid idő alatt a magam szemében is sajátszerűnek tűnő jelenségeknek váltak előidézőjévé.

Amidőn Perzsiába való utazásom közben, odahagyva Mukhlisz Emin pasának, Trapezunt kormányzójának vendégszerető hajlékát, egy kis kereskedelmi karavánnal lassan léptetve tartottam fölfelé a Pontuszi-hegység* emelkedésén, és rávetettem pillantásomat a távolba vesző tengerre: először éreztem, hogy szívem összeszorul és lelkemben a kalandok vágya először kelt tusára vállalkozásom bizonytalanságának és veszedelmeinek riasztó érzetével. Szép tavaszi nap volt. A propontuszi hegyek közt az első állomásig vivő utam fenséges képe és csodás természeti szépségei lassankint elűzték komor gondolataimat, és már-már győzedelmessé vált bennem a rajongás. De midőn estefelé betértem a karavánszeráj (pihenőhely) utálatos, piszkos fülkéjébe, aztán leterítettem a puszta földre szőnyegemet és fáradtan az első lovaglóút viszontagságaitól, magamnak kellett elkészíteni sovány vacsorámat, akkor erőt vett rajtam helyzetem fagyos komolysága, és első ízben éreztem a különbséget a rideg valóság és a rózsás ábrándok között. A rizskása, melyet főztem, megkozmásodott; a zsír avas volt s a kenyér, melyet hozzája ettem, a legélvezhetetlenebb fajtából való volt a között, melyet török földön valaha ennem adatott. Éjjeli szállásom a hideg földön minden volt inkább, csak kényelmes nem, és hogy mégis mélységes álomba estem, azt csak első lovaglásom fáradalmának köszönhettem. Ez első hosszú lovaglás gyötrelmes hatását két vagy három napig megéreztem minden porcikámban. A Trapezuntból Erzerumba vivő út, Szamarkandig tartó hosszú lovaglásom e gyakorlóiskolája, egyáltalán a legkínosabb út volt, melyet

* Pontusz – Kis-Ázsia északi partvidéke az ókorban. Pontuszi-hegység – Kis-Ázsia északi partvidékén végighúzódó hegyvonulat. Pontusz Euxinus – a Fekete-tenger ókori neve.

valaha jártam, mert mindenekelőtt ezen kellett hozzátörődnöm öszvérhajcsárokból álló durva, piszkos és vakbuzgó útitársaim kíséretéhez, és ami még ennél is jóval borzalmasabb volt, ezen kellett hozzászoknom a férgekhez, melyektől nyüzsgött minden éjjeli szállásom. Erzerumba érve, hol egykori főnököm, *Daim Husszein* pasa, a katonai kormányzó, látott magánál vendégszeretettel, részem volt újra némi pihenésben. Ez az áldott lelkű ember, a vallásos titokszerűség lelkes hitvallója, erősen meg volt győződve bokharai utazásom szent céljairól és hadsegédével, *Hidajet* efendivel együtt órák hosszáig tartó oktatást adott a különböző rendek és főképpen a nakisbendiek* rendjének mivoltáról, mert ezeknek volt az alapítója az a szent, kinek sírjához zarándokutam elvezérel. E háznál való tartózkodásom közben ismerkedtem meg egy merőben eredeti módjával annak, hogyan lehet a babonát a rendőrség szolgálatába állítani. A pasa elvesztette drága gyémántos gyűrűjét, s mert azon a napon nem tette ki lábát a házból, jogos volt a föltevése, hogy megkerül, hacsak el nem orozta egyike az ő nagyszámú szolgáinak. Minthogy minden kutatás hiábavaló volt, Hidajet efendi egy csodatevő sejket** hívatott magához. Ez leült a ház nagy előcsarnokába, hova már előbb az egész háznépet összecsődítették. Ott volt a pasa is egész kíséretével. Én türelmetlenül vártam az elkövetkezendőket, mikor a sejk, törökös módon keresztbe vetett lábain ülve, egy fekete kakast vett elő a köpönyege alól és az ölébe téve, felszólította a szolgákat, hogy vonuljon el sorra előtte mind, simítsa meg tenyerével gyöngyén a kakast, a kezét pedig rejtse tüstént a zsebébe, mert – így szólt a sejk – a kakas menten el fogja árulni a tolvajt egy kukorításával. Amikor a szolga mind elvonult már a sejk előtt és a kakast megérintette, a sejk mindenkit sorra felszólított, hogy mutassa meg neki a

* Nakisbendi – dervisrend, melynek alapítója Baháeddin (1317–1389) volt, aki Bokhara közelében, Báveddin faluban van eltemetve.

** Sejk – törzsfő; a templomok, mecsetek papja; dervisrendfőnök; annyi mint öreg.

kezét. Valamennyi kéz fekete volt, egynek a kivételével, mely fehér maradt s melynek gazdájában a tolvaj kilétét nyomban meg is állapították. Mert a kakas tolla be volt hintve korommal s mivel a tolvaj, attól való féltében, hogy elárulja magát, nem merte megsimítani, a keze fehéren maradt, és bűnössége emiatt, természetes módon, kiviláglott. A tolvaj elvette büntetését, a sejk meg a jutalmát.

A pasa házánál és egyáltalán Erzerumban való tartózkodásomnak sok kellemes oldala volt, de kényelme annál rosszabbul esett, mert az örmény fennsíkon át a perzsa határig vezető út a legfárasztóbbak egyike az ázsiai utazónak. A szegényes örmény házak – jobbára föld alatti odú valamennyi, a vakondtúráshoz hasonlatos – egyetlenegy helyiségből állnak, melyben a lakó együvé van zsúfolva tíz vagy húsz bivallyal. Örökre felejthetetlen lesz nekem az első éjszaka, melyet együtt töltöttem a rossz szagú állatokkal, melyeknek társaságában a végletekig gyötri az embert a gőz, a hőség és a féreg. Az ilyen gőzfürdő után pompásan hat az elernyedt idegekre az örmény fennsík fagyos reggeli levegője; az ember azt sem tudja, hova legyen gyönyörűségében az Isten szabad ege alatt, és ujjongva szívná magába a levegőt, ha a kis karaván még inkább, mint a magányos utast, nyomon nem kísérné a félelem a kurd rablók miatt, kiknek hazája a Köroglu hegyszorosnál kezdődik.

Ilyen lélekállapotban estem át a Dagar-hegyen a kurd rablókkal akadt első kalandomon. Ez volt a tűzkeresztségem; de forróság helyett jéghideg borzadály futott végig tagjaimon, midőn örmény útitársaim könyörgésére, kiknek értékes árumálháit már lerakták a reánk törő rablók, kénytelen voltam felcsapni a gyöngék vezetőjének, és pisztollyal a kezemben felrohantam a magaslatra, hogy kérdőre vonjam a vakmerő útonállókat. Szép erény a bátorság, a férfias elszántság és a halálmegvetés – gondoltam magamban –, de nem mindig születik vele az emberrel, mert meg kell azt tanulni és szokni kell hozzája. Meglehet ugyan, hogy a dagadó kebel, a bátor tekintet és az erekben vadul

keringő vér, e kétségtelen jelei a bátorságnak, természetes következése a többé vagy kevésbé heves vérmérsékletnek, de azért mégiscsak a szükség volt és lesz minden időben az a nagy mester, ki ott őrzi művészetét az ép és erős férfilélekben! Ez volt a gondolatom a kimerültségnek abban a pillanatában, mely idegerőmnek túlságosan erős és szokatlan megfeszítésére következett. A Dagar-hegyen átélt epizód után sok más támadás és meglepetés ért még későbbi utazásomon, s végezetül annyira vittem, hogy bátran a szeme közé néztem minden veszedelemnek, anélkül hogy gondoltam volna a halálra; de ragaszkodom ahhoz a meggyőződésemhez, hogy az ember hősnek nem születik, hanem azzá nevelődik, s hogy a fokozatos megszokás fegyvert szorít a legfélénkebb szobatudós öklébe is, láttára a fenyegető életveszedelemnek, és idővel bősz oroszlánná teheti az önvédelemben. Ilyeténképpen és nem másképp támad a személyes bátorságnak néha fennen dicsért hatalma. Voltaképpen az önfenntartás ösztöne az a forrás, melyből a hősiesség fakad, és a testben erős ember ritka eset, ha nincs birtokában ennek a szükség szülte lelki tulajdonságnak.

Mikor Diadinnál átkelve a perzsa határon, Irán földjére léptem, mely egykor a költészet bűbájos fényében tűnt elém, csak annál gyorsabban ábrándított ki a táj sivár, puszta és kietlen voltán kívül a testi szenvedéseimhez járuló lelki nyomorúságom, és annál kíméletlenebb kézzel tépte szét ifjúi képzeletem rózsaszín fátyolát. Török efendi szerepében – tehát a síita perzsák szemében a legundokabb szerepben lépve fel (másként, a készültségem és iskolám miatt, nem lehetett), örökös célpontja voltam a honi földjükön fanatikusabbá és vakmerőbbé váló perzsák gúnyos megjegyzéseinek, kajánságának és gyakori tettleges bántalmazásaiknak is. Mintha ifjúkoromban nem lett volna elég bő részem az efféléből: új formát öltve kezdett ismét gyötörni a vallási düh hidrája, és a régebbi napok Hep! Hep! kiáltása éjjel és nappal ebben a változatban harsogott most

fülembe: *Szegi szunni!* (Szunnita* eb); a perzsa kalmárok és perzsa mollák (főbírók) zaklatásai és értetlenkedései pedig éppen nem voltak kevésbé alkalmatlanok, mint a keresztény suhancok kődobálása és a katolikus gimnáziumi professzorok csúfondárosságai! De idő múltával beletörődtem ebbe a nyomorúságomba is. A türelem és a kitartás a legádázabb ellenséget is lefegyverzi, és ha csengő hangomon szigorúan síita hangváltozatokkal elénekeltem a *Korán* egy-egy szúráját (fejezetét), vagy egy-egy versét a *Mesznevi*nek**, melyet egyformán szent könyvének vall mind a két mohamedán felekezet, haragjuk megszűnt és fanatikus útitársaim megvigasztalódtak ebben a mondásban: „Még nincs veszve egészen, válhat még belőle igazi muzulmán, azaz síita is." A későbbi lapok is bizonyságot tesznek majd róla, hogy jobbára – sajnos – éppen a vallás, az isteni sugallatnak ez a fenséges alkotása és az emberi nem fellendülésének és megnemesítésének ez az állítólagos eszköze, leginkább éreztette velem az emberek rosszaságát. A bölcsőtől az aggkorig, Európában úgy, mint Ázsiában, a fényes kultúra levegőjében éppúgy, mint a pőre barbárság honában, fanatizmust és szűkkeblűséget, gonoszságot és igazságtalanságot jobbára a vallás emberei részéről és csak a vallás miatt szenvedtem!

Perzsa földre való érkezésemmel tehát az eddigi anyagi gondokhoz és küzdelmekhez hozzájárultak még a lelki szenvedések is. Sohasem fogom elfelejteni azt az érzést, melyet a Khoi utcáján és bazárjában szemközt jövő perzsák kaján, haragos és megvető pillantása keltett bennem. Az emberek törökül beszélnek itt is, de elég volt a számat kinyitni, hogy tiszta sztambuli kiejtésemmel rögtön eláruljam szunnita voltomat. Ez a harag kétségtelenül csak megtorlá-

* Szunniták – a mohamedán vallás ortodox irányzatának követői, akik a síitákkal szemben a szunnát, az ortodox hagyományok összefoglalását a Korán kiegészítésének tartják, s az ennek előírása szerint választott kalifát ismerik el.

** Mesznevi – Dzseláleddin Rúmi misztikus költő főműve; meséket, történeteket, szimbolikus elbeszéléseket tartalmaz.

sa azoknak a sértéseknek és bosszantásoknak, melyek nyomon kísérik a török földön a síita jövevényt; de én joggal vethettem föl magamban a kérdést: mit vétettem ezeknek az embereknek *én* és mi részem volt abban *nekem*, hogy Alit kiforgatták a próféta örökéből? De hiába volt minden okoskodás és argumentum, mert elvégre és tagadhatatlanul efendinek jöttem ez országba, és az a mély gyűlölség, amelyet ez a szó a síiták lelkében ébreszt, elég súlyos okát szolgáltatta mindannak a szidalomnak, melyet tűrnöm kellett. Még pénzen is nagy bajjal kaptam valamit a vakbuzgó néptől. Fölmerült a kérdés: vajon a szunnita is *nedsis*znek, vagyis tisztátalannak tekintendő-e, mint a keresztény, kivel testileg érintkezni bűn, és csak hosszú és heves vita árán voltam képes eloszlatni az efféle aggályokat. Ha gyakoribb lett volna az érintkezés a perzsák és a törökök közt, bizonyára kevesebb szenvedés ér engem; de én voltam az első oszmán magánember, ki évek óta utazó minőségében perzsa földre lépett, és ennek következtében sok mindennel meg kellett alkudnom. Leginkább az lepett meg, hogy az asszonyok sokkal vadabbul viselkedtek, mint a férfiak. Sokan kiköptek előttem, ha elmentem mellettük, és szemenszedett szidalmakkal kísérték gyűlöletük e kitörését. Hja, a szépnem mindenhol szenvedélyesebb, mint a férfinem!

Hála a fizikai fáradalmakban megacélosodott és megizmosodott testem egészségének, könnyű volt beletörődnöm a szüntelen lelki tusába. Még örültem is az állandó izgalomnak, s midőn Tebriszben, az Emír-karavánszerájban, fülkémbe vonulva, napokon át fáradhatatlanul néztem én is a perzsa kalmárok, mesteremberek, koldusok, dervisek, komédiások, énekesek és szemfényvesztők őrült sokadalmát, kezdettem érezni, hogy keleti emberré alakultam át és hogy a szegény vándorló ember sorsa egészen elviselhető. Félig európai ruházatomat egymás után cserélve föl a bő perzsa ruhadarabokkal, külsőmet lassankint átalakítottam, és már kevésbé tűntem fel az embertömegek között. Egyszer, ahogy a karavánszeráj udvarán ténferegve, az alkudozó

csoportok s a megrakott és terhüktől megszabadított teherhordó állatok közt egy európai embert láttam, ki árumálháinak rendezése közben, valami török szót keresve, türelmetlenül levelezgetett egy nyolcadrét nagyságú könyvecskében: jót mulattam rajta, midőn e műben saját török zsebszótáramra ismertem, melyet évekkel azelőtt adtam ki Perában. A szorgalmas kalmár – egy W... nevű svájci úr, kinek bizományi üzlete volt Tebriszben – végre megunta a hiábavaló keresgélést, s egynéhány nem éppen hízelgő komplimentum kíséretében félretette a szótárat. Én ekkor hirtelen megszólítottam németül, megjegyezve, hogy szótárának szerzője talán mégsem olyan szamár, mint gondolja, és hogy inkább talán az a baj, hogy nem jó helyen kereste benne a keresnivalóját. Hogy egy rongyos, félig török, félig perzsa módra öltözött alak németül szólítsa meg Tebrisz bazárjában: ez már sok volt egy kissé a Merkurfi (kereskedő) egykedvűségének. Néhány szót váltottunk, az elszégyenkezésre és a felindultságra mentegetőzés következett, és a vége az lett a tréfás esetnek, hogy meghívott magához és néhány napig jól tartott házánál. Efféle mulatságos kalandjaim akadtak más alkalommal is, s a rendkívüli nyelvbeli tudás, valamint az a szokásom, hogy hangsúlyban, hanghordásban és szófűzésben mindig a csalódásig híven utánoztam az idegen szókat, a Koránból vett mondatokat és verseket is helyeztem el a megszokott taglejtések kíséretével – hallgatóimat mindig és mindenhol kihozta a sodrából és arcom minden idegenszerűsége mellett is elhitette velük, hogy bennszülött vagyok.

Ez örvendetes megfigyelésre alkalmam nyílt már a Boszporusz partján is, de még inkább közép-ázsiai utazásom első felében. Nem mondhatnám ugyan, hogy ment voltam minden gyanúsítástól, mert arcom jellegzetes vonásai mindig gyanút keltettek és mindig bajjal fenyegettek, de a nyugatázsiai világ népeinek tarka mozaikjában, hol örökös keveredésben és felszívódásban élnek egymással a legkülönbözőbb égövek fajai és típusai, a nyelv minden, a külső semmi, s ha ez a nyelv hozzá még Allahnak és prófétájának dicséretét hir-

deti, az ember jog szerint és tényleg bele kerül a vallási közösség mindent egybefogó kötelékébe és nem idegen többé.

Tebrisz karavánszerájában való tartózkodásom ennek következtében gazdag volt a legsajátszerűbb benyomásokban és megfigyelésekben. Puszta és szegényes cellámban ülve, órák hosszáig legeltettem szemem az udvaron tarka összevisszaságban alkudozó, civódó, kiabáló, éneklő és imádkozó sokaságon. Utóbb közéjük vegyültem magam is, megszólítottam ezt vagy amazt, beszélgettem a legkülönbözőbb fajtájú üzletekről, és, ha el nem kerülhettem, este, amidőn meglehetős csönd lett a karavánszerájban, részt vettem a vallási kérdésekről, a kormánydolgokról és sok más egyébről folyó társalkodásban is. Keleten és különösen Perzsiában a kalmár mindig az ellenzékhez szít, mert sokat szenved a fejetlenség és az önkényuralom miatt. Engem sokszor meglepett nézetének nyílt kimondásával.

Midőn Tebriszben való hosszabb tartózkodásom után nyeregbe szálltam, hogy folytassam utazásomat Teherán felé, merészebb volt már a jövőbe vetett reménységem és szilárdabb a tervem sikerültéhez fűzött bizodalmam. A megszokott karavánok helyett most már inkább egyes utazókhoz csatlakoztam, mégpedig különös előszeretettel a szunnita országokból jövő és síita inkognitóban egész Iránt bebarangoló kurdokhoz* és arabokhoz, kik a vallással kalmárkodnak, más szóval: kik mint elégia-dallók (rouzekhan) faluról falura járnak, naponta több liter könnyel öntözik meg a két vártanú: Hasszán és Husszein emlékét, s amikor már besöpörték a szép sárga csikókat, álruhába bújt szunnita létükre jót nevetnek a markukba hallgatóik együgyűségén. Egy másik fajtája ezeknek a vallásos üzletembereknek eleven és holt perzsáknak a kerbelai szent búcsújáró helyekre való szállításával foglalatoskodott oly módon, hogy az előbbieknek úti marsallja volt zarándokútjukon, alaposan ki is

* Kurdok – iráni nyelvet beszélő nép Törökország, Perzsia, Irak, Arábia, Afganisztán és Pakisztán területén. Részint szunnita, részint síita mohamedánok.

szipolyozta, vagy pedig titkon összejátszva a rabló beduinokkal, minden javaikból kifosztatta őket, az utóbbiakat pedig, tudniillik Alinak az Úrban elszenderült híveit, négy deszka közé szorítva szállította Kerbelába* és Nedsefbe**. Perzsiai vándorlásaimról és élményeimről szóló könyvemben megpróbáltam képét festeni egy ilyen halottas karavánnak. Minden bizonnyal egyike a legborzalmasabb és a legundokabb üzleteknek a világon, de nyereséges üzlet. S midőn úgy egy társaságban utaztam ezekkel a szállító urakkal, elégia-dallókkal és kerbelai zarándokvezetőkkel, hamar rájöttem, hogy a szent férfiak szemfényvesztése Keleten éppúgy, mint Nyugaton és a keresztények közt csakúgy, mint a mohamedánok között, egy és ugyanaz mindig. Itt is, csakúgy, mint amott, a jelszó ez: *„Mundus vult decipi – ergo decipiatur"* (A világ azt akarja, hogy megcsaljuk, tehát csaljuk meg), csak éppenhogy Ázsiában sokkal alaposabb és gyakoribb a megcsalatásban való üdv esete, mint nálunk Európában.

Ázsiában csak nagyon keveseket világosított meg a műveltség és a felvilágosodottság. A kételkedés bátortalanul jelentkezett az iszlám virágzásának korában is, mostanság pedig, midőn a szegénység és a nyomor csak a mindennapi életre fordítja az emberek gondolatát s midőn rabja mindenki a létért való nehéz küzdelemnek, manapság vajmi ritkán mutatkozik hajlandóság a metafizikai szemlélődésre; kevesebbet tűnődik az ember, és hideg egykedvűséggel tartja magát a vallás régi szabályaihoz.

Dacára a júliusi tikkasztó hőségnek és dacára időnként való éjjeli megtámadtatásunknak, mely inkább látszott megfélemlítésnek, mint igazi rablótámadásnak, vidám lélekkel köszöntöttem be a perzsa fővárosba, s midőn a simrani hegyek hűs rejtekében levő török követségen valamennyire

* Kerbela (Meshed Hüszejn) – város Bagdadtól délre; itt temették el Hüszejnt (Husszeint).

** Nedsef (Nedzsef, Meshed Ali) – város Bagdadtól és Kerbelától délre.

kihevertem fáradalmaimat, nem volt ember boldogabb, mint amilyen én voltam a hűvös napok beálltával, amikor, oda se nézve többé a fénynek és a kényelemnek, reá léphettem kalandos utamra Dél-Perzsia, Iszpahán, Siráz és Perzepolisz felé. Ez az utazásom úgyszólván második tanfolyama volt közép-ázsiai vándorlásom előkészítő iskolájának, és ha nem végeztem volna el ezt a tanfolyamot, ki tudja: egyáltalán sikerrel jár-e turkesztáni vakmerő vállalkozásom? Tudniillik amidőn Teheránba érkezve azt a kellemetlen hírt hallottam, hogy a bokharai utazás óriási és leküzdhetetlen veszedelmekkel jár és semmi esetre sem tehető meg oly könnyűszerrel, mint képzeltem, és hogy ráadásul a Doszt Mohammed és Ahmed sah háborúja következtében Perzsia északi részén kiütött zavarok miatt tisztára lehetetlen az utazás Mesheden és Merven, vagy Heraton át, a szükségtől kényszerítve, kibúvót és új elfoglaltságot kellett keresnem, hogy ne legyek kénytelen hosszabb pihenőt tartani. Dél-Perzsiában ugyan kevés vagy semmi keresnivalóm sem volt, mert tanulmányaim célpontja messzire esett az árja* területétől; ámde nem hagyhattam fel a magam edzésének munkájával sem, és annyira megszerettem már akkor a kalandos vándorélet izgalmait, hogy többre becsültem a kemény nyerget, a száraz kenyeret és a puszta földet a török követség vendégszerető palotájának minden fényűzésénél, gazdagságánál és pompájánál.

A vendégszeretet, melyben részem volt, lehetővé tette számomra, hogy egy követségi attasé félhivatalos minőségében léphessek föl a perzsa fővárosban. Az előkelő világ ajtai megnyíltak számomra, bemutattak a királynak is, amikor pedig útnak voltam indulandó Dél-Perzsiába, a perzsa kormány ellátott az itt következő menedéklevéllel:

„A dicső fővárostól le egészen Sirázig ezennel tudtul adatik az állam minden hivatalnokának, hogy nagytekinte-

* Az indoeurópai nyelvcsalád indiai és iráni ága.

tű és nemes *Resid efendi*, az ottomán kormány alattvalója, ki utazó szándékkal jött ez országba, Farsz tartományába tart. A két birodalom közt fennálló barátságos viszony, de nem kevésbé a moszlim vallás közössége által parancsolt egyetértés következtében utasításul adatik ama vidékek minden hivatalnokának, hogy az említett utazót tiszteletben és becsülésben részeltesse, utazása közben és az állomásokon minden bántódástól óvja és mindennemű alkalmatlanságtól megkímélje.

Teherán, 1279 Szafár 24-én.

Mirza Szaid kán
külügyminiszter."

Tekintve a csekély figyelmet, melyben a vidéken a legfőbb kormányzati parancsokat is részesítették, nem voltam túlságosan bizalommal e menedéklevélhez. Nem óvott meg az mástól, mint a netánvaló gyanúsításoktól.

Mindamellett Iszpahánban* és Sirázban** való látogatásom közben mint hivatalos védelem alatt álló sztambuli efendi sokkal jobban megismerkedhettem a perzsa földdel és lakóival, mint bármely más európai ember annak előtte. Különös érdekű volt reám nézve az az idő, melyet az *Imam Dsumá*nak, Iszpahán akkori főpapjának házánál töltöttem; valóságos rejtély voltam a szemében, s ő hiába igyekezett keresztüllátni inkognitómon. Ez a ravasz, rendkívül ügyes és rendkívüli befolyásnak örvendő szent mindenáron át akart téríteni a síita vallásra. Vitaestéket rendezett, melyeken vallástudományuk minden retyemutyáját a fejemhez vagdosták a tudós síita akhondok (papok) és mollák, belemélyedtek a síita hitelvek és szertartások egyedül helyes voltának szőrszálhasogató bizonyítgatásába, az érvek egész dandárját mozgósították az első kalifák (Abubekr, Oszmán

* Iszpahán (Iszfahán, Eszfahán) – tartomány Közép-Perzsiában; e tartomány fővárosa.

** Siráz (Shiraz) – város Perzsia Farsz nevű tartományában; több mecsetje van a IX. századtól. Szádí és Háfiz szülővárosra.

és Omár) bitorló voltának és Ali kétségbevonhatatlan utódlási jogának bebizonyítására. Minthogy én sűrűn voltam tanúja az ellenkező, tudniillik a szunnita tábor efféle vitáinak, nem esett nagyon nehezemre, hogy hellyel-közzel egy-egy nyomós ellenokot vessek a vitatkozásba; de ha erősen a sarokba szorítva, adós maradtam a felelettel, valósággal ujjongtak az ellenfeleim, és azt hitték, hogy bennem, az álruhába bújt európaiban, már is legyőzték az egész szunnitaságot. Milyen borzadály fogta volna el a szegény bolondokat, ha csak sejtik is, hogy frengivel vagyis nedsisszel (tisztátalannal) érintkeztek és szennyezték be magukat, s hozzá még olyan emberrel bocsátkoztak hiú vitatkozásba, ki esküdt ellensége minden pozitív vallásnak! Az alsóbb néposztályokkal való érintkezésem közben természetesen nem folytak le ily simán az efféle vitatkozások. A hosszú karavánutakon való lovaglásaim közben, a pihenő, az evés, az ivás idején, sehol sem voltam védve a tolakodó kérdésektől és kihívásoktól. Még a hideg éjszakában is, midőn lassan lépdelő szamaram hátán mély fáradtságomban álomba merültem, még akkor is megesett akárhányszor, hogy kíméletlenül felráztak és a következő megjegyzéssel támadtak reám: – Mit gondolsz, hogy nem lett volna bitorló az az Omár nevezetű rühes kutya, a pokolnak az az undok háziállatja, az a büdös féreg? Felelj, efendi, mert bizony mondom, nagy kedvet érzek magamban, hogy menten a pokol fenekére kergesselek a te piszkos védőszentedhez!

Tizenhárom évszáz múlott el azóta, hogy a vallás mezébe öltözött uralkodásvágy és hiúság megkezdette népeket szétválasztó harcát, mely azóta tengerét ontotta a vérnek és hegyekkel felérő tömegét halmozta fel a romoknak és omladványoknak, és most beleerőltetnek e küzdelembe engem, ártatlan vándort, Voltaire és Strauss Dávid hívét, és oldaldöfésekkel riasztanak fel miatta üdítő szendergésemből. Nem borzasztóság ez?!

Bizony mondom, drágán fizettem meg az élvezetet, amelyet Dél-Perzsia látása szerzett nekem sok ezer éves

pompás emlékeivel, Háfiz és Szádí* sírjával. Perzsiáról írott könyvemben tizedrészét sem mondottam el talán szenvedéseimnek és nélkülözéseimnek, de azért véghetetlen örömöt leltem élményeimben, és túlárasztotta érzéseimet és ábrándba ringatott Dél-Perzsia szép nyelvjárásának minden hangja és minden pillantásom, mely a régi Irán fénykorának régiségeire esett. Örökre felejthetetlen számomra a perc, midőn holdfényes éjszakán Perzepolisz** romjai közé értem, hol órák hosszáig álltam néma csodálkozással a hajdani műveltség gigászi emlékei közt, az esték, melyeket művelt lelkű perzsák társaságában, gyöngyöző serleggel a kezemben, dal és zene hangjai mellett töltöttem Háfiz sírjánál, és a kegyeletes órák Szádí mauzóleumában!

E páratlan lelki gyönyörűségeim mellett rendkívüli módon megacélozott testemet bámulatosan rugékonnyá tette Sirázba és onnan vissza, Teheránba való utazásom. Minden baj nélkül dacoltam széllel és esővel, hőséggel és faggyal; olyan jól aludtam a nyeregben, hogy a puha ágyban sem különben; jártam hegyen és völgyön át minden elképzelhető hátasállaton, sőt kedvemet leltem a lovasbravúrokban is, melyek, ha bénaságomra gondolok, ma is hihetetlennek tűnnek előttem. Felkaptam a vágtató lóra, olyan ügyesen kapaszkodtam fel a magasan megrakott öszvérekre és tevékre, mintha kötéltáncosok körében nevelkedtem volna fel, és a legdurvább fickók között is olyan biztonságban éreztem magam, mintha világéletemben rablók és útonállók közt forogtam volna. Ily körülmények közt nincs mit csodálni rajta, hogy visszatérve Dél-Perzsiából, megmaradtam amaz elhatározásom mellett, hogy bármi történjék, elmegyek Bokharába, ha Heraton és a turkomán sivatagon át kell is megtennem ez utat, és hogy siket füleknek szólott és hatástalanul pattant le rólam teheránbeli európai és török barátaim minden figyelmeztetése, rábeszélése és elriasztó szándéka. Gondoltam magamban: mi baj eshetik velem

* Háfiz és Szádí – a perzsa költészet óriási.

** Ókori város; romjai Siráztól északra emelkednek.

más, mint amit eddigi vándorlásaim közben is megértem és megpróbáltam? A szegény efendi szerepét, melyben utamra keltem, már rég levetettem, és, magamnak is észrevétlenül, a kóborló dervis szerepét öltöttem magamra, mert dervisnek mondja magát a minden földi céloktól és utaktól idegen keleti ember, kit vándorló kedve és kalandvágya a messzeségbe űz, s kinek a vallás csak cégér és semmi egyéb. Mármost nem mindegy-e az, ha dervis létemre Perzsiában koldulom kenyeremet és nappal rongyosan kóborolva, éjszaka pedig a tekkében (kolostorban) himnuszokat zengve töltöm időmet, vagy pedig ha Közép-Ázsiában cselekszem ugyanezt? Ellenkezőleg, gondoltam magamban, az iszlám világnak ez utóbb említett részében, ahol oszmanli létemre könnyebben mozoghatok és jobban boldogulhatok a szunniták és törökök közt, bizonyára még szerencsésebb napok várnak reám, és szenvedés, csúfság s gyalázat helyett csak megbecsülésben és dús vendégszeretetben lesz részem. Oly erősen bíztam szándékom sikerében, hogy valósággal vágyakozni kezdettem Közép-Ázsiába. Rendkívül érdekes volt a megítélés, melyben elhatározásomat Teherán európai lakói részesítették, és az, hogy milyen általános volt rólam a nézet, hogy végzetes agyrém rabja vagyok, hogy sejtelmem sincs a reám néző veszedelmekről és hogy menthetetlenül romlásomba rohanok. Élénk emlékezetben volt még akkor Conolly és Stoddard angol tisztek tragikus vége, kik vértanúhalált szenvedtek Bokharában. Monsieur de Blocqueville nemrégiben tért vissza turkomán fogságából, s még mindenkinek fülében csengettek a tekkek* között töltött borzalmas rabságának részletei. Emlegették captain Wyburn, egy angol tiszt rejtelmes halálát, ki nyomtalanul eltűnt a turkomán sivatagban; egyéb képzelt borzalmakat is fűztek ez esethez, és nincs rajta mit csodálkozni, hogy mindenki igyekezett eltéríteni szándékomtól és a legrikítóbb színek-

* Tekke – a turkománok legnagyobb törzse a Kara-kum sivatagtól délre. Földjük terméktelensége rablásra kényszerítette őket.

ben festette le a moszlim fanatizmus legfőbb fészkében való utazás borzalmait. Nevezetes a dologban, hogy legkevésbé az angol követségen levő barátaim igyekeztek bátorságomat szegni, és Th. R. úr, Burnes és dr. Wolff útleírásaira való utalással, nem hallgatta el azt a nézetét, hogy kedvező kilátásaim vannak a sikerre. Franciaország követe, Gobieneau gróf, aki író és keleti kutató volt maga is, nem sok reménységgel biztatott, a sikerem nem is lett volna kedve szerint való, mert el volt telve irigységgel és haraggal. De legnagyobb volt a kedvetlenség a török követségen, melynek a Porta (külügyminisztérium) hivatalbeli urai részéről a legmelegebben be voltam ajánlva és ahol tervem valóban aggodalmat keltett.

Perzsiának egyébként szívesen mondottam istenhozzádot, mert mi örömöm telhetett volna az Irán földjén való hosszabb tartózkodásban és mivel elégíthette volna ki irodalmi hiúságomat ez akkor már túlontúl ismert ország politikai és társadalmi viszonyainak leírása? Igaz ugyan, hogy akkor még nem jelentek meg dr. Polak és lord Curzon of Keddlestone tanulságos klasszikus művei, de nekem merő lehetetlenség lett volna új dolgokat írni Perzsiáról. Az országgal és népével való közvetlen érintkezésem közben legföljebb a kormány és a társadalom erősebben kidomborodó keleties karaktere lepett meg, és az, amit szememmel láttam, megerősített abban a meggyőződésemben, hogy Perzsia legalább száz évvel hátrább van, mint Törökország és hogy népének erősebb szellemi képességei mellett is bajosabban fog kigázolni az ázsiai gondolkozás ingoványából, mint amaz. A Nyugatról és műveltségéről ez idő tájt vajmi bizonytalan fogalma volt Perzsiában az embereknek. Naszreddin sah, az ifjú király, udvari orvosai: Cloquet, Polak és Tholozan befolyása következtében sok tekintetben hajlott nyugati műveltségünkhöz, és tőle telhetőleg azon volt, hogy az új irányba terelje környezetét is. De a keleti ember rideg konzervativizmusa, és hozzá még a perzsák nemzeti büszkesége és mód nélkül való hiúsága, mely untalanul a

Szasszanidák* korszakán és II. Abbasz** sah fénykorán merengve, lekicsinyelte, sőt kacagta az európai civilizáció diadalait, útját állta minden egészséges és erőteljes elhatározásnak. A kormányzat legfőbb köreiben is ritkaságszámba ment, ha valaki tudott franciául. *Mirza Szaid* kán, az akkori külügyminiszter, ki régi szabású, igazi ős-perzsa volt, gyakori érintkezésünk közben sokszor adta különösen mulattató jeleit tudatlanságának és megátalkodottságának. Merőben tájékozatlan volt Európa földrajzának és történetének még az elemeiben is, és akármit mondottam neki egynémely európai állam nagyságáról és hatalmáról, ő azt mind semmiségnek tartotta és azt vetette ellene: – Ha Európa csakugyan olyan nagy, miért akar a Perzsiával való kereskedésen meggazdagodni és miért tolakszik hozzánk? – *Mirza Jahja* kán, a király első hadsegéde, ki tudott franciául és Európa-látott ember létére némiképpen tájékozva volt a világ dolgairól, hangosan fel szokott kacagni a miniszter tudatlanságán, de a Nyugatnak ő is csak egynémely érdemét ismerte el, és egyáltalán mindig a perzsa nép nagyobb szellemi képessége és észbeli tehetsége mellett tört lándzsát. A tudósokkal és írókkal meg éppen nem mentem semmire. Utalva csakugyan szép régi irodalmukra, költői elragadtatásukban hasonlíthatatlanul szebbnek, sőt utolérhetetlennek tartották a kelet gondolatvilágát, s különösen büszkék voltak bölcselőikre. – Ha csakugyan olyan nagyok és annyira különbek a ti gondolkodóitok, miért fordítjátok le a mi Szádínkat, Háfizunkat és Khejjamunkat? Mi egyáltalán nem törjük magunkat a ti klasszikusaitokért – ilyen beszédüket hallottam akárhányszor. Ez emberek boldogok voltak a ő perzsa mikrokozmoszukban, és különösen feledhetetlenek nekem azok az órák, melyeket az *akhond*okkal (tudósokkal) való vitatkozásban töltöttem. E nagyturbános papok főképpen a

* A Kr. u. III–VII. században mai Irán, Irak, Afganisztán és a Kaukázuson túli vidéki területén hatalmas birodalmat alapító perzsa uralkodócsalád.
** Az új Perzsia legnagyobb uralkodója (1557–1628).

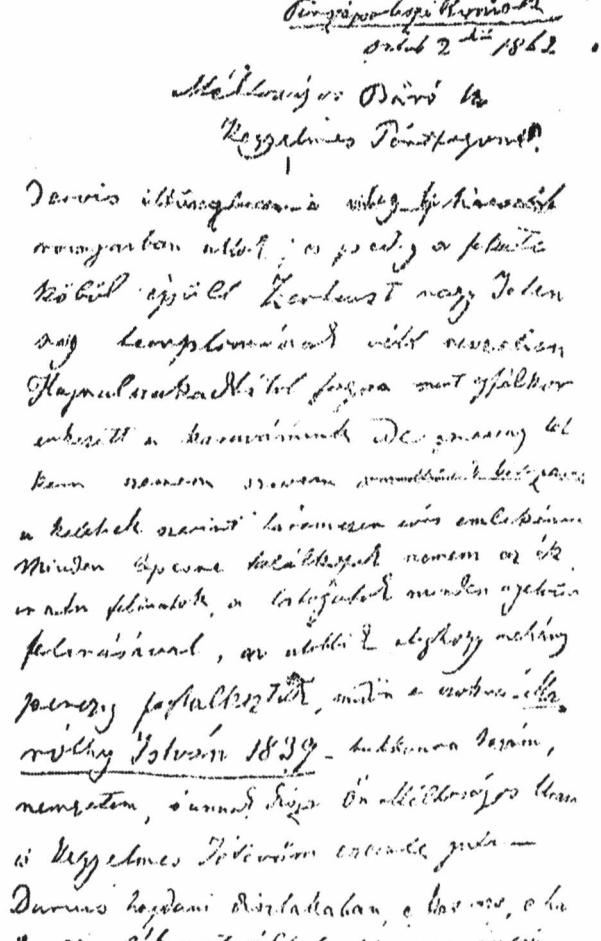

Levél Eötvös József bárónak a Perzepolisz romjai közül

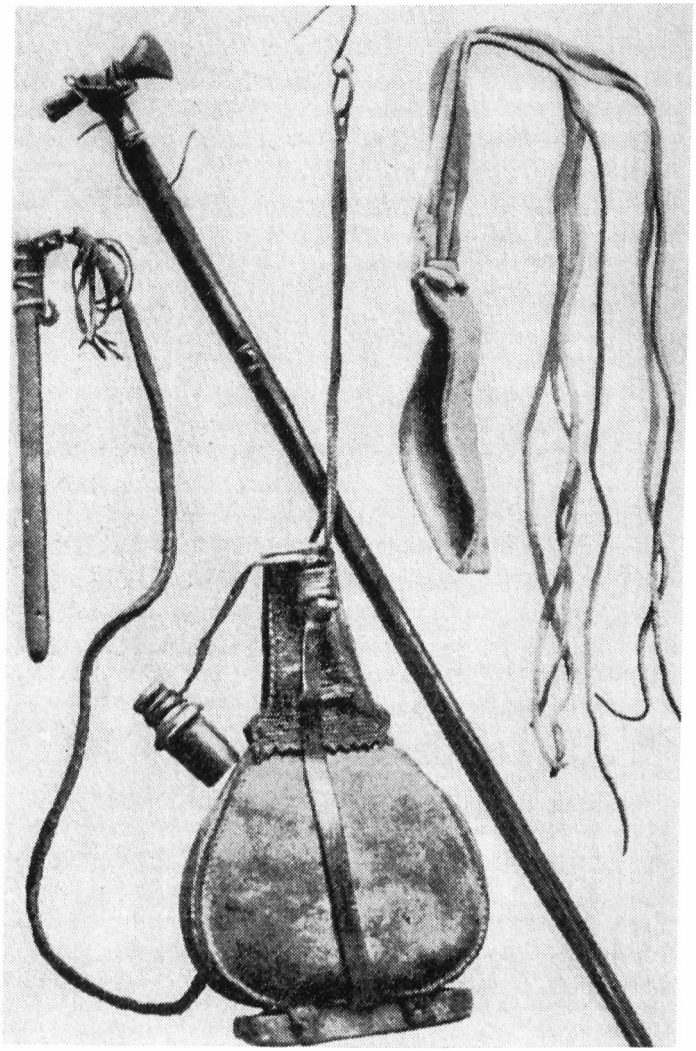

A kamcsi, a fokos, a kosbág és a tatár bőrkulacs

vallás dolgaiban való szabadelvű felfogásukkal tűntek fel nekem, mert minden vakbuzgóság nélkül, tisztán történelmi nézőpontról beszéltek Mohamedről és vallásáról, s úgy látszott, egyáltalán nem ütköztek meg a legmerészebb föltevéseken és ellenvetéseken sem – amivel őszinte csodálkozásba ejtettek, mert Törökország és Közép-Ázsia szunnita világában istenkáromlásnak tekintették és megtorolták volna az efféle vitatkozást.

Ebből a szempontból rendkívül érdekesnek tartottam a perzsa életet, s ha nem foglalkozom szüntelenül a továbbutazás gondolatával, inkognitóm előnyeit talán jobban kiaknázhatom az egyes keleti népeket illető összehasonlító tanulmányaim javára. De engem, mint már említettem, föltartóztathatatlanul űzött előre a vágy, és e felindult lelki állapotomban esett meg az, hogy a török követségen történetesen ismeretségbe keveredtem egynéhány, Mekkából Közép-Ázsiába hazatérő tatár zarándokkal. Könnyű elképzelni ennélfogva, hogy milyen mély megdöbbenés fogta el a török követség jólelkű tagjait, midőn tudtukra adtam elhatározásomat, hogy e borzasztó külsejű, félig kiéhezett, rongyos, szennyel és sebekkel borított testű és őrülten fanatikus emberekhez szegődöm további utazásomban. *Hajdár* efendi, a követ, ki áldott jólelkű és a vallás dolgaiban rendkívül türelmes úr volt, nem tudta, hova legyen ijedtében. Megfenyegetett, hogy erőszakkal is visszatart, de mikor látta, hogy megátalkodottságomon hajótörést szenved minden kérése és figyelmeztetése, elkövetett minden tőle telhetőt, hogy enyhítse életem veszedelmét. Maga elé hívta a kolduló karaván vezetőit, megajándékozta őket gazdagon, lelkükre kötötte biztonságomat és formaszerű útlevelet állított ki számomra nevének aláírásával és hivatalos pecsétjével e névre: *Hadsi Mehemmed Resid efendi.* Minthogy Mekkában sohasem jártam és ennek következtében a *hadsi* (zarándok) nevet jogtalanul viseltem, e hivatalos hazugság mindenesetre különböző megítélés alá eshetik. De ez a hazugság nekem megmentette az életemet, s csakis ez tette lehetségessé vállalko-

zásom sikerét, mert inkognitóban való utazásom válságos pillanataiban bizonyító erővel szólt mellettem és célomhoz segített ez az útlevél. A turkománok*, kik az oszmánlit testvérüknek tekintik, különös kegyelettel hódoltak ennek a *Tugrá*val (a szultánok kézjegyével) ellátott kőnyomatú okiratnak, és a puszták egyszerű fiai messze távolból jöttek hozzám, hogy szent mosakodásuk után homlokukra szoríthassák a Tugrát. Khívában és Bokharában még több figyelemmel voltak e régtől ismert hivatalos jelre, és egyedül ez az útlevél volt döntő hatással olyankor, midőn kétségek merültek fel ellenemben.

Ha valaki felvetné a kérdést: a türelemnek és a nemességnek mely érzelmei indították reá a szultán mohamedán tisztviselőjét és képviselőjét, hogy muzulmánnak és zarándoknak láttasson egy szabadgondolkodó európai embert, bizonyára nem akadna senki, aki rosszallná a megtévesztésnek ezt a cselekedetét. Az emberszerető és keresztény Európa hivatalnoka bajosan lett volna ilyen nagylelkű egy mohamedánnal szemben! Hajdár efendi egyébként régi, őszinte barátja volt nemzetünknek. Ő volt az, ki Sumlában nagy dísszel fogadta Kossuthot, midőn a magyar emigráció élén menekültségének e helyére érkezett. Volt idő, hogy meg akart tanulni magyarul is. De a magyar leckéhez persze nem volt elég a magyar-szimpátia és Hajdár efendi nem is vitte sokra nyelvünk ismeretében. Tőlem megtanult mégis egy magyar verset, melynek utóbb nevezetes módon vette hasznát. Hajdár efendi 1864-ben diplomáciai küldetésben Indiába, majd Tuniszba került, és onnan már mint Hajdár pasa, Bécsbe ment követnek. Ott meg is házasodott, magyar lányt vett feleségül, s joviális lényével rövid időn kedvelt embere lett a bécsi előkelő társaságnak, de magának Ferenc József királynak is. Megesett egyszer, hogy valami udvari alkalommal beszédet mondott Hajdár pasa. A királynak tetszett ékes

* Turkománok (türkmének, turkok) – a törökség oguz ágához tartozó nomád török nép.

franciasága, és dicsérő megjegyzést tett nyelvtálentumáról. Büszke szerénységgel felelte a pasa, hogy meglehetősen sok idegen nyelvet ismer, a többi közt tud németül, arabul és perzsául, sőt kevéssé magyarul is. A királyt ez meglepte, és kíváncsi volt a magyar beszédére. Hajdár pasa nem kérette magát, és szép folyékonysággal elszavalta Teheránban tanult magyar verset, mely úgy kezdődik, hogy: *„Mégis huncut a német."* Óriási elhűlés támadt erre az udvari társaságban, de a király nagyon jól mulatott a pasa magyar tudományán. Az esetnek az volt a titka, hogy Hajdár efendit én jól megtanítottam ugyan a magyar versre, csak az értelmét felejtettem el neki megmondani.

Hajdár efendi mellett az osztrák születésű Bimsentstein dr., a teheráni követség orvosa személyében leltem résztvevő lélekre, ki számos jelét adta sorsom iránt való különös érdeklődésének. Mikor látta, hogy az ő atyai tanácsai sincsenek rám semmi hatással, és hogy nem riaszt vissza a reám váró szörnyű halál képe, gyógyszertárába szólított és három pilulát adott át e szókkal: – Fogadja e strichin pilulákat; azért adom, hogy megmentsem önt a lassú kínhaláltól. Ha látni fogja, hogy már készülnek reá, hogy halálra gyötörjék a kínzóeszközökkel s ha kétségtelenné válik előtte, hogy a reménynek minden sugara eltűnt, vegye be ezeket a pilulákat, és sokkal rövidebb lesz haldoklása. – Sírva adta át a jó ember a három végzetes kis golyót, melyeket gondosan elrejtettem *dsübbém* (köntösöm) vattabélésébe; és valóban, menekülésem reményhorgonyai voltak e golyócskák s egyetlen vigasztalóim, midőn a veszedelem pillanataiban megtapogattam őket és ujjam hegyével megéreztem a vattában kemény emelkedésüket. Értéktárgyaim közül csak egy ezüstórát vittem magammal, melynek számlapja *kiblenumá*vá, azaz kompasszá, vagy helyesebben szólva, iránytűvé volt átalakítva, s mely arra szolgált, hogy megállapíthassam vele Mekka és Medina fekvését. Néhány aranyat is rejtettem cipőm talpa és bélése közé, melyet egész utazásomban csak két ízben kellett felbontanom. *„Vacuus cantabit coram*

*latrone viator."** Útitársaim vagy más rablólovagok kapzsisága ellen e szerint biztosítva voltam, és mert szándékosan ócska, viseltes ruhát öltöttem és külsőmet illetőleg minden tekintetben igyekeztem legszegényebb útitársaim külsejéhez alkalmazkodni, nyugodt lélekkel indulhattam kalandos utamra, és hátam mögött hagyva Teheránt, utolsó állomáshelyét a nyugati emlékeknek, a Kaszpi-tenger partja felé irányozhattam lépteimet. De előbb, március 20-án, megírtam még búcsúzó levelemet Eötvös József báróhoz, az Akadémia másodelnökéhez. Megköszönve az Akadémia 43 aranyból álló segélyét, csak az töltött el fájdalommal, hogy minden sor írás nélkül kaptam. Nem is hallgattam el ezt nemes pártfogóm előtt. „Nem akarom tagadni – mondottam a levelemben – miszerint a helyzetem nagyon megszorult vala, de tessék elhinni, hogy K. Uram néhány sora mégis egyértékű lett volna előttem e váratlan segéllyel. Fájlalom, hogy nem méltattam e kitüntetésre, és hogy egy arab példabeszéd: *El ihszan bil itmam* – (»Csak a tökéletes kegy a valódi kegy«) ez egyszer nem teljesülhetett rajtam." – E levelemet az 1863 jún. 8-i ülésen olvasta fel az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának ülésén a titoknok. Az érdemleges része ez volt:

„Bármily kicsiny az Akadémiának nagylelkűleg nyújtott segélye hosszú utamhoz képest, mégis végtelen nagy köszönettel tartozom, mert azzal új erőt kaptam célom felé új hévvel küzdhetni. Ő exc. Hajder efendi szíves meghívása elől, hogy vele Sztambulba menjek, köszönettel kitérve, már három hét múlva Meshednek tartok, hol a továbbutazás lehetőségét közelebbről szemlélve, ha csak őszintén fenyegető, kikerülhetetlen veszélyt nem látok, vágyaim Mekkájába, Szamarkandba megyek. Amennyire itt a körülményeket ismerem, a legnagyobb baj mindig csak az emberrabló türkmenek, kik azóta, hogy Mr. Blocqueville perssa-francia tisztért 12,000 aranyat kaptak, az európai színezetű embert

* Gondtalan a rablók miatt a nincsetelen vándor.

mohón lesik. Én rongyos dervis öltönyömben, szunnita (tehát hitsorsosuk) jellememben nemigen tartanék tőlük, ha a perzsa kormány, mely bennem, a török követség vendégszeretetéből ítélve, török ügynököt sejdít, el nem árul stb. Én nagy váltságdíjat hazámtól nem remélhetvén, sorsom örök fogság lenne. A még tehető szolgálatot tekintve tehát nem akarok őrültként a vész karjaiba rohanni, mert a tovább nem utazhatás esetében is Meshedben annyit nyerek, hogy: 1-ször a kívánt török szójárásokat az ott megforduló nomádoktól tanulhatom; 2-szor Tatárhon közvetlen szomszédságában igen érdekes kéziratokat másolhatok. Hazámba visszatérve most, utam eredményéül főleg Perzsiát illető munkálataimat mutathatnám föl, mi honi irodalmunkban némi hézagot pótolna ugyan, de korántsem felelne meg azon követeléseknek, melyekkel nyelvészetünknek és saját magunknak, eddigi eljárásom után, tartozom. Ha a magyar nyelv sajátunk nem volna, még akkor is igazolhatnám lépésemet, Anglia és Franciaországnak a rég elavult nyelvek költséges kutatására mutatva. Mit Layard, Rawlinson, Loftus és mások Babylon, Ninive, Khorszabad, Varka és Susából roppant költségen napfényre hoztak, se a régi angolszászok, se Ossian hősei történetére egy parányi világosságot nem vet. És mi az ősi történetünket oly nagyban érdeklő nyelvészeti kérdést, mivel forrása a mindennapiság körén túl esik, kalandszerű elmefuttatásnak neveznők? Nem, engem csak a röghöz kötött ember kárhoztathat, ki nem tudja, hogy azon nemzetnek, ki múltját ismerni és megbecsülni nem akarja, a jövőre érdeme nincsen és jövője nem is lesz. Midőn e soraim kézbe jutnak, én már meshedi utamon ballagok, mely városból a török követség útján nemes jótevőmet hogylétemről tudósítom. Így a szultán nevezett hatósága késznek nyilatkozék gyors felelettel szolgálni, valahányszor az Akadémia e cím alatt: *Monsieur Ismael Efendi premier sécrétaire de la Légation Ottomane à Teheran* hozzá fordul."

Levelemhez egy sebtében ceruzával teleírt papírlap volt még hozzá mellékelve. Közvetlenül indulásom előtt írtam e sorokat, melyek döntő fordulatát jelentették vállalkozásomnak:

„Még egyszer feltöröm a levelet. Egy kasgári, khinai müszülman társaság, mely Mekkából Khíván és Bokharán át messze hazájának tart, s mellyel a követségen ismerkedtem meg, meghívott, hogy vele a Kaszpi-tenger részéről a pusztán át tegyem meg az utat. Beleegyeztem. Már holnap a legszorosabb dervis-inkognitóban elindulok, tiszta koldus minőségben. Ha ez utam, melyen semmi európai elődöm nincsen, sikerül; ha el nem árultatom, nevet szerzek az Akadémiának és magamnak az egész Európa előtt. Éljen édes hazánk! Vámbéry."

Ha most, életem alkonyatán, midőn a szenvedély heve már ellobbant, szívem kihűlt és fejem kezd jéghideggé válni, ha most visszagondolok ifjúkorom ez őrületes csínyjére, természetes, hogy nyaktörő és az ép emberi ész által semmiképpen sem igazolható lépésnek kell jellemeznem ez egész vállalkozásomat. Mindenesetre kétségtelen, hogy elhatározásom keletkezésében és megvalósításában nem fakadt a számítás és a megfontolás forrásából, hanem inkább ugrás volt a sötétségbe és roham a bizonytalanságba. Mert elfelejtettem megfontolni azt, hogy testi erőm nem merül-e ki a szokatlan küzdelemben és hogy béna lábammal képes leszek-e gyalogszerrel megtenni a nagy utakat? Nem vettem számba eléggé a közép-ázsiai kényurak bizalmatlanságát sem, és megfeledkeztem különösen arról, hogy Bokhara* fészke nemcsak a legvakbuzgóbb fanatizmusnak, hanem a világ legálnokabb gazembereinek is. Nem sejtettem, hogy

* Bokhara (Buhara) – 1. Kánság (emirátus) Közép-Ázsiában, Turkesztán, Afganisztán, Turkménia és Khíva között. 2. A kánság fővárosa. A mohamedánok Konstantinápoly után Bokharát tekintették az Iszlám legkiválóbb helyének, teljes neve: Bokhara-i Serif (Szent Bokhara).

éjjel és nappal temérdek kém, hírvivő és szolgálatkész zsoldos vesz majd körül, és a pusztaságban éppúgy, mint a bazárokban, az utakon, a mecsetekben és a klastromokban lesni és fürkészni fogja minden szavamat és mozdulatomat. Semmi esetre sem gondoltam reá, hogy arcom európaias vonásai a tiszta urál-altaji néptömegek és a hamisítatlan iráni típusok közepette rögtön szembe fog tűnni idegenszerűségével és állandó kérdőjel gyanánt fog kísérni; s a legkevésbé forgathattam eszemben azt, hogy kémlelő szemek igyekeznek majd átlátni inkognitómon, dacára nyelvem gyakorlottságának, dacára edzett idegrendszeremnek és dacára az iszlám szokásaiban és erkölcseiben való minden otthonosságomnak. A legkevésbé sem gondoltam a bokharabéliek ördögi ravaszságára és fortélyosságára és a khívai üzbég udvar megdöbbentő durvaságára. Hogyan is gondolhattam volna reá, mikor az iszlám világ többi részétől évszázadok óta elszigetelt országok és népek a Nyugatnak akkor teljesen ismeretlenek voltak, és régi, jórészben teljesen őseredeti kultúra és tudatlanság állapotában élvén, semmi közösségben sem állottak a nekem ismeretes törökök, perzsák, kurdok és arabok szokásaival? Minden léptemmel, amely e különös világban előbbre vitt, nőttön-nőtt csodálkozásom, meglepődésem, de egyben félelmem is. Átláttam, hogy merőben idegen és ismeretlen gondolatkörbe tévedtem, hogy eddigi tapasztalataimmal bajosan fogok itt boldogulni, és hogy e szerint össze kell szednem minden erőmet, hogy megmenekülhessek a veszedelemtől.

Inkognitómat e szerint csak nagy lelki küzdelemnek szokatlan testi erőfeszítéssel való egyesítésével őrizhettem meg szerencsésen. Az előbbit illetőleg vándorlásom egész ideje alatt nem volt szabad helyet adnom bármily elernyedésnek, és nappal éppúgy, mint éjszaka, álomban vagy ébrenlétben, egyedül vagy társaságban, ügyelnem kellett szerepemre, mindig résen kellett állnom és a legkisebb hiba vagy mulasztás által sem volt szabad gyanút ébresztenem, vagy magam elárulnom. Jobbára éjnek idején, midőn körülöttem

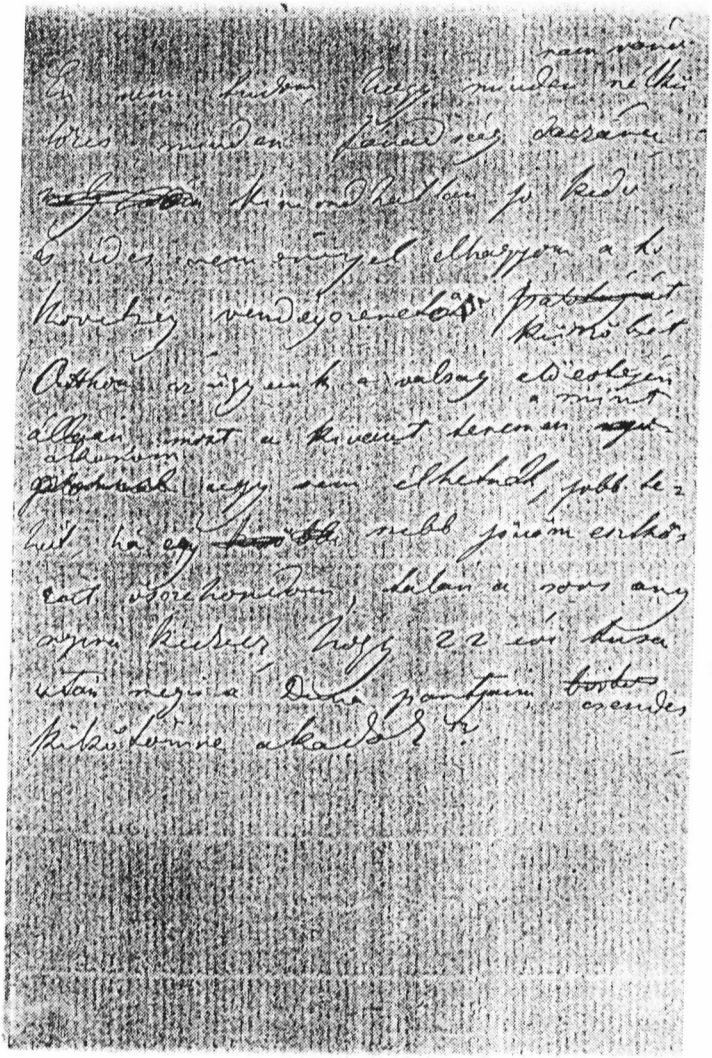

Egy lap Vámbérynak Eötvös József bárónak 1863. március 20-án írt leveléből

Hadzsi Resid efendi

már mindenki elaludt, gyakorolnom kellett magam bizonyos arcfintorgatásokban, szemem és fejem elforgatásában; igyekeztem utánozni a napközben útitársaimon megfigyelt taglejtéseket, és oly nagyra viheti az ember a mások modorának és szokásának elsajátításában, hogy alig két hónap elmúltával viseletben, modorban és beszédmódban hűséges mása lettem hadzsitársaimnak* és egyes turkománok igazi kokandinak vagy kasgarinak tartottak. E megtévesztésben jelentékeny része volt szegényes és piszkos külsőmnek is. Arcom redőiben és bőröm folytonossághiányaiban meggyülekezett a homok és a szenny, valóságos kérget vonva föléje, melyet a szent mosakodások nem vihettek le róla már azért sem, mert a pusztaságban a víz gyakori hiánya miatt a *tejemmum*hoz, vagyis a homokkal való mosakodáshoz kellett folyamodnom. Szakállam kusza és bozontos lett, szemem tüzesebben és vadabbul forgott és járásom – esetlen, formátlan ruhám miatt, de tán a gyakori és hosszas lovaglás miatt is – olyan nehézkessé, lomhává és ingataggá vált, mintha ifjúkoromtól fogva mongol vagy török bandák közt éltem volna napjaimat. Nem titkolom, nem is titkolhatom, hogy eleinte nagyon nehezemre esett és óriási önuralomba került viselni e testi megerőltetéseimet. Rizst enni, mely a zsír hiánya miatt faggyúval van föleresztve, hozzá olyan tálból, melyben piszkos, sebes tatárkezek vájkálnak, bizonyára nem tartozik a világ legkívánatosabb dolgai közé; és éppoly kevéssé lehet az élet kellemetességei közé számítani azt, ha az ember szűk helyen alvó koldusok tömegébe kénytelen befurakodni és ott tölteni az éjszakát. E dolgoknak egyike éppoly kellemetlen, mint a másika, s ha ily kényszerhelyzetemben nem kevésbé súlyos ifjúkori szenvedéseim és nélkülözéseim emlékében kerestem vigasztalást, a párhuzam, melyet e kettő között vontam, mégis arra a következtetésre vezetett, hogy az európai koldus még mindig

* Hadzsi – zarándok; megtisztelő előnév, amelyet azok a mohamedánok viselnek, akik elzarándokoltak Mekkába, és részt vettek ott a vallási szertartásokon.

jobb helyzetben van sorsának közép-ázsiai osztályosánál, mert az éhség, a szomjúság és a férgek csapásai nem léphetnek fel a Nyugaton olyan rettentő erővel, mint Turkesztánban.

Leírhatatlan az, hogy mennyit kellett szenvednem ez utóbb említett, rendkívül tolakodó és Közép-Ázsiában ijesztő szaporaságú állatkáktól, és bármilyen utálatos is ez a csapás, nem állhatom meg, hogy meg ne említsem, mily módon szabadultam meg tőlük, ha csak rövid időre is. A dervisek a vadászást e férgekre nemcsak a toaletthez tartozónak, hanem a gyönyörűség egy nemének tekintették, melyre különösen ebéd után szakítottak időt. Eleinte elég volt ölő és védelmi fegyvernek a hüvelykujjam körme is e tolakodó vendégek ellen, s mindenesetre rendkívül fura volt látni a szorgos keresésben elmerült embercsoportokat. A tisztálkodás második stádiuma az volt, hogy az izzó parázs fölé tartottuk ruhánkat; eközben az állatkák, elkábulva a melegségben, a tűzbe hullottak és sajátszerű sercegés közben kimúltak tűzhalállal. Ez autodafé (máglyahalál) hiányában az ember meghintette homokkal a ruháját s midőn kitette a nap égető sugarainak, a pediculinák kénytelenek voltak az alsó hűvös rétegből a felső melegebb rétegre menekülni, akkor aztán könnyűszerrel lerázhatta őket az ember. Ha sem tűz, sem homok nem állott rendelkezésre, az ember letette ruháját egy hangyaboly közelébe és átengedte az alkalmatlan férgeket a hangyák kényének, amelyek minden irányból megkezdették a támadást, és elhurcolták rágóikba az apró fenevadakat. Érdemes megemlíteni, hogy télen még jobban szenvedtünk miattuk, mint nyár idején, mert amikor Herat és Meshed közt való utamban összekuporodva egy helyre húztam meg magamat, a meleget kereső állatkák arra a helyre gyülekeztek mind, amelyen legnagyobb volt a testem melegsége, és alighogy jobb oldalamról a bal oldalamra fordultam, a borzasztó vendégek valóságos népvándorlásra keltek és ismét megszállották a melegebb testrészeket. Bizony csak most értettem meg igazán, hogy a zsidók

szentírása miért helyezte a vér után mindjárt a második helyre a tetvet az isten tíz csapása közt! E csapás mellett sokat szenvedtem az utazás sok fáradalma miatt is. Mindenekelőtt a borzasztó hőség miatt a Balkán-hegységtől a khívai oázisba való megérkeztemig, hol a hőmérő májusban, mint utóbb Markusov ezredes jelentéséből megtudtam, 50, sőt 52°-ot mutat Reaumur szerint, s ahol ráadásul még hihetetlen kínokat szerez az utasnak az iható víz hiánya. Az ember úgyszólván tüzet szí a tüdejébe, a bőre szemlátomást kicserződik és a szeme szinte belevakul a levegő rezgésébe. Reggel 8 órától délután 3-4 óráig azt hittem, hogy fűtött kemencében vagyok, és még nagyobb ez a kín, ha az ember keresztbe vetett lábbal az alig fél méter széles kosárban *(kedseve)* kénytelen ülni az izzadságtól és sebektől rossz szagú teve hátán. Közben, ha az állat nem tudott már tovább menni a mély homokban, kénytelen voltam leszállni és gyalogszerrel tenni meg mellette hosszú utakat. Lábam bénasága miatt ilyenkor jobb kezemmel fokosomra kellett támaszkodnom*, és e gyalogló utaim közben egyszer úgy megdagadt a jobb karom, hogy napokon át pokoli kínokat szenvedtem miatta.

* Úgy van, dervisruhámban magyar fokossal jártam be Közép-Ázsiát. Pár szóval elmondom a történetét is e fokosnak. Sárgarézből Jeruzsálemben öntette számomra a magyar szabadságharc egykori katonája, a török földre menekült *Körtvélyessy*, ki utóbb török nőt vett feleségül, és beállt tisztnek a török hadseregbe Ali bej névvel. Hogy Közép-Ázsiába készülök, Szilágyi Dánieltől hallotta Konstantinápolyban, s utóbb, Jeruzsálemben lévén éppen helyőrségen, Kiamil pasa akkori helytartó (volt tanítványom s Afif bej veje) Konstantinápolyba rendelt szolgájával küldötte el számomra – szerencsekívánatával együtt – a fokost, melynek nyelét is maga faragta. Körtvélyessy-Ali bej utolsó helyőrsége Mekkában volt. Ott is érte utol a halál.

A fokossal együtt e könyv külön mellékletén látható tárgyak közül a legemlékezetesebb reám nézve a *tatár bőrkulacs*, melyről tudják utazási könyvem olvasói, hogy a Khalata-sivatagban életem megmentője volt. E kulacsot Khívában vettem, elég olcsó áron. A tatár kereskedő pénzt nem akart elfogadni a jámbor dervistől, s azt mondotta, hogy inkább adjak érte egy áldást. Megadtam készségesen.

De nem tekintve e kellemetlenségeket, általános hogylétem kitűnő volt, mi annál inkább csodálkozásba ejt, mert a félig nyers kenyér, melyet a pusztán sütöttünk, erősen összve volt keveredve homokkal; és mégsem terheltük meg vele a gyomrunkat. Ilyen nagy és hatalmas varázsa van a szabad ég alatt való állandó tartózkodásnak és a kalandos vállalkozás közben érzett lelki felindultságnak!

De még mindig sokkal könnyebben beletörődtem a testi szenvedésekbe, mint a minden érzékemet és idegerőmet lefoglaló lelki küzdelmekbe. A gyanú egy nemének vettem már a legbizalmasabb barátaim körében esett minden, ha még oly ártatlan pillantást, minden intést és tagmozdulatot s titkos célzást láttam bennük átlátszó inkognitómra. Ilyenkor megfeszítettem minden erőmet, hogy vidám arckifejezéssel, vagy valami pajzánsággal leplezzem el aggodalmamat, és legtöbb esetben valóban sikerült is más, jobbára közömbös tárgyra fordítanom a beszélgetést, noha a gyanútlan emberek, mint később meggyőződtem, eszükben sem forgatták, hogy leleplezzenek, mert merőben tájékozatlanok lévén az európai dolgokban, sohasem vonták kétségbe efendi voltomat. Szerencse, hogy az ily óvatossági rendszabályokra csak a városokban, nevezetesen Bokharában és Szamarkandban való tartózkodásom idején volt szükség, de merőben fölösleges volt az egyszerű falusi nép és a nomádok közt, mert ez utóbbiak soha színét sem látták európai embernek. Az a siker, mellyel a természetnek eme vad, de alapjában véve egyszerű gyermekei közt végig játszottam inkognitó-szerepemet, néha föl is hevítette képzelődésemet a netovábbig. Emlékezem például egy eszeveszett gondolatomra, mely-

A képen *látható tatár* korbács (kamcsi) is hűséges kísérőm volt utamon s nem kevésbé a sokszíjú *kosbág* is (kos=köz, bág=békó, tehát kosbág= közbékó vagy közkötő), melyet rövidség okáért tatár *nécessaire*nek lehetne mondani. A tatárok az övükre fűzve hordják a kosbágot, s egyes szíjaira kötözik a kezük ügyébe való kisebb tárgyakat, mint teszem a csiholó vasat, a tűzkövet stb. Ilyen kosbágot viselhettek oldalukon Batu kán tatárjai is IV. Béla idejében. Én Bokharában vettem kosbágomat

nek kivihető voltát akkor nem is tartottam olyan természetfölöttinek, amely azonban most nevetségesnek tűnhetik mindenkinek, még magamnak is. A Görgen táján és az Etrekben* lakó turkománok közt az idegen Rum (nyugat) felől érkezett szent férfiú tiszteletének és tekintélyének tetőpontján állottam; özönlött hozzám a nép fiatalja és öregje, hogy kikérje áldásomat és betegséget gyógyító szent leheletemet, amikor elém állott egy fehér szakállú aggastyán, ki valósággal az emberrablásba és gyilkosságba őszült bele, és nagyon komolyan így szólt hozzám: – Seikhim (sejkem)! Mondd, mint vélekednél arról, ha egy nagyobb alaman (rablóbanda) élére állnál s a te szent és áldáshozó vezetéseddel nagyobb szabású támadásra vállalkoznánk az eretnek síiták (perzsák) országába? Ötezer lándzsásról kezességet vállalnék. Erős vitézek és tűzvérű lovak nagyot művelhetnének Allah segítségével, ha támogatnál bennünket egy fatihával (imádsággal). – És most bizonyára azt hiszi a tisztelt olvasó, hogy érdeme szerint csak tréfával ütöttem el ezt az ajánlatot. Korántsem! Mert a vén turkomán farkas szavait nem tartottam merő képtelenségnek, és mindössze ha némi aggodalmat keltettek bennem. Tudniillik számításba vettem a perzsa hadsereg példa nélkül álló fejetlenségét és gyávaságát, és mert nagyon is jól ismertem a turkománok őrült erőszakosságát, rablótermészetét és elszántságát, s tudtam, hogy egetlenegy turkomán képes tíz perzsát is rabláncra fűzni, agyamban megvillant ez a gondolat: Hopp, mi volna, ha ilyen regényes csínyre vállalkoznál? Sahrud felől egészen nyitva áll a perzsa határ, és ötezer turkomán könnyűszerrel fölvehetné a harcot tízezer, sőt még több perzsával is. Honnan vesz hamarosan ennyi katonát a perzsa sah? Teheránban találnék egynéhány kalandos olasz és francia tisztet, akik talán hozzám csatlakoznának. Mindenesetre szerencsésen beüthetne támadásom a főváros ellen, és

* Görgen – a Kaszpi-tengerbe ömlő folyó. Etrek – a Kaszpi-tengerbe ömlő folyó s egyben város a folyó torkolatához közel.

nincs benne semmi lehetetlenség, hogy, ha csak egynéhány napra is, a perzsa trón birtokába jutnék. Hogy ötezer turkomán csak nagy bajjal volna a fegyelem láncában tartható és hogy sikerem, az európai politikára való tekintettel, a legjobb esetben is csak pünkösdi királyság volna – arra gondolni nem akartam. Annyira benne voltam akkor a körülöttem lévő középkorias világ káprázatában és fölhevült képzelődésem oly messzire kalandozott el a múlt idők mezőségein!

Ahol inkognitómnak olyan emberekkel szemben kellett megállnia a tűzpróbát, kik Indiában és Törökországban való járásuk-kelésük közben találkoztak európaiakkal is, természetesen kemény csatákat kellett vívnom és valóban nagy veszedelemben forogtam. Ezekben a körökben nem találkoztam azzal az alázatos tisztelettel és bámulattal, mely az idegen férfit és a szent hadzsit megilleti, hanem inkább a fürkészőbb kérdésekkel nemzetiségemet, utazásom célját illetőleg, s a legügyesebb és legékesebben szóló feleleteim sem voltak képesek leszerelni a gyanakvást és eloszlatni a kételkedést. Ebben a tekintetben felejthetetlen az a kalandom, amelybe khívai utazásom közben az afgánokkal keveredtem. Az 1840-i brit okkupáció idején az angol büntető bíróság elől megszökött kandahárbeli*, ki előbb a Kaszpi-tenger mellett levő afgán telepen tartózkodott és utóbb több éven át Khívában kóborolt, erősen állt a mellett a véleménye mellett, hogy bármennyire otthonos vagyok a nyelvekben és az iszlám dolgaiban, mégis álruhába bújt európai és következésképpen veszedelmes kém vagyok. Kezdetben a lehető legudvariasabb és legelőzékenyebb módon bántam vele, hízelegtem minden tőlem telhető módon a hiúságának, de nem voltam képes lefegyverezni a gonosztevőt, és egy este csak hallottam, ahogy egészen mellettem így szólt a kervánbasinak (a karaván fejének): – Fejemet teszem rá, hogy ez az ember frengi (európai), sőt hogy talán orosz

* Kandahár – város Dél-Afganisztánban.

kém, aki fel fogja írni ólomtollával minden hegyünket és völgyünket, minden patakunkat és forrásunkat, hogy az oroszok majdan vezető nélkül jöhessenek országunkba, és benneteket gyermekeitekkel és nyájatokkal együtt elraboljanak. De Khívában, hála a kán gondviselésének, készen várja a kínpad és az izzó vas tüzén elválik majd, hogy miféle ércből van őkelme. – Az ilyen szeretetreméltó beszédet az arc izmainak minden moccanása nélkül és különösen a lélek leghatalmasabb tükrének, a szemnek minden villanása nélkül megállni, valóban nem kicsiny dolog. Megőriztem hideg egykedvűségemet még a későbbi, ehhez hasonló jelenetek közben is. De egy este, midőn ez az afgán a pusztán való átvonulásunk közben, ópiumpipáját szíva, nyugodtan ott ült előttem éjjeli fekvőhelyén és a szemem a vízipipa fölött izzó parázs fényénél összetalálkozott az ő mámorban úszó pillantásával, nekem a következő pokoli gondolat lopódzott a lelkembe: – Hogyan lenne, ha ennek az embernek, ki vesztemre tör, beledobnám egyik strichninpirulámat a csészéjébe, amelyből éppen most szürcsöli a teáját? Ezen módon megmenekülnék tőle, s elérhetném tudományos célomat. – A gondolat mindenesetre borzasztó volt, Eugene Aramra emlékeztető, Bulwer regényében. Kivettem a pirulát ruhám béléséből, s egy darabig ott tartottam az ujjaim közt, egészen közel a csészéjéhez. Az éjszaka halálos csöndje és ez ember ópiummámora kedvezni látszott ördögi szándékomnak; de midőn szemem, az érzések tusája közben szétnézve, az ég fényes világosságú boltozatára esett, lelkemet hirtelen megragadta a csillagtábor bűbájos ragyogása, a fölkelő hold első sugarai a szememre estek, megálltam, elszégyelltem magam a művelt emberhez nem méltó gondolkodáson, és a végzetes pilulát gyorsan elrejtettem ismét dervisruhám bélésébe.

Az idő és veszedelmes szerepem folytonossága sok tekintetben megkönnyítette mégis feladatomat, és sok mindent elviselhetővé tett számomra a megszokás. Képes voltam puszta gyakorlatból mozdulatlanul ülni, mint a kőszo-

bor és legföljebb ha, mintegy imát morzsolva, csak az ajkam mozgott, míg a megfigyelésemre kiküldött bokharai kémek egészen fesztelenül gyanúsítgatták inkognitómat és vitába elegyedtek nemzetiségem és vallásom talányáról. De én régtől fogva nem tartottam már attól a veszedelemtől, hogy elpirulok vagy elhalványulok, vagy hogy szememmel elárulom belső háborgásomat. Olyannyira beleéltem magam a dervis egyéniségébe, hogy idő múltával merőben önkéntelenül mutatkoztak meg rajtam a dervis szent életével összefüggő kedélyhullámzások. Mikor útitársaim a kő-, vagy a pálcaorákulomhoz folyamodtak, hogy megtudják, mi vége lesz a Khalata-sivatagon veszedelmes utazásunknak, én is épp olyan kíváncsian néztem a földre, vagy a pálcikák helyzetét, mint a babonahit kábultságában élő bennszülöttek. Sőt nekem a jövendőbe látásnak még nagyobb erejét tulajdonították, mint minden többi társunknak, és feszült érdeklődéssel hallgatták magyarázataimat. Midőn megérkeztünk Bokharába, Baháeddin, a közép-ázsiai szent sírjához és elvégeztük mellette a megszokott imádságokat, reggel nyolc órától késő estig kibírtam e szent gyakorlatokat, csakúgy, mint bármelyik útitársam. Éppúgy imádkoztam és kiáltottam föl vadul, zokogtam és őrjöngtem szent megsemmisüléssel, mint bármelyik közülük, és még ma is csodálkozva kérdem magamban, hogy honnan vettem a könnyeknek azt a szünetlen záporát, melyet szemeim ontottak és minden legkisebb megindultság vagy belső meghatottság nélkül, hogyan vehettem részt e komédiában órák hosszáig. Szívesen elismerem, hogy a természet a mímelés jelentékeny művészetével ajándékozott meg – amiért utóbb III. Napóleon is feldicsért velem folytatott beszélgetésében –, mert a tettetést kora ifjúságomtól fogva megtanultam az emberek gyöngéi és ostobaságai miatt, és hogy célomat érjem, kezdettől fogva váltakozva kellett viselnem a zsidó, a keresztény, a szunnita és síita álarcát, noha lelkem mélyében kárhoztattam minden pozitív vallást. Mindamellett azt hiszem, hogy az erőt mindehhez nem ez egyéni tulajdonságaimból, hanem

inkább az önfenntartás ösztönéből és a nem szűnő életveszedelem érzetéből merítettem: ezek segítettek veszedelmes kalandom véghezvitelében. Mindenesetre szörnyű fenevad a halálfélelem; egyre a fogát csattogtatva vigyorog reánk és ha idő múltával meg is szokja az ember, amennyiben érzéketlenné lesz iránta és föl sem veszi, mégiscsak hat reánk szünetlenül, és ha erős idegrendszer támogatja, átsegítheti az embert minden viszontagságon.

Messzire vinne, ha sorra el akarnám itt mondani inkognitómnak azokat a jobbára érdekfeszítő és válságos pillanatait, amelyekről csak töredékek jelentek meg előbbi könyveimben és írásaimban. Hogy útleírásaimban nagyon is röviden és velősen emlékeztem meg élményeimről, azt mindjárt kezdettől fogva szememre lobbantották komoly bírálóim. A tudós Jules Mohl például így ír a *Journal Asiatique*ben (1865. március-áprilisi szám 371. oldal): „M. Vámbéry est un voyageur singulièrement modeste, qui ne raconte de ses aventures, que ce qui est indispensable à son historie, et l'impression que donne son ouvrage est, qu'il ne raconte pas tout ce qui lui arrive."* *Vázlatok Közép-Ázsiából* című könyvemben pótoltam ugyan egyet s mást, de a teljességnek még sok a hiánya. Az önéletrajzi följegyzések kerete is szűk volna hozzá. Öndicsőítésbe és személyem túlbecsülésébe kellene esnem. Ha mégis megemlékeztem több részletről, csak azért tettem, hogy egyes okok és következéseik megjelölésével ellensúlyozzam azt az ámulatot és csodálkozást, amelyet inkognitó-utazásom Európában keltett, s mely még jóakaratú bírálóimat is kételkedővé tette rendkívüli, a vérbeli európai ember szemében szinte érthetetlen élményeimben. De aki elolvasta gyermek- és ifjúkorom történetét, aki tudja, hogy 18 éves koromig csak nagy ritkán laktam jól, szegényes ruhában jártam és küzdöttem a nyomorúság minden nemével, az nem talál csodálnivalót kalandjaimban.

* Vámbéry úr nagyon szerény utazó, aki csak a történetéhez feltétlenül szükséges eseményekről ír, s munkája azt a benyomást kelti, hogy sok mindenről hallgat, ami vele megesett.

Fájdalom, elég korán kénytelen voltam belső meggyőződésem ellenére cselekedni, és a vallási, társadalmi és politikai viszonyok sokszor késztettek reá, hogy gyakoroljam magam az alakoskodásban, mert kitűzött célomat csak így érhettem el. Semmi sem természetesebb, mint az, hogy Közép-Ázsiában is képes voltam fölvenni és szerencsésen végigküzdeni a harcot a szükséggel, a nyomorúsággal és az emberi ész mindennemű megtévelyedésével. Bizonyos, hogy nem volt előttem európai ember, ki megpróbálta volna, hogy a kolduló barát mezét öltse magára, mert Burckhard, Burton és Snouck Hugronje Mekkában, Wolf és Burnes Bokharában és Conolly a turkomán sivatagon a kellő eszközökkel gazdagon ellátott ázsiai úr szerepében vagy hivatalos ruhájukban tették meg utazásukat. Csak kevesen tették ki magukat oly fáradalmaknak, mint én, de kollégáim közül kevesen, sőt talán egy sem járta végig gyermekkorában az életnek olyan szigorú iskoláját, mint én. Ezt tessék figyelembe venni és megszűnik rögtön mindaz a meglepődés és mindaz a csodálkozás, mellyel a nyugaton közép-ázsiai kalandom hírét fogadták s amely még mindig irányt szab e kalandom megítélésében. Sohasem szenvedhettem a tudósok és írók ismeretes szegénységét, mert a hazugság mezébe bújtatott erény utálatot keltő. Most is csak a teljes őszinteség szól belőlem, midőn kijelentem, hogy nem volt semmi rendkívüliség az én közép-ázsiai kalandomban, mert az egész csak hatványozott mértékben való folytatása volt Törökországban és Perzsiában átélt korábbi élményeimnek, ezek meg formájuk és jellemük szerint ama tapasztalásaim és küzdelmeim mellé sorakoznak, melyekben mint zsidó fiúnak, mint koldusdiáknak és mint házitanítónak bőven volt részem. Sokszor kérdezték tőlem: hogyan viselhettem el az örökös félelmet és halálos aggodalmaimat és hogy nem szállott-e meg néha a gondolat, hogy biztos romlásom órája immár bekövetkezett? E kérdésre válaszom ez: Nem! A halálos veszedelem gondolatához éppúgy hozzászokhat az ember, mint minden más érzéshez, és alkalmatlan csakis ak-

kor volt nekem ez a gondolat, midőn a nagyon is váratlanul jelentkező válság nem hagyott rá időt, hogy a menekülés módján gondolkozhassam. Ilyen volt az az eset, midőn közel voltam hozzá, hogy szomjan pusztuljak a Khalata-sivatagon, és a nagyfokú láz kínjában már elájultam. Ilyen volt az is, midőn Szamarkandban*, az emírnél való kihallgatásom előtt, az udvari poroszlók egyike megtapogatta a nyakamat és így szólt a cimborájához: – Éppen ma felejtettem otthon a nagy késemet – ami egyébként lehetett merőben véletlenül tett megjegyzése is. A többi, ha még oly válságos pillanatban is, meg tudtam őrizni egykedvűségemet, sőt lelkem vidámságát is; mert az ifjúkor életkedve ritkán engedi erőre kapni a kétségbeesést, olyan tárházát rejti magában a bizalomnak, melynek kincseit csak a betegség vagy az aggkor képes elfogyasztani.

* Szamarkand – a mohamedán tudományosság központja, a Számánida-dinasztia és Timur Lenk székhelye volt. Számos műemléke van a XIV–XVII. századból, köztük Timur sírja. Ma Üzbegisztánhoz tartozik.

Hatodik fejezet

Visszatérésem Európába

Nem tudom, mi lehetett az oka, hogy legnagyobb testi és szellemi erőfeszítéseim közben, midőn már egészen beleéltem magam a muzulmán kolduló barát szerepébe és talán már eléggé megedzettem volna magam egy nagyobb felfedező utazás végbevitelére is, mégsem fájlaltam túlságosan, midőn Szamarkandban megtudtam kasgari útitársamtól, hogy a mennyei birodalomban kitört politikai zavarok miatt nemigen ajánlatos, sőt szinte lehetetlen is, hogy tovább utazhassam Kínába. A kiábrándulás kellemetlenül érintett, de vigasztalhatatlan nem voltam miatta. Annyira megviseltek a rendkívüli fáradalmak, hogy képzelődésemet nem izgatta már oly nagyon, mint annak előtte, az a szép gondolat, hogy a szárazföldön át Pekingbe menjek és onnan a Kün-Lünön át térjek vissza Indiába. Egy

darabig mindenesetre foglalkoztatta becsvágyamat az a gondolat, hogy Marco Polo nyomdokaiba lépjek és a nagy velencei dicsőségének fényével övezve térjek haza, s hivatkozhassam arra, hogy béna koldus létemre megtettem az újkor legnagyobb szárazföldi utazását. De a fáradt és kimerült testben elbágyad a lélek, megbénul a becsvágy, és e legjobban éltető eszköz hiányában megbénul csakhamar a tetterő is. Midőn a bokharai emírrel való veszedelmes kalandomból szerencsésen megmenekültem és útitársaim átadtak egy Mekkába tartó másik zarándokcsapatnak, lelkemben először éreztem a szerencsés megmenekülés örömét, mely nőttön-nőtt, ahogy a hátam mögött tudtam Szamarkandot és közelebb jutottam Ázsia délnyugati tájaihoz. Megmenekülésről szólok, holott visszatérő utamban, a mindenhol felébredt gyanakvás következtében, a legkevésbé sem lett kisebb a veszedelem, a nyomorúságom pedig a szigorú évszak közeledtével és új útitársaim érezhetően hideg magatartása miatt jelentékenyen megnövekedett. Szenvedéseim poharának csak ekkor értem keserű aljához. Csak most következtek legkeservesebb és legkínosabb pillanatai egész utazásomnak. Mert, hogy minő éhséget, hideget és fáradalmat kellett tűrnöm Szamarkandtól Meshedig, toll azt leírni nem képes, az európai olvasó pedig, olvasva, szinte hihetetlennek tartaná.

A nép, mely az Oxustól Heratig* vivő út környékét lakja, műveltségének fokára nézve úgyszólván középhelyen áll a moszlim-fanatikus bokharióták és a félig, vagy egészen nomád, bizonyos tekintetben még az ősi kezdetlegesség állapotában élő közép-ázsiai nép között. E nép sokat szenved egyrészről a kormány zsarnoki önkénye, másrészről a puszta lakóinak féktelensége és rabló természete miatt. A nyomasztó nagy szegénység és a nyomorúság minden változata kiirtotta e népből az emberiesség és a vallás minden ér-

* Oxustól Heratig – az Amu-Darja folyótól Északnyugat-Afganisztánig, a Her-i Rud folyóig.

zelmét, és ha itt-ott vet is egy-egy obolust (aprópénz) az átvonuló zarándokoknak, nem jámborságból teszi, hanem inkább csak a vendégszeretet ősi szokásából. Semmire sem mehettem itt üveggyöngyeimmel, talizmánjaimmal, áldásaimmal és egyéb szemfényvesztésemmel. Meglátszott ez embereken, hogy szívesen lettek volna jó emberek, de nem lehettek azzá, és helyzetem, teljes pénztelenségemben, szinte a kétségbeesés karjaiba döntött. Pozsonyi koplalásom órái és üres gyomrom szenvedései a Három Dob utcai szegényes lakásban mivé is törpültek szemben azzal a nyomorúsággal és elhagyottsággal, melyet az Oxustól délnek vivő útjaimon éreztem? A részvét egyetlen jóleső mozzanatát, mely amaz időből az emlékezetemben maradt, abban a bánásmódban leltem, amelyben *Rahmet Bi,* a bokharai emír kamarása és utóbb minisztere részesített az Oxus partján levő Kerkiben, mely azóta már az oroszok birtokába esett. Ez a férfi, akiről később még szólni fogok, úgy látszik, átlátott inkognitómon és egy darabig küzdött magával: eláruljon-e, vagy inkább jó szívének sugallatára hallgasson? Hogyan és miért győzött benne ez az utóbbi érzelem, máig sem tudom megfejteni. Mindenesetre az ő megnyugtató felvilágosításai oszlatták el a határ őrzésére hivatott kerkii helytartó gyanúját és tették számomra lehetővé, hogy szabadon folytathattam utamat. Ha nem tévedek, a költészet múzsája tette őt hajlandóvá e jószívűségre, mert Rahmet Bi néhanapján perzsa verseket írogatott, és el volt ragadtatva, midőn látta, hogy költeményei megnyerték tetszésemet.

A harcias, rabló természetű és vadul fanatikus afgánok közt nem leltem párját Rahmet Bihez hasonló embereknek. Ő maga nemcsak hogy szembetűnő barátsággal bánt velem Kerkiben, hol küldetésben volt az erszári turkománok között, hanem további védelmem érdekében ellátott még a következő, Közép-Ázsia perzsa nyelvjárása szerint megírt kísérőlevelével is, melyet furcsasága okáért itt közlök eredetiben és fordításban:

Az eredeti:

„Maalum bude based ki darendei khatt duagui dsenabi aali Hadsi Molla Abdurresid rumi ez berai ziareti buzurgani Bokharai serif ve Szamarkand firdusz manend amede, buzurganra ziaret numude, dsenabi aalira dua kerde baz bevatani khod mirefte est. Ez dsenab Emir ul Muminim ve imam ul Muszlimim nisan mubarek der deszt daste eszt. Baed ki der rah ve reszte bahadsi mezkur kesi mudakhele nenumude her kudam muvafiki hal izaz ve ikram hadsi mezkurra bedsa arend. Nuviste be sehr Szafar 1280 (1863)."

A fordítás:

Szolgáljon tudomására mindenkinek, hogy ez írás előmutatója, a Törökországból való nagyérdemű Hadsi Abdur Resid, azzal a szándékkal jött közénk, hogy a nemes Bokharában és a paradicsomhoz hasonlatos Szamarkandban levő szent sírokhoz zarándokoljon. Minekutána zarándoklását a szentek sírjánál elvégezte és ő fenségének (az emírnek) bemutatta hódolatát, most visszatér hazájába. Minthogy birtokában van egy írásnak (útlevélnek), melyet Ő Felsége, az igazhívők fejedelme és minden moszlimok imámja (a szultán) adott ki számára, illő dolog, hogy az említett hadsit senki utazása és pihenőállomásai közben ne háborgassa és hogy a lehetőséghez képest mindenki tisztelettel és megbecsüléssel viseltessék irányában. Kelt 1280 Szafár havában.

Bokhara földjén eszerint biztonságban voltam, és nem kevésbé a Maimenen át az afgán határig vivő úton is. De túl e határon árgus szemek kísérték folyton lépteimet, és óriási fáradalmak vártak reám.

Heratban való többheti tartózkodásom alatt a puszta földön háltam a kellemetlenül hideg őszi éjszakákon, és a szó legigazibb értelmében koldulással tettem szert sovány táplálékomra a fanatikus síiták, vagy a zsugori afgánok közt, kik kenyér helyett sokszor csak szidalommal tartottak, s mivel abban a gyanúban álltam köztük, hogy frengi vagyok,

oldaldöfésekkel traktáltak, vagy halállal fenyegettek. Most is elfog a borzadály, mikor arra az utálatos táplálékra emlékezem, melyen akkor éltem, s ha eszembe jut, milyen bősz pillantásokkal méregettek ezek az emberek engem, kit az ifjú emír parancsa szerint nem volt szabad megbántaniuk, de kit mégis a lelkük mélyéből gyűlöltek. Ha visszagondolok az India északi részén még manapság is gyakori gházi* támadásokra, melyekben egy-egy fanatikus afgán meggyilkolja a gyanútlan angolt, csak azért, hogy egy káfir (hitetlen) vére árán a paradicsomba juthasson – nem mondhatok mást, mint azt, hogy valóságos csoda volt megmenekülésem. Minden afgán, ki elment a cellám előtt, haragtól izzó pillantásokat vetett reám. Valósággal erényszámba ment volna közöttük, ha valaki agyonlő, de haragjuk azért mégsem fajult soha tettlegességgé.

Ez a rejtett düh leghevesebben Heratból Meshedbe való utazásom közben tört ki ellenem, ahol a kőszívű afgánok meleg bundájukba húzódva, gyönyörűséggel nézték, ahogy

Az utolsó három pénzdarab, melyet Vámbéry, kolduló dervis szerepében, Karsiban kapott

* Gházi (gázi; a hitetlenek legyőzője) – önkéntes csapatok, kik az arab törzseket védték a nomád törzsek betörése ellen, majd a nem mohamedán földek elleni hódító hadjáratokban vettek részt.

éhezve és vacogó foggal, könnyű ruhában, takaró nélkül töltöttem az éjszakákat a fagyasztó hidegségben. Hogy nem pusztultam el e rendkívüli szenvedések és nélkülözések közepette, sőt, hogy éhezve és fázva bár, mindig megőriztem jókedvemet, azt egyes-egyedül annak a boldog örömnek köszönhettem, hogy kalandjaimnak immár vége szakad, mert úgy reméltem, hogy amint a perzsa határra érek, biztonságban leszek minden veszedelemtől.

Olyan erősen és ellenállhatatlanul hatott reám e tudat varázsa, hogy Meshedbe érkeztem után és Khoraszán tartományon át vivő hosszadalmas utazásom közben is napokig valóságos mámorában éltem az örömnek, és minél távolabb éreztem magam az elmúlt veszedelmek rémétől, azaz minél közelebb jutottam Teheránhoz, ahol az első európai kolóniára voltam találandó, annál erősebben vert szívem és képzeletem rózsaszínű egén annál szédítőbb táncra keltek jövőm képének káprázatos alakjai. Hogy e boldog felindultságom megfelelő arányban áll-e véget ért kalandom tényleges eredményeivel, és hogy munkám méltó-e az elismerésre, e kérdés eldöntéséhez eleinte nem volt meg a józan ítéletem. Beértem azzal a gondolattal, hogy én voltam az első európai ember, ki a Kaszpi-tenger déli partjáról a hirkániai sivatagon át Khívába, onnan a Khalata-sivatagon át Bokharába, e városból pedig Heratba jutott. Tudtam, hogy Európa tudományos köreinek ismeretlen a keleti török nyelvnek az az anyaga és ismeretlenek azok a kéziratok, melyeket összegyűjtöttem, s melyek engem a turkológia terén felfedezővé és specialistává fognak avatni; és végezetül nem voltam csekély véleménnyel utazásom módjáról, mert bíztam benne, hogy a közvetlen érintkezés, melyben Belső-Ázsiának mindaddig csak fogyatékosan ismert törzseivel álltam, okvetetlenül nagy értékűvé teszi utazásom néprajzi eredményeit. És valóban, ha céhbeli filológus és hivatásos nyelvbúvár vagyok, nem is kötik le érdeklődésemet olyan nagy mértékben a kereskedelem és az ipar, a politika és a föld- meg a néprajz kérdései, s nem válik belőlem Ázsiának

az a gyakorlati ismerője, ki érdeklődött minden iránt, ami Belső-Ázsiára vonatkozott és fönntartotta benső kapcsolatát a messze földön élő népek sorsának alakulásával. Ha eszembe jutott volna, hogy hiányos készültségem miatt oly végtelenül sokat hanyagoltam és mulasztottam el, hogy például fogalmam sem volt a geológiáról és földrajzi felvételre képtelen voltam (ami egyébként merő lehetetlenség lett volna, mert csak egy kis darab ceruzát vittem magammal a köntösöm bélésébe rejtve), hogy a földleírásnak és a természettudományoknak egyáltalán csak bizonytalan és kétséges szolgálatára lehettem képes, okvetetlenül jelentékenyen kevesebbet mutatott volna örömeim fokmérője. De az efféle gondolatok természetesen elkerültek örömeim végtelenségében, és harmincegy éves földi létem ideje óta először éreztem, hogy az igazi siker aranyos gyümölcse és a nagy munka édes jutalma int felém a messzeségből s ejt könnyen érthető elragadtatásba. Szünetlen ujjongás és örömmámor kísért Meshedből Teheránba vivő hosszú téli utamon, amelyen két hátasló állott rendelkezésemre, mert Husszam esz Szaltana herceg, Meshed kormányzója, bőségesen ellátott az utazás minden kellékével. Üzbég kísérőm, aki Khívából jött velem és hű társam volt minden örömömben és bánatomban, nem kis mértékben volt elcsodálkozva kedvemnek ezen a változásán. Órák hosszáig nem fogytam ki a kedvelt operák dalaiból és áriáiból, melyeket a jó fiú a nyugati iszlámság szent himnuszainak tartott és ennélfogva nem kis mértékben örvendezett rajta, hogy ilyen mély vallásosság vett erőt a nyugati dervisen. Amikor tehát én operadallamokat dúdoltam, ő kíséret gyanánt moszlim dicsérő énekeket és szent himnuszokat zengett különös orrhangján. Nevezetes egy duett volt az; gondolom is, hogy emberi fül addig nemigen hallott még hozzája hasonlót. Effélék voltak az okai annak, hogy tréfálkozva tettem meg a lóháton négy hétig tartó és a legedzettebb utast is megviselő utazást Meshedtől Teheránig, és hogy testben ugyan megfogyva, sőt a felismerhetetlenségig eltorzult arccal, de ritka épség-

ben és emelkedett lélekállapotban vonultam be Perzsia fővárosába.

Ha az a barátságos és szeretetteljes fogadtatás, melyben Dolmage ezredes úr részesített, már Meshedben meggyőzött róla, hogy Ázsiában semmiféle választófal el nem különíti egymástól az európaiakat, és hogy örömben és bánatban közös kapcsolata fűzi össze őket egymással a napnyugati testvériességnek, a perzsa fővárosba való megérkezésem alkalmával még teljesebb meggyőződést szerezhettem a közösségnek erről a kapcsolatáról. A hír, hogy szerencsésen megmenekültem a közép-ázsiai zsarnokok kezétől, egyforma örömérzettel töltötte el az egész európai kolóniát. Öreg és fiatal, gazdag és szegény, előkelő diplomata és szerény kézműves, valahány európai ember csak volt Teheránban, mind látni és ünnepelni akart, és csak kevesen tudtak uralkodni meghatottságukon és nem rejthették el könnyeiket, midőn borzasztóan elváltozva és lefogyva látták viszont azt a jókedvű magyar embert, kit duzzadó egészségben láttak útra kelni. A turkomán sivatagból a török követségnek írt levelem révén már volt tudomásuk arról, hogy szerencsésen megérkeztem e veszedelmes rablófészekbe. De azóta nem hallottak rólam hírt, és nincs mit csodálkozni rajta, hogy a legkalandosabb hírek keltek szárnyra és leltek hitelt a perzsa fővárosban fogságomról, kivégzésemről és szomorú végemről. Közép-ázsiai zarándokok, akik csekélységemet összetévesztették a megérkeztem előtt fogságba vetett olasz selyemkereskedőkkel, még hajmeresztő részleteket is beszéltek a kínzásokról, melyekkel kivégeztek. Némelyek látták, amikor fölakasztottak a lábamnál fogva, mások jelen voltak, midőn a citadella tornyáról a mélységbe dobtak, ismét mások a maguk szemével látták, hogy a bakó fölnégyelt és tagjaimat az ebek martalékául vetette. Minthogy Bokhara a legsötétebb barbárság és kegyetlenség fészkének hírében állott, a teheránbeli európaiak könnyen hitelt adtak ez elbeszéléseknek. De ahogy most nagy viszontagságaim látható jeleivel, ámde ép bőrrel tértem vissza és arcomról le lehetett

olvasni rendkívüli élményeimet, annál melegebbek és őszintébbek voltak a rokonérzés jelei, amelyekkel elhalmoztak. Az emberek szinte versenyre keltek egymással, hogy valami módon kitüntessenek és bizonyságát adják szívességüknek. Az egyes követségek díszebédet adtak tiszteletemre. *Sir Charles Alison*, az angol követ, felszólított, hogy készítsek jelentést utazásaimról* és hivatalos ajánlóleveleket adott lord Palmerstonhoz, lord Strangfordhoz, Sir Justin

* E jelentést, s egy másikat az imént említett olasz selyemkereskedők sorsáról és Wyburd, Conolly és Stoddart gyászos esetéről rövid időn el is készítettem és a követ elé terjesztettem. Csak ez utóbbi áll rendelkezésemre, s így szól magyar fordításban:

Teherán, 1864. jan. 29.

Excellenciád! – Van szerencsém a következőkben Excellenciád elé terjeszteni az említett felvilágosításokat arról a két boldogtalan emberről, kiket a bokharai emír parancsára börtönbe vetettek.

Július közepe tájt érkeztem Bokharába. Megérkezésem után két nappal azt hallottam, hogy két olasz embert, ki Orenburgból jött állítólag nagyobb mennyiségű selyem vásárlása végett, elfogatta az emír első vezére, ki abban az időben a kokandi síkságon volt. Különféle álhírek, melyeket a rosszhiszemű kormány terjesztett, azt újságolták, hogy a frengik magukkal hoztak tizenöt láda gyémántvízzel megnedvesített teát, hogy ezzel a méreggel megöljék a szent város lakosságát (a közép-ázsiai nép babonája ti. méregnek tartja a gyémántporral kevert vizet; fényes a gyémánt – úgymond –, káprázтatja a szemet, de pora a leggyilkolóbb méreg); egy másik azt hírlelte, hogy az éjjelt nappallá és a nappalt éjszakává tették, míg egy harmadik azt beszélte, hogy angol kémek, és hogy az orosz kormány adta azt a tanácsot, hogy fogják el őket.

Rahmet Bi, az említett vezér, írt az emírnek és további felvilágosítást kért. Azt a választ kapta, hogy kobozzák el azt a tizenegyezer tillát (a „tilla" egy fél arany), amelyet magukkal hoztak és ugyanakkor fogják el azt a négy nogai mohamedánt (orosz alattvalókat), akik kísérték őket. Egy ideig még folytak a tárgyalások. Az emír fermánja (rendelet) értelmében pénzüket és minden holmijukat a Redseb karavánszerájból, ahol előbb laktak, az Arkba (az emír palotájába) vitték, hol jobb bánásmódban részesültek. Elhatározták, hogy elhelyezik őket egy balakhanében és naponkint egyszer piláfot, kétszer pedig teát kapnak kenyérrel. Mindezt magától Rahmet Bitől hallottam, kinek állítását megerősítette szolgája, egy perzsa származású ember, ki szolgálatára volt kirendelve.

Sheilhez, Sir H. Rawlinsonhoz és London több más előkelő politikusához és tudósához.

E levelek nagy hasznomra voltak és a legnagyobb befolyást gyakorolták pályám későbbi alakulására. *Giers* úr, Oroszországnak akkor teheráni követe, a későbbi kancellár, felhívott, hogy menjek Pétervárra és egyben kifejezést adott annak a nézetének, hogy a Néva partján kétségtelenül a legjobban értékesíthetem Turkesztánban szerzett tapasztalásaimat. Az orosz követségen egyáltalán a legcsábítóbb képet festették jövőmről; de mikor én kijelentettem, hogy magyarságommal és politikai nézeteimmel összeegyeztethetetlennek tartom azt, hogy szigorúan autokratikus viszonyok közt éljek és működjem, a diplomata urak úgy vélték, hogy még nagyon is naiv és hogy még mindig ábrándozó vagyok minden megpróbáltatásom ellenére.

Teherán bizony fontos elhatározásaimnak lett kiindulópontjává; mert ha akkor hajlok az oroszok rábeszélésére, ki

Az emír viselkedéséből ítélve, úgy gondolom, hogy nem fogják megölni őket, ha csak az orosz cselszövések következtében meg nem változnak az emír tervei. A legkisebb sikert sem remélem a két konstantinápolyi sejk közbenjárásától. Törökország ezeket a lépéseket Európa kedvéért teszi. A Porta igen jól tudja, hogy Turkesztán fejedelmei, éppen úgy, mint a marokkói fejedelmek, csak névleges tiszteletben részesítik a szultán vallási fennhatóságát. És Aali pasa bizonyára emlékszik szegény Oszmán bej, a jüzbasi, sorsára, kit titkos misszióban küldött Resid pasa és akit Naszrullah kán, a mostani fejedelem atyjának utasítására megöltek. Oly dolog ez, melyet nagy titokban tartanak. Törökország nagyon restellné közzétételét. Én Bokharában hallottam.

Excellenciádnak a keleti ügyekben és a rendőri dolgokban való nagy jártassága fölment a további fejtegetések alól. Végzem e sorokat, tiszteletem kifejezése mellett, amellyel vagyok Excellenciád legalázatosabb szolgája

Vámbéry Ármin,
a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Ugyanekkor élek az alkalommal, hogy közöljem Excellenciáddal, hogy nem tudtam felfedezni nyomát, sem egy szót nem hallottam a boldogtalan *Wyburd* kapitányról, akinek ismeretlen sorsára Excellenciád Közép-Ázsiába indulásom előtt figyelmemet felhívni méltóztatott. Igaz, hogy nagyon szigorú inkognitóm határozottan tiltotta, hogy kérdezősködjem valamely frengi vagy keresztény ember sorsáról. Fülem azonban mindig nyitva volt,

tudja, minő állást foglalok el ma Turkesztán kormányzatában? De hát természetesen nem is lehetett róla szó, hogy Északnak forduljak, mert a cár birodalmának minden kincse és minden fénye sem lett volna elég arra, hogy elnyomja bennem azt az idegenkedést, melyet gyermekkoromtól fogva éreztem nemzeti törekvéseink eltiprói s az önkényuralom és a féktelen abszolutizmus e megtestesülése ellen. Annál készségesebben fogadtam el az angolok ajánlásait, mert régtől fogva megszerettem már e népet fenséges irodalmáért és szabadságérzetéért, és mert hozzá Keleten is őket tartottam a Nyugat egyetlen méltó képviselőinek. Így hát egészen természetes, hogy már Teheránban tisztában voltam Európában teendő lépéseimmel és Londont tekintettem nyugatra való utazásom végcéljának.

Majdnem három hónapig pihentem ki Teherán európai társaságában közép-ázsiai vándorutam fáradalmait. Friss emlékezetemből kiegészítettem az útközben titkon, kis papírdarabokra, arab betűvel, de, hogy minden gyanú ellen védve legyek, magyar nyelven, ceruzával írt följegyzései-

hogy híreket halljon hitsorsosaimról. És titokban folytatott nyomozásom közben történt, hogy tudomást szereztem egy boldogtalan emberről, egy órásról, ki több esztendeig élt Bokharában, s kit Naszrullah emír parancsára megöltek. Éppen úgy értesültem egy fiatal angol ember sorsáról, ki vagy huszonnégy éves volt. Bagdadból Heraton át Bokharába jött, onnan Szamarkandon át Kokandba ment, ott pedig (tizenkét évvel ezelőtt) megölték Mehmed kán parancsára, aki abban az időben háborúba keveredett Khinával. Egy kokandi ember, aki ismerte őt elfogatása előtt, elmondotta nekem, hogy a fiatal frengi nagyon csinos külsejű és rendkívül ügyes ember volt, aki Kokandból Kasgárba (a kínai tatár földre) akart menni. Ez a szándéka keltette azt a gyanút, hogy fegyvert akar szállítani a kínai tatárság kormányzójának, és ez lett halálának okozója.

Ami *Conolly* és *Stoddard* sajnálatos halálát illeti, fájdalom, semmiféle jelentősebb adattal nem járulhatok azokhoz, melyeket megboldogult Wolf József dr. terjesztett az angol közönség elé. Ennek a két mártírnak papírjai és más holmija Abdul Szamed kánnak, egy perzsa származású embernek és az elhalt emír szerdar-i-kulljának (főparancsnokának) birtokába kerültek, és e tiszt kivégzése után, mely néhány évvel ezelőtt történt, e relikviákat a szamarkandi defter-khanébe (levéltárba) vitték. Így beszélték nekem, de nem győződtem meg róla.

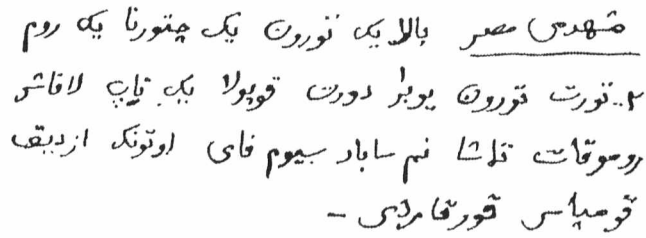

Azaz: *Meshedi Miszr* (állomás a nagy pusztában) balra egy torony, egy csatorna és egy rom – két ledőlt torony, jobbra dörl (négy) kupola – egynapi lakás – Romokat temasa (nézni) nem szabad – szívem fáj – útunk azdik (eltévedtünk) – kompasz megmentett.

Egy lap Vámbérynak a pusztában arab betűvel, de jórészt magyarul írt feljegyzéseiből.

Íratott Karsiban, már visszatérőben Szamarkandból.

met; sőt elkészültem már utazási művem vázlatával is, s elhatároztam, hogy

Angliában adom ki legelőbb e könyvemet. Pompás légvárakat építettem magamnak és valósággal dúskáltam jövőm képének színpompájában, bár halovány fogalmam sem volt a reális alapon nyugvó életpályáról. Egyelőre beértem azzal a tudattal, hogy olyan részeivel és pontjaival ismerkedtem meg Ázsia világának, melyeket európai ember előttem még nem látott. De arról, hogy hol és miképpen fogom értékesíteni e fölfedező utam eredményeit, a siker örömmámorában egyáltalán nem gondolkoztam. Nem is gondolkozhattam volna; először azért, mert nem voltam tisztában a módjával tapasztalataim értékesítésének, másodszor azért, mert még kétségeim voltak a sikerhez nélkülözhetetlen tollfoghatóságomban, és harmadszor azért, mert haboztam, hogy voltaképpen mely nyelven írjak legelőbb.

A lelkemet vívó reménységek zavarából csakis az az egyedül biztos és boldogító érzés vált ki határozottan, hogy szerencsés felfedező utam hírt és dicsőséget szerez nevemnek Európában, és hogy végre lesz életpályám; de arról, hogy milyen természetű lesz ez a pálya, nem volt fogalmam egyáltalán. Nem is igen vetettem rá ügyet, és csak az volt minden törekvésem, hogy minél gyorsabban visszatérhessek Európába és legelőbb otthon, a Magyar Tudományos Akadémiában léphessek föl, azután pedig Európa közönsége elé terjeszthessem jelentésemet vándorlásaimról.

Még Teheránban, friss benyomásaim alatt, megírtam és útnak indítottam jelentésemet az Akadémiának. Az első fogalmazását féltékenyen őrzöm azóta ázsiai utam emlékei közt, s az emlékezésnek szánt e művemben itt közlöm főrészét a maga eredeti formájában:

„Sirazból 1863. január 10-én visszatértem Teheránba. Itt azon kellemetlen hírt vettem, hogy a közép-ázsiai bonyodalmak nemcsak hogy nem csillapodtak, hanem még nagyobb hévvel folyva az előbbi veszélyes közlekedést végképp megszakították. Lelkem csüggedni kezdett, részint a hatalmas akadály miatt, részint azért is, mert a hazámból hozott útiköltség tisztán elfogyott. Ugyanekkor vala, hogy arról tudósítottam, miszerint a tek. Akadémia oly kegyes volt segélyezésemre 43 aranyat küldeni minden további meghagyás nélkül, vajon ez összeget visszajövetelemre vagy tovább utazásomra fordítsam. Ilyképpen teendőimnek saját ura lévén, nekem életkérdéssé vált közép-ázsiai utam, forró kívánsága új tüzet lobbantott föl lelkemben és minden útelzárás, minden baráti lebeszélés dacára mennem kellett, mert menni akartam. Ily lelki tusában mintegy 3 hétig voltam, midőn egyszer egy kínai tatár kokandi és más közép-ázsiai emberekből álló zarándok-koldus (Hadzsi) társaság Mekkából Teheránba érkezett, hogy innét északnak tartva, a Kaszpi-tengeren át hazájukba térjenek. E társaság feje tisztelkedésre és egy kis baj orvoslására a török követségnél jelentkezett és nekem esetleges alkalmat nyújtva azon ötlet-

tel együtt, hátha ezek kíséretében utamat megtenném. Ő Excell. a követ és hivatalnokai tervemet őrültségnek tekintették, attól tartván, nehogy ezen vad kinézésű, rongyokba öltözött tatárok, kiket mentoraimnak fogadtam, még Közép-Ázsia földjére érkeztem előtt útban maguk meggyilkolnak. Igaz, magam is először féltem, de tervem valósítására ennél noha merész, de célszerűbb eszközt nem találva, a nemes jótevőm atyai tanácsát megvetni kénytelen, az utazást hamar és legnagyobb titokban elhatároztam, roppant szerencsének nézve, hogy útitársaim szájából az alig ismert kínai-tatár török szójárást tanulmányozhatom. A török követ az elszántságom láttára legalább a lehetséges biztosítás kedvéért hivatalosan ezen koldusok kezébe adott, és a Koránra őket megesküdtetve, könnytelt szemekkel engemet útra indított. Magából értetődik, hogy üdvösségi szempontból, ruhám, helyzetem és életmodorom a társaiméhoz idomítani akarván, a legnyomorultabb rongydarabokkal testemet födve, mindenféle lepel nélkül a szabadon hálva, oly éltet kellett viselnem, amiről minden legszegényebb eredetem dacára, ezelőtt sohasem álmodtam, mi eleinte visszariasztott, lesz-e elég testi erőm, ezen nélkülözéseket egész utam hosszában, hol majd természeti és éghajlati viszontagságok is hozzájárulandanak, eltűrhetni?...

Ily előkészületek, ily rendszabályokkal 1863. Mart. 28. Teheránból elindultunk és 10 nap alatt Mazendrán hegyein és erdőin át a Kaszpi-tenger partjára értünk. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ezen kis időhatár is elég volta arról meggyőzni, miszerint útitársaim testi-lelki barátaim, kik minden mongol vad arcvonásuk dacára a rongyfedte mocskos kebel alatt nemes szívet rejtenek, kik a koldusi álarcot nem nyomorúságos, hanem a nehéz utak bizonytalansága parancsolta szükségből vették magukra és kik áljellememről mit sem sejtve, mint valódi o*szmánli török dervist*, ha tőlük kitelik, minden veszélyből megmentenek. Lelkem tehát nyugodtabb volt és csak kevés szorongatottsággal a perzsa parttól, mint Hazám és világom legszélsőbb határövétől bú-

csúzva, egy türkmén tengeri rabló sajkáján Közép-Ázsia földjének tartottunk. A Kaszpi-tenger keleti partján legelső állomásom, miután az Asuradannál cirkáló orosz őrhajók nekem halálos szeméből a Magyarok Istene megmentett, a Jomut Türkmen fajnak Gömüstepe nevű tábora volt, hol 20 napig igen szívesen látott vendégképpen, valamint ezen úgy a Göklen fajnak törzseit bebarangolva, Nagy Sándor félig ismert bástyáján kívül más eddig ismeretlen görög régiségeket láttam.*

* Innen írtam második levelemet a teheráni török követséghez, melynek orvosa, *Bimsenstein Mukhlisz dr.*, ekkor írta Eötvös József bárónak (francia nyelven) azt a levelet, mely Eötvös báró szívességéből később birtokomba jutott és magyarul így szól:

TÖRÖKORSZÁG
EGÉSZSÉGÜGYI ORVOSA
PERZSIÁBAN.

Teherán, 1863. aug. 5.

Báró úr! – Vonatkozással Vámbéry úr (Resid efendi), a tizseletreméltó akadémikus és az én barátom utazására, megbízásom van rá, hogy közöljem Önnel a következőket:

Ellentétben azzal amit ő a Magyar Akadémiához címzett legutóbbi jelentésében bejelentett, Vámbéry úr Teheránból f. é. március 24-én egyenesen Khívába utazott el, ahonnan Bokharába és Szamarkandba fog menni. Ez utazást derviskent öltözve s egy csapat bokharai zarándok társaságában teszi, akik Mekkából visszajövet hazájukba térnek vissza.

A teheráni ottomán követség, melyhez tartozni szerencsém van, már két levelet kapott, amelyek egyikét ez a rettenthetetlen utazó Zil-Kadé 20. Gömis-Tépé a Kaszpi-tenger partján keltezett, a másikat a turkomán Jomut sivatagból, Khívától 20 napi járóföldre. E levelekből merítjük, hogy Vámbéry úr e pillanatban Bokharában vagy Szamarkandban lehet, s hogy miután néhány hónapon át ez utóbbi városban tartózkodott, a Heraton és Mesheden átvivő utat követve fog visszatérni Teheránba.

Tartózkodnom kell attól, hogy kifejtsem az okokat, amelyek Vámbéry urat rábírták arra, hogy útitervét megváltoztassa , hogy Bokharába menjen s nem Meshedbe, mint ahogy jelentette; csak arra szorítkozom, hogy megmondjam Önnek, báró úr, hogy az ottomán követség, mely sietett oltalma alá venni az önök tudós utazóját, szükségesnek tartja, óvatosság okából, az ő utazását titokban tartani, s egyébként azt kívánja, hogy ne váljék még is-

Különösen várromok és régi templom vízvezetékét és korgánokat, és miután a nevezetes fajok nyelvéről, szokásáról és költészetéről a *lehetséges* ismereteket megszereztem, egy hadzsitársammal együtt egy tevét olcsón vásároltam, és kis kolduskaravánunkkal a nagy hirkániai pusztának tartottam. Valamint helytelennek látom a tek. Akadémia figyelmét a türkmének közti tartózkodásomról, mi fölötte érdekes volt, továbbra igénybe venni, úgy ezen a földkerekség legbajosabb, legveszélyesebb pusztai útjának részleteitől is megkímélem. Hogy szenvedtem és mennyit az éhség, szomjúság, nap és szél hevétől meztelen koldus minőségemben, azt a Hazám, azt a nyugati világ csak akkor tudja meg, ha az angol kabinet százezreivel rendelkező Conolly Sándor elődöm, ki Bokharában terveért vértanúskodott, emlékiratait kézbe veszik. Nekem a legszélsőbb percekben azon édes vigaszom volt, hogy kedves Hazám napszámosa fényes kockáját oly célért vetettem, mely a világ legneme-

mertté Európában sem, attól tartva, hogy az orosz ügynökök, akik mindenütt politikai misszionáriusokat látnak, elrontják a sikert.

Bízva abban a tudásban és személyes tulajdonságokban, amelyek Vámbéry urat kiválóvá teszik, reméljük, hogy sikerrel végzi majd el veszedelemteljes vállalkozását, amelyet a szomorú emlékezetű Conolly életével fizetett meg. Akkor majd az ő feladata lesz, hogy több részletet közöljön Önnel Teheránból való elutazásáról, amely nincs híján az érdekességnek.

A legmélyebb tisztelettel a báró úr

alázatos szolgája
Dr. Bimsenstein Mukhlisz.

Két levelem, melyekre Bimsenstein dr. hivatkozik, itt közlöm magyar fordításban, megjegyezve, hogy a második fakszimilében is látható e könyv mellékletei közt.

Az első levél Hajdár efendihez, a teheráni ottomán követhez: – „Kegyelmes Uram! az az ember, ki a pusztában írt ez alázatos levelemet átadja, egyike a nemes Bokhara lakóinak. Úgy látszik, vagy egynehány piasztert, vagy egy ajánlólevelet akar. E napokban Khandsan bég előkelő turkomán és az én derék házigazdám körülvezetett a puszta leghíresebb bégjeinek és kánjainak sátraiban és mindenütt rendkívüli tisztelet középpontja voltam. Alázatos szolgád *Resid.*"

sebbike; azon buzdítás, hogy ily játék tisztelete csak milliók közül egyet szerencséltet.

Huszonkét napi utazás után, melyben két társunk és négy teve áldozatul estek, az Oxus folyó egyik messze karja partján levő művelt telekre és öt nap múlva Khíva Kharezm (a régi Khovarasmia) fővárosába értünk. Ennek uralkodója *Szeid Bátor Mehemmed Khan* török útlevelem felmutatása és hadzsitársaim, kik itt nagy tiszteletben részesültek, kimondására szíves vendégeként fogadott és nagyon bámult, hogy 30 aranyból álló ajándékát dervisi következetességből visszautasítva, inkább azon engedelemért könyörögtem, kényem szerint szabadon kóboroghatni. Beleegyezése folytán a Khívától északnyugatra eső Aral-tóra és annak déli partján lakó fajokra egy futó pillanatot vethettem és miután ismét Khívába útitársaim körébe léptem, már ők a bokharai útra való előkészületeket téve az indulásra csak jövetelemet várták vala. A Khan minden lebeszélése dacára, hogy a bokharai emír egy gyanúskodó rossz ember, ki a vendégszeretet szent törvényét annyiszor lábbal tiporta, én inkább a barátim félelemhárító szavaira hallgattam és az Oxuson Khankánál átkelve, a nevezett folyó bal partjáról Bokharának tartottam.

A második levél ugyanahhoz – „Kegyelmes Uram, végtelenül nagy jótevőm! A turkomán pusztától, hol három hétig laktam, ma búcsúztam el, és mielőtt tevére ülnék, kedves kötelességemnek tartom, hogy néhány sort írjak Neked, ki ez idegen és magyar hazámtól távol eső vidéken egyetlen jótevőm és menedékem vagy. Előttem van egy irtózatos puszta, hol húsz nap és húsz éjjel számtalan veszedelem közt vezet át utam a világszerte híres és rengeteg homoktengeren. Különböző kérésekkel alkalmatlankodom. Először is kérlek, hogy ne felejts el engem és eddig mutatott kegyességedből ki ne vess; másodszor tudtodra akarom adni, hogy a turkomán törzsfő, kinek házában laktam, fajának kimagasló egyéne s az ottomán nemzetnek igazi barátja és tisztelője, közbenjárásommal menedéklevelet akar a követségtől kieszközölni, amit neki meg lehet adni, mert megbízható ember. Harmadszor azt kérném, hogy Nazim bejnek és Mukhlisz efendinek add át üdvözletemet. Egészségem egészen tökéletes és ha Allah úgy akarja, Khívából megint írok. Zilkade hó 12-én 1280. (1863. ápr. 20.) *Resid.*"

Július. Az idő tájt Moharrem hó eleje volt. Kis karavánunk a roppant forróságban baljára a nagy homok pusztát ugyan, de jobbra az enyhítő édes vizű Oxust bírta, az élelmiszerünk az árpaliszt mellett rizzsel is megszaporodott, és egyébként lassan-lassan ballagva már azon reményben voltunk, hogy hat nap múlva a híres nagy Bokharába érünk, midőn egy este egy meztelen szökevényre bukkanván, azon rémhírrel lepetünk meg, hogy a tekke türkmén faj egy száguldozó csapatja a kirgizek ellen az Oxus folyó túlsó részéről átkelt és őt lovától, lisztjétől, mindenétől megfosztotta. »Az Istenért, forduljatok meg, monda a szökevény, mert hajnal felé útjukba estek, az ádáz tekke hádzsiságtok v. szentségteket nem tekinti, ő tevéitek és lisztjeiteket elviszi és ti éhen vesztek a pusztában.« Ez halálcsapás volt kis karavánunkra nézve, és félórai tanácskozás után abban egyeztek, hogy az én kompaszomban és az ő csillagismeretükben bízván, az északkeletre lévő kalatai homokságba vetjük magunkat. A homok itt olyan laza, hogy a tevék térdig elsüllyednek, a tekke lovas nem üldözhet bennünket, mert nincs ló a világon, mely egy félórai utat itt megtehetne. Rögtön a terv kiviteléhez léptek és a karavánunk megfordult. A fordulatnál szívem valóban remegni kezdett. Tevém minden gyeplőrántás dacára mindig az Oxusra tekintett, én is csak nehezen búcsúztam annak a Dunánkhoz hasonló habjaitól és a pusztai nap vérpiros hajnalszakadtakor csak vékony ezüst fonalként olykor-olykor tündökölt könnytelt szememben.

Hat napig bujdostunk ezen rettenetes hegyeit és völgyeit órákban változtató homoktengerben, hol az út nyomait csak tevék és emberek csontvázai jelölik, és melyekre bukkanni, amint magától értetődik, karavánunkban mindég nagy szerencsének tartatott. Az ég azonban nemsokára megmentett, és midőn nyolc nap múlva a szörnyű pusztaság végződött, kétórányi távolságból Bokhara város tompa idomtalan tornyai látszottak.

Íme tekintetes Akadémia, ez rövid vázlata azon készületeknek, azon veszélyeknek és fáradságoknak, melyek Bok-

hara, Közép-Ázsia fővárosa, több európai elődöm kínpadja és sírja kapujához vezettek. Igen keserű munka, melyre ilyen jutalom vár! Lelkemnek elegendő oka volt csüggedésre, de a sors úgy intézkedett, hogy az útitársaim, kiknek eleinte gyilkát féltem mindég, itt is őrangyalként oltalmukba vettek, és valahányszor európai arcvonásaim, melyeket elrejteni nem tudtam, melyek annyi tatár arc között feltűntek, egyik vagy másik helyen gyanút költve éltemet veszélyeztették, mindannyiszor kedves útitársaim bátran előálltak erős eskükkel bizonyítandók, hogy én egy valódi és igazi török dervis vagyok, kit ők a Nagy Szultán követe kezéből kaptak és kiért mint kedves vendégükért halni is tudnának. Hogy Mekkából jövő szenteskedő társaim e szavai Bokharában üresen el nem hangzottak, az magától értetődik. Az Emír főtisztje (mert ő maga hadjáraton vala) európai létele-mről egy cseppet kételkedett, de a Szultán pecsétjével ellátott útlevél, ily baráti hűség és török nyelvem szerencsés hajlékonysága minden ellenem való nyilvános föllépését meggátolták. Bokharában három hétig időztem, s miután a látnivalót megszemlélve a város tudományosságáról és könyvtárairól kiérő fogalmat szereztem, a khívai tatárság felé tartó barátaimmal Szamarkandba mentem.

Szamarkand, az emírség harmadrendű városa, miután Bokharából szabadon menekültem, rám nézve már veszélyes nem volt, tíz napig szabadon is mulattam benne az Európában túlbecsült régiségeket tanulmányozva, s már a visszatérésemről gondolkoztam, midőn az Emírnek a kokandi hadjáratból visszajövetele az utolsó s tán legnagyobb veszéllyel fenyegetett. Én a zsarnok elől ugyan megmenekülhettem volna, de ezt káros rendszabálynak tekintettem. Maradtam tehát Timur fővárosában, míg a fejedelem kétszeri kihallgatásán színlelt barátság álarca alatti gonosz tervéről meggyőzött, és anélkül, hogy a zsarnok búcsúját vártam volna, Szamarkandból elosonva nyugatra vissza utamat kezdtem. E perctől fogva szemem a kedves nyugat, új éltem forrása, az édes Hazám felé fordult, de szívem még nem mert

örülni, mert először kedves barátaimtól is, kik innét messze keleti hazájukba siettek, elváltam – ők valódi bajtársaim voltak, akik hűségének életemet köszönöm és örökké szent lesz előttem emlékük. Mert annyi barbárságban egyedül magamra hagyatva, még negyven állomásnyi utat meg kell tennem, hogy a megmenekülésem kikötőjének tartott Perzsia keleti határát elérjem. Igaz, a tatár szójárás és szokások elsajátítása nagy segítségemre voltak, de bezzeg zokon esett a sok gyanúskodó kérdésekre megfelelni, dervis létemről bizonyítást adni, barátaim nélkül, kikre azelőtt mindig hivatkozhattam. Az ég úgy akarta, hogy a nehézségeken is szerencsésen túlmenve, barátaimtól és minden utolsó fillértől megfosztva, a koldusbotomra a szó teljes értelmében támaszkodva, utamat folytathassam. Szamarkandtól a pusztán Kerkinek tartottam, mely várnál az Oxuson átkeltem és a herati karavánnal Andkhaj Memenén és Bala Murgábon át Heratba utaztam, honnét sok szenvedés után Meshedbe érkezve, méltóságos báró Eötvös József úr és én kegyelmes uramnak újjászületésem hírét tartalmazó levelemet címeztem."

A kedvező időjárás beálltával odahagytam a perzsa fővárost, azzal a szándékkal, hogy ugyanazon az úton, amelyen odajöttem, tudniillik Tebrizen és Erzerumon át Trebizondba* megyek. Amilyen félelemmel, aggodalommal és bizonytalansággal volt teli odautazásom, épp olyan gyönyörűségessé s a legfényesebb reménységekkel teljessé alakult visszatérésem a Fekete-tenger partjaira. Gyors napi járatokban röpültem át az egyes állomásokon. Az utazásban megedzett testemnek valóságos gyermekjáték volt a régebben fáradalmas út, kellemes sétalovaglás csupán, mely valóságos diadalmenetté alakult a meleg fogadtatás következtében, amelyben európai barátaim Tebrizben részesítettek. Forró ölelések, vendégségek, ünneplés és csodálat követte egy-

* Tulajdonképpen Perzsiából (Tebriz) Törökországba (Erzerum, Trebizond).

mást bátor vállalkozásom sikere miatt; svájciak, franciák, németek, angolok és olaszok, mindenki büszke volt reá, hogy egy béna lábú európai ember megállta helyét az emberrabló turkománok közt és a vadul fanatikus Közép-Ázsiában, s az óvilág ez eddig elzárt részét közelebb hozta felfedezései által a Nyugat világához. Azon a fent közölt jelentésen kívül, amelyet utazásomról Teheránból a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének küldöttem, a diplomáciai képviselők részéről is mentek hivatalos jelentések az illető kormányokhoz, azonkívül pedig számos tudósítás az európai sajtó orgánumaihoz. Sikerült vállalkozásom híre eszerint megelőzte jöttömet, s midőn Konstantinápolyba érkezve, bemutatkoztam Prokesch-Osten grófnak, az osztrák internunciusnak és Aali pasa nagyvezérnek, úgy láttam, hogy már teljesen tájékozva vannak utazásomról, és a meleg fogadtatás, melyben részesítettek, kétségtelen jelét adta az élénk érdeklődésnek, melyet Közép-Ázsia addig lezárt tájai iránt éreztek. Konstantinápolyban várt már végtelen örömömre Eötvös József báró itt következő levele is:

Pest, 20/4 1864.

„*Tisztelt barátom!* – Ide mellékelve küldöm a gőzhajózási jegyet, melyet a gőzhajózási társulat Kegyed számára kiadott. Nem szükség mondanom, mennyi örömmel értesültem szerencsés megérkezéséről Teheránba s mennyi érdekkel várjuk valamennyien visszajöttét. Valamint az erély, melyet Ön utazásánál kifejtett, úgy fáradalmainak tudományos eredményei, melyeket leveleiben ígér, csak igazolni fogják véleményemet, melyben Ön iránt mindig voltam. Fogadja addig is, míg azt személyesen tehetem, való tiszteletem s rokonszenvem kifejezését, mellyel vagyok őszinte barátja

Eötvös."

Csak néhány óra hosszáig időztem Konstantinápolyban, amelyet az igazi európaiság képviselőjének, sőt a nyugati műveltség netovábbjának színében láttam, ekkor azután

egy Lloyd-gőzösön Küsztendse és Csernavoda irányában, majd a Dunán, Pestre utaztam, hová 1864 május havának első felében szerencsésen meg is érkeztem.

Meg se próbálkozom leírni azt a benyomást, melyet édes hazám viszontlátása keltett lelkemben. Gyönge is volna hozzá a toll, hogy tolmácsa lehessen annak a meghatottságnak, mellyel amaz ország földjére léptem, melynek őstörténete elsősorban ösztönzött veszedelmes vándorutamra s amelynek nemzeti kezdetei, mint említettem, már ifjúkoromban életre keltették bennem azt az érdeklődést, melynek kielégítése végett mondhatatlan veszedelmekkel és nélkülözésekkel járó utazásomra vállalkoztam. E viszontagságoknak most szerencsésen a végére jutottam. Midőn a Lánc-híd mellett a pesti kikötő partjára léptem és tatárommal, khívai utazásom ez élő tanújával, a közeli Európa-szállóba siettem, azt hittem, nem bírok örömömmel. Nem is gondoltam reá, hogy amilyen egyedül és elhagyottan keltem utamra évekkel ezelőtt, épp olyan magamban és észrevétlenül térek most haza is. Évek múlva, midőn jelen voltam azon a fogadtatáson, melyben Livingstone, Speke és Grant, Palgrave, Burton és különösen Stanley részesült Londonban: azon a fogadtatáson, melyben részt vett egy egész nemzet; melynek rendkívüli eseményére hetekkel, sőt hónapokkal előre hívta fel a figyelmet a sajtó, és különvonatok mentek elébe a nemzeti hősként ünnepelt utazónak; midőn láttam, hogy milyen fényes megbecsüléssel fogadták még Bécsben is – hol az utazókat éppen nem szokták a nap hősének tekinteni – Payert és Weyprechtet: lelkemnek annál fájóbban esett egészen figyelmen kívül hagyott megérkezésem szomorú pillanata és honfitársaim bántó közömbössége. Senki sem keresett fel, senki sem vett rólam tudomást, egyetlen hűséges jóakarómon, Eötvös József bárón kívül. Midőn megérkeztem, nyomban hírt küldöttem hozzá magamról és megkaptam azonnal sietve írt válaszát.

„E percben veszem sorait, örömmel értesültem megérkezéséről s még inkább fogok örülni, ha mentül elébb találkozunk, ha tehát foglalatosságai engedik, jöjjön hozzám holnap reggel, ha lehet fél tíz óra előtt – fél nyolckor már találhat – mert később embereket várok s szeretném, ha legalább egy fél óráig háborgatás nélkül szólhatnánk egymással.

Őszinte tisztelettel, lekötelezettje

Eötvös."

Úgy látszott, hogy az Akadémia körében, amelynek pedig kiküldöttje voltam, minél kevesebb érdeklődést keltett szerencsés végű vállalkozásom, mert midőn a legközelebbi hétfői ülésen az Akadémia termébe léptem, csak Szalay László, az Akadémia fennkölt szellemű és nagy műveltségű titkára és Eötvös báró, az én nagylelkű pártfogóm fogadtak meleg öleléssel, ezzel adva jelét szerencsés menekülésemen érzett belső örömüknek, és egyébként is vigasztalni igyekeztek a részvétlenség miatt, mely mindenütt nyomon kísért. Magyarország az osztrák önkényuralom szomorú korszakát élte akkor. A nemzet az abszolutizmus bilincseiben nyögött, közéletnek és társadalmi szellemnek nem volt nyoma sehol, minden reménykedés, várakozás és epedés csak a nemzeti kormányzat visszaszerzését és az Ausztriával való kibékülést áhította; és habár Ázsia a magyar őstörténet szempontjából nem is volt minden érdekesség nélkül való, nagyon csekély, vagy semminemű mélyebb hatást nem kelthettek az akkori Magyarországon a föld- és néprajzi kutatások és az óvilág addig merőben ismeretlen részeinek feltárulása. Akinek kenyérre van szüksége, nem keresi az ínycsiklandozó édességeket, s a politikai léte és jövője miatt aggódó nemzettől rossz néven ki vehetné, ha minden gondolata és minden törekvése elsősorban alkotmányos jogainak visszaszerzése és nemzeti önállósága felé fordul, és ha a művelődés és a felvilágosodottság terén az általános tudományosság alapvető elemeire, nem pedig a messze világré-

szek föld- és néprajzi fölfedezéseire veti figyelmét? Magyarország kultúrélete Közép-Ázsiából való visszatérésem idejében munkásságának és alkotásának kezdőfokán állott, és az Akadémiának, az önkényuralom árgus szemeitől leginkább megkímélt nemzeti intézménynek, inkább politikai és nemzeti, mint objektív, közhasznú és tudományos színezete volt. A társadalom is, mely alkotmányos jogainak helyreállítására vágyakozott, természetesen sokkal kevésbé érdeklődött az Oxus tájai és e tájak népe iránt, mint a tudományban haladottabb Nyugat szerencsésebb nemzetei. Hiszen Németországban, a szigorúan tudományos élet hazájában is sokkal csekélyebb érdeklődést keltett utazásom, mint Angliában és Oroszországban, hol a kormányok figyelmét részint politikai, részint gazdasági érdekek fordították e tájakra és nélkülözhetetlenné tették ez addig hozzáférhetetlen országok behatóbb ismeretét.

Mint említettem, az igazságosság és a méltányosság álláspontjáról nézve és tekintetbe véve a politika napi kérdéseinek mindent lefoglaló érdekét, talán kevés, vagy semmi okom sem lett volna reá, hogy panasszal említsem az utazásommal szemben tanúsított hidegséget, vagy hogy közömbösséget, avagy érdemeimnek szándékos el nem ismerését lássam benne. De a heves lelki tusák olyan pillanataiban és hatása alatt állva megduzzadt önérzetemnek, melyet a Perzsiában és Törökországban élő európai kolóniák részéről visszatérő utamban tapasztalt megbecsülés növelt nagyra, nem csoda, hogy a szenvedély felkorbácsolt hullámai csakhamar elhallgattatták bennem a nyugodt ítéletet, és lelkem erős lehangoltság rabságába esett. Pesti tartózkodásom első napjai is keserves csalódást szereztek már nekem. Azt gondoltam magamban: – Ez hát a jutalma mérhetetlen fáradalmaimnak és szenvedéseimnek, és ilyen hálát érdemeltem a nemzettől, melyért, hogy felderítsem eredetét, kockára tettem életemet; és ez legyen az elismerés az Akadémia részéről, melynek, úgy reméltem, hasznára leszek tudományos utazásom eredményeivel? – Megsértett hiúságom hatása

alatt állva, kínosan esett ilyetén fölébredésem az álomból, melyben hazautazásom egész folyamán ringatóztam. Reményeimnek ez a semmivé válása – holott e remények éltettek és öntöttek belém bátorságot a legnagyobb nélkülözések és halálos veszedelmek közepette – legborzasztóbb perce volt életemnek. Órák hosszáig tépődtem Európa-szállóbeli magányos szobámban e fájó csalódásomon; nem hittem és nem hihettem valóságában, s a megbántott lelkemen ejtett seb annyival fájdalmasabb volt, mert íme, győzedelmeskedve életharcom egyik legnehezebb fordulatán, ott voltam megint, ahol annak előtte voltam, azaz nem tudtam még mindig, hogy mihez fogjak és mit tegyek jövőm megállapítása érdekében.

Némelyek azt ajánlották, hogy lépjek újra félben maradt konstantinápolyi hivatalnokpályámra, mások viszont úgy vélték, hogy a pesti egyetem keleti tanszékére kellene pályáznom, amit annál inkább meg kellene tennem, mert a keleti nyelveknek azelőtt is volt már tanítója egyetemünkön, elhunyt mesterem, Repiczky János személyében. Az elsőnek említett terv megvalósítására nem volt sok kedvem, mert a Kelet a kiállott viszontagságok után nem vonzott többé, és látva az ázsiai világ állandó hanyatlását, annál nagyobb szenvedéllyel csüngtem a Nyugat hatalmasan pezsgő, tetterős életnyilvánulásain. A tanári állásra már nagyobb volt a hajlandóságom, mert mindenekelőtt nyugalomra vágyakoztam és mert reméltem, hogy általa megszerzem magamnak azt a nyugalmat, melyre szükségem lesz, hogy feldolgozhassam utazásom nyelvi és néprajzi eredményeit. De fájdalom, sok nehézség állta útját, hogy a keleti nyelvek egyetemi tanszékét elnyerhessem, mert Magyarországot akkor még Bécsből kormányozták, és nemigen remélhettem, hogy jó barátokat és pártfogókat leljek a közigazgatásnak ebben a középpontjában én, ki Keleten létem alatt bizalmas összeköttetésben álltam a magyar emigrációval s kit ennek következtében soha semmi sem húzott Ausztriához. Én hát e két tervnek egyikétől sem voltam valami nagyon elragad-

tatva, s mert Teheránban lakó angol barátaim azt tanácsolták volt, hogy Londonban adjam ki utazási művemet s evégből fölös módon elláttak a brit világváros különböző állásban és rangban levő férfiaihoz szóló ajánlólevelekkel, könnyen szántam rá magam, hogy kimegyek Angliába és az ázsiai utazások leghivatottabb fóruma, a londoni földrajzi társaság előtt lépek fel utazásom eredményeivel. Úgy lehet, az is hozzájárult ez elhatározásomhoz, hogy négyheti pihenésem után újra felébredt bennem az utazás kedve, és hogy akkori helyzetem reménytelenségében új életre kelt vágyam a kalandos élet változandóságaira. Röviden szólva, elhatároztam, hogy minél előbb kezembe ragadom ismét a vándorbotot, s a keleti élmények mezejéről belevetem magam a Nyugat életküzdelmének kellő közepébe. Igen ám, de könnyebb azt kimondani, mint megtenni, mert míg a keleti utazáshoz elég a nyelvek és a szokások ismerete, a pénz meg néha inkább veszedelmére, mint hasznára válik az embernek, nyugaton a dolog ép ellenkezőleg áll. Mivel pedig üres zsebbel érkeztem Pestre, nagy fejtörésembe került és csalódásomat még keserűbbé tette a kérdés, hogy honnan kerítsem elő a londoni utazás költségét. Hiába fordultam egy kis kölcsönért azokhoz, kiket barátaimnak hittem; hiába ígértem, hogy négyszeresét adom vissza a kért összegnek, hiába utaltam reá, hogy a művelt Nyugaton való fellépésem hasznára lesz a nemzetnek – süket füleknek beszéltem, és a hidegség, mellyel kalandjaim szóbeli elbeszélését fogadták, némelyekben, sajnos, kétségeket is támasztott ellenemben. A tudatlanság a gyanúsítás szülőanyja, és mert sokan délibábosnak és túlzottnak vélték élményeimet, senki sem merte a pénzét reám bízni s elhagyottabban és tehetetlenebbül álltam hazámban, mint Közép-Ázsia vad pusztaságain.

Hála nemes jóakaróm, Eötvös József báró fáradozásainak, végre rá lehetett bírni Dessewffy Emil grófot, az Akadémia elnökét, hogy adott néhány száz forintnyi előleget a tudós társaság könyvtári alapjából. Kétségtelenül segítség

volt ez végső szükségemben, csak ne történt volna meg az, hogy a gyámolító kéz, mely felém nyúlt, koromsötét nyomokat hagyott, melyek örök időre elcsúfították a jótett emlékét. Tudniillik megkaptam ugyan a pénzt, de csak azzal a feltétellel, hogy biztosítékul leteszem az elnöknél keleti kéziratairnat, utazásom e legértékesebb zsákmányait. És bármilyen dicséretes volt is e gondosság és kötelességtudás az Akadémia vagyonát féltő buzgó és nemes elnök részéről, reám nézve mélyen sértő és bántó volt ez az eset. Midőn kéziratairnmal telt iszákomat a gróf lakására vittem, ellenállhatatlanul erőt vettek rajtam e gondolatok: – Tehát nem hisznek bennem. Csavargónak néznek, kinél, mert nincs benne becsületérzés, veszélyben az Akadémia pénze, talán vissza sem fizeti soha. Éntőlem, ki úgy küzdöttem és szenvedtem az Akadémia céljaiért, mint előttem kevesen, ki búvárlataim eredményével ki akarom vinni az irodalom világpiacára nemzetem szellemi törekvéseit, és az európai közös kultúrtörekvések munkatársa gyanánt akarom bemutatni az e tekintetben még kevéssé ismert Magyarországot – tőlem, a fanatikus rajongótól és ábrándozótól, zálogot kérnek most egynéhány nyomorult forint miatt! – Ez nagyon is erős volt, nagyon is mélyen megbántott és ez ejtette az első mély sebet tüzesen hazafias szívemen.

Könnyű hát elképzelni, hogy milyen lélekállapotban hagytam el azt a várost, melybe éveken át oly mélyen vágyakoztam; s ha nem mosolyog reám a Londonban várható elismerés reménysugara, még borzasztóbb lett volna csalódásom. Az kérdezem már most a szíves olvasótól: hogyan ne jutottam volna ily körülmények közt arra a gondolatra, hogy mindezt a megalázást és gyanúsítást, mindezt a borzasztó félreismerést és a fáradalmas munkának mindezt a szántszándékos semmibevevését nem tulajdoníthatom másnak, mint egyes-egyedül homályos eredetemnek és zsidó származásom baljóslatú csillagának? Lehet, hogy tévedésből fakad a föltevés, melyből kiindultam, mert azt hiszem, hogy igazi magyar és keresztény származású kutató sem tarthatott

volna számot kedvezőbb fogadtatásra Magyarország akkori szellemi elernyedtségében. De a kínos gyanú mégiscsak belevette magát lelkembe, és nehéz volt onnan kiirtani.

A zálogra kapott szerény pénzecskével tehát mihamarább útra keltem, és Pestről Londonba vivő utamon, szerencsére, számos bizonyítékát nyertem a jövő kedvezőbb kialakulásának. Már Bécsben észrevettem az újságok reám vonatkozó közleményeiből, hogy utazásom jelentékeny érdeklődést keltett, mert míg otthon akadtak, éspedig éppen az akadémiai körökben, irigy és szűkkeblű emberek, kik a megérkezésemet követő napon gúnyos közléseket tettek rólam a napi lapokban, és a többi közt például szememre vetették azt, hogy a fejemen fönntartott fezzel léptem az Akadémia termébe – holott a nehéz turbánhoz szokott fejemet csak fokról fokra szoktathattam újra a könnyebb fejviselethez –, a külföldi újságokban lelkes dicséretemet olvastam, sőt elvétve fölöttébb meleg részvétet is láttam sorsom iránt. Ahogy közelebb és közelebb jutottam a Nyugathoz, mind gyakoribbá váltak e bizonyítékok. Kölnben már meginterjúvoltatott a *Kölnische Zeitung*, s mikor Doverben vonatra szálltam és a kupéban szót ejtettem londoni utazásom céljairól angol útitársamnak, a véletlen mindjárt egy olyan ismeretségbe kevert, mely mai napig is talányszerű előttem. A kocsiban ülő közvetlen szomszédom, egy *Smith* nevű úr, ezt a nevet olvastam a névjegyén, olyannyira pártolásába fogadott, hogy amikor megérkeztem az óriási világvárosba, maga szállásolt el a Hotel-Victoriában, pompás szobát nyittatott számomra, este és másnap megvendégelt fejedelmi vendégszeretettel, magánlakást bérelt számomra és, mint utóbb megtudtam, még az első hónapra eső bért is kifizette helyettem. Mikor új szállásomon elhelyezkedtem, a derék férfiú eltávozott, de hogy ki lehetett ez a Smith úr, annak mai napig sem juthattam nyomára. Soha az életben többé nem mutatkozott előttem, és csak föltevés alapján gyanítom, hogy a napilapokból értesülve jöttömről, e nemes emberbarát bizonyos sejtelmével bírt a reám váró szerepnek és

amennyire tőle tellett, ő akarta megtenni nekem az első baráti szolgálatot. Bizony baráti szolgálat volt is az, mert máig sem tudnám megmondani, hogy szerény módommal mihez is foghattam volna az angol Bábelben, és hogy, teljesen ismeretlenül, miképpen is lelhettem volna helyem a Nyugat világában.

Mikor már némiképpen otthonossá váltam a brit metropolis nyugati részén, kézhez adtam ajánlóleveleimet. *Sir Roderick Murchison,* a királyi földrajzi társaság elnöke; *Sir Henry Rawlinson,* a közép-ázsiai kérdések legnagyobb tekintélye; *Sir Henry A. Layard,* a külügyminisztérium másodállamtitkára; *Sir Justin Sheil,* a volt teheráni követ és last but not least *Lord Strangford,* a moszlim Kelet nagy ismerője, a legmelegebb módon fogadtak valamennyien, kérdéseket tettek hozzám utazásom részleteiről és a közép-ázsiai állapotokról. Örülve a hozzám intézett szakszerű kérdéseken, nem kis mértékben csodálkoztam rajta, hogy az angol szertartásosság jéghidegsége helyett mindenhol élénk részvételt és képmutatás nélkül való őszinte rokonérzést leltem. Nyomban tisztán állt előttem, hogy itt elememre találtam, és hogy megleltem úti tapasztalataim értékesítésének egyetlen és legjobb piacát. De hogyan is lehetett volna másképp? Angolország, a föld egész kerekségén elszórt gyarmataival, világraszóló kereskedelmével és a föld legelrejtettebb zugában történő események iránt érzett élénk érdeklődésével a nagy világeszmék egyetlen országa e földön és az is marad minden időkben. A föld- és néprajzi tudomány művelése itt szoros kapcsolatban áll a nép gazdasági, politikai és nemzeti vonatkozásaival, és mert a széles és nagyszerű látókör mellett minden kicsinyes nemzeti féltékenykedést legyőzött a gyakorlati haszonra való törekvés, csak természetes, hogy nagyon kevés ügyet vetnek itt a felfedező utas eredetére és hovátartozandóságára, s annak a franciának, németnek vagy magyarnak, ki a föld- és a néprajzot gazdagította, szívesen elfelejtik a „foreigner" (idegen) Angliában egyébként nemigen kedvelt minőségét. Ezt a megfigyelést Angliában

való tartózkodásomnak már első napjaiban megtehettem, és később természetesen annál meglepőbb és reám nézve annál jólesőbb módon érvényesült az angol népjellemnek ez a kitűnő vonása. Nem szólva egy csekély és inkább tréfás, mint komoly epizódról, a legkisebb zavaró hang kellemetlenségét sem éreztem a részemül jutott fogadtatásban. Minthogy arcomnak erősen barna színe és még inkább a perzsa és a török nyelvben való tőrőlmetszett, minden idegenszerűség nélkül való társalgásom sokakban kétséget támasztott európai, vagyis magyar származásomban, a Kelet némely ismerői kezdetben álruhába bújt ázsiainak tartottak és egy ideig tartózkodón viselkedtek velem szemben; de midőn Kmetty tábornok, az idő tájt Londonban lakó honfitársam, ki ismert Konstantinápolyból, kellő megnyugtatással szolgált a kételkedőknek, annál nagyobbra nőtt csodálkozásuk, és két héttel a Temze partjára való érkezésem után egész seregét számláltam már barátaimnak és ismerőseimnek, kik szóban és írásban terjesztették híremet, sőt az egykori dervist váratlanul hírneves és divatos emberévé tették a londoni társaságnak.

Ez az epizód nincs minden mulatságos elemek nélkül, és bizonyságul szolgál arra, hogy a született nyelvbeli, vagy igazabban: beszélő tálentum megtévesztheti az idegen országok és emberek legalaposabb ismerőit is. Ázsiában töröknek, perzsának és közép-ázsiainak tartottak, és csak nagy ritkán gyanúsítottak európai származásommal. Itthon Európában meg azt hitték, hogy titkos perzsát vagy oszmánlit fedeznek föl bennem!

Első föllépésem sikerét természetesen az az előadásom tetőzte be, amelyet a legválogatottabb körökből álló nagy közönség előtt a Royal Geographical Society égisze alatt a Burlington House-ban tartottam. Itt mondottam első angol beszédemet; mindenesetre erősen felötlő idegenszerű kiejtéssel, ahogy másnap a *Times* írta, de folyékonyan beszéltem egy óra hosszáig és tökéletesen megértettek. Ez estétől datálódik a nagyközönség által elfogadott „Explorer" (felfedező utazó) címem, és e minőségem következtében lénye-

ges változás történt anyagi viszonyaimban is, mert ahelyett, hogy magamnak kellett volna kiadót keresnem, a kiadók most már valósággal elhalmoztak mindenféle ajánlataikkal. A könyvkiadás dolgaiban való teljes járatlanságomban rászorultam a baráti tanácsra, és lord Strangford volt is oly szíves, hogy támogatott e fontos kérdésben, amennyiben elkísért *John Murray*-hoz, kit joggal mondottak a kiadók fejedelmének, és rövid beszélgetés után rendbe hozta közöttünk az egész ügyletet. A szerződés egyszerű levélből állott, amellyel tudtomra adták, hogy a nyomtatás költségének levonása után maradó tiszta haszon fele része engem illet, ki fenntarthatom magamnak a jogot, hogy az első kiadás elkelte után új megállapodásra léphessek. Mindenesetre egyike volt ez a lehető legrosszabb föltételeknek, de nekem, úgy vélte a nemes lord Strangford, nem az összeg kisebb vagy nagyobb volta a fődolog, hanem a társaságba való bevezetésem és a társadalmi helyzet; és mert Murray, ő lévén a „Prince of the Publishers", csak a fashionable (előkelő) világ szellemi termékeit szokta közreadni, másnemű hasznát fogom látni a vele való összeköttetésnek, tudniillik ez összeköttetés jó beajánlás lesz számomra az előkelő társaságba. Angliában, a szigorú formák és külsőségek hazájában, nagyon helyes is volt ez a felfogás. Az Albemarle Streeten levő kiadóboltot, mert Murray-nak ott volt a könyvkereskedése, mellyel akkoriban a királynő is összeköttetésben állott elhunyt férjének emlékiratai miatt, lord Derby pedig a Homérosz-fordítása révén, tényleg a legfőbb irodalmi fórumnak tekintették, mely egyben tökéletes gentlemanné is avatta a szerzőt, bár mindenesetre anélkül, hogy az anyagiakkal is kellőképpen fölszerelte volna hozzá. Midőn megkötöttük az üzletet és Murray így szólt hozzám: – „You can draw upon me" – vagyis váltót forgathat üzletházamra, ha pénzre lesz szüksége – nekem úgy tetszett, hogy koldusból gazdag emberré váltam egy csapásra. Nyomban igénybe is vettem az ajánlatot ötven font sterling erejéig, melyet később követtek más összegek is, és pénzügyi helyzetemnek ez a hirte-

len átalakulása alighanem a fejembe száll, ha barátaim még jókor figyelmessé nem tesznek reá, hogy csalóka reményekben ringatódzom, és értésemre nem adják, hogy a kiadó ajánlata nem egyéb puszta udvariasságnál, amelynek megvannak a maga határai s hogy csak az első elszámolás után lehetek majd tisztában tartozásom és követelésem mérlegével.

De örömem mámorában nem sokat bajlódtam akkor e fontos kérdéssel. Akit felkaptak már egyszer a londoni High-life (felső tízezer) dagadó hullámai, ki részt vett a Dinnereknek (estebéd) és Lunch-oknak (villásreggeli) vég nélkül való lakmározásain, a Home-Partykon (házi vendégség), bálokon és az efféléken, melyekbe az úgynevezett „Season"-ban (idény) okvetlenül belevonják a társaság „arszlán"-ját (gavallér, dandy), könnyen megértheti, hogy milyen kevés érkezése marad ilyenkor az embernek, és hogy a milliomosokkal való örökös együttlétben milyen könnyen esik az ember abba a hiedelembe, hogy a kiapadhatatlan jólét forrásánál van ő maga is. Napról napra elárasztott a posta a Lunch- vagy Dinner-partykra, a futtatásokra, a vadászkirándulásokra, a pompás Country-house-okban való vendégségre és minden elképzelhető szórakozásra és mulatságokra szóló meghívók tömegével. Tizedrészét is alig ismertem azoknak, kik felajánlották vendégszeretetüket. Jó barát és régi ismerős gyanánt fogadtak mindenütt, és valósággal elhalmoztak minden nemével a kitüntetésnek. Az egyik kidicsért a másik előtt és a „Fashion" (divat) drákói törvénye kötelességévé tette mindenkinek, hogy ünnepelje az idegent, ki Angliában teszi közzé legelőbb és Anglia javára akarja kamatoztatni veszedelmes utazásának eredményeit, és a maga részéről is éreztesse vele a nemzet háláját. Nem kételkedem benne, hogy e mozgalom indítékaim előkelő része volt a Heroworshiping (hősök tisztelete) angol divatjának, de talán a „Snobbism"-nak, vagyis a nagyok, a gazdagok, az előkelők és a műveltek majmolásának is, mert sokaknak igen halovány fogalmaik voltak a messze Közép-

Ázsiáról. De én nem fogadhattam közömbösen a szellemi törekvésért és küzdésért való elismerés emez önkéntelen megnyilatkozását, és csodálkoznom kellett rajta még olyan esetekben is, midőn szemet szúrt a gyakorlati hasznot néző spekuláció, mely a háttérben állt. Midőn láttam, hogy milyen tisztelet köszönti az Afrikából akkor másodízben hazatérő *Livingstone*-t, hogy mint kelnek versenyre egymással a névtelen mecénások abban, hogy jelentékeny összegeket bocsássanak rendelkezésére és mennyi elnézéssel tűrték furcsa bogarait és szeszélyeit; midőn láttam, hogy milyen szerepet vitt a társaságban egy *Burton*, egy *Speke*, egy *Grant*, egy *Du Chaillu* és egy *Kirk*, és ennek következtében arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezeket az ünnepelt „Traveller"-eket (utazók) nem tudományukért, hanem férfias jellemükért, személyes bátorságukért és vállalkozó szellemükért csodálják, tüntetik ki és jutalmazzák, azonnal tisztába jöttem a brit nép kiválóan gyakorlatias irányával és megoldva állt előttem a talány, hogy a kis Albion hogyan tett szert hatalmára és nagyságára, gazdagságára és a föld kerekségét átölelő birtokaira. Igen, a „Traveller" sokkal nagyobb tekintélyben áll az angolok előtt, mint a legnagyobb tudós és művész a szárazföldön. Messze országokat és világrészeket látott és tudja, hogy honnan lehet beszerezni a legolcsóbb nyersterményeket és hol lehet a legelőnyösebben elhelyezni a honi sziget ipari termékeit. Utat nyit a hittérítőnek és a kereskedőnek és a nyomukban járó szenvedelmes vadásznak is; és valamint hozzájárult a múltban Anglia nagyságának megalapításához egy *Drake*, egy *Raleigh* és *Cook* tettereje, azonképpen manapság meg az epigonok buzgalmától és kalandvágyától remélik és várják az ország politikai és gazdasági érdekszférájának kiterjesztését.

Ha futó pillantást vetünk Angliának a földgömb különböző részein tett legújabb hódításaira, okvetlenül igazoltnak látjuk a nemzeti szokás és felfogás e fölöttébb egészséges irányzatát. Londonban való fellépésem idején láttam rendkívüli fénnyel ünnepelni Stewart urat, az ausztráliai

pusztaságok bátor kutatóját, ki nagy fáradalmai következtében, valósággal romja volt önmagának. Ausztráliának alig volt akkor több egymillió lakójánál, holott napjainkban már négy-öt milliónyi tömege van az ott letelepült angoloknak. Nőttön-nőtt a kutatók, hittérítők és gyarmatosok száma, és az anyaföldtől ez immár szinte független gyarmatnak jelentékeny szerepe van a brit világhatalomban. És így áll a dolog Afrikára nézve is. A hatvanas évek elején nagy nemzeti eseménynek tekintették Livingstone, valamint később Du Chaillu, Burton, Speke, Grant, Baker stb. afrikai utazásait, melyeknek jelentősége iránt érdeklődést mutattak nemcsak a politikusok és a kereskedők, hanem az egyszerű munkások és kézművesek is. És most, alig félszáz év múltán, angol lobogó leng a sötét világrész legkülönbözőbb, de legértékesebb részein. Vasutak szelik át a partvidékeket; Szudánba, Ugandába, Buluvájóba és más országokba bevonul brit köntösben a Nyugat művelődése, és a legutóbbi dél-afrikai háború idején az egész nemzet, gyarmataival együtt, olyan buzgalmának és hazafiasságának adta jelét az afrikai brit hatalmi állás érdekében, mintha London vagy Birmingham védelméről lett volna szó. Aki érdeme szerint méltányolja az idegen országok fölfedezése iránt való mély nemzeti érdeklődést, nem csodálkozhat Anglia politikai nagyságán, és egyáltalán nem lelhet kivetnivalót a tiszteleten, mellyel ott az utazót fogadják. Ily körülmények közt nem állhat meg az angoloknak ez a közmondása: „Trade follows the flag" (a kereskedelem nyomon követi a lobogót), mert elöl jár a fölfedező, utána megy a hittérítő és csak azután jelentkezik a kereskedő, és végezetül, a zárójelenet középpontján, a lobogó!

Az én utazásomhoz természetesen nem fűződhettek efféle várakozások. Nálam a fősúlyt azokra a hírekre vetették, melyeket Khívából, Bokharából és Heratból és főképpen Oroszországnak Ázsia déli részei felé irányuló és Közép-Ázsia teljes elszigeteltsége következtében eddig figyelmen kívül maradt titkos mozgalmairól hoztam, s amelyekre a po-

litikai körök rendkívül kíváncsiak voltak már azért is, mert kalandos és bizonytalan hírek keltek szárnyra az északi kolosszusnak a Jaxartes* irányában való előrenyomulásáról. Fellépésemnek ennélfogva politikai jelentősége volt, s ha ehhez még hozzáteszem, hogy utazásom különös módja, nevezetesen dervisszerepem épp annyira feltűnt az idegizgató sportban kedvüket lelő angoloknak, mint ahogyan megcsodálták a különböző európai és ázsiai nyelvekben való otthonosságomat, némiképpen érthetővé válhat az a rendkívüli fogadtatás, mely részemül jutott. Semmi sem érthetőbb, mint az, hogy a gyors színváltozás Londonban való tartózkodásom elején valósággal elkábított és merőben új, álmaimban sem ismert világot tárt föl előttem. Napokig küzdöttem, míg képes voltam felölteni az európai s hozzá még angol életmódot és szokásokat. Egyszerűen kínos és gyötrelmes a különbség az ázsiai országok szabad életmódja közt, ahol élelem, ruházkodás dolgában és az emberekkel való érintkezés közben csak annyi kényszert vesz magára az ember, amennyit jónak lát, és az angol társadalmi élet szokásaihoz és szabályaihoz való, mindig szigorúan megkövetelt alkalmazkodás között. Az ember sokszor a legkényelmetlenebb és legnevetségesebb helyzetbe jut, és igaza volt a jó Livingstone-nak, midőn egy ízben azt mondotta nekem: – Milyen boldogan éltem Afrikában; milyen szép a szabadság a pőre barbárság közepette is, ha szembe állítja az ember a mi elpuhult társadalmunk zsarnoki etikettjével!

Engem is nemegyszer bántottak efféle gondolatok; és is gyakran vágytam vissza vándorló utam fesztelen életmódjához és változatos eseményei közé, de mindez csak múló hatása volt pillanatnyi benyomásaimnak. Reám egészen másképpen hatottak a legfelsőbb rendű és a legalacsonyabb kultúra ellentétei, mert lelkem mélyén hazámnak a két szélsőség közé eső műveltségi fokához ragaszkodtam; hazámhoz, melyben, úgy reméltem, minden megbántás után is

* A Szir-Darja folyó ókori neve.

csendesebb kikötőmre akadok, mint a nyugati munkálkodás zajos és pihenést nem ismerő középpontjában. Ilyen az ember. *Non datur saltus is natura* (Nincsen ugrás a természetben) – de még kevésbé van ugrás a kultúrában, s minden lelkesedésünk és csodálatunk mellett is sok időbe tart, míg el tudunk szakadni hagyományainktól.

Hetedik fejezet

Londonból Budapestre

Sokszor kérdezték tőlem, hogyan lehet az, hogy az után a sok keserű csalódás után, mely Ázsiából való visszatérésemet követően hazámban ért és az után a fényes fogadtatás után, mely Angliában részemül jutott, mégis Magyarországot választottam állandó lakhelyemül. Sokan ütköztek meg azon az elhatározásomon is, hogy az irodalmi munkálkodás nyugalmas pályájára léptem, holott a gyakorlati pályán talán jobban és egyéniségemnek inkább megfelelő módon értékesíthettem volna a Kelet népeivel egy éven át folytatott belső érintkezésem tapasztalásait. Hát e kérdéseket mindenesetre már Londonban is felvetették előttem, de akkor, még közvetlen hatása alatt állva a szenvedélynek és a honvágynak, magam sem tudtam még helytálló választ adni reájuk. Ámde most, midőn szememről a káprázatok fátyola lehullott s mi-

dőn száraz és józan ítélet foglalta el helyét az egykori ábrándnak és lelkesedésnek, most már tisztán látom okait ez elhatározásomnak. Látom, hogy nem tehettem másképp; hogy e lépésem egyrészről kapcsolatban volt egyéni hajlandóságaimmal, felfogásommal és világnézetemmel, másrészről pedig egyenes következése volt születésem körülményeinek, nevelésemnek és a Magyarországon akkor még uralkodó nézeteknek, s hogy ennek következtében semmi okom sem lehet, nem is szabad, hogy legyen a megbánásra.

Mindenekelőtt ki kell jelentenem, hogy Angliában, minden zajos és fényes fogadtatásom és minden ünneplésem mellett sem tettek semmiféle részről bárminő reális, jövőmet illető, határozott ajánlatot, és senki sem mutatta legcsekélyebb szándékát sem annak, hogy gyakorlati tapasztalataimat az állam, vagy magántársaságok javára igénybe vegye. Emlékiratom, melyet a brit követ felszólítására már Teheránban írtam meg a közép-ázsiai helyzetről, tényleg kezéhez jutott Lord Palmerstonnak, az akkori miniszterelnöknek. Az ősz államférfiú nagyon szívesen fogadott, gyakori vendége is voltam házának és sűrűn étkeztem vele együtt a Carlton House Terrace-ban egy bizonyos Tomlin úrnál, vagy a 16. Belgrave Square-on Sir Roderich Murchinsonnál. Kezdésére meghívtak különböző más előkelő házakhoz is, mert a vidámságra hajló öregúr különös kedvét lelte élénk társalgásomban és Ázsiából hozott anekdotáimban, melyekkel ebéd végeztével, a hölgyek visszavonulása után szoktam előhozakodni. A teheráni angol követségnek a diplomácia körében híres fehér szamaráról mondott történeteim és a perzsák, valamint a közép-ázsiai kánságok udvari életének mulatságos epizódjai a komoly hangulatok perceiben is nagy hatással voltak a lord nevetőidegeire, és szájról szájra jártak a Westend egész fashionable társaságában. De, mint már említettem, végre is csak a *„lively foreigner"*-t (az életrevaló idegent), a merész és a nyelvekben jártas utazót látták bennem, s ha már néhanapján érdeklődtek is jövőm iránt, jobbára csak azt kérdezték tőlem, hogy melyek volná-

nak legközelebbi útiterveim és mikor kelek újabb fölfedezésekre. Uramisten, én, ki tízéves koromtól fogva, tehát huszonkét esztendő óta folyton útban vagyok, ki oly kemény tusákat vívtam a sorssal és olyan véghetetelenül sokat szenvedtem; most, midőn életemben először jutottam zöld ágra és midőn, mint hittem, valamelyes sikerre is szert tettem, én most újra belevessem magam az életküzdelem háborgó tengerébe? Nem teszem meg, gondoltam magamban. Harminckét éves vagyok, és nem volt még részem a nyugalmas és békés élet örömeinek egyetlen pillanatában sem, és nem gyűjtöttem még annyi vagyont sem, hogy saját ágyamban pihenhessek és a magam asztalánál dolgozhassam kedvem szerint. Egyszer már, gondoltam magamban, végét kell szakítani ennek a bizonytalan és nyughatatlan életmódnak. Fáradtnak, nagyon fáradtnak éreztem magam, és a nyugalmas élet vágya természetszerűen leszerelt bennem minden messze és nagyobb célokra törő becsvágyat, és csírájában megölt minden tervet, mely életpályámat, úgy lehet, sokkal fényesebbé tette volna, de sokkal boldogabbá, mint amilyenné később alakult, semmi esetre sem.

A szíves olvasó, ki ismeri már gyermekkorom küzdelmét és vergődését, ki nyomon követett ifjúkorom tövises útjain és ismer mint házitanítót és mint autodidaktát, minden bizonnyal szememre veti csüggetegségemet és megró kitartásom és állhatatosságom hiánya miatt. Meglehet, hogy figyelmen kívül hagytam anyámnak ezt az aranymondását: – Az ember az éjszaka első felében tegye rendbe az ágyát, hogy jól alhasson a másik felében. – Csüggeteg voltam, de elhatározásomat, bármennyire meg is érdemli a gáncsot, természetszerű következése gyanánt kell tekinteni a korán kezdett és soká tartó életküzdelemnek. Az ember nincs vasból megalkotva, a nagyon is hosszas feszültségre elernyedés következik okvetlenül, s mert életem első szép fele vége felé hajlott, jellememből kiveszett a régebbi nagy akaraterő. Becsvágyam szárnyai sokkal gyöngébbek voltak, semhogy ragyogóbb eszményeket tűzhettem volna magam elé, s be-

értem azzal a kilátással, hogy szerény tanári állást kapok a budapesti egyetemen és valami szegényesen csak megélek belőle.

Angolországban, hol a harmincéves kor elején életküzdelmének úgyszólván első korszakát éli az ember s az energia éppen csak kezdi bontani szárnyát, sokan helyteleníteték és gáncsolták nyugalomvágyamat. Londonban egyszer meglátogatott egy hatvanéves férfiú, ki meg akart tanulni perzsául, hogy pályát teremthessen magának Indiában, én pedig harminckét éves koromban már be akartam fejezni gyakorlati életpályámat! Igen, óriási módon nagy különbség ez, de a ködös észak szülöttjének sokkal szívósabb és sokkal erősebb természete van, mint annak, ki délen született. Szervezetem, korábbi szenvedésem és nélkülözéseim némiképpen igazolták csüggetegségemet, s engednem kellett, noha még csak felét értem el célomnak.

Ilyféle érzelmek vettek rajtam erőt londoni tartózkodásom első hónapjának vígságai közt. Csakhamar átláttam a körülöttem sugárzó fény káprázatán, és mert hamarosan tisztán állt előttem, hogy a társadalom vezető embereivel és a nagy befolyású, hatalmas egyéniségekkel való személyes ismeretségem aligha juttat álláshoz Angliában, azon voltam, hogy e helyzetemet legalább lépcsőnek használjam fel otthon keresett érvényesülésemhez, mert úgy reméltem, hasznomra lesz az Angolországban szerzett elismerés otthon, ahol jó beajánlásnak szokták venni a külföld méltánylatát. Mindenekelőtt munkához láttam, hogy megírjam utazási művemet. E munkámban, melynek megírása alig tartott tovább, mint három hónapig, s mely élményeim közvetlen benyomása alatt készült, főképpen kalandjaim száraz és cicomátlan elmondására törekedtem. Történelmi és nyelvészeti részeket már azért sem szőhettem volna bele, mert keleti kéziratim zálogul Pesten maradtak és mert Angliában fölösleges megterhelésnek tekintenek mindent, ami nincs vonatkozással az idegen országok politikai, gazdasági és kereskedelmi viszonyaira. Mikor *Travels in Central Asia*

(Közép-ázsiai utazás) című könyvem első levonatai barátaim kezébe jutottak, sokan voltak ugyan, kik megrótták előadásom rövid s tömör voltát, de írásmódom tetszett mindenkinek, s midőn könyvem megjelent, a bírálatok és ismertetések oly pazarul szórták reám a dicséretet, hogy feltüzelt hiúságom könnyen tévedésbe ejt, ha nem tudom, hogy a vendégszeretet szól belőlük, mellyel tartozni véltek az irodalom terén Angliában fellépő idegennek. Magától értetődik, hogy irodalmi zsengém nagyban hozzájárult népszerűségem fokozásához, és ismeretségem körét az előkelő társaságon kívül, melybe félhivatalosan ajánlottak be Ázsiából, kiterjesztette Angolország tudományos, művészeti és üzleti életének valamennyi rétegére is. Annyi szabad időm sem volt, hogy lélegzethez juthassak. Most már kétszer anynyi meghívót kaptam a postán, mint annak előtte, az autogramm-gyűjtők és a fotográfusok valósággal ostrom alá fogtak, és nincs benne túlzás, ha azt mondom, hogy hónapokon át vendégségben költöttem el ebédemet s hogy napokkal és hetekkel előre meg volt állapítva, kinek mikor leszek vendége.

Az ünnepeltetésnek ez a gyönyörűsége egyrészről ugyan költséges és fáradalmas volt, mert külsőmben és megjelenésemben nem volt szabad szem elől tévesztenem a *distinguished foreigner*t („az előkelő idegent") megillető formákat, de általa másrészről annyira megismerkedhettem a londoni társasággal és egyben a nyugati világ legelőkelőbbjeinek társadalmi életével és viszonyaival, hogy máskülönben aligha ismerkedhettem volna meg velük. Fiatal koromban sohasem jártam messzebb nyugatnak Ausztria határánál, és csak az irodalom révén ismerkedtem meg Európa különböző országaival, melyekről ennélfogva csak elméleti ismereteim voltak. És most Ázsia közepéből, vagyis a régi műveltség és a szörnyű barbárság egyik szélsőségéből, beleestem a nyugati és új műveltség másik szélsőségébe, s amilyen hatalmas benyomást tett rám az, amit láttam és tapasztaltam, épp olyan érdekesnek találtam a két kultúra közt vont pár-

huzam eredményét. Legjobban az angol falusi házak gazdagsága, kényelme és fényűzése lepett meg, mellyel szemben valósággal nyomorúságos látvány Keletnek voltaképpen csak regékben és mondákban föllelhető pompája, s mely csodálatra késztetett engem, ki Fortuna asszonyt világéletemben csak meszsziről láthattam. Legnehezebben az angol nagyok lukulluszi, fényűző lakomáihoz és asztaluk díszéhez tudtam hozzászokni. Mindig csak eszembe jutott derviskorom ideje, midőn összekoldult kegyelemkenyérből és a magam főzte piláfból állítottam ki ebédjeimet, holott most a fogások végeláthatatlan sorát kellett végig ennem és a legkülönfélébb italokat kellett innom hozzája. A legfurcsábban olyankor éreztem magam, midőn arszlánságomnak ebben az időszakában gyermekkorom nyomorúságára és koldusdiák korom idejére emlékeztem. Valóra vált előttem a koldus és királyfi története, és e tekintetben felejthetetlen az az éjszakám, melyet Aumale herceg Richmond közelében levő pompás falusi lakában töltöttem. Lord Clarendonnal, az akkori külügyminiszterrel és Angolország más előkelőivel együtt voltam e ház vendége. Ebéd után a társaság a fényűzéssel berendezett dohányzószobába vonult, és éjfél körül mindenkit onnan vezetett a maga hálószobájába egy lakáj, két hatalmas ezüstkaros gyertyatartót vive előtte. Midőn a hajporos parókájú, skarlátszín selyemruhába bújtatott szolga engem is elkísért az ágyasházamba, melyben fénylett és ragyogott minden a drágaságtól, és készült reá, hogy segítségemre legyen a vetkezésnél, elhárítottam a szívességet és lelkem őszinteségével mondottam, hogy köszönöm, nem vagyok az efféléhez hozzászokva... A szolga visszavonult. Én pedig nem tudtam levenni bámuló szemem a körülöttem áradó pompáról. Ez a hálószoba tele volt drágasággal, a bútor roskadozott benne az ezüstedények és a műtárgyak alatt. Mikor fölvetettem hímzett brokáttakarómat és lefeküdtem a dagadó párnák közé, képzeletem visszaszállt húsz évvel; eszembe jutott a Három Dob utcai négyágyas szoba, hálópajtásommal, a szabólegénnyel.

Elmerengve az emberi sors különös változatain és elmélkedésbe merülve akkori és mostani helyzetem nagy különbözőségén, nem tudtam a szemem lehunyni, és majdnem fél éjszakán át álmatlanul forogtam selymes ágyamban. Gyermekes és nevetséges volt ez az elmélkedés, mert hiszen csak vendégül időztem a körülöttem levő pompa fényében. De az ember nehezen szabadul meg a pillanat benyomásaitól, és valahányszor ehhez hasonló helyzetbe jutottam, egy időre mindig elmélkedővé tett a különbség a nyomorgó koldusdiák és az angol társadalom ünnepelt arszlánja közt.

De a jóllétnél és a gazdagságnál még sokkal jobban megragadott az a szabadelvűség, mely a társadalmi érintkezés minden arisztokratikus formái mellett is elkerülhetetlenül szemébe tűnt a délkeleti európai embernek, hát még az olyannak, ki egyenesen Közép-Ázsia tájairól érkezett első ízben a Temze partjára. Ki hazámban annak előtte önkéntelen csodálattal álltam meg egy-egy herceg, gróf vagy báró előtt s ki utóbb Ázsiában megsemmisüléssel s valóságos imádattal kellett hogy tekintsek egy-egy pasára, kánra vagy szerdárra (parancsnok), nem csekély bámulatba estem, látva, hogy a figyelemnek milyen csekély mértékével adóznak Anglia klubjaiban és még nyilvános helyiségeiben is egy-egy hercegnek, lordnak és baronetnek (kis báró). Mikor első ízben fordultam meg az Athenćum Club olvasótermében és födött fejjel, a Times-t olvasva, ugyanegy asztalnál szemközt álltam lord Palmerstonnal, alig uralkodhattam magamon csodálkozásomban és szemem többször pihentettem „Mister Pam" erőteljes vonásain, mint a city-újság hasábjain. Utóbb, a Cosmopolitan Clubban, mely csak éjfél után nyílt meg és nem a legjobb hírnek örvendett az álszenteskedő körökben, bemutattak az akkor még huszonhárom éves walesi hercegnek is. Látva a hatalmas Albion (Anglia) jövendő uralkodóját, ahogy ott ült egymagában a sodawaterje (szódavíz) és brandyje mellett anélkül, hogy a klub többi tagja csak tudomást is vettek volna jelenlétéről, valóságos borzadály fogott el egy királyfival szemben tanúsított ily kö-

zömbösség miatt. Jómagam csak a legmélyebb hódolattal és elfogódottsággal közeledhettem az ifjú herceghez, és Viktória királynő – nálunk, a szárazföldön sokszor igaztalanul megítélt – fiának páratlan kedvessége és igazi szívbeli jósága lehetett az oka, hogy bátorságot merítettem leülni melléje és beszélgetni vele félóra hosszáig. Azóta is többször és még jobban szemembe tűnt az egyéni szabadságnak és függetlenségnek ez a kiválóan angol jellemvonása, és természetes, hogy meglepően hatott reám, ki a megalázkodó Ázsia és a szervilis keleti Európa viszonyaihoz voltam hozzászokva. Egyáltalán a lélekemelő és nevetséges, a nagyszerű és kicsinyes benyomások csodálatos keveréke hagyta emlékét lelkemben angolországi tartózkodásom első hónapjaiban. A bámulat és a megvetés, a dicséret és a gúny érzelmei váltották egymást bennem szüntelenül, s ha most fölvetem magamban a kérdést: mi is volt az, ami akkor Angliában nekem visszatetszett és ami kedvezőtlen bírálatra indított, úgy látom, hogy elsősorban az egymástól óriási távolságban levő két kultúrából eredő, nekem, a merőben idegennek tehát ellenszenves életszokások, melyekhez nehéz volt alkalmazkodnom s melyeket ennek következtében megvetettem. Az etikett és a társadalmi szabályok kényszerzubbonya nem egy kék foltot ejt maguknak az angoloknak testén is, hogyne ejtett volna hát a kontinens lakóján, ki hozzá épp akkor tért vissza Ázsia pusztaságairól? A hosszabb tartózkodás gondolatától visszariasztott az a másik körülmény is, hogy kietlenül érintett, sőt egyenesen visszariasztott a tömegeknek az az örök sietsége, mohósága, versenyfutása, az a kétségbeesett tusa és küzdelem a dicsőségért s a gazdagságért és minden másodpercnek az a végtelen féltése és kiaknázása. Ha megálltam a Lombard Street vagy a Cheapside sarkán, vagy ha szembetalálkoztam a Ludgate Hill útján a veszettül tovaszáguldó emberekkel, úgy éreztem, mintha a démonok világába keveredtem volna. Midőn láttam: lökdösik egymást az emberek és hogy az omnibuszkocsis az emberélet veszedelmére milyen gyorsan

kanyarodik be az utca sarkán, csak azért, hogy egynéhány pennyvel több hasznot rakhasson zsebre, és hogy ez a létért való küzdelem milyen élesen és irgalmatlanul jelentkezik a társadalom minden rétegében és az emberi élet minden változatában: bennem felülkerekedett a keleties kényelem vágya, és anélkül, hogy meghódoltam volna a nirvána teóriájának, mégis nagyon erősnek és nagyon anyagiasnak találtam ezt a hajszát és ezt az átabotát, mely a legnagyobb mértékben visszatetszett akkor még rajongó természetemnek. Valóban téves volt ez a felfogásom, mert Angliát naggyá éppen ez a minden téren megmutatkozó egyénisége tette; ez a pihenést nem ismerő igyekezet és küzdés, ez a minden félelemnek, ingadozásnak és érzelgésnek megvetése azokban a pillanatokban, midőn a kitűzött eszmék megvalósításáról van szó. De sajnos, akkor még rabja voltam az ázsiaiságnak, és ha utáltam is az ázsiai emberek renyheségét, nemtörődömségét és vak fanatizmusát, azért nem kevésbé érintett kellemetlenül itt mindeme dolgoknak merev ellentéte. S mivel kerestem az arany középutat, visszavágytam hazámba, ahol – e két világ mezsgyéjén – úgy reméltem, meglelem boldogságomat.

Ha most, sok év elteltével, visszaidézem lelkem elé a londoni társaságról megmaradt személyes emlékezéseimet, a politikai, tudományos és művészeti élet akkor élt kiváló embereiben számos vonását lelem meg a néha – igaz, furcsaságában és különcködésében tetszelgő – emberszeretetnek és a lelki nemességnek. Mindenesetre oly vonások ezek, melyek szembetűnően kivesztek az újabb nemzedékekből. A brit világbirodalom óriás épülete akkor még épülőben volt, még nem bontották le állványait, egyes részei még befejezetlenek voltak; és mert a díszes alkotást a maga egészében látni még nem lehetett s ennélfogva még nem tehette meg nagyszerűségének egységes benyomását, a nemzetben csekély nyomai mutatkoztak még az önérzet amaz újabban sokszor megrótt szertelenségének. Szívesen hallgattak ugyan, mikor Angliának a moszlim Keletre való ha-

talmas befolyásáról beszéltem, szemmel láthatóan örültek rajta, mikor fennen dicsértem Angliának Oroszország előtt való civilizátori előnyeit, de úgy látszott, nem hisznek a maguk szemének, és nyilatkozataimat sokan puszta udvariasságnak vették, mellyel háláját rója le a vendégszeretetért az ünnepelt *foreigner*. Az érdeklődés, melyet külföldi ember idegen ország iránt mutat, megütközést szokott kelteni, és különösen gyanús lehetett Angolországgal szemben gyakorolt jóakaratú bírálatom. Munkáim tekintélyét csak egyes, később ismeretessé vált nyilatkozatok állapították meg, mint például *Hübner* báró nyilatkozatai Indiáról szóló útleírásaiban, vagy *Garcin de Tassy* tudós írásai az angol művelődésnek Hindosztánra gyakorolt befolyásáról.

Az akkori vezető államférfiak közt leginkább lord Palmerston személyéhez vonzódtam. A francia könnyed modorával és a német alaposságával megáldott igazi brit férfiút ismertem meg benne; a politikust, ki óriási emlékezőtehetségével teljesen otthonos volt a külügyek mérhetetlen területének legapróbb részleteiben, s akinek pontos ítélete volt Törökország, Perzsia és India földjéről és népéről. Úgy tetszett, mintha fejében tartaná a Kelettel és Nyugattal váltott diplomáciai jegyzékek java részét; s nekem különösen azok a tréfás megjegyzései tetszettek, melyeket beszélgetés közben, egy-egy bonmot (adoma) kapcsán ejtett bele a rendkívül komoly kérdésekbe. Asztalbontás után Tomlin úrnak az Athenaeum Clubhoz közel eső házánál vagy Sir Roderick Murchisonnál a Belgrave Square-on, ahova gyakran hivatalos voltam én is, különösen fel szokott tűnni beszédességével. Ha megigazította a kis csokrot széles, fehér nyakkendőjén s a torkát köszörülte egy kissé, az ember számot tartott már valami tréfás ötletére; ha pedig nem voltak jelen hölgyek, olyan tárgyakra is kiterjedt a beszélgetés, melyekről egyébként nagy ritkán esik szó az álszemérmes angol társaságban. Ilyenkor elő kellett állnom az egyes országok háremtörténeteivel és anekdotáival, s minél vaskosabbak voltak ezek a históriák, annál jóízűbben kacagott rajtuk

a nemes, akkor már nagykorú miniszterelnök. De szabadon tálaltak fel ilyenkor egyéb útszéli dolgokat is. Egy este például arról folyt a beszéd, hogy a kínaiak és tatárok hogyan hallgattatják el az ordító szamarat. Elmondottam, hogy midőn a turkománok támadásától félve, nekivágtunk a Kalata sivatagnak, társaim, attól tartva, hogy szamaraink elárulnak bennünket ordításukkal, zsírral bekent hegyes cöveket vertek a fülesek hátulsó felébe, mitől aztán alaposan el is ment a kedvük az ordítástól. Lord Palmerston, a mellette ülő Mr. *Layard* másodállamtitkárhoz fordulva megjegyezte: – Ugyebár, Layard, az ilyen zsírral bekent cövek sokszor tenne jó szolgálatot a parlamentben is? – Sokszor a leglényegesebb napi kérdéseket szellőztették a társaságban, és nekem, őszintén szólva, jólesett, hogy nem nézték bennem az idegent és megtiszteltek bizalmukkal. Nem kevésbé jól bánt velem lord *Granville*, a későbbi külügyminiszter. Kissé tartózkodóbb volt ugyan, de áldott jó ember volt és kedvét lelte benne, ha asztalánál a saját nemzetük nyelvén beszélgettem a különböző országok követeivel. Nővére, Mrs. *James*, ki nagyon befolyásos hölgy volt a *high life* társaságában, a legkülönfélébb részekről küldette számomra a meghívókat, és ő volt, aki azt tanácsolta nekem, hogy végleg telepedjem le Londonban. Ehhez hasonló biztatásban volt részem Sir *Justin Sheil*, Anglia teheráni követe és felesége részéről is. Nagyon kiváló, jószívű emberpár volt; oktattak az előkelőség szabályaira: hogy miképpen öltözködjem és hogyan viselkedjem az asztalnál, a szalonban és az utcán. Az angol szokások ortodoxiája ellen elkövetett vétségeimet sokan vették rossz néven, s egyszer egy hölgy, meglátva az omnibusz tetején, ahonnan legjobban végiglát az ember London tarka utcai sokadalmán, egészen komolyan így szólt hozzám: – Vigyázzon magára, uram, hogy valaki észre ne vegye odafönn, mert különben nem jelenhet meg gentleman módjára a társaságban. – Angliában azon fordul meg minden, hogy az embert fölveszik-e a társaságba. Szigorúan ítélik meg az embert ruhája színéről és szabásáról. A high life höl-

gyei elvárják, hogy a legjobb hírű boltból való legyen kalapunk, esernyőnk és sétapálcánk. Nagyon sok függ attól, hogy mely clubhoz tartozunk és természetesen attól is, hogy mely körökkel érintkezünk. Mikor így adhattam meg címemet: „Athenaeum Club, Pall Mall", tekintélyem hőmérője tetemes emelkedést mutatott rögtön.

Könnyen érthető dolog, hogy nekem nem sok kedvem telt ezekben a semmiségekben. Kezdettől fogva az egyszerűséget és a fesztelen életmódot szerettem, s idegenkedtem mindig a formaságoktól és a külsőségektől; de akkor alkalmazkodnom kellett a kényszerűséghez és jó arcot vágva a rossz játékhoz, ráadásul még meg is kellett köszönnöm nevelőimnek jó szándékú tanácsaikat. Őszintén szólva, helylyel-közzel igen nemes lelkekkel találkoztam ez emberek társaságában. Tiszta emberiességből vonzódtak hozzám, és sohasem felejtem el azt, hogy milyen kedvesen bántak velem. Különösen kiemelem sorukból a már előbb említett lord Strangfordot, a ragyogó tudományos tehetséggel megáldott és a moszlim Kelet földrajzában, történetében és nyelveiben rendkívül tájékozott férfiút. Évekig élt követségi titkár minőségében a Boszporusz mellett, és nemcsak az oszmán, perzsa és hindosztáni nyelveknek volt alapos ismerője, hanem az Európában akkor még merőben ismeretlen csagatáj nyelvnek és irodalomnak is. Egész részeket mondott el emlékezetből Nevai költeményiből, otthonos volt Szádí, Firdúszi és Baki műveiben, akárcsak mint Miltonban és Shakespeare-ben, amellett pedig alaposan tájékozva volt a balkáni népek, valamint Közép-Ázsia és India egyes törzseinek néprajzi és politikai viszonyairól. Valóságos élő csodának tartottam ezt a lord Strangfordot. Ha megrázva hosszú szakállas ősztövér fejét, Ázsiáról kezdett beszélni és bírálni kezdette lord Palmerston politikáját, szerettem volna följegyezni minden szavát, mert valóságos kincsesbányája volt ő a Kelet ismeretének. Mindenesetre feltűnő volt, hogy nem küldötték ki angol követnek e férfiút valamelyik keleti udvarhoz. Lord Palmerstonnak gyakran szemére is vetették,

hogy ő, a híres miniszterelnök, nem viseltetett jó indulattal ír földijéhez, és ez az érzés vezette akárhányszor lord Strangford tollát is a *Pall Mall Gazette*, a *Saturday Review* és a *Quarterly Review* hasábjain. Lord Strangford nekem a legszívesebb jóakaróm volt azok közt a barátaim közt, kiket Angliában egyáltalán leltem; sőt ennél is több volt, mert önzetlenül fogta pártomat, és korai halála mély bánatot okozott lelkemnek. Agyszélhűdésben halt meg, s mint lady Strangford-tól hallottam, *Csagatáj nyelvtanulmányaim* olvasása közben, melyet hálám jeléül neki ajánlottam.

A nemes lord Strangford után említem Mr. *Spottiswoode*-ot, a nagy matematikust, ki sűrűn hívott meg házához, valamint Sir *Alexander Gordon*t Mayfairben, kinek nővére, Egyiptom e kiváló ismerője, különös módon érdeklődött utazásaim iránt. Szívesen látott vendége voltam lord *Houghton*nak, mind a városban a Brook Streeten, mind Yorkshire-ben lévő ferrybridge-i falusi birtokán. A városi lakásán megtartott lunch-partyk néhanapján különösen érdekesek voltak. A ház ura, kinek nagy kedve tellett az éles ellentétekben, asztalánál összehozta a mohamedánok fanatikus barátjaképpen ismert lord *Stanley of Alderley*-t a nem kevésbé fanatikus protestánssal, dr. *Wilberforce* oxfordi püspökkel, kit közönségesen *Soapy Sam* nevén emlegettek. Voltak is olyankor heves csatározások Krisztus és Mohamed tanai közt; az ellenfelek egyáltalán nem bántak szőrmentében egymással, és egymásra mért erős vágásaikkal ugyancsak mulattatták a társaságot. Még cifrább dolgok történtek lord Houghton falusi lakában. Itt kötöttem ismeretséget egyszeri látogatásom alkalmával oly híres férfiakkal, minők lord *Lytton*, Indiának utóbb alkirálya, *Algernon Swinburn*, a költő, ki részleteket olvasott föl *Atalanta in Caleydon* című, akkor még befejezetlen költeményéből, mi a vézna ifjút valóságos elragadtatásba vitte és last, but not least, az észak-afrikai küldetéséből épp akkor hazatért Burton, a későbbi Sir *Richard Burton*. Ő mézesheteit volt a zseniális lord Houghton házában töltendő. A társaság, melyben különösen feltűnt nekem Madame *Mohl*, Jules

Mohl, a híres orientalista felesége, éppen Burton, a nagy utazó tiszteletére gyűlt össze, és mert az ünnepelt a legkésőbben érkezett, lord Houghton a következő tréfát rendezte: Én kimentem a szalonból, mielőtt Burton megjelent volna ifjú hitvesével, az ajtó mögé álltam, és az volt a teendőm, hogy adandó jelre elmondjam, igazi moszlim átmenetekkel, a Korán első *szúrá*ját (versét). Úgy tettem, ahogy megállapodtunk. Burton minden színt váltott meglepetésében, és felugorva székéről, ezt kiáltotta: – That is Vambéry! (Ez Vámbéry!) – noha azelőtt sohasem látott és hangomat sohasem hallotta. Később évekig tartó baráti viszonyban álltam e rendkívüli férfiúval, kit én határozottan a XIX. század legnagyobb utazójának tartok, mert a legalaposabb ismerője volt az egész moszlim Ázsiának, kitűnő arab tudós volt, felfedező utazásokat tett Speke-kel együtt Afrikában, borzalmas kalandokat élt át a dahomei udvarnál, felkutatta Észak- és Dél-Amerika ismeretlen vidékeit, irodalmi hírnevet is szerzett a *Luziáda* és az *Ezeregyéjszaka* fordításával; egyszóval, e rendkívül tehetséges, hazájában érdeme szerint sohasem méltányolt, furcsa szokásai miatt különösen feltűnő és gyakran félre is értett férfiú, elejétől fogva tárgya volt őszinte csodálatomnak. Barátaim közé számítottam kor- és szakbeli társát, *Gifford Palgrave*-ot is. Klasszikus műveltségű angol ember volt, előbb az anglikán, majd a katolikus egyház híve. Egy darabig a jezsuita rend kötelékében is állott mint tanítója a bejruti misszió-iskolának, midőn pedig már egészen otthonossá vált az arab nyelvben, felfedező útra indult a mindaddig ismeretlen Nedsdbe, a vohabiták fővárosába, kikről nem egy érdekes és új dolgot mond el utazásáról írott könyvében. Klasszikus szónok lévén, választékos beszédével valósággal megigézte hallgatóit, és ami Spurgeon* volt a templomban és

* Spurgeon, Charles Haddon (1834–1892) – a prédikátorok fejedelme; igehirdetései olyan hatással voltak hallgatóságára, hogy Londonban a legnagyobb csarnok sem volt elegendő a tömeg befogadására. A Metropilitan Tabernacle imaházban 30 éven át telt ház előtt hirdette a Szentírás titkait.

Gladstone a parlamentben, az volt Palgrave a Földrajzi Társaság felolvasótermében. Nagyon megszerettem volna e férfiút, de szemének örökös pislogásával mindig eszembe juttatta egykori jezsuita voltát. Különösen áldott szívű bajtársammal ismerkedtem meg *Livingstone Dávid*ban, a nagy afrikai fölfedezőben, kitől nagyon jólesett az elismerés, melyet e megjegyzésbe foglalt: – Kár, hogy nem Afrikát választotta tevékenysége színhelyéül!

Barátaim közé számítottam más utazókat is (Speke, Grant, Kirke) és ha akkori irodalmi ismerőseimről is szólnék, elsősorban Charles Dickensről kellene megemlékeznem, kivel az Atheneaum Clubban ismerkedtem meg s ki több ízben szólított fel, hogy vele egy asztalnál költsem el ebédemet. Dickens nem volt valami kiválóan beszédes ember, de nagyon érdeklődött kalandjaim iránt, s midőn egy ízben azzal a mentséggel köszöntem meg másnap estére szóló meghívását, hogy kiadómnál, John Murraynál kell ebédelnem Wimbledonban, megjegyezte: – Tehát az agyvelővárba megy? Mert bizonyára tudja – folytatta –, hogy Murray háza nem téglából épült, hanem emberi agyvelőből. – A politikusok, művészek, színészek, bankárok, tábornokok közt, egyszóval a társadalom minden körében és rétegében is voltak barátaim, ismerőseim. Nem volt rá okom, hogy elhagyatottság vagy elhanyagoltság miatt panaszkodjam. Más ember bizonyára jobban is érezte volna magát Londonban, mint én, és jobban kiaknázta volna a maga javára a mindenki részéről tapasztalt előzékenységet. De én akkor még teljesen idegennek éreztem magam a Nyugat társas életében. Bizonyos értelemben nem bontakoztam még ki az ázsiai gondolkodásmód rabságából, és a modern kultúráért való minden lelkesedésem mellett is nehezen béküldtem meg e világnézet fő feltételeivel: a szakadatlan munkával, az örökös loholással és pihegéssel, az előretörtetés sohasem lankadó igyekezetével és a küzdelem hideg kíméletlenségével. Angliában való első tartózkodásom elszomorított és csüggeteggé tett.

E lehangoltságomhoz hozzájárult a csalódás utazási művem anyagi sikerében, s erre aztán hirtelen felébredtem a remélt jólét álmaiból. Látva könyvemnek Európában és Amerikában való lelkes fogadtatását és olvasva a sajtó nagy dicséreteit, azt reméltem, hogy legalábbis oly összeghez jutok az első kiadás elfogytával, mely biztosítja függetlenségemet. Az újságok óriási összegekről írtak, melyeket állítólag kiadómtól kaptam vagy kapni fogok, és tehát nem kevéssé voltam meglepődve, midőn az év végén kézhez kaptam az első leszámolást, mely szerint 500 font sterling jutott nekem a tiszta haszonból; ez összegnek körülbelül egyharmad részét már ki is adtam Londonban s a szerény maradvány, mely az egykori dervisnek mindenesetre fölért egy kis vagyonnal, semmiképpen sem lehetett elég a londoni high life viszonyaihoz szoktatott európainak, de még a saját otthonát megalapítani készülő írónak sem. A szép remények és nagy várakozások ábrándja szétfoszlott, s miután megízleltem a Heszperidák* aranyos gyümölcsét, visszatérőben voltam ismét szerényen terített asztalomhoz, sőt talán a szegénységhez és a mindennapi falat kenyérért való küzdelemhez is. Húszéves nehéz küzdés után ott álltam megint, ahol pályám kezdetén állottam, azzal a különbséggel, hogy most már volt hírem, nevem, ami tőkének bizonyára tőke volt, de csak később hozhatta meg kamatait.

Legkevésbé sem csodálkoztam tehát rajta, hogy e kétségbeesett helyzetemben a pesti professzorság szalmaszálához kapaszkodtam, és a keleti nyelvek katedráját tekintettem a mentőcsónaknak életem még mindig viharos tengerén. Az otthoni hideg fogadtatás mindenesetre kijózanító hatással volt reám és kételkedővé tett benne, hogy e szerény célomat is elérhessem; de honvágyam és a nyugalom vágya legyőzte aggodalmaimat s kétségeimet, és hihetetlen könnyűséggel szakítva el magam a Temze-parti világváros

* Atlasz és az Éj leányai, akik a görög hitrege szerint a távoli nyugaton az aranyalmát termő fát őrzik.

zajos és üres kitüntetéseitől, Pestre siettem, hogy angolországi diadalutam végeztével és a művelt Nyugat elismerésével koszorúzottan, honfitársaim elé álljak. Fogadtatásom ezúttal könnyen megérthető okok miatt egy kissé melegebb volt, de nem sokkal fényesebb, mint amikor hazatértem Ázsiából. A műveltség ifjúkorát élő kis népek dicséretben és gáncsban igen gyakran követik példáját a nagyobb, hatalmasabb és a műveltségben haladottabb nemzeteknek. Az emberek nagyobb társaságára is illik a mindennapi életben bevált mondás, mely arról szól, hogy az öregek példáját követik a fiatalok. Ez az utánzás, vagy mondjuk inkább: ez a visszhang teljesen érthető is, midőn oly tettek megítéléséről van szó, melyek távol esnek a szerény körben mozgó szellemi és nemzeti törekvésektől. Midőn visszatértem Angliából, nagyobb érdeklődés fogadott hazámban; de Magyarország osztrák fennhatóság alatt élt még mindig, s hogy a professzorságot elnyerhessem, Bécsbe kellett utaznom a császárhoz audienciára. A felséges úr nagyon kegyesen fogadott, tudakozódott utazásom részleteiről és azonnal teljesítette kérelmemet, megjegyezve, hogy sok viszontagságot álltam ki és valóban érdemet szereztem ez állásra. Csak az az egy ellenvetése volt, hogy még Bécsben is kevesen adják magukat a keleti nyelvek tanulására és hogy Magyarországon bizonyára még kevesebb hallgatóra tarthatok számot. Megjegyzésemre, hogy „Ha nem lesznek hallgatóim, akkor magam fogok tanulni", mosolygott, és kegyesen bocsátott el az audienciáról.

Örök hálával gondolok e nemes uralkodó jóindulatára, noha másrészről már ez első fellépésem alkalmával éreznem kellett az osztrák bürökrácia töviseit és egyben az Ausztria felsőbb köreiben uralkodó középkorias szellem, vagy talán még inkább örökletes tudatlanság és korlátoltság dohos illatát. A. herceg főudvarmester, kinél jelentkeznem kellett, a londoni osztrák nagykövettől hozott ajánlásom dacára olyan hidegen és lenézően fogadott, mintha lakájságért folyamodtam volna hozzá, s míg a Nyugaton fejedelmi személyek,

utóbb még Napóleon császár is, kéznyújtással fogadtak és leültettek, az osztrák arisztokrata tíz percig hagyott állni, nyers hangon szólított meg, s én azzal a benyomással távoztam szobájából, hogy az írástudó emberrel különben bánnának még Khívában és a turkománok közt is, mint az osztrák fővárosban.

Fájdalom! – és ez bántott legmélyebben – a társadalmi viszonyok itthon sem voltak különbek. Itt is sötét, áthatolhatatlan, undok alakok képével befestett kárpit gyanánt meredt elém az osztály- és valláskülönbség választófala, és itt is utamat állta a vak előítélet szörnyetege. Az irodalmi törekvéseknek a Nyugaton és a Keleten való méltánylásában nőttön-nőtt a különbség, ahogy a Temze partjától közelebb jutottam hazám földjéhez; mert bár a magyar közvélemény szívesen csatlakozott az Angliából és Franciaországból áthallatszó elismeréshez és szeretettel, sőt nemzeti büszkeséggel fogadta a külföld elismerésével hazatérő honfitársat, mégis lehetetlen volt észre nem vennem a társadalom előkelőinek és az irányadó köröknek sértő hidegségét és tudatos tartózkodását. Sokaknak rontotta meg örömét és sokakban fojtotta el a méltánylás és az elismerés érzetét az, hogy annak a külföldön ünnepelt magyar embernek homályos a származása, családi összeköttetései egyáltalán nincsenek és hozzá még zsidónak is született. Katolikus egyházi részről ért az első bántalom, mégpedig azért, mert protestáns lettem és nem katolikus. Mintha bizony alkut nem tűrő szabad gondolkozásommal törődtem is volna bármilyen felekezetiséggel.

A császári kabinetrendelet értelmében én lettem volna az első, ki nem katolikus létére tanszéket kapott a pesti egyetemen. Hogy tehát a katolikus intézménynek hírlelt főiskolát szégyenbe ne tegyék egy úgynevezett protestáns, más szóval eretnek kinevezésével, megtagadták tőlem a „tanár" címét és ennek következtében három évig „tanító" minőségében, évi ezerforintos fizetéssel, aminő Angliában, a teljes ellátás értékét is beleszámítva a havi fizetésbe, kijár

minden valamirevaló szárazdajkának is. Pénzügyi szempontból tehát itthon sem vált be a fáradalmas és életveszélyes utazásom.

Hogy igazolhassák ezt a megalázásomat, bizonyos körök nagyon rajta voltak, hogy érdemeimet minden lehető módon kisebbítsék és leszállítsák. Bölcs és tudós emberek fizikai lehetetlenségnek minősítették azt, hogy béna lábammal megtehettem volna utazásomat a messze Keleten és kibírhattam volna az állítólag átélt veszedelmeket és fáradalmakat. – Hazudik a zsidó. Henceg és szélhámoskodik, mint minden hitsorsosa – mondották nemcsak szóbeszéd közben, hanem nyomdafestéket is láttak efféle kinyilatkoztatások, s midőn hivatalos bemutatkozásomon jártam az egyetem rektoránál, kiből püspök lett utóbb, a nagyérdemű férfiú a következő kedves megszólítással fogadott: – Ne higgye, hogy tájékozatlanok vagyunk kétes jelleméről. Tudjuk jól, hogy gyönge lábon áll a keleti nyelvekkel s hogy a tanszékre való hivatottsága nagyon kétséges. De nem akarunk ellene szegülni őfelsége parancsának, és ön csak e kényszerhelyzetnek köszönheti állását. – Ilyen szép fogadtatásban volt részem, miután elárasztottak tiszteletük jeleivel Párizs és London tudós orientalistái és miután nemzetem szolgálatában megtettem egy oly utazást, mely életveszedelem, nélkülözések és szenvedések dolgában kéjutazásnak minden bizonnyal nem volt mondható.

Minthogy a műveltség alantasabb fokán álló kisebb társadalmi rétegek, különösen, ha gondolkozni nem szeretnek vagy nem is tudnak, ítéletükben jobbára az irányadó emberek nézeteihez szoktak alkalmazkodni, egészen természetesnek találom, hogy bizonyos köreink éveken át gyanakvó szemmel néztek reám, és utazási művem szavahihetőségét – mely munkámat időközben a Kelet és Nyugat számos nemzete átültette nyelvére – kurtán-furcsán kétségesnek nyilvánították. Efféle okok hasonló viszonyok közt már máshol is jártak efféle következésekkel, s ha az egész Ázsiával kereskedést űző Velencében is megszülethetett a

„Marco Millioni" csúfneve, mért lett volna csodálatos az ilyen Magyarországon, hol, nem szólva a nemzeti őstörténelem vonatkozásairól, a távol Kelet dolgai senkit sem érdekeltek? Népünk milliói között talán csak egynéhányan voltak olyanok, kik hallották hírét Khívának és Bokharának, s műveltségük akkori viszonyai közt nem kelthettek különös csodálatot a felfedezők utazásai. Az önkényuralom jármában szenvedő és az alkotmány helyreállítására vágyó nemzet nem foglalkozott mással, mint csak a politikával, s minthogy azt az egynéhány tudóst, ki lelke mélyén meg volt győződve sikerült vállalkozásom jelentőségéről, külföldön szerzett sikereim elvakították, az irigység fullánkja pedig megsebezte őket, helyzetem valóban kétségbeejtő volt és évekig kellett viselnem a félreismertetés legszomorúbb következményeit. Az őszinte méltánylat a ritka kivételek közé tartozott, de ezer szerencse, hogy néhanapján mégis volt benne részem. Jóleső érzéssel tapasztaltam Deák Ferenc becsülését, s hallottam, hogy az Öreg úr egy alkalommal, midőn rólam vitáztak, így szólt Szentiványihoz: – Hagyjátok Vámbéryt; az az ember messzebbre ért másfél lábával, mint nagyon sokan a két lábukon. – Jókai Mór megszeretett és a szívébe zárt. Első találkozásunkról lebilincselő kedvességgel emlékezett meg Kakas Márton levelei közt*, s azontúl is nagyra tartott.

*Nem vonhatom meg e könyvemtől a díszt s az olvasótól a gyönyörűséget, hogy ide ne iktassam Jókainak ezt a cikkét, mely az *Üstökös* 1864. december 10-i számában jelent meg és szólt a következőképpen:

VÁMBÉRY EGY ESTÉLYEN.

A kiadóm meghívott estélyre.

Azt mondja az alkorán: (azaz hogy nem az alkorán, hanem én mondom; benne vagyok már a török citátumokban), hogy „jólesik az embernek a mag borát ihatni, de sokkal jobban esik a más borát ihatni; ámde legeslegjobban esik a kiadója borát ihatni". Ami a kiadó *sajtója* alól került ki, de mégsem hírlap.

Aztán *Vámbéry* is ott lesz.

Egy újságnak az az ötlete támadt egyszer, hogy megkérdezte a közélet nevezetes embereitől, melyek a legkedvesebb olvasmányai? Jókai ezzel az egy sor írással felelt, örömömre és megszégyenülésemre: – A biblia, Shakespeare és Vámbéry! – Azok közt, kik ama szomorú napjaimat szeretetük és becsülésük jeleivel megédesítették, melegen emlékezem még *Dalmady Győzőre,* ki Londonból való hazaérkeztemkor lelkesen ünnepelt, s így kezdette a *Hazánk s a Külföldben* hozzám írt költeményét:

„Itthon vagy hát, szoríthatom kezed!
Visszahozott nekünk a végezet.
Ládd, a végzet sokkal jobb, mint magad.
Helyrehozza mulasztásaidat.
Kalandok és merények embere,
Neveddel az egész világ tele;
Addig űzted, kerested a halált,
Hogy szemközt a halhatatlanság talált!"

Az a magyar tudós, ki Közép-Ázsia rengeteg pusztáit bejárta, mint *kolduló dervis,* húsz darab hasonló szent koldus társaságában (mely koldus szerep *élethű* felfogásában a magyar Akadémia segélyezése által is gyámolíttatott); s visszatérve aztán, úti tapasztalataiért egy angol kiadótól 20 ezer forint tiszteletdíjat kapott, hercegekkel, koronaörökösökkel együtt áldomásozott, rendjelet érdemelt ki; egyszóval megint egyike azoknak, akik egy csomó dicsőséget koldultak össze a – nagy akadémia palotájú, kevés dohányú – – jaj már minékünk, kopasz fejünknek!

Szerencsére három szép asszony is volt a társaságban, azok aztán kikérdezték a messze földön járt utazót:

– Hogy jött ön arra az ötletre, hogy mint koldus, induljon útnak?

– Elődeim szerencsétlenségén okulva; abban az útban két angolt megöltek; egyiket egy *kullanccsal* töltött verembe vetették s ott hagyták, míg a férgek elemészték, az európait megölik ott, azért mert európai.

– Hát aztán milyen ruhája volt önnek?

– Ruhám? semmilyen. Hanem egy pár *nemezrongy,* varrás nélkül, a testen átvetve; a lyukain kidugtam a karjaimat, aztán egy nagy turbán harmincöt rőf szövetből, a fejemen körül csavargatva.

– Harmincöt rőf! Hisz az egy egész vég.

Sajnos, csak a kivételes és nemes lelkek hittek bennem. Midőn Törökországnak Magyarországba kinevezett első konzulja Budapestre érkezett, minden oldalról azzal a kérdéssel ostromolták, hogy csakugyan igaz-e, hogy tudok törökül, s midőn azt felelte, hogy úgy beszélek és úgy írok törökül, ahogy a művelt oszmán egyáltalán csak képes – az emberek nem tudtak hová lenni csodálkozásukban. Más alkalommal, midőn azt mondottam, hogy perzsául fogok beszélni Rawlinsonnal, egyik legjobb barátom és jóakaróm így szólt hozzám: – Minket, nem bánom, tarthat ilyen beszéddel, de vigyázzon, hogy másokkal ne igyekezzék effélét elhitetni. – Néhány hét múlva Rawlinson született perzsának hitt engem, de idehaza mesebeszédnek tartották, hogy magyar tudós tudhatna perzsául is. Bizony, ilyen szomorúan alantas fokon álltunk akkor a tudományok dolgában Magyarországon.

– Mohamed rendelése szerint minden igazhívő muzulmán tartozik a *halotti lepedőjét* magával hordani, mégpedig a feje körül csavarva, s ennek hét rőfnek kell lenni. A nagyon kegyesek azonban háromszor hetet vesznek; aki pedig igen *szent* hírben akar állni, az *ötször hetet* hord a feje körül.

– Hogyan találták meg önök az utat abban a nagy pusztában?

Bizony ott mérföldmutatók nincsenek; hanem ahelyett jelölik az utat az elébb azon járt és elhullott emberek és teherhordó állatok *csontjai*. Minden karaván kötelezve van, az útban talált csontokat halomra hordani. Ezek az útba igazítók.

– Már én csak inkább gőzhajón utazom, ahol a csirkecsontokon kívül mást nem kell összetakarítani. S mit ettek önök az úton?

– Lisztből csináltunk pogácsát. Ahol este letelepedtünk, összegyűjtöttük a tevetrágyát, abból tüzet csináltunk, a pogácsát bele dugtuk. Ha hajnalig megsült, nagyon jó volt, ha nem sült meg, *úgy is* jó volt. Én egyébiránt nyolc hónapig sohasem vacsoráltam, nehogy *álmomban beszélni* találjak s társaim megtudják, hogy idegen nyelven beszélek.

– Az igaz, szólt egy fiatal könyvárus, ha én későn vacsorálok, én is mindig idegen nyelven beszélek, hanem azt nem érti senki.

– Isznak-e *bort?* – ezt egy poéta kérdezte.

– Azt nem, hanem *kümiszt*. Ezt lótejből, tevetejből készítik, amit bőrtömlőben addig lötyfölnek lóháton, míg megsavanyodik; aztán elteszik: van hat

Az olvasónak méltán feltűnhet és most magam is csodálkozom rajta, hogy mélyen megbántott önérzetem és fájón megsebzett becsvágyam nem lázadt fel e mindenekfelett szomorú helyzeten, és hogy békén tűrtem az örökös sértegetést és gyanúsítást. Hát bizony sokáig érthetetlen volt magamnak is ez a rendkívüli jelenség egy oly minden ízében dicsvágyó és önérzetes ember jellemében, aminőnek akkor magamat ismertem. Magam is vádoltam magam a bátorság és határozottság hiánya miatt, és örökös szégyenpír borítaná el arcomat, midőn e gyávaságomra emlékezem, ha nem szolgált volna mentségemül a létért való húszéves küzdés nyomában járó teljes kimerültség és elernyedés enyhítő körülménye és ellenállhatatlan vágyam, hogy az élet nyugalmas révébe juthassak. Mit bántam én, hogy nem ismerik el otthon állítólagos érdemeimet, mikor a haladottabb Nyugaton munkám értékét annyira felülmúló elismerésben volt részem? Mit törődtem vetélytársaim és irigyeim kedvezőtlen

hónapos ó-kümisz is. Könyvemben látható a képen a kimérés módja. Az asszony, aki a kümiszt árulja, lóháton ül, a tömlő a fején van, a tatár, aki inni akar, nyújtja neki a pénzt, amennyi árút meg akar inni. Azzal hátra hajtja a derekát, eltátja a száját, a csaplárné megnyitja a tömlő csapját, s ereszt a torkába a magasról, amennyit kívánt. Nincs rá eset, hogy a csaplárné eltévessze a férfi torkát, vagy az ivó eltévessze a szájába lőtt kümiszsugárt.

– Aztán jó az?

– Ittam belőle, de még a fülem cimpáját is hasogatta.

– Hát *teát* isznak-e ott?

– Az északon lakó népek igen.

– Rummal? tejjel? cukorral?

– Nem. *Sóval és faggyúval.* (Nagyon jó lehet!)

– Szépek-e a *keleti asszonyok?*

– Képzeljen magának nagyságod hölgyeket, kiknek arcszínét a vastag festéktől nem látni soha. S minthogy naponkint fésülködni restek, ha egyszer nagy mesterséggel be van fonva a hajuk, akkor valami mézgával, mely közé fekete festék van keverve, egészen bemázolják a fejüket, úgy hogy azon valóságos *páncél* támad. Most azután tessék azt a jázmin- és jácintillatot elképzelni, amiről az európai költők énekelnek keleti dalaikban, mikor az ilyen gyantakenetre a harminckét fokú hő nap rá mosolyog.

– Hát *költők* vannak-e még keleten? – Ezt már egy rivális versíró szerette volna megtudni.

bírálatával, mikor végre nyugalmas zugolyra leltem, mikor bebútorozhattam két szerény szobámat és boldogan azt mondhattam magamban: „Végre hát meglelted otthonodat, és havi nyolcvan és egynehány forintos csekély, de biztos jövedelmeddel végre megtelepedhetsz és régi vágyad szerint zavartalan és békés irodalmi munkásságnak szentelheted magad." Amidőn kis lakásomat végképpen berendezve, leültem ripsszel (kelme) bevont kanapémra és először tartottam szemlét szobámon, gyermekes öröm fogott el, látva a sok apróságot, melyet mind a kényelmem kedvéért szereztem be s melyet először mondhattam magaménak. Harminchárom évig küzdöttem a létért a siralomnak e völgyében, míg elérhettem azt a végtelenül boldogító tudatot, hogy most már nem vagyok tehetetlen játékszere a sors szeszélyének, nem vagyok kényére kiszolgáltatva a kínos bizonytalanságnak, hanem nyugodtan és elégedetten köze-

– Nagyon mesterséges költők. Egy negyvenlapos arab könyvből hoztam egy lapnyi leiratot, melyben ha a betűket *jobbról balra* olvassuk soronként, találunk benne egy *szerelmes történetet;* ha ugyanazokat a betűket *alulról fölfelé* olvassuk jobbról, akkor az földleírás; ha pedig *balról* olvassuk *fölfelé,* akkor történetírás, s ez negyven lapon át folyik így.

– De már ezt magam is megpróbálom az *Üstökösben!*

Egy szerelmes történet, mely rendesen olvasva az, ami, felfelé olvasva más valami, befelé olvasva pedig egészen más valami. Ilyen még nem volt! Ez is meglesz a jövő évben; – majd talán nyáron.

Vámbérynek igen élénk és szellemdús előadása van, hamis lelkesüléstől és szükségtelen kérkedéstől ment: hanem amit elmond, az élénk képzelettel van előadva, hogy szinte szemmel láthatóvá tesz minden legrendkívülibb helyzetet. A mohamedán megnyugvását, ki a pusztán szemközt rohanó porfelleg közeledtét nyugton várja, előre szegzett lándzsával: amelyik a másiktól azt kérdené, mi baj? elárulná vele, hogy idegen; míg hüszlépésnyi közelben kitűnik, hogy a közeledő tábor egy roppant Cebra csorda. A vadidegen népszokásokat, a vallási ceremóniákat a nép között élve tanulta el, nem úgy, mint akik a civilizált Európa tudósai közül hazánkon végig vasutazva csodás badarságokat összeírnak.

K-s M-n

ledhetem kitűzött célomhoz és tapasztalataim feldolgozásával szolgálatára lehetek a világnak. Más, születésük körülményeinél fogva szerencsésebb halandók érthetetlennek, sőt nevetségesnek gondolhatják akkor érzett boldog elragadtatásomat; szememre vethetik, hogy korán vágytam a nyugalomra és hogy a kicsinyes eredmény nem volt méltó munkám fáradalmához. De kit sorsa évekig hányt-vetett a háborgó tengeren, megörül a szárazföld legkisebb és leghitványabb rögének is, s aki sohasem ismerte a bőséget és a gazdagságot, annak egy száraz, de biztos falat kenyér épp olyan fenségesen jólesik, mint a konyhaművészet legtökéletesebb remekei.

Ilyen érzelmekkel telepedtem meg a tanulmányaimtól, törekvéseimtől és életnézeteimtől idegen társadalom közepette, és ezek az érzelmek voltak védőpajzsom az inkább tudatlanság, mint szándékos rosszindulat vezérelte bírálatok támadásai és bántalmai ellen. Valósággal tobzódtam új életpályám első heteinek és hónapjainak örömében. Friss munkakedv fűszerezte életemet; lelkem régi, elpusztíthatatlan derűje visszatért, s ha mindennapos nyolc-tíz óráig tartó munkám végeztével kimentem a szabad ég alá, azt hittem, hogy nincs énnálam boldogabb ember az egész világon. Az Angliában és Magyarországon tapasztalt bánásmód nagy különbözősége miatt lehetőleg kerültem a társas érintkezést, hogy kitérhessek útjából a szükségtelen megbántásnak. Ennek következtében egyrészről több érkezésem volt a munkára, másrészről pedig a külfölddel való sűrű levélváltásra indítva, kénytelen voltam irodalmi munkásságom súlypontját, valamint igyekezetem és törekvésem célpontját a külföldre helyezni. Eleinte rosszulesett ez a kénytelenség, de csakhamar megnyugvást leltem nemes jóakarómnak, Eötvös József bárónak abban a megjegyzésében, hogy Magyarország nem lehet alkalmas tere irodalmi tevékenységemnek és hogy nagyobb hasznára lehetek hazámnak, ha tollam alkotásait idegen nyelven bocsátom a világ piacára. Jobbára német és angol nyelven írtam, kiterjesztettem mun-

kásságomat az ázsiai népek és országok gyakorlati és elméleti ismeretének legkülönfélébb ágaira, és két év sem telt belé, hogy tollam a legkeresettebbek egyike volt Közép-Ázsia, sőt az egész moszlim Kelet föld- és néprajzi, nyelvészeti, tudományos és politikai irodalmában. Minthogy irodalmi munkásságomról külön fejezetben fogok megemlékezni és önbírálatot gyakorolni, itt csak azt említem meg, hogy életemnek ebben a szakában ifjúkorom legmerészebb eszményeinek megvalósítására szenteltem magam, és hogy voltaképpen csak most kezdtem élvezni igazán fiatalkori tanulmányiam gyümölcsét. Szótár segítsége nélkül olvastam a legkülönfélébb európai és ázsiai nyelveken, és mert alkalmam volt a gyakorlatban is élni e nyelvek legtöbbjével, sokkal könnyebben bántam velük és írásban is hasznukat vehettem. Lassan-lassan kis kézikönyvtárat is alapíthattam szakművekből, és mert sűrű levelezésben álltam a szakbeli társakkal és a Kelet ismeretének barátaival, nem ütközött nehézségbe, hogy – bár tanulmányaim középpontjától távol – munkás életet folytathassak a nyelvészet, a néprajz és az újságírás terén. Hellyel-közzel éreztette magát a szellemi ösztönzés és a szakemberekkel való érintkezés hiánya. Különösen sokszor vágyakoztam nézetváltásra a Kelet ismerőivel, mert Pesten csak az urál-altaji összehasonlító nyelvészet néhány ortodox művelőjével érintkezhettem. De az ember könnyen lemond minden ösztönzésről, ha van benne tűz és lelkesedés, és e jelmondatommal: *Nulla dies sine linea* (Egy nap sem írás nélkül), melyhez lelkiismeretesen tartottam magam mindig, végre mégiscsak célomat kellett érnem és át kellett gázolnom minden akadályon.

Szorgalmammal és kitartásommal, munkakedvemmel és komolyságommal győzedelmeskedhettem mindem nehézségen, csak az emberek megátalkodott butaságán és irigységtől epés természetén soha! Minél többet dolgoztam, hogy irodalmi tevékenységemmel fenntarthassam az utazásommal szerzett híremet, annál bőszültebben dúlt ellenem az irigység, és annál erősebb kísérletek történtek arra, hogy

lerontsák hitelemet és minden elképzelhető hibával és bűnnel vádoljanak. Keserűen panaszkodtam egyszer emiatt Eötvös bárónak, s ez a nemes és okos ember így szólt hozzám: – Az ön utazásainak és tanulmányainak tere idegen tér ez országban, és csak nem hiszi azt, hogy önmagát vádolja a társadalom tudatlansággal és értelmetlenséggel, mikor sokkal egyszerűbb és kényelmesebb a mód, hazugnak és csalónak kiáltani ki Önt, kit nem értenek meg. – Igen, ez volt az igazi képe helyzetemnek, de nekem azért mégiscsak fájt a mellőzés, mely nyomon kísért. Életemnek abban a szakában, mikor jólesett volna gyermekes hiúságomnak a nyilvános elismerés az Akadémia, vagy az akkor megalakult első alkotmányos kormány részéről, sem az egyik, sem a másik nem mutatta legcsekélyebb jelét sem annak, hogy megjutalmazásomra vagy méltánylásomra egyáltalán hajlandó. Az Akadémia rendes tagjai közé csak Közép-Ázsiából való visszatérésem tizenkettedik évében ajánlottak, midőn már egész sora előzött meg a merőben jelentéktelen embereknek és midőn mellőztetésem végre már lehetetlen volt, holott előkelő származású, de minden érdem nélkül szűkölködő férfiakat megválasztottak tiszteleti tagnak, sőt bevették őket az igazgató tanácsba is. Az állami elismerést illetőleg, amit mostani gondolkodásommal mindenesetre nevetségesnek és helytelennek tartok, annak idejében mégis feltűnt nekem, hogy a koronázási jubileum alkalmával, midőn számos magyar író és művész kapott kitüntetést, csekélységem még csak szóba sem került, holott másrészről úgy szoktak emlegetni, mint az egyetlen magyar embert, ki magyar tudást vitt ki a világ piacára és a magyar Akadémia nevét igyekezett ismertté tenni a Nyugat világában. Sok más bizonyítékát sorolhatnám még el a szándékos mellőzésnek és semmibevevésnek; de mért untatnám tovább olvasóimat megsértett hiúságom kicsinyes okaival? Mindjobban meggyőződésemmé vált, hogy idegenné lettem hazámban, és mindjobban szembe kellett hogy tűnjék helyzetem ferdesége; nincs hát mit csodálni rajta, hogy egyre közömbösebbé

vált előttem az a hely, melyre azelőtt lelkem mélyéből vágyakoztam, és hogy Angliába, az idegen országba vágytam inkább, ahol jobban megértettek és jobban méltányoltak s ahol tanulmányaim több érdeklődést, törekvéseim több figyelmet keltettek.

Semmi tehát nem természetesebb, mint az, hogy ily körülmények közt külföldi utazásokkal és a kongeniális elemekkel való személyes érintkezésem által igyekeztem felderíteni és egyensúlyban tartani lelkemet. Ez okok húztak Németországba, Franciaországba, de leginkább Angliába. Németországban ismeretségbe jutottam kiváló orientalistákkal, kiknek éppoly mértékben csodáltam elméleti tudását, mint amilyen mértékben szemembe tűnt a gyakorlat terén való képtelenségük és félszegségük. Szelíd lelkű, szerény és derék embereket ismertem meg bennük, kik barátságosan fogadtak, mert távol álltam klikkjeiktől, de mindig jelentősen rázták a fejüket, valahányszor áruló jelét adtam elméleteikben való járatlanságomnak, vagy értekezéseik, megjegyzéseik, glosszáik fogyatékos ismeretének. Figyelmesek voltak hozzám, de csakhamar észrevettem, hogy a tudósok céhén kívül álló műkedvelőnek tartanak. Irodalmi munkásságomnak ez a megítélése teljesen igaztalan semmi esetre sem volt, mert mindig gyakorlati orientalista voltam s maradok. A teoretikus urak éppen csak arról feledkeztek meg, hogy szobatudósnak minden bizonnyal bajos lett volna dervis módjára járni be az iszlám annyi országát és belső érintkezést keresve a néppel, szembeszállni minden viszontagsággal és minden veszedelemmel.

Franciaországban már valamivel jobban mentek dolgaim. A politikai helyzet itt már éreztette szükségét az ázsiai viszonyok gyakorlati megismerésének, s a Kelet ismeretének elméleti művelőin kívül mindig meglehetős számmal akadtak Ázsiának gyakorlati francia ismerői, kik melegen üdvözöltek és a társaságukba befogadtak. Azok között, kikkel Párizsban megismerkedhettem, elsősorban említem III. Napóleont, ki inkább a divat kedvéért, mint tudományos ér-

deklődésének kielégítése végett, a fogadtatás megtisztelésében részesített. Mikor Metternich herceg, az akkori osztrák követ kíséretében megjelentem a Tuilleriákban és megpillantottam a császárt, ki a Pavillon d'Horloge előtt éppen Krisztina spanyol királynőtől búcsúzkodott, szánandó benyomást tett reám e hitvány testű, petyhüdt képű és fehéresen fakó szemű férfiú. Még siralmasabban esett ki félóráig tartó beszélgetésünk eredménye. Szemmel láthatólag készülten várta látogatásomat, mert töméntelen írással borított asztalán ott láttam az utazási művem angol kiadásához mellékelt térképet. A szokásos szertartások után azonnal leültetett és beszélgetni kezdett velem Magyarországról. Arra a megjegyzésemre, hogy az Akadémia megbízásából utaztam be Közép-Ázsiát, a császár megjegyezte, hogy már sokszor és sok dicséretes dolgot hallott Magyarországról; mikor pedig némi felvilágosítással szolgáltam Magyarország szellemi törekvéseiről, a beszélgetést Közép-Ázsiára fordította. Kezdetben inkább irodalmi színt igyekezett adni az egész beszélgetésnek, amennyiben épp akkor megjelent *Jules Césa*rjával kapcsolatban a párthusok* néprajzi eredetéről kezdett beszélni. Csak lassankint tért át Közép-Ázsia politikai helyzetének tárgyalására, és azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy lord Palmerstonnak átadott emlékiratomban kiterjeszkedtem-e Közép-Ázsia és India gazdasági vonatkozásaira és hogy voltaképpen miben látom az Angolországot fenyegető veszedelmet. Úgy látszik, fejtegetéseim nem feleltek meg előre megalkotott véleményének, mert igyekezett megcáfolni az angol érdekek veszedelmére vonatkozó nézetemet, amennyiben utalt Angolországnak Indiában elfoglalt szilárd helyzetére, mely fényesen bevált az 1857-i szipojlázadás** alkalmával. Holott Oroszország még csak kezdetén van közép-ázsiai hódításainak. Mikor erre azt fe-

* A Kaszpi-tengertől délkeletre élt, iráni nyelvű, késő ókori nép.

** A szipojlázadás során, 1857-ben a brit gyarmati hadsereg indiai katonái (szipojok) keltek fel a Kelet-indiai Társaság és a gyarmati hatalom ellen.

leltem, hogy orosz részről nem annyira India meghódítására, mint inkább az angol fegyveres erő fenyegetésére gondolnak, hogy ezáltal megkössék kezét a Konstantinápolyt illető orosz tervek egyik főellenzőjének, a császár úgy érezte magát, mint akit sarokba szorítottak, és így szólt: – Az effele eshetőségtől meglehetősen messzire vagyunk és a keleti kérdésnek ezt a pontját illetőleg mindenesetre figyelembe veendők még más tényezők is. – A politikai vitatkozásról, mely szemmel láthatólag nem volt ínyére, a császár hirtelen ismét utazásomra terelte a beszélgetést, és dicsérni kezdte kalandom vakmerőségét és a vállalkozásom alapjául szolgáló nagy nyelvbeli készültségemet. Azt mondotta: – Nagy színjátszó képességének adta jelét és mindenesetre bámulatos, hogy gyönge testével (bénaságomra célzott) képes volt elviselni annyi fáradalmat.

Utóbb Mathilde hercegnő szalonjában is volt alkalmam találkozni a császárral, de kénytelen vagyok bevallani, hogy nyomát sem fedeztem fel benne annak a szellemi nagyságnak, melynek éveken át hallottam hírét. Tudott kedves és szeretetreméltó lenni, szófukarságával és arcának komolyságával adta a mély gondolkozót, de bágyadt szeme s mesterkélt beszédmódja csakhamar elárulta a kalandort, kit egy nagy név öröke és egy nemzet könnyelműsége rendkívüli állásba juttatott. Valamivel fürkészőbb elméjű és tájékozottabb férfiúnak találtam miniszterét, *Drouyn de l'Huys* grófot, de párizsi ismerőseim közt a legérdekesebb egyéniség kétségtelenül a nagy *Guizot* volt, kinek a Rue de Bacban, *Madame de Mohl* szalonjában mutattak be. Az öregúr hetvennyolc éve dacára tele volt sziporkázó tűzzel és emlékezőtehetsége csodálatraméltó volt. Szemmel láthatólag akkor lelte bennem a legnagyobb kedvét, midőn élénk beszélgetésbe keveredtem a különböző európai és ázsiai nyelveken, és nem sajnálta a fáradságot, hogy még minél több nemzetiséget küldjön a nyakamra, mert szeretett volna zavarba hozni. M. de Guizot pártul is fogott melegen, befolyása következtében meghívót kaptam a legkülönbözőbb szalonok-

ba, de minden udvariasság sem volt képes tartós érdeklődést kelteni bennem a párizsi társaság iránt. A beszélgetés főtárgyához, a szépirodalomhoz, a zenéhez és a plasztikai művészethez, tudatlan ember létemre, nem szólhattam hozzá, a társadalmi érintkezés túl finom szokásait utáltam, mert nem leltem semmi érdeklődést Ázsia iránt, nem úgy, mint a londoni körökben, melyeknek szertartásossága egyébként éppúgy ellenkezett ízlésemmel. Oly férfiak, mint *Barthélemy St. Hilaire, Garcin de Tassy, Pavel de Courteille* és még más szakbeli társaim, jelentékeny vonzóerőt gyakoroltak ugyan reám, de Franciaország nagyjában és egészében mégis hidegen hagyott, mert nem találtam meg benne a nagy világpolgárias eszméket, a föld legtávolabb vidékein lakó emberiség mozgalmai iránt való érdeklődést, s mert rögtön felismertem, hogy a nemzeti hiúság miatt itt nem egykönnyen boldogulhat az idegen.

Egészen másképp állt a dolog túl a csatornán, és minél sűrűbben fordultam meg az idők folyamán Angliában, annál otthonosabbnak éreztem magam és annál szorosabbra szövődtek ismeretségem kötelékei társadalmának különböző osztályaival. Londonból meghívtak a közép-ázsiai viszonyok egyik vagy másik tárgyáról szóló felolvasásra a vidéki városokba is és ily módon élénk összeköttetésbe jutottam az ipari élet középpontjaival.

Előadásaimban jobbára Közép-Ázsia amaz országairól szóltam, melyekben huzamosabb ideig tartózkodtam, és szólnom kellett ez országok kereskedelméről, iparáról, nyersterményeiről, közlekedési viszonyairól és a gyakorlati életre vonatkozó egyéb megnyilatkozásairól. Némely helyen, mint például Birminghemben, felszólítottak, hogy hozzam magammal Közép-Ázsiában vásárolt ruhámat, hogy a gyárosok megismerkedhessenek a népviselet színével, kelméjével és divatjával, s később hallottam is, hogy efféle angol gyártású szöveteket bizonyos idő múlva tényleg importáltak is Afganisztánon át Bokharába. Más helyeken meg kalandjaimról kellett szólnom, mindenesetre vonatkozással

a föld- és néprajzi viszonyokra, és még az úgynevezett kis városokban is mindig figyelmes, előadásom iránt érdeklődő hallgatóságra leltem. Érinteni szoktam utazási tapasztalataim politikai oldalát is, és minél jobban támadtam Oroszországot, annál nagyobb tetszést arattam. Közben elég mulatságos epizódjai is voltak ez előadásaimnak, melyeknek végeztével mindig kérdésekkel fordult hozzám a közönség. Például egyszer azt kérdezte tőlem D. úr, a nagy rovartudós, hogy nem szolgálhatnék-e neki egynéhány közép-ázsiai tetűvel, mert különös tanulmánya tárgyává tette e férgeket és éppen nagyobb művet készül kiadni róluk. Válaszomra, hogy Közép-Ázsiában, sajnos, nagyon is szoros összeköttetésben álltam ez állatkákkal, de most már, Istennek hála, meglehetősen távol állok tőlük, a tudós azt kérdezte, hogy vajon a tatár, kit magammal hoztam, nem bocsáthatna-e rendelkezésére egynéhány spéciest, mert gyűjteményében képviselve van a tetű minden fajtája, a kínai, a sziámi és a többi féle, csak éppen a közép-ázsiai hiányzik belőle végképpen. Tagadó választ kellett adnom erre a kérdésre is, de a lelkes bogarász még mindig nem tágított, és azt mondotta, hogy elhelyezhetnék talán egy európai, illetőleg magyar tetvet a tatáron, mert érdekes volna megtudni, minő átalakulást lehetne ez esetben megfigyelni. Természetesen nem vállalkozhattam e tudományos szívességtételre sem, de még sokáig derültem D. úr esetén, ki némi idő múlva ki is adta két kötetben a pediculákról szóló munkáját.

Mindig buzdító hatással voltak reám angolországi felolvasásaim. 1868-tól fogva ily módon, rövid megszakításokkal, meglátogattam az Egyesült Királyság különböző városait. Bath, Birmingham, Leeds, Sheffield, Bradford, Leamington, Norwich, Kendal, York, Wakefield, Edinburgh, Belfast, Halifax, Glasgow, Dundee, Aberdeen, Newcastle-on-Tyne, Brighton, Cardiff és más városok egyszer, kétszer, sőt többször is sorra kerültek. Mindenhol részem volt a legtekintélyesebb és leggazdagabb polgár vendégszeretetében, és a pillantás, melyet ily módon a brit nép társadalmi, vallási, er-

kölcsi és politikai viszonyaira, valamint uralkodó nézeteire és felfogásaira vetettem, csak fokozta e rendkívüli nemzet iránt érzett bámulatomat és lelkesedésemet. Ha két évig megszakítás nélkül itthon voltam Magyarországon, már szükségét éreztem – mint a francia mondja: „pour me retremper dans l'esprit européen"* –, hogy elernyedt idegeimet megedzendő és szabadságeszméimet felfrissítendő, útra keljek ismét Angliába. Mint ahogy a Keletről való hazatérésem közben nyom nyom után haladtam előre a Nyugat élet- és gondolkozásmódjában, erkölcseiben és szokásaiban, míg Angliába érkezve, elértem a nyugati műveltség és gondolkozásmód tetőpontját, visszatértemben éppoly fokozatosan éreztem közelségemet a Kelethez, az óvilág tévedéseihez, visszaéléseihez és babonáihoz. Évekig tettem ezt a kevéssé örvendetes megfigyelést. Mindannyiszor megújultak bennem az említett kellemetlen benyomások, s ha mégsem hallgattam arra a szívbeli hajlandóságomra, hogy állandóan megtelepedjem a lelkemnek inkább megfelelő nyugatias gondolkozás és törekvés középpontján, annak különböző és nyomós okai voltak. Mindenekelőtt elkábított és kifárasztott a közvetlen érintkezés a művelt Nyugat eme tényezőivel. Beláttam, hogy ez a fáradhatatlanság, hogy ez az örök küzdés, ez az eszeveszett hajsza nélkülözhetetlen és elkerülhetetlen, ha célt akarok érni, de jobbnak láttam, hogy távoli nézője maradjak e nagyszerű színjátéknak, és hogy csak néhanapján való látogatásaimmal gyűjtsek új erőt a küzdelemre. De másrészről, bármilyen nagy volt az ellentét és az ellentmondás gondolkozásom módja és világnézetem s a honfitársaim gondolkozásmódja és világnézete közt, sokkal jobban és sokkal mélyebben ragaszkodtam a hazám földjéhez, semhogy képes lettem volna megválni és végképpen elszakadni annyi sok kedves honi szokásomtól. S végezetül, én mint magyar ember és mint a nemzeti őstörténelem és nemzeti nyelv kutatója léptem a világ elé, s ha

* hogy megedzőjem az európai szellemtől

most elhagyom hazámat, ez az eljárásom kétes világosságot vetett volna emberi és írói jellememre. Sorsomnak ez volt hát a rendelése, hogy maradjak, tűrjek békén, s a lehetőséghez képest törődjem bele kellemetlen helyzetembe. Nehéz volt ez a küzdelem, ez az örökös önmegtagadás és ez az örök inkognitó-élet, mely osztályrészemül jutott Európában éppúgy, mint Ázsiában. Itt is, ott is idegenszerű és hozzám nem való környezetben éltem, s ha mégis képes voltam éveken át hozzá törődni e kénytelenséghez és némán viselni minden mentális injúriát (sérelmet), köszönöm ezt az édes munkának és különösen irodalmi munkásságomnak, mely feledtetett velem mindent s mely boldoggá tett.

Sokszor kérdezték tőlem, hogy mért nem vetettem számot az itthon uralkodó irányzattal, és hazafias okokból a nemzeti politika törekvéseihez csatlakozva, miért nem vettem részt az 1867-ben új életre kelt politikai mozgalmakban? A célszerűség szempontjából és kiválóan gyakorlatias világnézetemre való tekintettel, csakugyan ajánlatos is lett volna belépnem a magyar parlamentbe. De visszatartott két, igen fontos ok ettől a lépéstől. *Először* nem volt meg a kellő készültségem e pályára. Sohasem tanultam magyar közjogot, azonkívül pedig sokkal kevésbé voltam tájékozva az ország politikai és gazdasági kérdéseiben, semhogy becsvágyamnak megfelelő helyzetet vívhattam volna ki magamnak a magyar reálpolitikusok közt. *Másodszor,* ha le is győzöm ezt a nehézséget, még akkor is olyan akadályok állják utamat, melyek merőben lehetetlenné teszik számomra, hogy pályám kívánságom szerint alakulhasson. Magyarországon, de az európai szárazföld más országaiban is fontos szerepe van a közéletben a születésnek és a származásnak. E közmondás: *Boni viri vinique non quaeritur origo** csak szólásmód és semmi egyéb, s ha az alkotmányos korszak elején élénken jelentkező szabadelvűség kedvezett volna is becsvágyamnak – amiben egyébként még tamás vagyok, mert

* Nem firtatják a jó férfi s a jó bor eredetét.

nálunk eddig még egyetlen zsidó származású polgár sem lett vezető államférfiúvá –, lehet-e föltenni, hogy a bécsi legfelsőbb körök tűrtek volna bárminő betolakodást az ő ókonzervatív irányzataikba? Nekem számot kellett vetnem e körülménnyel, s mert becsvágyam nem tűrhetett félmunkát és korlátozottságot, inkább egészen elvonultam a politika küzdőteréről.

Nyolcadik fejezet

Inkognitó-utazásom európai és ázsiai visszhangjai

Dacára minden bántalomnak, melyet tűrnöm kellett, nagyon kellemesen folytak az Ázsiából való visszatértemre következő első évek a szép Budapesten. Örömem telt benne, ha a különböző európai és ázsiai nyelvek köntösében láthattam utazási könyveimet, néprajzi és politikai értekezéseimet, és nem izgattak fel többé a bírálatnak néhanapján jelentkező kellemes vagy kellemetlen

hangjai. Csak egy dolog érdekelt különösen: az, hogy milyen hatást keltenek a távol Keleten, vagyis Közép-Ázsiában, az utazásaimról szóló jelentések, mert sejtettem, hogy szerencsésen véget ért inkognitóm híre Indián és Oroszországon át eljut a Zerefsán* partjaira. Hogy nem tévedtem e föltevésemben, bizonyítékát adták az évek múltán ama tájakról jött híradások. Az első hírt Lankenau úr, egy orosz diplomata révén kaptam, kit Kauffmann tábornok, nemsokára az orosz fegyvereknek Szamarkandnál aratott győzelme után, alkudozás végett Bokharába küldött, a megleckéztetett Mozaffar-Eddin emírhez. Lankenau úr állapította meg a Bokhara és Oroszország közt létrejött béke feltételeit, hosszasabban időzött a Zerefsán mellékén levő kánságban is, s mert tanúja volt az akkori eseményeknek, különösen pedig az 1869-ben legyőzött bokharai trónörökös (Kette-Tőre) lázadásának, négy év múlva, midőn visszatért Németországba, elmondotta egynémely élményét a napilapokban. Ezek közül való az a cikksorozat is, mely 1872. június havában jelent meg a *Frankfurter Zeitung*ban e címmel: *Rakhmed Inak – rajz Közép-Ázsiából – H. v. Lankenau orosz eredetije után* – s mely második közleményében így szól:

„Az egész kánságban ő (ti. Rakhmed Inak) volt az egyetlen ember, kit a vakmerő Vámbéry nem ejtett tévedésbe álruhájában. Ez utazó azt mondja, hogy amikor bemutatkozott Rakhmednek, ki az emír távollétében akkor egész Bokhara kormányát vitte, nem nézhetett minden félelem és rettegés nélkül az éles elméjű helytartó szeme közé, mert tudta, hogy vagy fölfedezte már titkát, vagy közel volt hozzá, hogy fölfedezze.

Midőn utóbb megkérdeztük egyszer Rakhmed Inaktól (később szerzett címe ez), hogy emlékszik-e még arra a nagyon sötét képű és béna, zarándokúton lévő jámbor

* Folyó Közép-Ázsiában. A Tien-Sanban ered, vizét a szamarkandi és bokharai oázisok öntözésére használják, maradék vize az Amu-Darja közelében a homokban vész el.

hadzsira, ki mintegy öt évvel azelőtt Bokharába és Szamarkandba érkezett, mosolyogva felelte: – Ámbár évről évre sokan zarándokolnak e szent helyekhez, mégis tudom, hogy kire gondolsz. Az a zarándok nagyon tudós egy hadzsi volt, sokkal tudósabb, mint a többi bokharai bölcs együttvéve.

És most megmondottuk neki, hogy ez a hadzsi európai ember volt, és megmutattuk neki Vámbéry könyvét, melyből lefordítottuk számára azt a részt, melyben a híres utazó Rakhmedről beszél.

– Azzal én tisztában voltam – felelte Rakhmed, de tudtam azt is, hogy nem veszedelmes ember és nem akartam tönkretenni oly tudós férfiút. Hiszen a mollák maguk voltak a hibásak, hogy nem vették észre, kit vettek maguk mellé útitársul; ki mondotta nekik, hogy beszennyeztessék szemüket és agyvelejüket?

Nos, ez a Rakhmed, vagy igazabban Rahmet, kiről én már előbb is említést, úgy látszik, hogy rangban előbbre ment Közép-Ázsiából való távozásom óta, mert Lankenau Szádin, a bokharai kánság egyik kerületének bekje (helytartója) gyanánt említi. Természetesnek tartom, hogy még emlékezett csekélységemre, de kellő fenntartással kell fogadni azt a megjegyzését, hogy moszlim tudományosságom miatt kímélte életemet. Nem mondom, hogy nem vettek sokan gyanúba, hiszen erre vall az is, hogy sokan akartak leleplezni; de le nem leplezett senki, s ezt szerencsés nyelvbéli tálentumomnak köszönhettem, mint ahogy Törökországban és Perzsiában sem tartottak soha európainak. Ha a bokharai urak felismertek volna, most bizonyára nem volnék abban a helyzetben, hogy megírhassam emlékezéseimet.

Évekkel utóbb, 1882-ben, újabb hírt kaptam közép-ázsiai inkognitóm hatásáról, éspedig *Edmond O'Donovan* úr, a *Daily News* levelezőjének munkája révén, ki 1879–1881-ben beutazta Közép-Ázsiát, és visszatérve Angliába, 1882-ben kiadta kétkötetes művét e címmel: *The Merv Oasis: Travels*

and Adventures East of the Caspian during the Years 1879–1881 including five months Residence among the Tekkes of Merv.

E könyv első kötetének 221. oldalán olvasható, amint következik:

„Rendesen lakásomon szoktam maradni (a szerző a gömüstepei jomutok* közt, a Görgen mellett való tartózkodását írja le, kik között én is megfordultam), jegyzeteket készítve, vagy beszélgetve azzal a sok látogatóval, ki elözönlötte Durdi sátorcsoportját. Ugyanaz a hely volt ez, hol Vámbéry lakott. Bár neki egy időre sikerült, hogy elpalástolja európai voltát, utóbb a bennlakók mégis megtudták igazi kilétét, kétségtelenül az asuradai hajóállomás oroszaitól. A híres magyarról beszélt nekem egy Kan Dsan Kelte nevű ember, Kocsaknak, a volt házigazdájának fia. Ez úgy írta le az utazót, hogy hasonlított Timur Lenkre, a híres középázsiai hódítóra, tudniillik egy kissé béna volt. Vámbéry kilétének híre természetesen csak bizonyos idővel a jomutoktól való távozása után terjedt el, mert máskülönben alighanem elbántak volna vele, és bizonyára nem engedték volna meg neki, hogy eltávozzék. De legfurcsább e dologban az, hogy arra a kérdésemre, vajon mikor érkezett Vámbéry Gömüstepébe, az én emberem csak nagyon bizonytalan választ adott. Ez is jellemző a turkománokra nézve."

Az angol utazónak ez az elbeszélése engem természetesen nagyon érdekelt. Kan Dsannak, kit én Khandsannak említek útleírásomban, halovány sejtelme sem volt igazi kivoltomról. Ő, valamint a többi turkomán is, Konstantinápolyból jött hamisítatlan, jámbor és lelkes oszmánlinak tartott, kihez valósággal zarándokoltak az emberek s kitől ajánlóleveleket kértek a teheráni ottomán követséghez. Hajdár efendi, a török szultánnak a perzsa udvarnál akkor levő meghatalmazottja, utóbb vissza is adott nekem két ilyen levelet, melyeket drága ereklyeként őrzök emlékeim

* A Kaszpi-tenger keleti partján és Amu-Darja mellett élő turkomán törzs.

közt. Nincs benne kétség, hogy pórul járok, ha lelepleznek, és a Khandsannál utóbb járt közép-ázsiai zarándokoktól tudom, hogy mennyire bántja a turkománokat, hogy a kövér falatot elszalasztották. Ez urak mindenesetre tévednek; mert igaz ugyan, hogy III. Napóleon császár követelése folytán a perzsa sah 12.000 arany váltságpénzt fizetett Monsieur de Blocqueville-ért, ki Perzsiát szolgálva, Mervnél fogságba esett, de énértem ugyan senki egy fillért sem fizetett volna, s mivel testi fogyatékosságom miatt nem keltem volna el a rabszolgavásáron, mert egy jó erőben levő szamár többet ér egy béna hadzsinál, semmi esetre sem látták volna jó hasznát ennek a fogásuknak.

A legújabb időben esett tudomásomra a harmadik hír afganisztáni inkognitóm hatásáról, és bevallom, hogy nem csekély meglepődésemre. Utazási művem olvasóinak nem lehet ismeretlen az a sajátszerű kaland, melyen Heratban estem keresztül. Jakub herceg, e tartomány helytartója, Shir Ali Kán, Afganisztán akkori emírjének fia, ki már annak előtte is látott angol embereket, tatár útitársaim között felismerte európai arcvonásaimat és le akart leplezni. Mindig csodálkoztam rajta, hogy ez tényleg sikerült neki, mert hitvány koldus-alakom, melyről szinte lerítt az éhség és a nyomorúság, valóban csekély alapot szolgáltatott gyanakvásának. E rejtély titka mos már kiderült. Jakub kán, ki a sors számos válsága után atyjának trónjára lépett, abba a szerencsétlen helyzetbe keveredett, hogy Kabul fanatikus csőcseléke, mindjárt kormányzatának elején, felkoncolta Sir Lewis Cavagnari angol követet és egész kíséretét. Erre az angolok megszállták a fővárosát. Magát Jakub kánt foglyul Indiába vitték s az angol kíséretben, mely a trónjától megfosztott és fogságba vetett fejedelmet magával vitte, részt vett a Kheiber-szoros bejárójánál sok éven át alkalmazott *Robert Warburton* ezredes, a kiváló tiszt és az India északnyugati határán élő néptörzseknek e kétségtelenül legkitűnőbb ismerője. Ez a tiszt, kit utóbb Sir R. Warburton néven emleget-

tek, visszatérve Angliába, megírta élményeit ily című könyvében: *Eighteen Years in the Kheyber* (1879–1898) *With Portraits, Maps and Illustrations.* 1900. Könyvének 89. és 90. lapján így ír:

„Miután bevezettek Jakub kán emírhez és láttam, hogy minden kívánságát teljesítették, megkockáztattam egy kérdést arra az időre vonatkozóan, midőn Vámbéry Ármin, miután bejárta Khívát és Bokharát, Heratba érkezett és megjelent Muhammed Jakub kán szerdár színe előtt. Vámbéry úr azt állítja könyvében, hogy miután áldást osztott, leült a szerdár mellé és jó erősen oldalba bökte a vezírjét. A fiatal szerdár, arcába bámulva, így szólt: – *Valla au billa faringi haszti**. – Vámbéry tagadta ezt, és más tárgyra terelte a beszélgetést. Miután Jakub kán emírt emlékeztettem erre a dologra, azt kérdeztem tőle, igaz-e, hogy Vámbéryben felismerte és mi oknál fogva ismerte fel az európait?

A volt emír így szólt: – Egy emeleti szobában voltam, figyelemmel kísérve csapataim díszszemléjét. Az ablakom előtt levő nyílt térségen zenekar játszott. Észrevettem egy embert, ki a lábával taktust ver a zenéhez. Tudtam mindjárt, hogy európai embernek kell lennie, mert ázsiai ember nem tesz ilyesmit. Később, midőn ez az ember feljött az én darabaromba, azzal vádoltam, hogy frengi. De ő tagadta ezt. Mindamellett nem firtattam tovább a dolgot, mert attól tartottam, hogy gyanú támad ellenében és akkor nemigen lett volna biztos az élete.

– Ugyanezt a dolgot elmondotta nekem Muhammed Hasszán kán szerdár is, Jakub kán emírnek Jellalabadba érkezése előtt hat héttel. Meg kell jegyeznem, hogy Jakub kán szerdárral együtt Heratban volt ő is, midőn Vámbéry Ármin úr ott járt Közép-Ázsiában való csodálatos kalandjai és viszontagságai után. Különös dolognak látszik, hogy Vámbéry, miután Khívában és Bokharában tett veszedelmes utazásai alatt hónapokon keresztül óráról órára együtt volt dervistár-

* Istenemre esküszöm, hogy ön európai.

saival, együtt étkezett velük és részt vett minden imádságukban és kikerülte a felfedeztetést, egy éles szemű megfigyelő előtt mégis elárulta magát azzal, hogy lábával taktust vert a zenéhez, melyet egy rögtönzött zenekar Herat várának főterén játszott!

Sir Robert Warburton joggal csodálkozik. Magam is elámulok rajta, hogy megeshetett rajtam az efféle, és annak, hogy Melpomené* lőn árulóm, csak abban lelem magyarázatát, hogy mindenkor nagy kedvelője lévén a zenének, öntudatlanul vertem ki lábammal az ütemet, midőn évek elmúltával először hallottam európai dallamokat. A Nyugat zenéjének hatása alatt feledtem éhséget, nyomorúságot és életveszedelmet, mely különös mértékben fenyegetett a fanatikus afgánok közt. Ilyen ellenállhatatlan erővel hatnak lelkünkre a honi hangok a távol messzeségben!

E három, véletlenül megtudott hiteles értesülésen kívül évek múltával kaptam még egynéhány bizonytalan hírt a konstantinápolyi Bokhara-tekkékben (bokharai kolostorokban) megszállott közép-ázsiai zarándokoktól. Inkognitó utazásom körül, főképpen Kelet-Turkesztánban, legendák keltek. Hadzsi Bilal, ki legbensőbb barátom volt a zarándokkaravánunkban, s ki még a hetvenes években is meglátogatta Mekkát és Medinát, megátalkodottan ragaszkodott hamisítatlan moszlim voltomba vetett hitéhez; sőt mi több, annak a nézetének adott kifejezést, hogy ha már csakugyan inkognitót öltöttem, inkább Európában öltöttem és hogy tulajdonképpen a keresztény voltomhoz férhet szó. Hogy mennyiben volt igaza, döntsék el ez emlékezés olvasói. Az előítéletek, a babonahit és a fanatizmus dolgában a műveltségét oly nagyra tartó Nyugat csak annyiban különbözik a vad Ázsiától, hogy a Nyugaton előrehaladott polgáriasultságunk törvényeinek védelme alatt szelídebbé váltak az emberek szenvedélyei, hogy kevesebb veszély fenyegeti a közéletben az idegen vallás és politikai gondolkodásmód

*A tragédiaírás múzsája a görög mitológiában.

híveit, mint Ázsiában, ahol a törvények hiánya és a fejetlenség miatt nincs védelem sehol. Sajnos, nekem meg voltak e tekintetben a magam szomorú tapasztalásai. Ahol nem ismerték származásomat, sokkal nagyobb elismerés kísérte küzdelmes életpályámat, mint azokban a körökben, ahol mint zsidónak született embert rossz hírbe kevertek és már eleve hazugnak és csalónak bélyegeztek. És ez volt sorsom a politikai nézeteim tekintetében is. A francia–orosz szövetség megizmosodásának idejéig sok jó barátom volt Franciaországban, kiket mind elvesztettem abban a pillanatban, midőn mint oroszellenes író sorompóba léptem Angolország ázsiai hatalmi állása mellett. Még Angliában is éreztették velem a politikai küzdelmek pártszenvedélyeit. Ashton Dilknek, a bősz liberálisnak és oroszbarátnak Eugen Schuylerrel, a szentpétervári amerikai követség titkárával együtt, kinek őse az amerikai szabadságharc idején kitűnt az Angolország ellen folytatott küzdelemben, az a gondolata támadt, hogy költött dolognak nyilvánította közép-ázsiai utazásomat, és ebben az értelemben síkra szállott ellenem az *Atheneaum* 2397. számában. Az volt megírva a közleményben, hogy én, a keleti nyelvek ismerője, sohasem is voltam Bokharában és Szamarkandban, s könyvemet voltaképpen a Boszporusz partján gyűjtött tapasztalásaim alapján írtam meg; és bebizonyítandó az állítását, megemlítette, hogy zöldnek mondottam a Timur sírján álló híres nefrit-követ, holott ez a kő ténylegesen kék. Angolországi barátaim csekélybe vagy semmibe vették ezt a támadást, és nem kis mértékben estem csodálkozásba, midőn W. Grigorieff, a híres orosz orientalista kelt védelmemre és *Bokhara története* című könyvem éles bírálata mellett, megengedhetetlennek és nevetségesnek mondva az utazásom hitelességét kétségbe vonó támadást, a jelenkor merész és nevezetes utazójának nyilvánított. *A segítő kéznek ez a mesterfogása*, határozottan oroszellenes irányomra való tekintettel, mindenesetre igen sikerült dolog volt, de a jó cselekedet hatását tévesztette, mert politikai írásaim oroszellenesek voltak és azok is

maradtak. Idő múltával Schuyler úr, az amerikai diplomata is, minden angolgyűlölete mellett meggondolta a dolgot, mert 1886-ban Budapesten időzvén, a következő levéllel fordult hozzám:

„Budapest, hotel Königin von England.
Monday Nov. 8. 1886.

Dear Mr. Vambéry, –

If you are willing to overlook some hasty criticism of mine, when I was in Central Asia and will receive me, Ishall be most happy to call upon you.

Believe my dear Sir yours most sincerely

*Eugene Schuyler."**

Természetes, hogy a *hasty criticism*-ra való minden tekintet nélkül igen melegen fogadtam Schuyler urat, és amaz időtől fogva sűrűn érintkeztem vele levélben is. Ez epizódot csak annak bizonyítására említettem meg, hogy mennyire megbízhatatlanok néha a bíráló nyilatkozatok, és hogy a vallási és a politikai különérdekek milyen könnyűszerrel támadják meg az embert jellemében és becsületében. Míg egyrészről egy bizonyos William Davies (?) nevű professzor úrnak az az ötlete támadt, hogy ál-Vámbéry minőségében előadásokat tartott és a hasonlatosság kedvéért még sántán is járt, amiért elhalt barátom, Kiepert tanár 1868. jan. 22-én leleplezte; mások viszont egész egyszerűen csalónak akartak feltüntetni és személyes okokból meg akarták rontani hitelét kimondhatatlan veszedelmeim és nélkülözéseim eredményének. Bizony, bőséges alkalmam volt megismerni minden változatukban az emberi gyöngeségeket; úgy tetszett, hogy a kegyetlen sors egyáltalán nem akarta tőlem eltávolítani a keserű poharat. És hogy mindezek után sem ve-

**Magyarul:* „Budapest, Angol Királynő szálló. Hétfőn, 1886. nov. 8-án. Kedves Vámbéry úr! Ha volna olyan szíves és elnézné egynémely heves ítéletemet abból az időből, amidőn Közép-Ázsiában voltam, és fogadna engem, nagyon boldoggá tenne meghívásával. Kedves Uram, őszintén tisztel *Eugene Schuyler."*

szítettem el bizalmamat és lelkem derűjét, azt egyes-egyedül annak az édes munkakedvnek köszönhettem, mely rózsaszínű fátyolt borított minden kellemetlenségre s mellyel derült jókedvvel néztem nyugalmas dolgozószobám ablakából a világ folyására.

A kedvezőtlen bírálat, melyet nem kerülhet el író és legkevésbé kerülheti el a rendkívüli élményeken átment kutató, soha engem nem sértett és nem bántott, és kellemetlenül csak az irigységtől sugallt és a gonosz célzattal intézett támadás érintett, melyben különösen az orosz sajtó tűnt ki ellenemben. Madame de Novikov (leánykori nevén Olga Kirejev) különös módon igyekezett megrontani a hitelemet Angliában; hogy élét vegye oroszellenes tollamnak, azzal a fölfedezéssel lépett föl ellenemben, hogy voltaképpen nem is vagyok magyar, hanem csaló zsidó vagyok, ki soha Ázsiában nem járt és meg akarom bontani Angliának és Oroszországnak egymáshoz való jó viszonyát. Az orosz politikának a Temze partjára helyezett eme kipróbált eszköze tudvalevőleg különös barátságában és jóindulatában volt részes Gladstone úrnak, de amily kevéssé sikerült palástolnia kacérkodásával és hazugságaival Oroszországnak Anglia ázsiai hatalmi állása ellen folyó áskálódásait, éppoly kevéssé sikerült neki az, hogy gyermekes rágalmaival megrendítse az angol közönség előtt kivívott hitelemet és tekintélyemet. A túlbuzgó bírálat célját téveszti mindenütt, de leginkább a politikában. Nem szólva az efféle esetekről, minden tekintetben volt rá okom, hogy meg legyek elégedve kalandos utazásom bírálatával.

Kilencedik fejezet

Tudományos és irodalmi munkásságom

Az ázsiai világ körül sok éven át végzett gyakorlati tanulmányaim, melyekről számot adtam az előző lapokon, önként érthető módon alapjául szolgáltak a nyugodt életmód kényelmétől támogatott irodalmi munkásságomnak. A tudásnak az az anyaga, melyet ez idő alatt felhalmoztam, ellenállhatatlan módon késztett reá, hogy leírjam mindazt, amit láttam és tapasztaltam. Ha most, az élet szép nyarának elmúltával, visszapillantok életem munkás korszakára, előre kell bocsátanom azt a vallomást, hogy irodalmi tevékenységem nemcsak időben, hanem minőségében

és szellemi irányában is tökéletesen megfelel tanulmányaimnak. Mint ahogy autodidakta módjára, minden vezetés és útbaigazítás, sőt határozottan kitűzött cél nélkül folytattam tanulmányaimat, azonképpen irodalmi pályám terén is minden gyarlóságával, fogyatkozásával és hibájával kellett fellépnem a készületlen autodidaktának. Amint vannak naturalista költők, én naturalista tudós voltam. De mert a *poetica licentia* (költői szabadság) példája szerint nincs és nem is lehet szó *scientifica licentia*ról (tudósi szabadság) is, a nehézségek, melyekkel meg kellett küzdenem, éppoly jelentékenyek voltak, mint azok a hibák és fogyatkozások, melyeket a bírálat joggal minősített kivetnivalónak munkáimban. Amilyen mohó és hebehurgya voltam a tanulásban, amiben egyébként fényes emlékezőképességem és lángbuzgalmam a fő ludas, épp olyan elhamarkodottnak és türelmetlennek mutatkoztam nem egy irodalmi munkám létrehozásában, és ha hozzáfogtam valamely könyvem megírásához, figyelmen kívül hagytam a *nonum prematur in annum* (a művet hagyjuk érni; a kilencedik évig tartsuk vissza) parancsát és nem volt békém és nyugtom, amíg munkámat befejezve és nyomtatásban nem láttam. Minthogy, szerencsétlenségemre, a nyelvészetnek és a néprajznak addig meglehetősen ismeretlen és csak kevesek által művelt terén mozogtam és ennek következtében a forrásmunkák nagyon kevéssé bőséges anyagával rendelkezhettem, vajmi csekély ügyet kellett vetnem alig is létező elődeim műveire. Lelkem természeténél fogva nem is lett volna reám nézve kellemes a források alapos tanulmányozása. Tulajdonképpen sohasem is felelhetett volna meg nekem, hogy számon tartsam azt, amit mások mondottak, hogy szőrszálhasogató megjegyzésekbe bocsátkozzam és bírálgassak, vagy hétköznapi szólásmóddal élve, hogy azon kéröddzem, amit mások már megettek. A tudományos fegyelmezettség szemüvegén át nézve mindenesetre hiba volt ez, de engem csak az újdonszerű, az ismeretlen és az előttem még meg nem írt dolog izgatott. Csak a vadonatúj tárgyak-

nak volt reám nézve különös ingere, csak ilyenkor égtem a vágytól és leltem meg az irodalmi ösztönzést, s ámbár nem féltem tőle, hogy mások megelőzzenek, az újdonszerűség és eredetiség, majdhogy azt nem mondom: a fölfedezés örökös hajhászása, minden mértéket meghaladó módon sietségre ösztönzött és útját állotta irodalmi munkáim körültekintő és gondos kidolgozásának.

Ha tehát ezek után a csekélységemről eddig megjelent életrajzokban tudósnak emlegetnek, ez a semmi esetre sem találó minősítés annál inkább visszatetszik nekem, mert valóban minden vagyok inkább, csak tudós nem vagyok és nem is lehettem azzá, a szónak ismeretes értelmében. Ahhoz, hogy tudós legyek, nem volt meg az előképzettségem, az iskolázottságom és a vérmérsékletem. A tudósról el lehet mondani, hogy *non nascitur, sed fit* (nem annak születik, hanem azzá lesz), holott én világéletemben csak velemszületett jó és rossz tulajdonságaim hatása alatt álltam és egyes-egyedül e tulajdonságaim által vezettettem magam. Mindenesetre nagyok és súlyosak voltak az ilyképpen megalkotott egyéniség árnyoldalai és hibái, de a kárt, mely ily módon támadt, némiképpen jóvá is teszik bizonyos előnyök. Az óvatosság hiánya bátorrá és vakmerővé teszi az embert, és minél csekélyebb a mélység, annál nagyobb a terjedelem azon a téren, melyet az ember kiszemelt magának, hogy megmunkálja. Csakis ily módon lehet magyarázatát lelni, hogy miért terjed ki irodalmi munkásságom a Kelet ismeretének oly különböző területeire s hogy miként lehettem nyelvész, geográfus, néprajzi író, történetíró, etnológus és politikus egy személyben. Az úgynevezett tudós céh minden gyarlósága és nevetséges volta között leginkább gyűlöltem és leginkább találtam ellenszenvesnek a tudósok úgynevezett szerénységét. Semmit sem utáltam annyira, mint az anyagi célok képmutató takargatását, holott e célokat a tudósok éppúgy, sőt talán még inkább hajhásszák, mint a többi ember, és semmit sem tartottam megvetendőbbnek, mint a dicsérettel és elismeréssel szemben színlelt közömbössé-

get, mert hiszen a tudós és az író egyike a világ leghívságosabb teremtményeinek.

Minthogy nem vagyok hivatásos tudós, nincs rá szükségem, hogy szerény legyek a tudósok megszokott módja szerint, s midőn e helyen irodalmi munkásságomról szólva, felsorolom munkáimat és önbírálatot gyakorlok magamon, egyszerűen félreteszem a tudós szerénységét és egészen szabadon és fesztelenül kívánok véleményt mondani tollam alkotásainak jó és rossz oldalairól.

1. Utazásom Közép-Ázsiában,

mely különböző európai és ázsiai nyelveken jelent meg több kiadásban, érdekes olvasmány utazásom különös módjánál és kalandom újdonszerűségénél fogva. Előttem is tettek már inkognitó-utazást Mekkába és Medinába Burton, Burckhart, Maltzan, Snouck-Hugronje és máshol mások, de mint dervis, aki csak alamizsnából élt s kinek viselnie kellett a fakírság minden sajátosságát, én voltam az első és az egyetlen európai ember, ki ily utazásra vállalkozott. De bármilyen érdekfeszítő is kalandjaim leírása, utazásom földrajzi tudományos eredménye semmi esetre sem áll megfelelő arányban a kiállott nélkülözésekkel és szenvedésekkel. Csillagászati fölvételeket nem tehettem, nem is volt meg hozzájuk a képesítésem. Oro- és hidrográfiáról sem lehetett szó; merőben tájékozatlan voltam a fauna és flóra tudományában, ami pedig a geológiát illette, ezt a tudományt nem ismertem a nevéről sem, midőn utam nyugatról e tájakra vezérelt. De mindezzel szemben örömmel hivatkozhatom arra, hogy én voltam az első európai vándor, ki Közép-Ázsia egynémely részében megfordult, és ennélfogva mégis én írtam be nem egy nevet a földabroszba, valamint hogy nekem sikerült nem egy addig ismeretlen adatot szolgáltatni a törököknek e tájakkal való néprajzi vonatkozásairól. Ez utazási művemet kedveltté határozottan kalandjaimnak érdekfeszítő elmondása tette és az örökös veszedelem, melyben

ez utazásom közben forogtam. Az európai olvasó bajosan alkothat magának fogalmat szenvedéseimről és nélkülözéseimről, s ezek vonták rám a művelt világ bámulatát és rokonérzését; de aki olvasta e lapokat és ismeri gyermek- és ifjúkorom küzdelmét, nem fog rajta csodálkozni, hogy a nyomorúság és a nélkülözések korán végigjárt iskolája eléggé megedzett későbbi, bármily nagy küzdelmeimre. A szegény zsidó fiú és a későbbi közép-ázsiai koldus helyzete közt nem is olyan nagy a különbség. Az éhezés egy hajszálnyival sem kedvesebb s nem kevésbé gyötrelmes a művelt Európában, mint Ázsia homokságain, és a keresztény társadalomban megvetett és kigúnyolt zsidó fiú szenvedése még elviselhetetlenebb, mint az az örökös félelem, hogy fel találják ismerni a fanatikus mohamedánok. Minthogy pedig első művemmel rendkívüli feltűnést keltettem, barátaim tanácsára kibővítettem ez első jelentést, és kiadtam

2. Vázlatok Közép-Ázsiából

című könyvemet, amelyben egyrészről újabb pótlásokkal akartam gazdagítani kalandjaim első leírását, másrészről pedig el akartam helyezni olyan néprajzi, politikai és gazdasági adatokat, melyeknek Londonban való feldolgozásához, hol utazási művemet megírtam, nélkülözhetetlenül szükségem lett volna otthon maradt kéziratainak. E könyvemmel, melyet szintén lefordítottak több nyelvre, már nagyobb figyelmet keltettem a tudományos körökben és ennélfogva tiszteletbeli tagja lettem több földrajzi társaságnak. De a szigorúan tudományos jelzőt ez a könyvem sem érdemli meg, mert dacára a benne foglalt számos új adatnak, egészben véve mégiscsak töredékes munka, és magán viseli a műkedvelő kéz nyomát. Ahhoz, hogy szakbeli etnográfus lehessek, sokkal többet kellett volna tudnom az embertanról és az anatómiáról, és a megbízható alapra helyezett leírást egyszerűen lehetetlenné tette számomra az embertani búvárlathoz nélkülözhetetlen mérések és rajzok hiánya. Csak a po-

litikai helyzetről, vagyis az Anglia és Oroszország közép-ázsiai versengéséről szóló fejezetnek volt némi értéke. Ez értekezésemet, mely legelőbb az *Unsere Zeit* hasábjain jelent meg s mely az Európa és Amerika közt épp akkor elhelyezett tenger alatti kábel első nagyobb táviratának szolgált anyagául, sokat tárgyalták és sokat vitatták a hivatalos és nem hivatalos körökben; neki köszönhetem, hogy befogadtak a politikai irodalomba és egyben a nagy gyűlölséget Oroszországgal; azt a keserűséget, mely az orosz napi sajtóban azóta mintegy elválaszthatatlanul hozzá nőtt nevemhez. Irodalmi munkásságomnak erről a részéről bővebben fogok szólni később, itt még csak azt említem meg, hogy nem eltökélt szándékkal és nem is örömest léptem akkor erre a mezsgyére. Nekem tisztán nyelvészeti tapasztalataim ismertetése volt a szemem előtt, és hogy megfelelhessek e szándékomnak, mindjárt Londonból való visszatértemkor hozzáfogtam

3. Csagatáj nyelvtanulmányok

című munkám kidolgozásához. Hogy autodidakta létemre, ki gimnáziumot nem végeztem, ki soha rendszeresen grammatikát nem tanultam s kinek a nyelvészetről egyáltalán csak rendkívül kusza fogalmai voltak, eléggé merész voltam arra, hogy nyelvészeti munka megírására és hozzá német nyelven való megírására vállalkoztam és könyvem a szakbeli filológusok szigorú fóruma elé mertem vinni, ez csakugyan több volt a merészségnél, azt lehetne mondani, hogy vállalkozásnak nem kevésbé volt vakmerő közép-ázsiai utazásomnál. Szerencsém volt, hogy akkor nem ismertem még a *furor teutonicust* (német harci düh) és a nyelvkutatók epés természetét. Úgyszólván merőben új téren mozogtam, mert azonkívül, amit Quatremère *Chrestomathie Orientalé-já*ban (keleti szöveggyűjtemény) csagatáj szövegfélét kiadott és ami eredeti szövegben Baber és Abulghazi kiadásában megjelent, a keleti török nyelv teljességgel ismeretlen

volt az orientalistáknak. Én léptem fel legelőbb a népies irodalom, a közmondások és a török belső Ázsia egyes tájszólásainak szemelvényeivel, egész lajstromát közöltem a keleti-török műveknek, melyeknek Európában senki hírét nem hallotta, s én adtam ki az első keleti török szótárat, melyet *Pavel de Courteille*, a francia tudós felvett *Dictionnaire Turk-Oriental* (Keleti-török szótár) című később megjelent művébe, melynek előszavában így ír: „J'avoue tout de suite, que j'ai mis à contribution ce dictionnaire, en insérant dans mon travail autant que je le pouvais"* és melyben általában így jellemzi az első nyelvészeti munkámat: „Livre le plus instructif qui fait grand honneur à son auteur"** (Preface, XI.) Még inkább meglepett az, midőn *Budagov* orosz orientalista, aki pedig még jóval közelebb állt e nyelvterülethez, felhasználta munkámat nagyszabású szótárában. Ebből én, bár kritikai folyóiratok keveset foglalkoztak első nyelvészeti művemmel, bátorságot merítettem és kezdettem belátni, hogy az ember ezen a téren is végezhet hasznos munkát, ha mindjárt nem is iskolázott nyelvbúvár. „Csak az első lépés nehéz", ezt tartja a népbölcsesség. Csagatáj nyelvtanulmányaimat csakhamar nyomon követték egyes értekezéseim a szakfolyóiratokban, és minél kedvezőbb volt a fogadtatás, annál mélyebben igyekeztem behatolni a török nyelv régibb nyelvemlékeibe. E törekvésemben írtam meg

*4. Ujgur*** *nyelvemlékek*

című könyvemet, egyikét legnehezebb, de leghálásabb munkáimnak, mely a turkológia terén részemül jutott s mely specialistájává avatott a török nyelvjárásoknak. Már David *török nyelvtan*ából és Joubertnek a *Journal Asiatique*-ban megjelent értekezéséből tudomást szereztem egy titokzatos

* Bevallom mindjárt az elején, hogy e szótárt mint kiegészítést készítettem, hozzáadva e munkához minden tőlem telhetőt.

** E könyv mindenekfelett tanulságos, mely dicsőséget hoz szerzőjének.

*** Nyugat-Kínában, a Tiensan vidékén élő török nyelvű nép.

ujgur kézirat létezéséről; midőn pedig lord Strangford még újból is figyelmessé tett rá és ajánlotta, hogy próbálkozzam meg a megfejtésével, égtem a vágytól és nem is volt nyugtom addig, amíg kölcsön nem kaptam az értékes kéziratot a bécsi császári könyvtárból. Az elmosódott, bizonytalan írásjegyek, melyekből egyes hangok értékét kellett megállapítanom, az idegenszerű szókincs és végül a szöveg sajátságos, eredeti tartalma valósággal ellenállhatatlan hatással volt reám. Egy évnél tovább napról napra, órákon át meresztettem szemem a szibillai jelekre, míg végre sikerült helyenként elolvasnom és meg is értenem a kéziratot. Örömöm határtalan volt és el is határoztam rögtön, hogy kiadom a megértett részt, s midőn nagy fáradsággal és költséggel – mert előbb meg kellett öntetni a betűket – magam előtt láttam a negyedrétű pompás kötetet, valóban azt hitem, hogy jelentékeny munkát végeztem. E hiedelemben megerősítettek szakbeli társaim rendkívül elismerő bírálatai, de sajnos, puszta hiedelem volt az egész, mert az északi és északkeleti török nyelvhatár szójárásait illető ismereteim nem voltak elégségesek arra, hogy megérthessem és teljesen kibetűzzem az egész kéziratot. Hivatottabb és alaposabb készültségű utódom, dr. *W. Radloff* már nagyobb sikerre hivatkozhatott, és a nehéz munkából reám eső megnyugvás azon alapszik, hogy az elsőbbség joga az enyém és hogy harminc év múlva dr. Radloff az én kísérletem alapjára állva, jutott magasabb nézőpontjára és tágabb szemhatárához, mégpedig annyival könnyebben, mert idő múltán a *Kudatku Bilik* egy arab betűvel írott és eszerint könnyebben olvasható példányának jutott birtokába.

Ujgur nyelvemlékeim tehát minden fogyatkozásaik és hibáik mellett, díszei közé tartoznak tudományos irodalmi munkásságomnak, és sokan voltak, akik az utazásaim közben tanúsított kitartásommal állították párhuzamba azt a türelmet, melynek e munkám kidolgozása közben tanújelét adtam. Mindenesetre bebizonyítottam, hogy az ember úttörő munkát is végezhet szakmájában, még ha nem is tartozik

a tudós vagy az iskolázott nyelvészek közé. E, bár félig sikerült kísérletem kapcsán folytattam még egy ideig búvárlataim a turkológia terén. Megírtam

5. A török nyelv etimológiai szótárát,

az elsőt e nemben, mely a nyelvészeti irodalom terén megjelent, s melyben, minden előmunkálat nélkül, addig gyűjtögettem, okoskodtam és hasonlítgattam, míg sikerült kikutatnom és egyes szócsaládokba rendeznem a tő- és gyökérszókat. E sikamlós talajon, melyen sokszor a nyelvtudomány legnagyobb tekintélyei is megcsúsznak s esetlen zuhanásukkal felbőszítik a szaktudósokat és nagy mulatságot szereznek a világnak, a nélkülözhetetlen szakismeret hiánya miatt én természetesen még több és még nagyobb ballépést tettem. Mindamellett nem vonhatja kétségbe még legádázabb ellenségem sem, hogy sikerült kideríteném jelentékeny számú török szó etimonját és megállapítani elvont fogalmak konkrét jelentését. Olyan nagy hatással volt reám a fölfedezés ingere, hogy hónapokon át éjjel és nappal csak török gyökérszók jártak az eszemben, és mert jobbára emlékezetből dolgoztam és jegyzeteket tulajdonképpen soha életemben sem gyűjtöttem, igaz gyönyörűségemre szolgált, midőn a legnagyobb messzeségekig követhettem ugyanegy fogalom változásait és átalakulásait, s megállapíthattam összefüggésüket. Az efféle tanulmány, nem is szólva előismereteim hiányosságáról, alapjában véve a legkevésbé felelt meg gondolkozásom irányának; a szófejtő játék csábító leple alól csakhamar előtűnt a tárgy száraz volta és egyhangúsága, s igazán örültem, midőn ez etimológiai szórakozásom

6. A török–tatár nép ősi műveltsége

című munkám kidolgozására vezetett. Ezzel már otthonosabb és inkább megfelelő térre jutottam, mert a nyelvbúvárlást itt messzelátó gyanánt használhattam, mellyel a török néptörzs

távol múltjába nézhettem, és a törökség etnikai, erkölcsi és társadalmi viszonyainak akárhány értékes mozzanatát fedezhettem fel. Annál az őszinteségnél fogva, melyet ez önbírálatomban kötelezővé tettem magamra nézve, lehetetlen ki nem emelnem, hogy e kis munka egyike tollam legjobb alkotásainak. Gazdag értékes ujjmutatásokban – mindenesetre csak ujjmutatásokban – a török nép tanának terén, és természetesen nem is eredhetett más, mint utazó nyelvbúvár tollából, ki a nyelv ismeretét egyesítette az illető nép szokásainak, jellemének és világnézetének felismerésével, s ki mindkét téren az emlékezőképességnek oly frissességével rendelkezik, mint én s a gyakorlatban szerzett tapasztalat hatása alatt áll. A méltánylás, melyben a szaktudósok e művemet részesítették, nagy örömömre is szolgált, és elsősorban adta meg az ösztönzést arra az elhatározásomra, hogy megírjam

7. A török faj etnológiai és etnográfiai tekintetben

című munkámat. E nagyobb szabású művemben megkíséreltem összegyűjteni egyrészről a török nép egész területén szerzett tapasztalataimat, másrészről azokat a megjegyzéseket, melyeket az e tárgyra vonatkozó európai és ázsiai irodalomban leltem. Mindkét irányban rendelkezésemre álltak bizonyos előnyök, mert először nem volt még előttem néprajzíró, ki, mint én, oly sokáig és oly bizalmasan érintkezett volna e népcsalád egyes tagjaival, és másodszor, nem sok néprajzíró akadhatott olyan, ki oly mértékben lett volna képes kiaknázni és értékesíteni a soknyelvű forrásbeli anyagot. Itt is töretlen utakon jártam, és munkám eredménye bővelkedik az úttörő munka minden jó és rossz tulajdonságában. A bírálat általánosan kedvezően és dicsérettel emlékezett meg róla, annál inkább csodálkoztam tehát rajta, hogy könyvemnek nagyon is csekély volt a kelendősége. Azt hittem, hogy népszerű vagy legalább a művelt közönségnek való könyvet írok, annál nagyobb volt tehát a csalódásom, látva, hogy tíz év alatt háromszáz példány sem kelt el belő-

le. Úgy vettem észre, hogy a nagyközönség vajmi kevéssé érdeklődik a törökök különböző ágai és törzsei, vagy származásuk, erkölcsük és szokásaik iránt, s hogy a föld- és néprajz csak az érdekes kalandok borsával és tulajdonképpen csak ezeknek kedvéért tetszik az olvasók szűk körének. A török népről írott könyvemben első ízben található meg e faj valamennyi törzsének és hajtásának teljes képe, és ámbár hozzá hasonló munka még egyáltalán nem jelent meg a többi ázsiai népcsalád egyikéről sem, mégis rosszul számítottam a sikert illetőleg. Angliában kivívott kedvező irodalmi helyzetem dacára sem sikerült kieszközölnöm, hogy e művem angol kiadásban is megjelenjék.

Minthogy a keleti török nyelv és irodalom egyik legkedvesebb tárgya volt tanulmányaimnak és e téren igyekeztem mindig újat művelni, a *Török faj*jal egy időben közzétettem a

8. Seibaniász

című üzbég hőskölteményt, melyet a bécsi császári könyvtárban őrzött eredeti kéziratból több egymásra következő nyári szabadságidőm alatt másoltam le és később saját költségemen kinyomtattam. A másolás rendkívül fárasztó volt, a 4500 párvers leírása nagyon megerőltette szemem, de e költemény történeti és nyelvészeti értéke megérdemelte, hogy ez az unikum – mert a mai napig sem hallottam, hogy volna valahol még egy példánya – ismeretessé és a történelmi búvárlatnak hozzáférhetővé váljék Európában és Ázsiában is.

A fakszimilékkel és kromolitografikus címképpel díszített szép kiadás körülbelül 1400 forintomba került, és mert alig kelt el belőle több 60 példánynál, negyedrészét sem vettem be reá költött pénzemnek. Természetes, hogy a szakbeli bírálat nem terjedt tovább a *Journal Asiatique*-ban megjelent rendkívül kedvező ismertetésnél. A tudós világ többi, még orientalista része is alig vett tudomást e kiadványról – mert a keleti nyelvek eme részének művelői nagyon csekély számmal voltak Európában s kevesen vannak

most is – mely eddig még Oroszországban sem részesül a megillető figyelemben.

Eszerint nem vádolhatom magam azzal, hogy irodalmi munkásságom e részére az erkölcsi vagy anyagi sikerek ösztönöztek volna; e tekintetben csakis a személyes hajlandóság és a tárgy szeretete volt reám irányadó hatással, és csak az anyagi kénytelenség miatt és talán a változatosság okáért fordultam el néha-néha kedves tanulmányaimtól és vetettem magam arra az irodalmi foglalkozásra, melynek közönsége nagyobb s mely inkább tarthat számot az anyagi sikerre. Ez volt az oka, hogy nemsokára Közép-Ázsiából való visszatértem után kiadtam

9. Vándorlásaim s élményeim Perzsiában

című jelentésemet, amelyben a föld- és néprajz eléggé ismert és előttem bőségesen és kitűnően leírt terén mozogtam. Legfeljebb, ha a síiták közt ál-szunnita minőségemben átélt személyes és változatos kalandjaim tarthatnak számot e könyvemben némi érdeklődésre és talán még későbbi közép-ázsiai vándorlásaimmal való okozati összefüggésük, de egyébként csekély értéke van ennek az egész kötetnek, és nem is keltett szinte semmi figyelmet Anglián, Németországon, Svédországon és Magyarországon kívül, hol fordítása megjelent. Nem sokkal különb sors kedvezett

10. Keleti életképek

című könyvemnek, mely részben már előbb megjelent egyes német folyóiratokban, főképp a *Westermanns Monalshefte*ben, de másrészről újabb leírásokat is közölt a törökök, perzsák és a közép-ázsiai népek családi életéből, valamint közvetlen szemlélet alapján megírt vázlatokat e népek vallásáról és életmódjáról. E művem, tudomásom szerint, az eredeti német kiadáson kívül megjelent dán és magyar fordításban is, de ámbár olvasott könyv volt és sokat is írtak róla, a *Verein für*

*deutsche Litteratur*ól egy ízben kapott tiszteletdíjon kívül kevés hasznot, vagy tán egyáltalán semmi hasznot sem hajtott. Az illető országokban mindenesetre jelentékeny mértékben hozzájárultam a Kelet ismeretéhez, mint ahogy

11. Az iszlám a XIX. században

című könyvemmel is felhívtam a művelt közönség figyelmét azokra a társadalmi és politikai átalakulásokra, melyek okot szolgáltattak a moszlim Keleten való közbelépésünkre és reformtörekvéseinkre; de anyagi tekintetben mind az egyik, mind a másik célját tévesztette. Távol attól, hogy, mint sokan feltették, az iszlámság védelmére akartam volna vállalkozni, inkább kíméletlenül lerántottam a leplet az átmeneti korszakra nézve jellemző hibákról, gyarlóságokról és előítéletekről, de másrészről minden cicoma nélkül reámutattam saját mulasztásunkra és hibáinkra is. Célom volt ugyan, hogy kedvezőbb ítéletre indítsam az európaiakat Ázsia moszlim társadalmát illetőleg, és hogy bebizonyítsam, hogy türelemmel s egy kissé kevesebb önzéssel és kapzsisággal többre mehetünk, hogy még nincs rá jogunk, a végenyészetnek szánt társadalomnak tekinteni az iszlámot és pálcát törni fölötte. Minthogy e tanulmányomnak tisztára elméleti színezete volt, de talán a benne kifejezésre jutott szabad vallási felfogásom miatt is, Angliában nem adhattam ki könyvemet, melynek eszerint nagyon szűk körű volt a közönsége, de megfelelően válogatottabb is, s nekem megvolt az az elégtételem, hogy sikerült felvetnem egy igen fontos kérdést.

Népszerű irodalmi munkásságom terén rendkívül meglepett a sikere ez angol nyelven megjelent művemnek:

12. Life and Adventures of Arminius Vambéry, written by Himself,

mely rövid időn hét kiadásban jelent meg és szokatlanul elterjedt Angolországban, Amerikában, Indiában és Ausztráli-

ában. Egyike ez legjelentéktelenebb és legigénytelenebb munkáimnak; voltaképpen egyszerű tákolmány az egész, melyet egy angol kiadó felszólítására tettem közzé, s mely semmi esetre sem méltó arra a fogadtatásra, melyben része volt. Ebből is láttam, hogy milyen igaz ez a közmondás: *Habent sua fata libelli* (A könyveknek is megvan a maguk sorsa); mert az egész könyv nem egyéb, mint vándorlásaim és velük törökországi és perzsiai élményeim összefoglalása, melyek most jutottak első ízben az angol közönség kezére. De e könyvem rendkívül kedves fogadtatását az ifjúkoromról szóló egynéhány rövid fejezetének köszönhette, mely rövid kivonata volt jelen könyvem első fejezeteinek. A self-made man életének e részletei nem lehettek hatás nélkül az egyéniségében erősen kifejlett angolszász népre. Nem tudom, milyen számban jelentek meg e könyvem különböző kiadásai, de azt, hogy az angolul beszélő emberiség minden rétegében és osztályában mily nagymértékben terjedt el és mily mély hatást keltett e mű, gyaníthattam a róla megjelent több mint száz ismertető cikkből és abból a három világrészből kapott számtalan magánlevélből, melyben csodálkozásuknak adtak kifejezést olvasóim. A rokonérzés s az elismerés e bizonyítékai hellyel-közzel mulatságosak, de hellyel-közzel mélyen meghatóak is. Egy angol hölgy, az angol főúri körök tagja, mély fájdalommal említi, hogy könyvemben egy árva szót sem talált Jézus Krisztusról és a bibliáról, pedig nagy vállalkozó szellememmel és szívós jellememmel nagy hasznára lehettem volna a kereszténységnek, s ez a mulasztásom, így szólt a hölgy, mindig sötét pontja marad életemnek. Egy New York-i quaker* felszólított, hogy vegyem fel vallását, mert abból az agyagból vagyok gyúrva, mely jellemző sajátja a quakerségnek. Kérdezték tőlem: hogy nem születtem-e valamely szigeten, mert kalandos szellemem csak a világ oly szülötteinek szokott tu-

* Quaker, kvéker – szigorú erkölcsi szabályokat követő, papság és szertartások nélkül élő, a XVII. században Angliában keletkezett protestáns felekezet.

lajdona lenni, kik a földnek a sós hullámok által körülnyaldosott részein látták meg a napvilágot; sőt akadt olyan furcsa ember is, ki a horoszkópom iránt érdeklődött, és vándorló kedvemet a csillagképek különös alakulásának tulajdonította. Különösen érdekesek azok a levelek, melyeket fiatal gyerekektől kaptam ez alkalommal, a többi közt egy tizennégy éves fiútól, kit kalandjaim története vándorló kedvre buzdított s aki közölte velem azt a titkát, hogy meg akar szökni szülői házától. Albion ez ifjú gyermeke úgy vélekedett, hogy amit megtehettem én idegen létemre, azt brit fiú létére hihetőleg képes lesz megtenni ő is; s egy darabig csakugyan tartottam tőle, hogy a gyerek megteszi azt, amit mondott, és egyszer csak látogatásával tisztel meg budapesti lakásomon. Olyan erős volt ez ifjú elhatározása, hogy levelének utóiratában közölte velem a jelszavát és rajzát annak a címernek, melyet választani fog magának abban az esetben, ha híres ember válik belőle.

Érdekes, hogy e könyvem csak az angolszász közönségben keltett föltűnést, és nem akadt fordítója más külföldi nyelvekre, sőt magyar anyanyelvemre sem. Amenynyire nem találja különösen épületesnek az alacsony származású és mély szegénységben született ember élményeit az óvilág (Európa) hibáiban leledző nyugat-európai társadalom, mely még mindig nagyra tartja a vérbeli nemességet, épp olyan gyönyörűségét leli a szabadság eszméinek légkörében nevelkedett angolszász a nehéz küzdelmek történetében, melyek végre meghozzák a sikert az egykori szegény zsidó fiú, szolga és házitanító számára. Ez a legfőbb ok tette népszerűvé legjelentéktelenebb könyvemet az angolszászok között. E könyvemmel sokkal nagyobb mértékben sikerült elterjesztenem a világon a moszlim Ázsia ismeretét, mint minden más munkámmal együttvéve, sőt nagyobb mértékben, mint a céhbeli orientalistáknak igen sok más tudós munkájukkal.

Nem tagadom, hogy e könyv nem remélt sikere indított főképpen ez önéletrajzom megírására.

Minthogy változatos irodalmi munkásságomban főképpen a moszlim Keletre vonatkozó általános ismeretek terjesztésére törekedtem s minthogy itthon sok oldalról szememre vetették, hogy tanulmányaimnak magyar nemzeti részét egészen elhanyagoltam, elhatároztam, hogy önálló műben fejtem ki nézeteimet

13. A magyarok eredetéről

Arra, hogy miképpen szándékozom megfelelni e még manapság is nyílt kérdésre, utaltam már egyes korábban megjelent tudományos értekezéseimben is, amennyiben hangsúlyoztam, hogy Árpád és hadi népe, mely a kilencedik század utóján megalapította a mostani Magyarországot, határozottan török vándornép volt, mely jobbára a török néplánccolatnak északnyugat felé szorított láncszemét alkotva, az Urál folyó mellékéről a Volgán át Európába, illetőleg Pannóniába nyomult és államot alkotott a mostani Magyarországon. Ami pedig a magyarok ethnoszát és nyelvét illeti, az nem egyéb a legtarkább nyelvkeveréknél, amennyiben a török nomádok vándorlásuk közben temérdek, velük törzsrokonságban álló finnugor elemet vontak magukhoz, de Magyarország sík földjein is találtak rokon népmaradványokat, velük lassankint elvegyültek, s ily módon keletkezett Pannóniában a mostani magyar nép és a mostani magyar nyelv. Tekintve az eredetnek ezt a talányszerűségét és figyelemmel a nyelvészeti hozzávetések rugékonyságára, könnyű megérteni, hogy Magyarországon már régtől fogva és sokat vitáztak és írtak a nemzet eredetéről. A nézetek több ízben megváltoztak, s midőn én a vitába beleszóltam, a túlnyomó részben finnugor eredet elmélete volt felül. Munkámmal eszerint az utóbbi ellen fordultam, mennyiben a török nomádok életét és vándorlásait általánosságban illető személyes tapasztalataim alapján, de nem kevésbé támaszkodva a történelmi forrásanyagra is, igyekeztem igazolni Árpád török nemzetiségét illető állításomat. Megen-

gedtem, hogy keveréknyelv a magyar, de hozzátettem, hogy a vegyülékben nem a finnugor, hanem a török-tatár elem uralkodik. E nézetemmel szemben a nyelvészek, de különösen legbuzgóbb és egyúttal minden bizonyára legképzettebb képviselőjük, a német születésű *Budenz* a szőfejtegető nyelvbúvár minden szenvedelmével a magyar nyelv kiválóan ugor jellege mellett szállt síkra. Az ellenpárt érvei jobbára az összehasonlító nyelvészet általuk szentnek és érinthetetlennek tartott főszabályaira támaszkodtak, de engem soha más belátásra nem bírhattak, és még kevésbé győzhettek meg arról, hogy tévedek. A küzdelem, melyet fanatikus ellenfeleim, sajnos, átvittek a személyeskedés terére is, eltartott jó sokáig, de ezúttal is bevált a régi latin közmondás: *Philologi certant tamen sub judice lis**. Az ellenséges iskola etimologikus bukfencei és grammatikus erőszakosságai az általuk reméltnél egészen más hatással voltak reám, amennyiben erősen megrendítették hitemet az összehasonlító nyelvtudomány egész fegyvertárában. Beláttam, hogy ugyanilyen kézzelfogható módon bármely tetszés szerinti urál-altaji nyelvről be lehet bizonyítani, hogy a legközvetlenebb rokonságban áll a magyarral. A „nyelv" és „köldök" etimologikus összekapcsolása csak azért, mert hosszú, lecsüngő tárgynak látszik mind a kettő, és a képzelt gyökszók felhasználása az érthetetlen dolgok igazolására, amivel tudós ellenfelem elfogadhatóvá igyekezett tenni elméletét, mindenesetre nagyon is ábrándos és nagyon is gyönge volt szellemem gyakorlatias iránya számára. Ennélfogva felhagytam a vitatkozással, és beértem azzal az eredménnyel, hogy a honalapító magyarokat nem nyilvánították most már, mint annak előtte, kizárólag finnugor eredetűnek, hanem csak a nyelvüket mondották annak, és hogy még legádázabb ellenfelem is megengedte, hogy Árpád és hadi népe származására nézve török is lehetett. A külföldi tudományosság természetesen nagyon csekély mértékben vett részt

* A filológusok versengenek, ám eldöntetlen a per.

e kizárólag magyar vitatkozásban és annál jobban esett pártomon látnom Rankét, a német történelmi kutatás nesztorát, ki, utalva egy *Ibn Daszta* és egy *Porphyrogenitus* történelmi tanúságtételére, a kilencedik század vége felé Magyarországba beözönlött magyarokat törököknek tartotta. Itthon a közönség nagy többsége az én nézetemhez csatlakozott, és könyvemnek 700 példányból álló első kiadását három nap alatt elkapkodták.

E jelenség oka mindenesetre inkább a nemzeti és politikai, mint a tisztán tudományos érdeklődésnek tulajdonítható, mert az ázsiai eredetére büszke nemzetnek sehogy sem tetszett, sőt egyenesen sértőnek látszott, hogy őseit vérrokonságba keverték a magas északvidék halászatból és vadászatból élő nyomorúságos osztják, vogul népével és Szibéria más népfoszlányaival. A harci erényeire, vitézségére és függetlenségére sokat tartó magyarságnak inkább megfelelt a hunokkal és az avarokkal való rokonság, kiket csak a középkor kereszténysége rajzolt borzalmat keltő népnek; s a nemzeti hagyománynak tökéletesen igaza is van, midőn ezt a nézetet vallja, mert, mint búvárlataim későbbi folyásában meggyőződtem és mint ily című munkámban:

14. A magyarság keletkezése és gyarapodása

ki is fejtettem, a mostani magyar nép az urál-altaji elemeknek a magyar síkságokon lassanként való és időmérték szerint meg sem állapítható letelepedéséből keletkezett. Eleinte a Pannóniában élő szlávok harcosai és védelmezői lévén, utóbb urukká és parancsolójukká lettek, olyan formán, mint Galliában a frankok és Oroszországban a varégek (normannok), mindamellett azzal a különbséggel, hogy az utóbbiak felcserélték nyelvüket az alattvalóik nyelvével és beolvadtak az általuk meghódított nép többségébe, míg a magyarok mind a mai napig megőrizték nyelvüket és nemzeti egyéniségüket, és idő múltával képesek voltak a magyar ethnoszt megteremteni. Ebből a szempontból nézve a dolgot, nem Ázsiában, ha-

nem a Duna középső medencéjében született meg a magyarság, melynek tarka ethnosza különféle nevek alatt működve azelőtt, harciasságával réme volt a keresztény Nyugatnak s mely Nagy Károly vezetése alatt nagy keresztény szövetséget hívott ki önmaga ellen. A Nyugatnak ez úgyszólván első keresztes háborúja mindenesetre meggyöngítette, de meg nem törte az urál-altaji harcosok hatalmát, mely annak előtte Moldvától Felső-Ausztriáig terjedt, mert a Tisza mögé visszavonult maradványaik nemsokára segítséget kaptak a törzsük szerint „madsar"-nak, vagyis magyarnak ismert törökök részéről, Árpád vezérlete alatt, kinek utódai felvették a keresztséget és politikai és etnikai tekintetben megalapították a mai Magyarországot.

Nevezetes a dologban, hogy ez a néptani felfogás legkevésbé úgynevezett ősmagyar honfitársaimnak van ínyére. A hazafiak szebbnek tartják az Árpád és sok százezer harcosának bejöveteléről szóló regényes hagyományt, mintha volna csak egyetlenegy nemzet is Európában, mely nem a legkülönbözőbb elemekből verődött össze és nem később lépett csak fel a maga egészében. De nálunk magyaroknál ez a gyermekes hiúság azért is nevetséges, mert sokkal dicsőségesebb az, ha egy kis néptöredék századéveken át él a győztes szerepében és nemzeti kiválóságával képes magába olvasztani az idegen elemeket, mintha hódít a kard erejével, azután beolvad a legyőzött elemekbe, mint a frankok, a varégek és még mások. Mindhiába; a népeknek éppúgy át kell esni a gyermekkoron, mint az egyes embernek, és egyáltalán nem csodálkozom rajta, hogy a néptani problémát illető felfogásom és nézetem nem részesült különös tetszésben Magyarországon.

Tudományos irodalmi munkásságom ez ismertetése végén meg kell még említenem, hogy átmerészkedtem a történetírás nekem merőben idegen területére is, s mint ahogy az efféle kockázatos vállalkozásoknál már meg szokott esni, inkább adtam jelét merészségemnek, mint készültségemnek és rátermettségemnek.

című kétkötetes munkám, mely németül, magyarul, angolul és oroszul is megjelent, mindenesetre többet ártott, mint használt irodalmi hírnevemnek. E művem megírására egynéhány keleti kézirat ösztönzött, melyekre Bokharában tettem szert s melyekről azt hittem, hogy Európában ismeretlenek. Részben így is volt, mert a *Tarikhi Narsakhi* és *Szeid Rakim* khán történetének, melyek bőséges anyagot szolgáltatnak Közép-Ázsia történetéhez, orientalistáink sohasem hallották hírét. De nagyjában és egészében megtévedtem irodalmi ismereteim fogyatékossága miatt, mert egyes időszakokat, főképpen Közép-Ázsia régi történetét már feldolgozták volt a szakemberek, s én csak az újabb korról mondhattam újat. A szakbeli bírálat rám is rontott irgalmatlanul és szemmel látható kárörömmel; különösen Oroszországban, ahol már akkor is gyűlöltek politikai munkásságom miatt, nagy volt a csatazaj és Grigoriev tanár minden erejéből rajta volt, hogy kimutassa könyvem haszontalan voltát és ezzel megsemmisítő csapást mérjen az oroszellenes publicistára. A második *criticus furiosis* (dühöngő kritikus) Gutschmied professzor volt; tudós úr a maga nemében, de egyben junker (porosz földbirtokos) is a legjavából, ki Istenért és királyáért síkra szállott, és rajtam már azért is ki akarta próbálni kisded fegyverét, mert német renegátnak tartott és a germánság kötelékéből való szökésem miatt méltónak ítélt a megfeddésre. A tudós úrnak köszönettel tartozom a rendreutasításért, melyre tudományos botlásommal reászolgáltam, de a renegátság vádját kénytelen vagyok visszautasítani, mint ahogy tulajdonképpen sohasem érthetem meg, miért akasztották nyakamba Németországban a német eredet tisztességét, miért tartottak hamburginak, majd drezdainak és stuttgartinak, holott dédszüleim már Magyarországon születtek és magam tiszta magyar érzésben nevelkedtem. E valódi magyar neveltetésem és szülőhazám nemzeti szellemével való eggyé olvadásom volt az oka, hogy német nevemet utóbb magyarrá változtattam.

De, hogy visszatérjek Bokhara történetéről írt könyvemre, őszintén be kell vallanom, hogy több csalódást szerzett nekem, mint örömet az a becsvágy, hogy én írjam meg elsőnek Transoxánia történetét, mert dacára minden túlságos dicséretnek, mellyel avatatlan tollak megtiszteltek, csakhamar be kellett látnom, hogy az előmunkálatokat illetőleg nem volt elég tájékozottságom és nem aknáztam ki eléggé a rendelkezésemre álló anyagot sem.

Több szerencsével jártam második tisztán történelmi munkámmal.

16. The Story of Hungary

című könyvemet értem alatta, mely egy időben jelent meg Angliában és Amerikában. Ezúttal tisztára az a szándék vezetett, hogy bejuttassam hazám történetét a „Story of the Nations" (A nemzetek története) című nagy gyűjteményes mű sorozatába. Minthogy magam csak egynéhány fejezetet írtam belőle és egyébként magyar szakférfiak támogattak benne, voltaképpen csak a szerkesztő címére tarthatok igényt, de örömöm tellett irodalmi keresztapaságomban, mert az előbb angolul megjelent és később több más, még spanyol és japán nyelvre is lefordított történetkönyv olyan nagy kelendőségnek örvendett, minőre idehaza sem lehetne számítani. A szolgálatot, melyet e könyvvel hazámnak tettem, itthon sohasem méltányolták, sőt nem tűnt fel a könyv megjelenése sem.

Ezzel végeztem volna húsz év alatt önállóan megjelent részint tudományos, részint népszerű irodalmi munkáim felsorolásával, és még csak ez időszakra eső újságírói munkásságomról kívánok számot adni.

Nem titkolhatom el azt, hogy abban az arányban, amint korban előrehaladtam, megfogyatkozott, ha nem is munkakedvem, de mindenesetre a munkabírásom. Az, amit hatvanas éveimben tanultam meg, vagy tulajdonképpen csak akartam megtanulni, nem sokáig maradt meg emlékezetem-

ben, és semmi esetre sem szolgáltatott olyan anyagot, melyből képes lettem volna maradandó, tehát értékes művet alkotni. Csak az évtizedek óta megszokott serénység ösztönzött a további munkálkodásra, és ez ösztönzés hatása alatt keletkeztek e kisebb munkáim:

1. *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis, in India, Afghanistan, Central Asia and Persia during the years 1553–1556.* London 1899. (Szidi Ali Reisz török tengernagy utazásai és kalandjai Indiában, Afganisztánban, Közép-Ázsiában és Perzsiában 1553–1556-ban.)

2. *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens.* Helsingfors 1899.

3. *Alt-Osmanische Sprachstudien.* Leiden 1901.

Mindamellett eszembe sem jutott, hogy ez igénytelen dolgozatokkal magamra vonjam a szakférfiak különös figyelmét. Nem mindenkinek adatott meg, mint Mommsennek, Spencer Herbertnek, Rankenek, Schottnak és másoknak, hogy birtokában maradjanak csorbítatlan szellemi erejüknek aggkorukban is. *Sunt certi denique fines!* (Végtére is mindennek megvan a határa!) S aki nem akarja észrevenni, hogy beköszöntött a tél, könnyen megeshetik rajta, hogy vesztese lesz jobb napokban gyűjtött hírnevének.

Tizedik fejezet

Politikai pályám és helyzetem Angliában

Sokan csodálkoztak rajta, hogy az ember hogyan lehet orientalista, etnográfus, nyelvész és politikai író egy személyben, s gyakran hibámul rótták fel, hogy ilyen sokszerű irodalmi munkásságra adtam magam. Erénynek, vagy hasznos dolognak én magam sem mondom ezt a tarkabarka foglalatosságomat, de tény az, hogy éveken át űztem, megemlítem hát röviden az okokat, melyek reája bírtak. Elmondottam már, hogy konstantinápolyi első tartózkodásom idején hogyan lettem újságlevelezővé, és hogy a politikai körökkel való állandó érintkezésem folytán hogyan léptem az író politikusok sorába. A politikai esemé-

nyek iránt való érdeklődésem ezután sohasem lankadt el, sőt élénkebbé és elevenebbé vált, midőn Perzsiában és Közép-Ázsiában szerzett személyes tapasztalataim úgyszólván beszerzési forrásává avattak azoknak a híreknek, melyek befolyással voltak a politikai napi kérdésekre s amelyekről nem tudtak a beavatott politikusok sem. Hozzájárult ehhez még az a körülmény is, hogy az olyan utazó, ki éber szemmel nézi a társadalmi, gazdasági és szellemi élet minden mozgalmát, gyakorlati emberré válik okvetetlenül, sőt egyenesen elképzelhetetlen az, hogy az éveken át a maga erejére utalt, az idegen világ minden osztályával és rendjével érintkező vándor kizárólagosan az elméleti kutatás terén maradjon. A nyelveket én nemcsak célnak tekintettem, hanem eszköznek is; az, kinek sikerült oly mértékben elsajátítani szóban és írásban az idegen nyelvjárásokat, hogy úgy élhet velük, mint az anyanyelvével, minden időben megőrzi eleven érdeklődését az illető népek és országok iránt, részt vesz örömükben és bánatukban, és teljes életében otthonosnak érzi magát közöttük. Természetesen egészen másként áll a dolog a pusztán nyelvészeti vagy régészeti célok után járó elméleti utazóval. Az országot és a népet ő csak mellékes dolognak tekinti, és ha megszerezve a remélt elméleti ismereteket, odahagyja munkásságának színterét, könnyen megfeledkezik róla, mert hiszen idegen volt akkor is, amikor rajta járt és mindig idegennek is tartották.

Velem az efféle dolog meg nem történhetett. Annyira elsajátítottam az oszmán, a perzsa és a keleti török nyelveket, hogy mindenhol bennszülöttnek tartottak. E három nyelven öregkoromig a tollammal is folyton munkálkodtam, és kötve hiszem, hogy volna még európai ember, ki, mint én, oly sokszerű levélbeli érintkezéssel maradt volna összeköttetésben a messze országok keleti népeivel.

Mikor Ázsiából hazatérve, részt vettem az akkor támadt politikai kérdések vitájában s mint az eseményeknek úgyszólván szemtanúja, egy és más dologról megkérdeztetve, felvilágosításokkal szolgáltam a vezető államférfiaknak,

minden jó szándékom mellett sem kerülhettem el, hogy a politikai pályára lépjek. Az első ösztönzést e tekintetben lord Palmerstontól kaptam, ki Sir Roderick Murchison, a londoni földrajzi társaság akkori elnöke útján felszólított egy memorandum elkészítésére. Megfeleltem e kívánságnak, átadtam jelentésemet Oroszországnak a Jaxartes (Szir-Darja) mellett elfoglalt állásáról és Közép-Ázsia politikai helyzetéről, megfelelő módon kitérve a perzsa és a török politika mezejére, amit megtenni annál inkább módomban volt, mert a Porta körében élve, szemtanúja voltam a politikai eseményeknek, politikai levelező voltam már annak előtte is és Teheránban éppúgy, mint Konstantinápolyban, állandó összeköttetésben voltam a diplomácia köreivel. Lord Palmerston, többszöri fogadtatásom alkalmával, mindig a tréfálkozó és figyelmeztetéseimet komolyszámba nem vevő diplomata szerepét adta velem szemben. Azt mondotta, hogy a dolgokat az Oroszországot gyűlölő magyar hazafi szemével nézem, hogy a magyaroknak és a lengyeleknek tüzes az agyvelejük (hot brains), és hogy mindenesetre sok víz folyik még le a Temzén, amíg a kozákok az Oxus (Amu-Darja) vizében itatják meg lovukat. Mikor néhány hónappal Londonba érkeztem után megjött a híre, hogy Csernajev bevette Taskentet és nemsokára azután átadták a Dowing Streeten Gorcsakov híres jegyzékét, az angol miniszterelnök tréfálkozó kedve némiképpen megcsappant, és a befolyásos politikai körök sűrűbben kérték véleményemet a bokharai emír hadi erejéről, a jelentékenyebb hadi utakról és a közép-ázsiai közvéleményről. De a nagy kora mellett mindig éber lord Palmerston még akkor sem akarta, hogy átlássanak tervein; megőrizte az olimpuszi nyugalom és a jéghideg közömbösség látszatát, és érdeklődésének egyetlen jelét azzal mutatta nekem, hogy biztatott, írnám csak tovább is leveleimet a Times-hoz és tájékoztassam az angol közönséget Közép-Ázsia népéről és országairól.

De az angol sajtó és közönség egészen másképp viselkedett. A nagy többség természetesen erősen hajlott az opti-

mizmusra. Az 1842-i afgán hadjárat borzalmai élénk emlékezetében voltak még az embereknek, s a krími háború sikertelensége után különös kedvüket lelték a struccpolitikában, Oroszországnak India határai felé való előrenyomulását agyrémnek tartották és mulattak rajta, hogy milyen állhatatosan és következetesen hangoztatom, hogy veszedelem fenyeget Oroszország felől. Ha közzétenném most mindazt az újságcikket, értekezést és parlamenti beszédet, melyek annak idején nézeteim cáfolatára és a közönség minden áron való megnyugtatása végett Angliában és Indiában megjelentek, az önámításnak és a biztonság álmába való tudatos elringatásnak igen szomorú képe kerekednék ki belőlük. Csak kevesen voltak pártomon, jobbára csökönyös konzervatívok, mert ez a párt határozottan oroszellenes irányt követvén, tetterős politikát követelt; engem vajmi kevéssé zavart a tömegek közömbössége s az optimisták gúnyolódása és csúfondárossága. Minél jobban kacagtak nézeteimen, annál nagyobb buzgalommal és tűzzel álltam védelmükre, és nem kíméltem sem időt, sem fáradságot, hogy annál szembetűnőbb bizonyítékokkal léphessek a nyilvánosság elé. Közép-ázsiai és perzsa összeköttetéseimet sűrű levélváltással is fenntartva, és szorgalmasan forgatva az orosz újságokat, a védelemnek mindig bőséges anyaga állt rendelkezésemre, és mert nyitva álltak előttem a Times és a tekintélyes heti és havi folyóiratok hasábjai, könnyű volt olyan munkásságot kifejtenem az újságirodalomban, mely hatott politikai ellenfeleimre és végre megtörte a nagy olvasóközönség közömbösségét is. Minthogy sokan csak az oroszok ellen bosszút lihegő magyar embert látták bennem, mások meg derülten nézték, hogy idegen létemre oly buzgó védelmezője vagyok a brit államérdeknek, ami bizalmatlanságot keltett már azért is, mert az idegen államérdekeknek ilynemű védelme a ritkaságok sorába tartozik, és különösen Angliában, melyet a szárazföldön annyira irigyelnek és oly kevéssé kedvelnek, példa nélkül állott. Ha letelepedtem volna Angliában és közhivatalnoki állást kérek, min-

denesetre más színe lett volna igyekezetemnek, s utóbb kevesebb figyelembe részesülök és csekélyebb tetszés jut osztályrészemül. De mivel ragaszkodtam itthoni szerény professzori állásomhoz és mert idegen létemre fáradatlanul s az anyagi haszon minden vágya és kilátása nélkül harcoltam az európai szárazföldön is a brit érdekek védelmében és a közvélemény felébresztése érdekében magában Angliában is, végre sikerült elhárítani magamról minden gyanúsítást és lefegyverezni legádázabb ellenfeleimet is. Ama kevesek között, kiknek különösen nem tetszett politikai tevékenységem, ott láttam Gladstone-t, az angol–orosz szövetségnek egyházi és politikai kérdésekben való szorgos támogatóját. De azért hallottam, hogy barátai előtt azt a nyilatkozatot tette rólam: – Vámbéry professzor működését eleinte gyanakvó szemmel néztem, de mióta hallom, hogy szegény ember, hiszek fanatizmusában. – A szigetlakó, szeparatista és a nemzeti büszkeségtől áthatott angol végre kénytelen volt mégis tűrni, hogy beleártja magát országos ügyeibe egy jövevény, és folytatja kéretlen beavatkozását Nagy-Britannia külügyi politikájába, sőt hogy szívósságával és csökönyösségével hatni is képes az angol közvéleményre.

Természetes, hogy ez nem egynéhány hét vagy hónap, hanem az évek egész sorának volt műve. 1865-től 1885-ig a levelek, cikkek és értekezések egész tömegét tettem közzé az angol, német, francia, magyar és amerikai folyóiratokban Közép-Ázsia, Perzsia és Törökország politikai és gazdasági helyzetéről, melyek összegyűjtve több kötetre mennének. Angliában főképpen a *Times* és néhanapján más napilapok, mint a *Nineteenth Century,* a *Fortnightly Review,* a *National Review,* az *Army and Navy Gazette,* a *New Review,* a *Journal of the Society of Arts,* a *Leisure Hours,* az *Asiatic Quarterly Review* és a *Good Words* című folyóiratok hasábjait szoktam igénybe venni. Németországban a *Münchener* (azelőtt *Augsburger*) *Allgemeine Zeitung*ba, az *Unserer Zeit*ba, a *Deutsche Revue*-be, a *Welthandel*be és egynéhány azóta már rég beszűnt napilapba és havi folyóiratba dolgoz-

tam. Itthon sűrűn írtam a *Pester Llyod*ba, Ausztriában néha a *Neue Freie Presse*be és a *Monatschrift für den Orient*be, Franciaországban a *Revue des deux Mondes* és Amerikában a *Forum* és a *North Americean Review* közölték cikkeimet. Közreműködésemet akkor keresték és kívánták leginkább, mikor a közép-ázsiai kérdés kiélesedett, mint például 1868-ban Szamarkand bevétele, 1873-ban a khívai hadjárat, 1876-ban Kokand elfoglalása és 1885-ben a Pendshed-affair alkalmával, egyébként pedig rá kellett magamat kötnöm a közönségre és akárhányszor nemcsak a szárazföldön, hanem Angliában is bajjal érhettem el, hogy szavam meghallgatták és figyelembe vették. Mindaddig, amíg az oroszok hatalmi állásukat annyira meg nem szilárdították, hogy veszedelem nélkül bocsáthatták az idegen utazókat újonnan hódított területeikre, megmaradhattam az egyetlen és legfőbb tekintélynek a közép-ázsiai kérdésekben. De utóbb elvesztettem lassankint ezt a kiváltságomat, mert a Közép-Ázsiáról tájékozott írók száma nőttön-nőtt; ámde a keleti nyelvek és az orosz nyelv ismerte s nem kevésbé a tárggyal való hosszas és beható foglalkozásom mindig bizonyos elsőbbséget biztosított számomra irodalmi versenytársaim előtt. Időről időre, midőn a közép-ázsiai kérdés az események előterébe lépett, nagyobb önálló művekkel álltam elő. Így keletkezett

17. Oroszország hatalmi állása Ázsiában

című munkám, mely németül és magyarul jelent meg s mely Oroszországnak Ázsiában folyton tartó hódító előrenyomulását festette. Lényegében Mac Neilnek a krími háború idejében megjelent *The Progress and present position of Russia in the East* című munkáját vetettem e művem alapjául, bővítve újabb toldásokkal. De éppúgy, mint elődöm, én is siket füleknek beszéltem akkor (1871-ben); az emberek nem sok ügyet vetettek akkoriban Oroszország ázsiai politikájára, sőt engem is elvakult oroszgyűlölőnek bélyegeztek. Ha most, midőn az északi kolosszus fél Ázsiára kiterjesztette

már polipkarjait és a Nyugat békebontójának tekinti őt mindenki, visszaemlékezem a nagy politikusok gúnyos mosolyára, nem szabadulhatok meg attól az érzéstől, hogy milyen kár volt idejében való gondoskodással élét nem venni a mostani veszedelemnek, s hogy nem látták be, milyen nagy hasznát veszi majdan Oroszország Európával szemben annak az erőnek, melyet Ázsiában merített. Második önálló politikai munkám, melyet a könyvpiacra vetettem,

18. Közép-Ázsia és az angol–orosz határkérdés

című, németül és angolul megjelent munkám volt. Tulajdonképpen gyűjteményes kiadása ez a különböző folyóiratokban megjelent értekezéseimnek. E könyvem a khívai hadjárat idején, a belső-ázsiai események iránt mutatkozó élénkebb érdeklődés folytán, nagyobb figyelmet keltett, és számomra, ha nem is anyagi, de mindenesetre erkölcsi elismerést hajtott. De a legnagyobb hatást

19. A küzdelem India birtokáért

című dolgozatom keltette, mely 1885-ben jelent meg, midőn a két óriás ázsiai versengése elérte netovábbját, s a világ a pendshedi eset után küszöbén állt annak az eseménynek, hogy Angolország háborúba keveredik Oroszországgal. Ez a kis könyvem (eredeti címén: *The Coming Struggle for India*), melyet húsz nap alatt írtam meg s mely angolul, franciául, németül, svédül és guzerati nyelven (kelet-indiai nyelv) jelent meg egy időben, belső tartalmával semmi esetre meg nem érdemelt óriási feltűnést keltett, és anyagi tekintetben is jelentékenyen bevált. A dicsérő és köszönőlevelek egész özönét zúdította reám Angliából, Amerikából és Ausztráliából. A levélírók valósággal nagy próféta gyanánt ünnepeltek, és olyan angol hazafinak mondottak, kinek Albion körül szerzett érdemei megbecsülhetetlenek és feledhetetlenek lesznek minden időben. Kaptam ugyanakkor

egynéhány nem éppen hízelkedő levelet is az angol szocialistáktól és anarchistáktól, kik mindenekelőtt szememre vetették, hogy beleártom magam hazájuk dolgaiba és kárhoztattak izgató figyelmeztetéseimért, s másodsorban igyekeztek meggyőzni róla, hogy igazságtalan és embertelen dolog az, hogy Angolország pénzt és vért áldozzon idegen népek civilizálására és meghódítására, holott saját földjén a polgárok százezrei pusztulnak el a szegénység és a nyomorúság miatt. A gyarmatpolitika csak a főúri népet teszi gazdaggá és árasztja el bőséggel, míg a munkás a tőke elnyomása következtében éhen pusztul – így panaszkodott egyike kéretlen levélíróimnak.

Az angol középosztály és arisztokrácia tagjai mindenesetre másképpen gondolkoztak. Húszéves, Anglia érdekében minden gúnyos ellenvetések dacára lankadatlan buzgalommal folytatott politikai munkásságom sokakat meggyőzött róla, hogy igaz barátja vagyok Angolországnak, és ha voltak is olyanok, kik fanatikusnak és anglománnak, sőt bolondnak tartottak, a túlnyomó többség mégis oly írónak tekintett, ki becsületesen rászolgált az ország tiszteletére és elismerésére, s kit idegen származása dacára Nagy-Britannia nagyságának és hatalmának előmozdítójául kell tekinteni és megbecsülni. Bármilyen hideg, büszke és tartózkodó egyébként a brit az idegennel szemben, engem nyilvános fellépésem alkalmával mind Londonban, mind a vidéken mindig feltűnő melegséggel és igazi lelkesedéssel fogadtak. Sokaknak feltűnt irataim angolbaráti szelleme, és sokan fordultak hozzám azzal a kérdéssel is: hogyan lehetett az, hogy távol az események színhelyétől, gyakran jobban és gyorsabban voltam értesülve a dolgokról, mint a követségek és a titkos ügynökök jelentéseiből merítő angol kormányok? Nos hát, erre nagyon egyszerű választ adhatok. *Először* is nekem voltak személyes tapasztalataim, s mert a távol Kelettel folytatott levelezéseimre is támaszkodhattam, az idő folyamán nem egy hozzávetésem bevált. *Másodszor* pedig sokkal nagyobb figyelemmel kísértem az orosz sajtó híreit

és nyilatkozatait, mint az angol politikusok, kik között az orosz nyelv ismerete akkor még nagyon kevéssé volt elterjedve. Engem magamat is meglepett, midőn publicista munkásságom szóba került interpretációk formájában az angol parlamentben is. Mr. *Eastwick* 1870. május 22-én ezzel a kérdéssel fordult a kormányhoz: Mennyiben felelnek meg a valóságnak azok a hírek, melyeket Mr. Vámbéry említ a Times e hó 18-i számában közzétett levelében arról, hogy Jakub kán bevette Heratot?" – Lord *Enfield,* az akkori államtitkár, megcáfolta az állításomat, de nekem azért mégis igazam volt, mert Herat valóban kezébe esett Shir Ali kán lázadó fiának. 1875. június 3-án *Hanbury* úr ezt a kérdést terjesztette a külügyminiszter elé: „Fölkeltette-e (a miniszter) figyelmét Vámbéry úrnak a Times június 2-i számában megjelent levele, mely hírt ad egy új orosz expedícióról a Felső-Oxus eddig ismeretlen területei felé; közölték-e az expedíció célját az angol kormánnyal, és vajon, mint Vámbéry úr állította, Weinberg diplomata tagja volt-e az expedíciónak, és ez az expedíció politikai, vagy tudományos jellegű volt-e?" – Mr. *Bourke,* az akkori államtitkár, erre azt felelte a parlamentben, hogy nagy érdeklődéssel olvasta Vámbéry úr levelét, de a kormány e dologra vonatkozólag még semmi hírt sem kapott. Gyors értesülésemmel megint csak nekem volt igazam, és természetes, hogy ily körülmények közt megnőtt írásaim tekintélye.

Anélkül, hogy akartam vagy kerestem volna, elismert ázsiai politikus lett belőlem, és mindenki az ország hű barátjának tartott. Évről évre kaptam a meghívókat, hogy tartsak előadást Angliának Ázsiában való jelenéről és jövőjéről, s ha belefáradva a sok írásba kerestem az üdülést s a változatosságot, kimentem Angolországba és a legkülönbözőbb városokban, mint Londonban, Manchesterben, Birminghamben, Bradfordban, Sheffieldben, Leedsben, Edinburghban, Glasgowban stb. szerény tiszteletdíjért előadásokat tartottam, melyekkel felhívtam a nagyközönség figyelmét a Keleten levő gazdasági és politikai érdekeire, s az

Ázsia civilizációján való közremunkálásra serkentettem. Mindenesetre ritkítja párját az olyan idegen, kit évtizedeken át nyugtalanít egy neki idegen ország java és bánata. Tárt karokkal fogadtak is mindig Angliában, és a társadalom minden osztálya kitüntetett elismerésével.

Különösen meglátszott ez 1885 tavaszának válságos idejében, és örökké felejthetetlenek maradnak előttem azok a tüntetések, melyekkel Londonban és az Egyesült Királyság más városaiban fogadtak. Már május 2-án, Herat jelentőségéről tartott előadásom alkalmával, a zsúfoltságig megtelt minden zugában az Exeter Hall nagyterme a legelőkelőbb körökhöz tartozó hallgatósággal. Lord Houghton, a meeting (nagygyűlés) elnöke, köszönetet mondott nekem az ország nevében, s az újságok jó része másnap vezércikkben méltatta szolgálataimat és azt a kitartást, mellyel mindig szembeszálltam a vezető politikusok bűnös optimizmusával és pártoskodásból eredő hibáival. Néhány nap múlva a *Constitutional Union* védnöksége alatt jobbára főnemesekből álló konzervatív körben a Willis Rooms-ban tartottam előadást e kérdésről: *„Anglia és Oroszország Afganisztánban, vagy ki legyen az úr és parancsoló Ázsiában?"* Előadásomon megjelentek az angol arisztokrácia vezető emberei, s valóban megilletődtem, midőn a szónoki emelvényen egy herceget, számos lordot, marsallt, tábornokot, volt minisztert és Nagy-Britannia sok híres politikusát és íróját láttam a hátam mögött. Emlékem visszaszállt a múltba, előttem volt az a sötét őszi éjszaka, midőn koldus módjára egy pad alá húzódtam a pozsonyi sétatéren; eszembe jutott mindaz a becsmérlés, megvetés és nyomorúság, mely zsidó fiú és éhező autodidakta koromban ért, s midőn szembe állítottam akkori nyomorúságomat azzal a fénnyel, mely ezen a napon körülvett, csodálkoznom kellett a sors különös szeszélyein. Hogy lord Hamilton, lord Napier of Magdala, lord Cranbrook és mások hogyan nyilatkoztak rólam előadásom előtt és után, azt megismételni tiltja szerénységem (de ismétlem, hogy nem az a képmutató, undok tudósszerénység!). Elég az, hogy elégtétellel mondhatom, a politikai harc-

vonalba állítottam a büszke angol arisztokráciát az akkor hatalmon levő liberálisok bűnös optimizmusa ellen, és ha ez a tény egyrészről fénypontja gyanánt tekinthető politikai munkásságomnak, másrészről bizonyságul szolgál arra is, hogy milyen nagylelkű és fennkölt szellemű a büszkesége miatt annyiszor gyalázott brit nemzet, ha az érdem elismeréséről és hazájának érdekéről van szó.

Nagy hevemben, mellyel Anglia politikai kérdéseibe avatkoztam, csak utóbb tűnt fel nekem ez a körülmény. A többi közt érdemes itt megemlékeznem a következőről. Midőn az 1880-i utolsó afgán háború befejeztével minden áron halomra akarta dönteni ellenzékének politikáját a kormányra jutott liberális párt és elhatározta, hogy Kandahart, ezt a fontos határállomást visszaadja az afgánoknak, nyílt levéllel fordultam lord Lyttonhoz, India akkori alkirályához; óva intettem őt e lépéstől, és rámutatattam a belőle származó veszedelemre. Levelemet átvette az egész sajtó és néhány nap múlva a következő táviratot olvastam a német újságokban:

„London, február 22.

Minthogy ma nagy meetinget tartanak Kandahar megszállásának fenntartása mellett, éppen kapóra jött Vámbérynak Lyttonhoz írt nyílt levele. E levél kifejti, hogy Kandahar feladása helyrehozhatatlan kárt tesz Ázsiában Angolország tekintélyének, mert az ázsiai nép csak a gyöngeség jelét látná benne. Vámbéry kijelenti azt is, hogy Kandahar megszállása kellő határozottság mellett semmi esetre sem járhat veszteséggel, s csakis hasznára válhatik Indiának, mert a kandaharbeliek a legjobb kereskedői Közép-Ázsiának. Végül kifejti azt is, hogy az oroszok néhány év múlva Merv* megszállása nélkül is Kandahar kapui előtt fognak állni."

Maga lord Lytton ez ügyben a következő levelet írta nekem:

* Merv (Mari) – város és oázis a Kara-kum-sivatagtól délre, a Murgab folyó homokba vesző ágainál.

„Knebworth Park, Stevenage, Herts, 1885 február 22-én.

Kedves Vámbéry tanár – Nagyon lekötelezett Kandaharra vonatkozó érdekes és értékes levelével, és még fokozta lekötelezettségemet azzal, hogy beleegyezett a levél közzétételébe, amivel éltem is. Midőn pár évvel ezelőtt Houghton lordéknál szerencsém volt megismerkedni önnel, nemigen gondoltam, hogy még reászorulok és igénybe fogom venni becses segítségét abban a törekvésben, hogy Angliának a Keleten való uralmát megmentsük a halálnak attól az egyetlen formájától, amelytől az istenek maguk sem tudják megóvni kegyeltjeiket: az öngyilkosságtól. Mindamellett tartok tőle, hogy mostani őrzőit, kik esküsznek Mózesre és a prófétákra, nem téríti meg más – mint a halál. A megtérésnek az az egyetlen formája, melyre ők hajlandóknak látszanak, Themisztoklesz dicsekvő mondásának megfordításával, a nagyhatalomnak kishatalommá való átalakulásával végződhetik.

Fogadja, kedves Vámbéry tanár, őszinte tiszteletem kifejezését

Lytton."

Az Anglián kívül álló Európában vajmi ritkán, vagy talán sohasem tartják érdemesnek előkelő állásban levő kormányférfiak, hogy így beszéljenek az íróemberrel. S ha már szabad népet jellemző ily eljárás magában véve is elég arra, hogy a becsvágyó írót elbájolja és még nagyobb lelkesedésre ragadja, kérdem, mit szóljon az olyan író, ki tudja, mily dicső munkásságot fejt ki Angolország Ázsiában, ki ifjúkorától fogva rajongott a politikai szabadságért és megundorodva az Ausztriában azelőtt divatban volt középkorias előítéletektől, itt származása miatt való minden szégyenkezés nélkül oly szabadon mozoghatott és munkálkodhatott? Mondjanak bármit az angolokról (mert nekik is megvannak a maguk igen nagy hibái), de azt az egyet meg kell nekik hagyni, hogy ők mindenekelőtt emberek és csak azután brittek, hogy ők tették a legnagyobb haladást a tizenkilencedik szá-

zad dicső korszellemében és hogy például egy Disraeli és mások szereplése merő lehetetlenség volna nemcsak Németországban és Ausztria-Magyarországban, ahol bizonyos tekintetben még mindig érezhető a középkor dohos illata, hanem még a szabadságát olyan nagyra tartó Franciaországban is. Kérdezem továbbá: van-e ember a világon, ki megőrizhetné egykedvűségét, midőn elgondolkozik arról a szerepről, melyet ez a kis szigetcsoport játszik az egész föld kerekségén, és arról, hogyan kormányozza és vezérli szebb jövő elé ez a kis nép több száz milliónyi különböző színű, nyelvű és különböző hitet valló embertársát? Az ily rendkívüli és valósággal tüneményes energia mindenesetre csodálatra kell, hogy ragadja a gondolkozó és az emberiség története iránt érdeklődő íróembert; mert ha tiszteletet kelt bennünk hatalmi állásával a dicsőségnek tetőpontján álló Róma, miként hagyna bennünket közömbösen a nála sokkal nagyobb, hatalmasabb és fenségesebb Albion csodás életműködése? Ezek és a hozzájuk hasonló okok tettek elfogultá kezdettől fogva Anglia iránt, ezek miatt lelkesedtem érdekeiért és az ázsiai angol–orosz versengés kérdéseiben ezért foglaltam mindig Anglia mellett állást. És tehettem volna másképp, vagy szabad lett volna másképp tennem, midőn Oroszországnak szabadságharcunkba való gyalázatos beavatkozására gondoltam, és ha fontolóra vettem azt, hogy a cár kormányát, a zsarnokságnak ezt a borzalmas eszközét, minden elképzelhető bűnnek és visszaélésnek ezt a fertőjét, az emberi nemnek ezt a gyalázatát hódítások által erősíteni és támogatni nem szabad? Minél nagyobbra nő a cári uralom Ázsiában, annál erősebb eszközök esnek a kezébe, hogy elnyomhassa Európa szabadságát, és annál könnyebb lesz Oroszországnak, hogy baráti szolgálatokat teljesítsen az önkényuralomra áhítozó saját fejedelmeinek. Angolország nagysága kárunkra nem, hanem csak hasznunkra válhatik, és szabad ember nem nézheti irigy szemmel a sikert, melyet a tizenkilencedik század műveltségének ez a méltó fáklyavivője arat Ázsiában.

Ez irányban kifejtett irodalmi munkásságom mindenesetre szemet szúrt a ravasz moszkovitáknak, és nem érdekesség nélkül való a mód, melyen el akarták hárítani útjukból. Pesten egyszer megtisztelt látogatásával egy ismert orosz államférfiú, és a következő megjegyzéssel kezdte a szót: „Midőn a nagy görög hadvezér Perzsiába menekült, bemutatkozott Cyrusnak, Görögország legnagyobb ellenségének. Magyarországba jöttem és tiszteletemet teszem önnél." Természetes, hogy szívesen fogadtam, amennyire csak lehetett: a kipróbált diplomata pedig mosolyogva megjegyezte: „Nagyon sokat dolgozik, de úgy látszik, nincs túlságosan nagy módban. *Bizonyára sokkal vagyonosabb lenne, ha egyáltalán semmit se dolgozna.*" Mosolyogva feleltem én is, hogy Ázsiában megszoktam a derviséletet, hogy lelkileg és testileg mindamellett egészen kitűnően érzem magam és hogy a szellemi eredményre való tekintettel nem szándékozom és nem is óhajtok változtatni ezen az álapoton. „Vagy úgy!" – mondotta a moszkovita, erősen a szemem közé nézett és hamarosan más térre vitte át a beszélgetést. Történtek más kísérletek is, hogy letérítsenek megkezdett utamról és hogy tönkretegyék jó híremet Anglia és a szárazföld szemében. De hiú volt ez uraknak minden fáradozása, mert a zsarnoki kormánynak és poroszlóinak minden gyűlölsége hatását vesztette egy szabad nép zúgó tetszésével és az egész szabadelvű Nyugat helyeslésével szemben.

Londonból 1885 tavaszán, midőn háború volt készülőben Anglia és Oroszország között a pendsdehi kérdés miatt, sok más városba kaptam meghívást. A leveleknek és táviratoknak oly óriási tömegét kaptam napról napra, hogy csak fizetés nélkül, puszta hazafiságból felajánlkozó magántitkárom segítségével győztem feldolgozásukat. Csak egynéhány kiváló jelentőségű vidéki város meghívását fogadtam el, mert nagyon is fárasztó lett volna és nagyon is próbára tette volna testem erejét, hogy napközben úton legyek és minden este más-más helyen viseljem a hivatalos fogadtatás fá-

radalmát, megtartsam előadásomat és részt vegyek a társas vacsorákon. E körutam legemlékezetesebb állomásai gyanánt említem meg Newcastle-on-Tyne-ban és Brightonban való fellépésemet. Az első helyen említett észak-angolországi nagy iparűző városban a színház volt helye felolvasásomnak, igazabban szólva szabad előadásomnak. A ház minden zugában megtelt, egymás hátán szorongott a hallgatóság, és a roskadásig telve voltak a karzatok. Voltam már szabóinas, szolga, házitanító, efendi, dervis, minden voltam már ezen a világon, csak színpadi hős voltam ezúttal első ízben, és ámbár nem bántott a lámpaláz, mégis rendkívüli hatással volt reám az emberek ez óriási sokasága és az a lelkesedés, mellyel fogadtak. Gyakran szakította meg percekig tartó tapsvihar másfél óráig tartó beszédemet, midőn pedig utalva az indiai császárságot fenyegető veszedelemre, ily szókkal fordultam hallgatóimhoz: – Ama hősök szellemei, kik elestek az Indiáért folytatott küzdelemben, kik e kisded szigetet urává tették a legnagyobb ázsiai birodalmak egyikének és hatalmassá és gazdaggá is tették, e hősök szellemei azt kérdezik tőletek: Vajon semmivé akarjátok-e tenni munkánk gyümölcsét, és azt akarjátok-e, hogy az ellenséges kéz elrabolja a brit korona legszebb drágagyöngyét? – szinte könnyekre fakasztott a ház minden zugából visszhangzó frenetikus „No! No!" kiáltás, és bámulva láttam, hogy milyen tüzes lelkesedésre képesek a ködös észak gyermekei. Ehhez hasonló jelenetet értem meg Brightonban, hol beszédem szintén rendkívüli hatással volt a hallgatókra. Előadásom végeztével szokás szerint sokan tódultak föl a szónoki emelvényre, hogy kézszorítással adhassanak kifejezést köszönetüknek. A többi közt hozzám lépett egy előkelően öltözött koros hölgy is, megragadta mind a két kezemet, és zokogásba fúló hangon így szólt hozzám: – Óh, drága jó Angolországom, ön jó szolgálatot tett neki. Uram! Dicső, aranyos ország ez, tegyen vele jót továbbra is. A jó Isten meg fogja önt jutalmazni e cselekedetéért! – a szegény asszony reszketett, mikor ezt mondotta, és rendkívüli felin-

dultságra való tekintetét nem fogom elfelejteni, amíg csak élek.

Mint nagyon jellemző dolgokról, meg kell hogy emlékezzem még a barátságnak azokról a megnyilvánulásairól, melyeket magánemberek, nekem azelőtt merőben ismeretlen angolok részéről tapasztaltam *Lecturing tour*omban (felolvasó körutamban). Több vasúti állomáson csak azt láttam, hogy hirtelen megnyílik kupém ajtaja és étellel s itallal gazdagon megrakott kosárban elém adják a reggelit, rajta egyszerűen ilyféle felírásokkal: *„From an admirer"* (Egy csodálójától), vagy *„From a grateful Englishman"* (Egy hálás angoltól). De a legnevezetesebb mégis az a vendégszeretet volt, melyben egy bizonyos Russel Shaw nevű londoni úr részesített. Már Budapestre elém küldötte meghívóját. Midőn Londonban kiszálltam a pályaudvaron, elém állt egy szolga és átadott egy levelet, mellyel Shaw úr rendelkezésemre bocsátotta fogatát. A szolga átvette útimálhámat, Westendbe hajtattunk, megálltunk a Sackville Street 26. számú háza előtt, hol bevezettek a tiszteletemre dúsan feldíszített, több szobából álló lakosztályomba. Készen leltem ott már mindent, amit kényelmem csak megkívánhatott. A legfinomabb fajtájú szivart, likőrt, pompás íróasztalt, levéljegyeket stb. Minden a rendelkezésemre állt, s alighogy végeztem az öltözködéssel, megjelent a szakács és kedves ételeimet tudakolta, elém terjesztve azt a kérését is, jelölném meg az időt, mikor a lunch-öt és az ebédet felszolgáltatni kívánom. Délután volt már, midőn megjelent vendéglátó gazdám, kérve előbb engedelmemet, hogy bemutatkozhassék. Természetes, hogy Shaw urat a lehető legszívesebb módon fogadtam a saját házában; ő pedig megkérve, hogy kedvem szerint hívjak vendégeket és rendelkezzem konyhájával, pincéjével és fogatával, eltávozott. Három hétig voltam e vendégszerető ház lakója. Shaw úr alig hogy mutatkozott ez idő alatt, és csak az elutazásom előtt való nap tette nálam tiszteletét. Kérdezte, hogyan éreztem magam, aztán szerencsés utazást kívánva, ismét eltávozott. Soha életemben töb-

bé e férfiút nem láttam. Mindenesetre igaz példaképe volt az angol szeretetreméltóságnak.

Lehet-e és szabad-e hát csodálni, hogy az elismerésnek ily önkéntelen megnyilatkozásai egészen más színben láttatták előttem politikai munkásságomat, mint annak előtte gondoltam és reméltem volna? Mindenesetre beláttam, hogy a publicistaság egymagában nem ruházott volna fel ily tekintéllyel, ha nem szolgál alapjául tisztán tudományos munkásságom, mely ha ismeretlen maradt is a nagyközönség előtt, Angolország irányadó köreinek ítéletében megállapította hitelemet. A publicistaság csak akkor lelhet igazi méltánylatra, ha pusztán elkalandozást jelent a komoly irodalom mezejéről és valamint nem ok nélkül keltik rossz hírét az újságírásnak a „félben maradt tehetségek" jelzőjével, viszont a szigorúan és kizárólagosan elméleti írómesterség, sajnos, nagyon is gyakran viseli magán a meddőség bélyegét. Kétségtelen, hogy nem minden szaktudományt lehet a gyakorlat terén életelevenné és népszerűvé tenni, de mikor a tanulmányt a messze földön élő népekkel való sűrű érintkezés útján kell fenntartani, a hírlapírás nélkülözhetetlen kapcsolatot jelent az elmélet és a gyakorlat között és a könnyű irodalmi foglalkozás épp olyan elkerülhetetlen, mint amilyen jótékony és éltető hatással van az ember szellemére. Mikor néhány óra hosszáig szövegkiadással, nyelvhasonlítással, vagy tisztán néprajzi tanulmányokkal foglalkoztam, szükségét éreztem, hogy újságcikket írjak és a szókkal való piszmogás egyhangúsága után ily módon keressek üdülést a politikai hozzávetések mezején. A nap legalkalmasabb idejét, tudniillik a reggeli órákat egyes-egyedül komoly tanulmányaimnak szenteltem, és csak harminc- és ötvenéves korom közt áldozhattam egynéhány órát este is a komoly tanulmányoknak. Cikkírással csak délelőtt tíz és tizenkét óra, vagy délután két és öt óra közt foglalkoztam, éspedig íródeák segítségével. A gyakorlat és a megszokás révén annyira vittem, hogy különböző nyelveken két, sőt egyszer három íródeáknak is mondottam tollba különféle ve-

zércikkeket, vagy más cikkfélét. Az ilyen erőpróbák csak akkor jártak fejfájással és vértódulással, midőn már közel voltam az ötvenhez: föl is hagytam velük, de azért még ötvenes éveim után is sokáig diktáltam hevenyészve cikkeket, mint ahogy egyáltalán, még tudományos műveimet sem véve ki, mindig csak emlékezetemtől írtam és dolgoztam. Nem szólva derviskori vándorlásom idején arab írásjegyekkel, de magyarul írt jegyzeteimről, soha jegyzőkönyvet nem hordottam magammal, következésképpen soha jegyzeteket nem készítettem később írandó munkáim számára. Persze, amilyen az anyag, olyan a munka. És erős önámításba esném, ha említetlenül hagynám azokat a hibákat és fogyatkozásokat, melyekben nem egy irodalmi munkám szenved éppen a feldolgozás e szokatlan módja következtében. Nem, ilyen vakká sohasem tett a hiúság. Amilyen szokatlan és furcsa volt tanulókorom, épp olyan sajátszerűvé fejlett később irodalmi termékenységem, s ha mégis van, amiért boldog elégtétellel nézem húszéves irodalmi munkásságomat, ez a valami nem lehet más, mint a fáradást nem ismerő szorgalom és a szigorú ragaszkodás e jelszavamhoz: *Nulla dies sine linea,* mellyel életem nyarának szép évadját töltöttem. Magánéletem, vagy közszereplésem semmi néven nevezhető eseménye nem rendíthette meg az életmódomat, és semmi a világon sem lett volna képes reábírni, hogy másnemű élvezetekre áldozzam az édes munkának szánt órákat, vagy hogy eltérítsen kitűzött célomtól.

Hiszen abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy sohasem kerestem és nem is ismertem azt, amit közönségesen mulatságnak, szórakozásnak vagy időtöltésnek mondanak. Valamint küzdelmes tanulókoromban is nyolc vagy tíz órán át oktattam és hat órát szenteltem saját tanulmányaimnak, azonképpen szinte hatvanéves koromig lehetségessé tette kifogástalan testi egészségem, hogy naponta kezdetben tíz, utóbb hat óra hosszáig dolgozhattam, nem is szólva arról az időről, melyet a különféle napilapok és tudományos folyóiratok olvasására áldoztam. Színházban teljes életemben

csak egynéhányszor voltam, hangversenyre pedig már azért sem jártam, mert nem volt érzékem a magasabb zenei élvezetek iránt. Szívesen jártam volna esti társaságokba, melyekben szakbeli társak között szellemi ösztönzést és jóleső nézetváltást lelhettem volna; de hazámban, ahol csak a nemzeti politika céljai és eszményei foglalják el a társadalmat, nem voltak művelői a Kelet gyakorlati ismeretének, nem volt senki, aki érdeklődött volna Ázsia időszerű eseményei iránt, és ahhoz az egynéhány tudóshoz, jobbára nyelvészhez, ki esténként *more teutonico* (szokás szerint) derekasan fenekére nézett a pohárnak, már azért sem szegődhettem társul, mert természetemenél fogva mindig idegenkedtem a szeszes italtól és minden rendetlenségtől. Otthont, „sweet-home"-ot (édes otthon), e szó angol értelmében szerény mértékben sem adott nekem a sors, mert feleségem, e háziasjólelkű és kitűnő asszony, éveken át betegeskedett, és ha nem lett volna a világon az a szép fiú*, kivel megajándékozott, s ki utóbb derék tudományos emberré lett, családi boldogságról tulajdonképpen sohasem szólhattam volna. De földi boldogságomnak erős vára volt könyvtáram és dolgozószobám; oly vár volt ez, melyből beláttam három világrészt, s amelyből Európa, Ázsia és Amerika különböző országaival folytatott sűrű levelezéssel fenntarthattam személyes és tudományos összeköttetéseimet. Lélekben tehát mindig benne éltem a különböző országokban és nyelvükben, és török, perzsa, üzbég, kirgiz, német, francia, angol és amerikai emberekkel váltott leveleim révén megőrizhettem a különböző nyelvekben való otthonosságomat, s megtarthattam az eleven kapcsolatot ama távoli országok politikai, gazdasági és vallási viszonyainak legaprólékosabb részleteivel is. Mindennapi postám e szerint állandó összeköttetést biztosított köztem és ama távol vidékek közt, melyeken él-

* Vámbéry Rusztem (1872–1948) – ügyvéd, büntetőjogász, publicista, egyetemi tanár, az MTA tiszteletbeli tagja.

tem és amelyeken mindig édessé és kellemessé tette számomra a gondolatban való ottlétet az élénk képzelet.

Inkább ennek az oknak tulajdonítom, mint a velemszületett nyelvbéli képességnek azt, hogy több mint negyedszázad elteltével is folyékonyan és hibátlanul beszélhettem a különböző ázsiai és európai nyelveken. Mindig egyforma könnyűséggel bántam a magyar, német, tót, szerb, török, tatár, perzsa, francia, olasz és angol nyelvekkel, s kiejtésem és mondatkötésem formáinak kisebb vagy nagyobb tökéletességét jobbára a bennszülöttekkel való rövidebb vagy huzamosabb személyes érintkezésem állapította meg. Másként állt a dolog a tollforgatással e nyelveken. Ebben a tekintetben nem vált be a latin mondás igazsága: *Quot linguas calles, tot homines vales* (Ahány nyelven beszélsz, annyi ember vagy), mert ámbár többféle nyelven írtam, mégis be kell vallanom őszintén, hogy szedésre kész módon, vagyis hibátlanul nem voltam képes írni egyetlenegy nyelven sem. Régebben sokat és meglehetősen jól írtam magyarul. Később jobbára németül és angolul írtam, s amit 1864 óta közzétettem, ez említett két nyelven írtam meg. Hogy a stílus folyékonyságára szert tehessek, más szóval, hogy otthonosabbnak érezhessem magam az idegen szójárásban, régebben fél órát, vagy még hosszabb időt is töltöttem mindennap az illető nyelveken való olvasással. Ily módon jöttem bele az idegen szójárás beszédmódjába, vagyis inkább sajátosságaiba, és tollfoghatóvá az angol, német vagy török nyelven csak akkor lettem bizonyos mértékig, midőn gondolkozni tudtam már e nyelveken. Eszerint anyanyelvemről szólni mindenesetre vajmi bajos volna, s én különösen már azért sem tehetem magamévá azt a felfogást, hogy amelyen az ember önkéntelenül gondolkozik, az a nyelv az embernek anyanyelve, mert a hosszas gyakorlat és megszokás képessé tett reá, hogy gondolkozzam minden olyan nyelven, amelyben a lélekben, vagy tényleg hosszabb időn át élnem adatott. Minthogy pedig ifjúkoromtól fogva sokat olvastam németül, ezen a nyelven végeztem tanulmá-

nyaimat, és később Magyarországon is minden idegen nyelv között ezt kezeltem a legkönnyebben és a legsűrűbben is. De épp olyan könnyen írtam utóbb angolul is, különösen, ha néhány hétig Angliában éltem; és ha nem is vittem annyira soha, hogy bennszülöttnek tartsanak, mint ahogy annak tartottak teszem a törökök, franciák, németek és a perzsák, néha mégis nagy elégtétellel töltött el a bírálat, mikor olvastam a dicséretet, hogy az idegenszerűségnek nyoma sincs kiejtésemben, s mikor dicséretét hallottam írásmódom zamatosságának.

A nyelvbeli viszonyok és átalakulások terén meglehetősen hosszú irodalmi munkásságom alatt tett e megfigyeléseimről áttérek most egy oly tárgyra, mely a legeltérőbb találgatásokra adott okot ismerőseim körében, s amely a maga általánosságában érdekelheti az olvasóközönséget is. Irodalmi munkásságom anyagi eredményéről szólok, melyet írásaim sokféleségére és nemzetközi voltára való tekintettel jelentékenyen túlbecsültek. Említettem már, hogy mennyi jövedelmet hajtott első utazási művem, mely Londonban Murraynél jelent meg, és ugyanakkor kifejezést adtam annak a keserű csalódásnak, melyet a reményeim és a valóság közt mutatkozó ellentét támasztott bennem. Nem sokkal jobban alakult a helyzet később megjelent angol könyveimmel sem, mert egyikük sem hozott többet a konyhámra 200 font sterlingnél, sőt nagyobb részük még ennyit sem. Németországban még szegényebben és szűkösebben jövedelmezett irodalmi munkásságom, és 500 tallér volt a legnagyobb tiszteletdíj, melyet egyes népszerűen megírt munkámért fizettek. Nem ok nélkül említem a „népszerű" jelzőt, mert tisztára tudományos munkáért semmit sem kaptam, és három kötetet tevő szövegkiadásaim (csagatáj és ujgur nyelvtanulmányaim és a *Seibaniász*) egymagukban belekerültek néhány ezer forintomba, hogy ne is szóljak A *magyarok eredete* és *A török faj* című munkáim költségéről, melyekért nem kaptam egy árva fillért sem. Annál jövedelmezőbb volt a cikkírás, különösen pedig Angliában, hol egyes havi

folyóiratok húsz, sőt harminc guineát is fizettek munkám ívéért. Tapasztalataim közé tartozik, hogy egy óra hosszáig tartó angol íróskodás többet ér hat óra hosszáig tartó német irodalmi tevékenységnél; de az is igaz, hogy amíg a német folyóiratok valóságos lerakodóhelyéül kínálják magukat a mégoly elméletinek tartott, vadul spekulatív és megemészthetetlen tárgyaknak, az angol review-knak a *matter of facts* (tényanyag) hajhászásában csakis gyakorlati értékű és csak szenzációs tárgyak kellenek. A német szemleirodalom, úgy látszik, csak mostanában jött reá, hogy lehet értekezést írni komoly tárgyakról is anélkül, hogy nehézkes stílusunkkal és oldalakra terjedő jegyzetekkel halálra untassuk olvasóinkat, s most már gyakrabban találunk bennük a messze országok és népek politikai és társadalmi viszonyairól szóló vonzóan megírt cikkeket is. Irodalmi pályám kezdetén még nem így álltak a dolgok. A német orientalista tudomány, mely vitathatatlanul a legtudósabb és a legalaposabb a maga nemében ezen a világon, főképpen az ázsiai kultúrnépek múltjával, ismert klasszikus művek szövegbírálatával és a sémi* és árja** nyelvek grammatikus fejtörő kérdéseivel vesződött, ellenben nem volt, vagy legalább ritkán volt a németek között művelője egészen a legújabb időkig a Kelet gyakorlati ismeretének, mert ez a kérdés nem vágott még nemzeti politikájuk érdekkörébe. Viszont Anglia, indiai császársága és az egész ázsiai szárazföldre kiterjedő gazdasági összeköttetései miatt, régtől fogva nagy érdeklődést tanúsított a Kelet országainak életnyilvánulásai iránt, és valamint a tudósai is főképpen ezen a téren lettek kiválóakká, azonképpen nagy közönsége is az irodalomnak csak ezt az ágát méltatta figyelmére. A könyvtárban ülő egykori utazónak természetesen nem könnyű dolog új s a gyakorlati életet érintő kérdésekkel lépni előtérbe, s ennek következtében

* Kis-Ázsia és Északkelet-Afrika egyik nagy nyelv- és népcsoportja; ide tartozik többek között az akkád, a föníciai, az arameus, a héber és az arab (a bibliai Noé egyik fiának, *Sém*nek nevéről).

** Az indoeurópai nyelvcsalád indiai és iráni ága.

csak nagy ritkán állhat elő gondolatébresztő munkával, és bármilyen fényes legyen is a tiszteletdíja, tollával mégis aránylag keveset kereshet és sohasem tehet szert oly helyzetre, mint teszem a szépíró, vagy az olyan tudós, ki ügyesen és népszerűen bánik a mindennapi életbe mélyen belevágó tárggyal, és gondolatát képes alkalmas formában a piacra vinni.

Mindent egybevetve, csakis az erkölcsi jutalom tekintetében mondhatom gazdagnak és sikeresnek sokévi irodalmi munkásságomat. Az a gyűjtemény, melyet a történetesen birtokomba jutott bírálatokból és ismertetésekből állítottam össze, majdnem kétszáz német, francia, angol, urdu, olasz, magyar, török, orosz és újgörög nyelven írott cikket foglal magába, melyek elismerőleg emlékeznek meg irodalmi munkásságomról. A többi és nekem ismeretlenül maradt közlemény száma több százra rúghat; erre vallanak a világ minden részéből kapott leveleim, melyek egyébként inkább alkalmatlanságomra, mint épülésemre szolgáltak. Irodalmi munkásságom minden nagy hibái és számtalan fogyatkozása mellett, mégis oly helyzetbe juttatott, mely túltesz legvérmesebb reménységeimen és igazolja e mondást: *Et voluisse sat est* (már az akarás is elég). A munka jó egészségben tartott, megelégedetté, tehát gazdaggá tett, s én csak a munkát mondhatom minden áldás és szerencse igazi kútforrásának.

Tizenegyedik fejezet

Munkám diadala

Az olvasó, ha némi figyelmet vetett az előző lapokra, eltalálhatja könnyen, hogy miért és hogyan hozta meg munkám a diadalt, s hogy két világrészben éveken át vívott nehéz küzdelmem után voltaképpen miben lelhettem meg jutalmamat és elégültségemet. A lélektani rejtély miatt nem kell éppen messzire menni, nem is nagyon nehéz a megfejtése, mert míg más, az alkotókedv által megszállott, fáradhatatlanul céljuk felé törő halandók palástolni igyekeznek a titkos rugót, mely élteti őket és helytelenül alkalmazott szerénységből a sors akarat nélkül való eszközének mutatják magukat, én kimondom minden szépítés nélkül, hogy *engem* mindig csak a határtalan becsvágy ösztönzött reá, hogy valami rendkívüli dolgot műveljek, és híres ember váljék belőlem. Azt hiszem, hogy ez a tűz forrott már ereimben és ez az ördög lakozott már bennem, midőn a világra jöttem. Ez az önvallomás nem kergeti arcomba a szégyen pirosságát, mert ha most, hetvenéves koromban, végignézek tövises életutamon, látom, hogy alapjában véve

éppen ez a határtalan dicsőségvágy és a tetteknek ez az olthatatlan szomjúsága juttatott ellenkezésbe önmagammal munkásságom első idejében. Egyrészről az Ázsiában folyó európai munkában való együttműködésre ösztönzött az a hajlandóság, hogy gyakorlati érvényesülést szerezzek tapasztalataimnak és ismereteimnek, másrészről a csöndes szemlélődésre és a tanulószoba békés nyugalmának körébe vonzott lelki hajlandóságom, vagy talán még inkább azok a szegényes és kisszerű viszonyok, melyek közt felnevelkedtem. Sohasem szenvedhettem az etikett szabályait és a maguk előkelőségében tetszelgő társadalmi körök követeléseit, s ha néhány órát kénytelenségből a diplomáciai viág vezető köreiben vagy a high life körében töltöttem, mindig elfogott az utálat ez üres és felfuvalkodott emberek tartalmatlan beszéde és fontoskodása miatt. Ilyen nézetekkel természetesen a legkevésbé sem voltam alkalmas a diplomáciai pályára, mert szellemem minden gyakorlatias iránya mellett is minden voltam inkább, csak világfi nem.

Meglehet, sőt talán nagyon valószínű is, hogy idő múltával módosultak vagy jelentékenyen megváltoztak volna e nézeteim, ha abban az időben, midőn a nyilvánosság elé léptem, vagyis Közép-Ázsiából való visszatértem után alkalmam nyílott volna rá, hogy a tisztán tudományos pálya helyett az aktív élet terére lépjek. Valami bizonytalan kívánság, mint már jeleztem, élt is bennem ebben a tekintetben, de legyőzhetetlen nehézségek és akadályok állták akkor utamat. Angliában, habár *distinquished foreigner*nek (előkelő idegennek) tartottak, mégiscsak idegen voltam, kit fontos állami dolgokban nem ajándékozhattak meg csak úgy egyszerűen teljes bizalommal, Ausztriában pedig – mert Magyarországon, mely külügyeinek vezetését a bécsi kézre bízta, diplomáciai alkalmazásról ily körülmények közt még ez idő szerint sem lehetne szó – a régi copf (vaskalaposság) lehetetlenné tette minden kilátásomat. A bürökrata és a junkerségtől áthatott Poroszországban némiképpen mégis már enyhült a plebejus származás ellen táplált előítéletesség;

annyira leküzdötték már, hogy annak idejében a vaskancellár diplomáciai szolgálatba fogadott majdnem minden német utazót, ki tapasztalatokat gyűjtött idegen országokban. Nachtigalt és Rohlfsot politikai megbízással Afrika nyugati és északi országaiba küldötték, Emin pasáért valóságos harcot vívtak, és Brugschot, ki Minutolival csak egyetlenegy utazást tett Perzsiában, beosztották első titkárnak a teheráni német követséghez. Ausztriában én, dacára a fényes fogadtatásnak, melyben részem volt mind Angliában, mind Európa többi részében is, sőt dacára az ázsiai politika terén kifejtett munkásságomnak, annyira ismeretlenül maradtam, hogy egyszer, amidőn az a szerencsétlen ötlete támadt a hadügyminisztériumnak, hogy kiadja Közép-Ázsiának titkon megszerzett térképét és szakértői felülvizsgálat végett Berlinbe fordult Kieperthez, ez volt kénytelen figyelmébe ajánlani a bécsi uraknak, hogy sokkal közelebb érnének egy e célra alkalmas magyar alattvalót, és csak ekkor fedezett fel engem a bécsi katonai földrajzi intézet. Sok évig tartott ez a teljes semmibevevésem. Mikor Ausztria-Magyarország első ízben rendelt követséget Teheránba és a sajtó nevemet emlegette, kérdezősködésemre azt kaptam feleletül, hogy soha szóba sem kerültem és nem is kerülhettem, mert még csak császári és királyi asztalnok sem vagyok. Pedig, mint utóbb megtudtam, a sah és kormánya tetszéssel vették tudomásul amaz újsághíreket. Midőn Ausztria-Magyarország, Bosznia megszállása előtt, követséget küldött Konstantinápolyba, hogy kísérletet tegyen a kérdés békés megoldására nézve, senki sem gondolt reám, pedig ugyancsak világossá vált Abdul Hamid szultánnal való későbbi személyes viszonyomból, hogy senki e dolgot könnyebben ki nem egyenlíthette volna, mint én, s hogy meg lehetett volna menteni az országnak ezernyi emberéletet és sok milliót, melyet így rá kellett áldozni az okkupációs hadjáratra. Az utolsó török–orosz háború válságos idejében jónak látták, hogy a Boszporusz mellékén a diplomácia körén kívül álló követtel képviseltessék Ausztria-Magyarországot. A válasz-

tás egy praktikus észjárásúnak és túlontúl okosnak tartott arisztokratára esett, ki annak előtte mindenféle fajtájú dolgokban adta állítólagos jelét éleselméjűségének, kinek azonban halvány fogalma sem volt a keleti viszonyokról, s ki roppant hibákat is követett el tudatlanságával és naivságával. Az, hogy a török udvari körökkel éveken át ápolt személyes összeköttetésemmel, az ország szokásaiban, nyelvében és erkölcsében való tájékozottságommal és a szultánnal való személyes ismeretségemmel nagyobb hasznára lehetnék hazámnak, nem jutott eszébe senkinek sem, még Andrássy grófnak sem, ki akkor a külügyek élén állott. Nevetséges! Az efféle gondolat nálunk tisztára szörnyűségszámba ment volna. Elvégre csak nem fogadhatnak zsidót és plebejus származású embert a diplomácia szolgálatába! A tudásnak és a tapasztalatnak csak másod- vagy harmadrendű jelentősége van, az irodalmi munkásságot pedig ősidőktől fogva bűnös dolognak tekintették Ausztriában. Születés, állás és rang, vagy a képmutatás és csúszás-mászás művészete többet ért a világ minden tudományánál; az, hogy milyen keserűen megbosszulta magát Ausztrián ez a középkorias felfogás, legjobban kiviláglik diplomáciájának közmondásszerű ostobaságából.

Ily körülmények között több volt a természetesnél, hogy letelepedésem után kezdetben egészen az irodalomra vetettem magam, és egyedül ettől a pályától reméltem üdvömet és boldogságomat. Nyugodtan ülve íróasztalomnál, megismerkedtem a szabadság és függetlenség édes örömeivel. Biztonságban éreztem magam ott a följebbvaló bosszantásaitól és szeszélyeitől s nem kevésbé a társadalmi szabályok kényszerétől, és sokkal kedvesebb volt nekem az az erkölcsi jutalom, melyet a becsületes munka végezetül nem tagad meg senkitől sem, mint a rangban és állásban való kitüntetés hiú fénye, melyért csak úgy áhítoztak körülöttem az emberek. Anélkül, hogy akartam volna, vagy talán inkább akaratom ellenére, végezetül a nekem való pályára szorítottak mégis a körülmények, és felismertették velem a

hivatást, mely leginkább felel meg múltamnak. Ha tevékeny részt veszek az ázsiai események fejlődésében, talán gazdagabb és tekintélyesebb férfi válik belőlem, de boldogabb és elégedettebb semmi esetre sem; mert ámbár sohasem áltattam magam abban a tekintetben, hogy a nagyközönség, de még az előkelő körök sem tartják olyan nagyra az irodalmi hírnevet, mint a születés és a nagy állás előnyeit, elégtétellel láttam mégis, hogy a szellemi munka jutalma sokkal értékesebb és tartósabb, mint az a sok üres pompa és hiábavalóság, mellyel oly szívesen cicomázták magukat az emberek. Akárhogyan ócsárolják is a toll munkáját, mégsem változtathatnak semmit azon a tényen, hogy nagyobb, tartósabb és dicsőbb a győzelem, melyet általa ér el az ember, minden előnynél, melyet más, ha mégoly ragyogó életpályák nyújthatnak számunkra. Az írótoll nem szorult rá a nagyurak kegyes fejbólintására, semmi szüksége sincs reá, hogy másra támaszkodjék, mint a kézre, mely vezeti, és ha volnának, kik e kor szapora és könnyű irodalmi termelését nézve, azt tartanák, hogy a toll erejét vesztette és nem képes már befolyást gyakorolni, és az írót nem emeli már fel a homályból és a legalantasabb állásból a tisztelet és a becsülés talapzatára, életem történetében a legékesebben szóló bizonyítékot lelhetik e téves nézetük megdöntésére. Mert ifjúkorom nehéz munkája rásegített arra, hogy én, az egykori szolga és zsidó házitanító, magamra vontam a művelt Európa figyelmét, az irodalmi téren kifejtett fáradhatatlan igyekezetem és nagyratörésem is oly helyzetet teremtett számomra, mely minden érdemen túl kielégített, s mely fölülmúlta legmerészebb várakozásaimat.

Megemlékeztem már irodalmi munkáimnak három világrészen túl elterjedt népszerűségéről; itt még csak azt említem meg, hogy még bizonyos exkluzív, az irodalmi munkával szemben hideg és tartózkodó körök sem zárkózhattak el minden elismeréstől és méltánylástól. Az angolországi sajtó, mely éveken át gúnyolta politikai nyilatkozataimat, végre kénytelen volt bűnbánóan beismerni, hogy igazam

volt, hogy nagy szolgálatokat tettem az országnak, és hogy körülbelül a legtöbb téglát én szolgáltattam az indiai császárság bástyafalának felépítéséhez. Egy előadásom közben, melyet 1889-ben az Exeter Hallban tartottam, Sir *Donald Stewart*, India volt főparancsnoka megjegyezte, hogy irataim sokszor öntöttek lelket a tisztek lankadó bátorságába, és sokszor ösztönözték őket csüggedetlen kitartásra. Gyakran kaptam elismerő levelet (testimonials) India különböző részeiből a közép-ázsiai eseményeken való éber őrködésemért és ama támadásokért, melyekkel szüntelenül ostromoltam a képzelt biztonság álmában szívesen elmerülő angol államférfiakat.

Sajátszerű varázsa van az irodalmi téren éveken át tartó következetességgel kivívott sikereknek; azoknak a sikereknek, melyeket hiába kisebbít a legellenségesebb bírálat is, mert a toll, a küzdelem és a siker között ideig-óráig mutatkozó minden aránytalanság mellett is olyan nyomokat hagy, melyek sokszor csak rég feledett munkásság utóhangjai gyanánt évek múltával mutatják hatásukat. Minthogy éppen politikai munkásságomról szólottam, furcsasága okáért megemlítem, hogy Reuss herceg, a német birodalom pétervári volt nagykövete, reáirányítva figyelmemet az *Augsburger Allg. Zeitung*ban megjelent vezércikkeim hatására, így szólt hozzám: – Úgy látszik, nem is tudja, hogy Szentpétervárott, az ázsiai ügyosztályban, milyen fontosságot tulajdonítottak a közép-ázsiai politikáról tett nyilatkozatainak. Cikkei annak idejében nemcsak útmutatásul, hanem bátorításul is szolgáltak az oroszoknak, és kegyed nagyon kétes szolgálatot tett velük az angoloknak. – Az események színhelyén tett személyes tapasztalataim, az a tartósan éber érdeklődés, melyet a közép-ázsiai világ fejleményei támasztottak bennem és a becsvágy hatalmas ösztökélése mindenesetre nagyban hozzájárulhattak ahhoz, hogy szemem bátrabban és messzebbre vetette pillantásait, mint a céhbeli államférfiaké; de arra, hogy irataim olyan hatást érjenek el, valóban sohasem gondoltam, és elvonult életmódom mel-

lett nem is gondolhattam. Midőn a német császárnak a transvaali Jameson-féle betörés alkalmából Krügerhez intézett távirata* rendkívüli izgalmat keltett Londonban és az egész világ a Németországban lábra kapó angol-falásról beszélt, egy 1896. január 12-én kelt levelemben hozzászóltam e kérdéshez, természetesen angolbaráti szellemben. Minthogy a *Times* jónak látta egész hasábra terjedő levelemet főlapjának első oldalán közölni, éspedig éppen szombati napon, hogy annál tovább forogjon közkézen e levél, – természetes, hogy az „*A. Foreigner*" aláírással ellátott közlemény annál nagyobb feltűnést keltett a német sajtóban, s minthogy II. Lipót belga király történetesen éppen Londonban járt akkor, a német újságoknak az a nevezetes ötlete támadt, hogy ő belga felségét gyanították a „Foreigner" álneve mögött. Természetes, hogy erre valamennyien neki támadtak a kóburginak, és a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* 1896. január 21-i számában eléggé paprikásan megleckéztette őfelségét. Reám nézve nem lehetett közömbös látvány, hogy koronás fő szenved meg a tollam munkája miatt; közöltem is néhány tényállást Belgium bécsi követével, de köztudomásra ez a *quidproquo* (mulatságos tévedés) nem jutott, mert a *Times* nem szokta elárulni munkatársait. Az ember alig hinné, hogy milyen messzire hat el, még a föld legfélreesőbb zugába is, a sajtó befolyása. Török vagy perzsa nyelven az iszlám népeiről közzétett nézeteimre válaszul nemcsak az ottomán birodalom minden részéből, hanem Krímiából, Szibériából, Arábiából és Észak-Afrikából is kaptam leveleket, és nem fordult meg Budapesten moszlim ember, dervis vagy kereskedő, ki meg ne látogatott és nem biztosított volna honfitársainak rokonérzéséről.

India mohamedánjai a szultánnal való összeköttetéseim miatt különösen jó szívvel voltak hozzám, és meg is hívtak,

* II. Vilmos német császár táviratban gratulált Transvaal Búr Köztársaság (ma Dél-afrikai Köztársaság) elnökének, Paulus Ohm Krügernek abból az alkalomból, hogy legyőzték a Leander Starr Jameson vezette angol inváziós csapatokat (1896. I. 3.).

hogy tartsak előadást számukra egynéhány városukban. Nekem csábító volt az ajánlat, mert el tudtam képzelni, hogy minő meglepetést keltett volna a vérbeli ázsiai nép között a hamisítatlan perzsa beszéd európai ember szájából.

India mohamedánjainak küldött nyílt levelem nagyban hozzájárult e jó viszony megszilárdításához, és ha nem nehezedik hat évtized súlya vállamra, régóta megtettem volna már az utat Hindosztánba.

Tizenkettedik fejezet

Összeköttetéseim a mohamedánsággal

Röviden elmondom, hogyan és mi módon jutottam összeköttetésbe India mohamedánjaival. Midőn nyomasztó viszonyok közt Ázsia moszlimjai közt éltem és mélyen megundorodva kormányzatuk vigasztalan állapotán s a körülöttem látott nyomorúságon, vágyakozó szemmel a művelt Nyugatunk felé néztem, ítéletem sokkal kevésbé volt kedvező az e tájakon élő emberiségről, mint aminővé európai világunkkal való mélyebb megismerkedésem után alakult. Minél otthonosabbá váltam az európai országok viszonyai közt, annál világosabban tűntek szemembe a Keleten látott hanyatlás okai. Láttam, hogy nem lehetünk nagyra a mi fennen magasztalt emberszeretetünkkel, igazságosságunkkal és méltányosságunkkal; rájöttem, hogy a keresztény társadalom éppen oly fanatikus, vagy talán

még fanatikusabb a máshitűekkel szemben, mint az iszlám, és sajnos, csakhamar arra a meggyőződésre jutottam, hogy a nagy hangon emlegetett keleti kultúrmissziónk nagyon is gyakran csak palástolásául szolgál anyagi törekvéseinknek, és csak ürügy az idegen országok és népek leigázására és kizsákmányolására. Mindez visszatetszést keltett bennem, és ez érzéssel együtt ébredt fel szánakozásom és részvétem az iszlám amaz egyes népei iránt, melyekkel azelőtt személyes érintkezésben voltam. Szemem világosabban látott, szívem melegebben dobbant meg az ázsiai zsarnokság, önkényuralom és fejetlenség szánalomra méltó áldozatai iránt, s mert közben a szabadságra, rendre és törvényességre vágyakozó ázsiaiak hangja néha-néha megszólalt az időközönként megjelenő török, perzsa és arab közleményekben, mélyebben átéreztem e panaszos kiáltásokat mindenki másnál, és lelki szükségét éreztem, hogy barátaimnak pártjára keljek nyomorúságukban. Ez volt a kezdete iszlámbaráti irodalmi munkásságomnak, és különböző más értekezésem mellett *Az iszlám a XIX. században* című munkámat mondhatom e törekvésem első gyümölcsének. Utóbb az írott szó teréről a nyilvános beszédek terére léptem, és a londoni *Exeter Hall*ban 1889. május havában Törökország kulturális haladásáról tartott előadásom és más helyeken elmondott hasonló irányú beszédeim természetesen nemcsak Törökországban keltettek élénk visszhangot, hanem Dél-Oroszország, Jáva, Afrika és India moszlimjai között is; mert az iszlám tárgyilagos és elfogulatlan bírálói már megritkultak az újabb időben. Indiában, hol az angolok szabad intézményei fölébresztették a mohamedánok közt az érdeklődést saját vallási közösségük minden öröme és bánata iránt, már akkoriban figyelmet keltett munkásságával a tudós *Abdul Latif Bahadur* nábob vezetésével Kalkuttában működő „Mohamedan Literary Society", és nem sok idő múltával az Exeter Hallban tartott, előbb említett előadásom után a nábob megküldötte nekem ez egyesület történetét és munkásságának ismertetését, meleg hangú levéllel mondva kö-

szönetet iszlámbaráti fáradozásomért. Én pedig megragadtam a jó alkalmat, és India mohamedánjaihoz szóló levelemben kifejtve okait a moszlimság iránt érzett szimpátiámnak, azt tanácsoltam a hindosztánbelieknek, hogy haladjanak tovább az újkori műveltség útjain, és ragaszkodjanak szilárdul az angol kormányzathoz, mely egyetlen szabad és emberszerető kormánya a Nyugat világának. Ez írásom így szólt egész terjedelmében:

„*Budapest,* Egyetem.
1889. aug. 12.

Kedves Navabom – Szíveskedjék hálás köszönetem kifejezésével együtt tudomásul venni, hogy megkaptam a kalkuttai Mohamedán Irodalmi Társaság keletkezéséről, fejlődéséről és tevékenységéről szóló füzeteket, melyeket szíves volt nekem elküldeni. Nagyon érdeklődvén a mohamedán világ jóléte és kulturális fejlődése iránt, már hosszú ideje a legnagyobb figyelemmel kísérem az Ön által megalapított és oly csodálatosan jól vezetett társaság tevékenységét. Alig kell hangoztatnom azt, hogy nagyon lekötelezett, midőn módot nyújtott arra, hogy összeköttetésbe lépjek Önnel, akinek oly szellemi képességei vannak, aki oly hazafias ember és annyira hűséges odaadással van nemzetéhez.

Miután életem legnagyobb részét a mohamedán nemzetek és országok tanulmányozásának szenteltem, a legnagyobb érdeklődéssel viseltetem a kalkuttai Mohamedán Irodalmi Társaság működése iránt. E társaság legékesebben szóló bizonyságát szolgáltatta annak, hogy az a nemzet, melynek szent könyveiben ez a mondás áll: »Kutassad a tudományt a bölcsőtől a sírig«, nem akar és nem tud hátramaradni a kulturális előrehaladásban, és hogy az iszlám még alkalmas és hajlandó arra, hogy újból visszaszerezze a középkor dicsőségét, midőn a korán követői a civilizáció fáklyavivői voltak az emberi nem között.

Politikai szempontból történik tehát, hogy szerencsét kell kívánnom Önnek tevékenységéhez, ahhoz, hogy Ön

terjesztette hitsorsosai között az angol köntösben jelentkező művelődés fennsőbbségének tudatát azzal a fakó és kétes fénnyel szemben, mely máshonnan jöhet. Nem vagyok angol ember, és nem ismeretlenek előttem Anglia indiai szereplésének tökéletlenségei és tévedései. De mint olyan ember, aki Európa és Ázsia több vidékén élt, és aki súlyt vetett arra, hogy mélyére lásson a dolgoknak, biztosíthatom Önt, hogy Anglia nagyon fölülmúlja a többi európai nemzetet igazságosság, emberiesség, szabadság és tisztes bánásmód dolgában azokkal szemben, akik gondjára vannak bízva. Önök, indiai mohamedánok, kik mint Khalid utódai, joggal büszkélkedhetnek azzal, hogy Indiában meghonosították a monoteizmust, Önök vannak hivatva arra is, hogy Hindosztán népének a legjobb tanácsot és példát adják, a legalkalmasabb eszközöket választván az Önök páratlan, de elavult kultúrájának fölfrissítésére. Óhajtottam volna, hogy Törökország, mely szép haladást tett a modern tudományokban, átvehette volna, mint tanító és civilizáló elem a mohamedán világ irányítását. De szegény Törökországnak, ellenségektől körülvéve és a folytonos háborúskodástól elgyöngülve, a maga létéért kell erősen küzdenie, tehát nem kísérheti figyelemmel távoli hitsorsosait, bármilyen nemes és hazafias mostani uralkodója, kit büszkén vállalok barátomnak.

Mohamedán vezető híján, Önök Indiában a legjobb úton vannak, elfogadván Anglia gyámkodását. Ön pedig, uram, ki vezeti e mozgalmat, a legjobb szolgálatot teszi nemzetének és vallásának, biztatván a mohamedánokat, hogy térjenek a nyugati kultúra és tudomány ösvényére. Szeretném, ha korom megengedné, hogy meglátogassam Indiát. De még nem mondtam le arról a tervről, hogy az indiai mohamedánoknak néhány előadást tartsak perzsa nyelven, melyet úgy beszélek, mint anyanyelvemet. És ha Indiába megyek, ott társaságuk védnöksége alatt fogok megjelenni, arra törekedve, hogy egy kövecskével hozzájáruljak az Ön iparkodása által emelt nemes épülethez.

Bocsánat e levelem nagy terjedelméért. Remélem, szíves lesz alkalmat adni levelezésünk folytatására, és a jövőben is eljuttatja hozzám társasága kiadványait.

Tisztelője

Vámbéry Ármin.

Abdul Latif Bahadur navabnak C. I. E. Kalkutta."

Egyáltalán nem is gondoltam, hogy különös hatása lesz e levelemnek, tehát nagyon csodálkoztam, midőn nemsokára nyomtatásban is megjelent, és részletes bevezetéssel ellátva, sok ezer példányban kezére került India mohamedánjainak. „Indiában" – így kezdődött a bevezetés – „a politika fő eseménye egy levél, mégpedig nem valami hivatalos vagy a nyilvánosságnak szánt levél. Eszünk ágában sincs, hogy arra a nagy gonddal készült iratra célozzunk, melyet az alkirály *saját személyében* – megkülönböztetésül attól a hatalmas gépezettől, melyet »the Governor-General in Council« néven emlegetnek – Pertap Singh kasmíri maharadzsához intézett, mert ez a levél már néhány hét óta közkézen forog. A levél, melyről szólunk, nem jön felsőbb helyről s hivatalosnak semmi tekintetben sem mondható; magánközlése egy szegény, de kitűnő európai panditnak (tudósnak). Tegnap jelent meg a reggeli lapokban és megjelenik még a *Reis and Rayyet* e heti kiadásában. Vámbéry tanárnak Abdul Latif Bahadur nábobhoz írt leveléről szólunk stb."

Az indiai sajtó tényleg napokon át foglalkozott ez írásommal, melyet sokféleképpen kommentáltak, és mind angol, mind mohamedán részről a nap fontos eseményének nyilvánítottak. Meghívtak, hogy jöjjek el Indiába, hol a mohamedánság vendégének fognak tekinteni. Úgy tervelték, hogy különbizottságot alakítanak evégből, s én nyilvános beszédeket fogok mondani az országban. Egyszóval, ünnepelni akartak, mint Anglia és az iszlám barátját. „Kalkutta, 1890.16. Toltollah (aug. 12-én)" kelt levelében ezt írta nekem Abdul Latif Bahadur nábob:

„Neve oly ismeretessé vált közöttünk, mint a szállóige, s mivel nagyra becsüljük Önt az iszlámnak Európában való

nemes és hajthatatlan védelméért, rendkívüli kitüntetésnek vennénk, ha láthatnánk Önt saját szemünkkel és hallgathatnánk beszédét saját fülünkkel."

Visszagondolva ifjúkorom régi küzdelmére és lelkem elé idézve azt a sok bántalmat és megalázást, melyben szegény zsidó fiú létemre bőséges részem volt, nagyon csábított a gondolat, hogy ünnepelt vendég gyanánt tiszteltessem és csodáltassam magam Indiában, a rádzsák (hercegek), a pompa és a fény hazájában. De ábrándjaim kora letűnt! Közel voltam a hatvanhoz, a túlérettség korához, életünknek ahhoz a szakához, mely hideg komolyságával útját állja a hiúság minden csábításának. Nem sokáig űzhette velem játékát a képzelet az indiai fogadtatásról, hol rózsafüzérrel ékesítik, dicshimnuszokkal ünneplik és édes illatszerekkel árasztják el a jövevényt; a józan megfontolás csakhamar elűzte ez ábrándképeket. Köszönettel visszautasítottam a meghívást, de fenntartottam összeköttetésemet India mohamedánjaival s nem zárkóztam el a brahmanoktól (indiai papok és tudósok) sem, tanúsága szerint dr. Mookerjeevel, a Reis and Rayyet című újság nagy műveltségű szerkesztőjével váltott leveleimnek.*

Nem kevésbé élénk érintkezést tartottam fenn a Gondali Thakor Szahibbal (herceggel) s más hindosztáni tudósokkal és államférfiakkal. Az a körülmény, hogy sokan ez urak közül kitűnően írtak angolul és egynémelyikük még latin és görög idézeteket is szőtt levelébe, rendkívül meglepett engem, ki művelődésünknek csak az iszlámra tett hatását ismertem addig. Bizony mondom, Angolország nagy dolgot művelt Indiában, és igaza volt Bismarcknak, amidőn azt mondotta: „Ha Angolország elvesztené Shakespeare-t, Miltont és minden szellemóriását, az, amit Indiáért tett, egymagában elegendő volna arra, hogy megállapítsa az emberi művelődés körül szerzett érdemeit."

* L. An Indian Journalist, being the Life and Letters of dr. Sambhu O. Mookerjee, Calcutta, 1895, 306 – 315. l.

Iszlámbaráti irodalmi munkásságom természetesen még nagyobb figyelmet keltett Mohamed tanításának török hívei között, mégpedig annál is inkább, mert éveken át voltam munkása a török sajtónak, és egyesekkel állandó levelezésben is álltam. Oroszellenes politikai írásaim révén szellemi összeköttetésbe jutottam Krímia és Oroszország más részeinek tatár alattvalóival is, kik tőlem kértek tanácsot arra nézve, hogy mitévők legyenek nemzeti és vallási szorongattatásukban. Sokan ajánlólevelet kértek tőlem a török kormányhoz, és megható volt a részvét, melynek tanújelét láttam az iszlám világának legmesszebb pontjairól, midőn híre ment, hogy lábtörés miatt ágyban fekvő beteg vagyok. A mohamedán ember, ha oszmán volt, ha perzsa, ha tatár, afgán vagy hindosztáni, ritka esetben mulasztotta el, hogy felkeressen, ha Budapesten át vitte útja, és köszönetet mondjon munkásságomért. Akárhányan igazi dervisnek hittek, ki európai inkognitót öltött, hogy üdvére és javára lehessen az iszlámnak.

Azt, hogy a Közel- és Távol-Keleten élő régi barátaim ily nézettel voltak felőlem, leginkább azoknak a híradásoknak tulajdonítom, melyeket a moszlim világ minden tájáról Budapestre, Gül Baba sírjához* zarándokló dervisek vittek szét rólam. Ezek, a magyar fővárosban járván, meglátogattak, s élő emlékeztetői lévén egykori kalandjaimnak, szívesen látott vendégeim voltak. Evlia Cselebi, a tizenhetedik századbeli török utazó útleírása szerint Gül Baba már a török világ ideje előtt ismerkedett meg Magyarországgal, és sírjának Szulejmán hada megadta ugyanazt a tiszteletet, melyben Konstantinápoly meghódítása után II. Mohammed Ejub temetkező helyét részesítette. Valóban megható volt látni, hogy milyen messzire elhatott s milyen tartósan megmaradt

* Gül Baba türbéje, azaz síremléke Budán, a Rózsadombon található. A hagyomány szerint Gül Baba a XVI. században élt török harcos, akit a mohamedán vallás vértanújaként tiszteltek. Újabb feltevések szerint Budán meghalt mohamedán főpap.

a híre az iszlám ez útegyengetőjének az óvilág igazhívői közt. Láttam törököket, arabokat, perzsákat, afgánokat, indusokat, kasmírbelieket, sőt tobolszki tatárokat is, kik sírjához zarándokoltak. Pedig a kérdés, hogy a Rózsák atyja (Gül Baba) Mohamed hitének melyik felekezetéhez tartozott, nincsen tisztába hozva, mert igaz ugyan, hogy az oszmánok e síremlék kímélést a passzarovici békében egyenesen kikötötték, de másrészről Naszreddin sah, a perzsák királya is azzal a gondolattal járt, hogy mint a síiták ura, meg fogja újíttatni e síitának tartott szent síremlékét, és tett is intézkedéseket ez óhajtásának megvalósítása érdekében. Gül Baba különösen a dervisekre volt nagy vonzó hatással. Elzarándokoltak sírjához üres zsebbel, járatlanul az ország nyelvében, és szembenézve minden veszedelemmel. Egyikük Kadrije testvérének tartotta, másikuk a Dselai-szerzet tagjának, s ha egynéhány napig itt tanyáztak a régebben szegényes, de most már pompásan helyreállított kupola alatt, elmaradhatatlanul meglátogatták csekélységemet. Mindenekfölött érdekes volt látni, milyen vizsga pillantásokat vettetek reám ezek a jobbára rongyos és lefogyott moszlim globetrotterek (világjárók). Megtévesztve a különböző ázsiai nyelvekben való otthonosságom, s még inkább egykori dervis voltom híre által s a barátságos fogadtatáson is felbátorodva, némelyek fölvetették előttem a kérdést: hogy még meddig időzöm a hitetlenek között ez inkognitómban, és nem térek-e már vissza nemsokára az igazhitűek országába? Válaszomban legtöbbször utaltam Szádi sejk, a *Gulisztán* („Rózsaliget") híres szerzőjének életére és élményeire, ki ámbár szintén igazi dervis volt, mégis különböző felekezetek körében élt, hogy annál jobban megismerkedhessék a világgal, és végre, mint ember, örök emlékezetét hagyta a világnak. Minden különössége mellett és a fanatizmus külső jelei dacára, jelentékeny mértékét leltem nem egy ily dervisben a vallási kételkedésnek és a világpolgárias eszméknek, amit gondosan takargatnak ugyan, de mely mégis tökéletesen igazolja ezt a középkori mondást: *Qui*

multum peregrinatur raro sanctificatur, vagyis, aki sokat járja a világot, nemigen jut a szentek sorába. E dervisek által, kik gondolatban titkon vonzódtak hozzám, hírem, nevem friss emlékezetben maradt az iszlám világának legmesszebb vidékein. Mint legújabban, az *Illustrated London News* 1904. november 26-i számában olvasom, Mr. Cunninghame Graham, egy ismert angol utazó, még Dél-Marokkóban is ráakadt nevemre. A Kintafi Kaid (főnök) fogságába esvén, egy perzsa vándorköltővel találkozott, ki azt mondotta: – Valóban merész lelkű ember az a *Bambera* (nevem elferdítése), az a perzsául beszélő keresztény dervis, ki a világ összes könyveit olvasta, ki bejárta az egész világot és járatos a világ minden tudományában. Hát bizony igen méltó ember ő a padisáhok barátságára. – A dervisek élő távirati ügynöksége a mohamedán nép mélyebb és magasabb rétegeinek és a tekkékből (klastromokból) és bazárokból, hol a néppel érintkeznek, széltében elterjednek híreik a családi élet legbelsőbb rejtekéig. Nincs rajta mit csodálkozni, hogy évtizedek múltával is jöttek még hozzám levelek Ázsia különböző országaiból.

A moszlim világ szélesebb köreivel fenntartott emez érintkezéseim révén idővel összeköttetésbe jutottam a moszlim Ázsia felsőbb rendjeivel is, de mindenekelőtt megemlékezem Anglia királynőjénél, a világnak e köztudomás szerint leghatalmasabb mohamedán fejedelménél tett látogatásomról.

Tizenharmadik fejezet

Az angol udvarnál

Abban a mértékben, ahogy műveim felkeltették a figyelmet az ó- és újvilág legmesszebb tájain, elterjedt hatásuk Európában is a legfőbb kormánykörökig, és nincs mit csodálni rajta, hogy a vándorbot és az írótoll hercegekkel és uralkodókkal is érintkezésbe juttatta a homályos származású íróembert. Angliában, hol a self-made mannel szemben az udvari etikett minden szigorúsága mellett sem keresik a származás feltételeit, nem maradhatott észrevétlenül a brit államérdekek e buzgó védelme. *The Coming Struggle for India* (A küzdelem India birtokáért) című könyvem megjelenése után Viktória királynőtől, kivel már előbb is találkoztam Sandringhamben, a walesi hercegnél, meghívót kaptam, hogy látogassam meg Windsorban, és a fogadtatás, melyben ez a kiváló és párját ritkító fejedelmi nő részesített, éppoly nagy feltűnést keltett a világban, mint ahogy valósággal meglepett engem magam is.

1889-ben, londoni tartózkodásom idején történt, hogy a következő meghívót kaptam:

THE LORD STEWARD

HAS RECEIVED HER MAJESTY'S COMMAND TO INVITE

PROFESSOR VAMBÉRY

TO DINNER AT WINDSOR CASTLE ON MONDAY THE 6TH MAY,
AND TO REMAIN UNTIL THE FOLLOWING DAY

WINDSOR CASTLE, 5TH MAY 1889*

E meghívásról előzetesen táviratilag is értesítettek, s mivel politikai okok miatt nem akarták csak úgy egyszerűen meghívni és megtisztelni az oroszellenes írót, mert a szentpétervári udvar körében ezt leplezetlen kihívásnak vették volna, a táviratban hozzátették: „to see the library and the siglhs of the castle". („hogy megtekintse a könyvtárat és a kastély látványosságait"). Olvasva e szókat, azt gondoltam magamban, hogy ha II. Sándor cár minden különös tekintet nélkül és nyíltan fogadhatta és kitüntethette Steadet, az oroszbarát írót, talán nem lett volna szükség erre a kifogásra, és Viktória királynő épp olyan könnyen fogadhatta volna az ellenkező nézet képviselőjét. De nem vetettem ügyet e fölösleges óvatosságra; Windsorba mentem, hol udvari hintó várt a pályaudvaron, a várkastély kapujánál pedig Sir Henry Ponsonby főudvarmester, ez a nemes gondolkozású kiváló férfiú fogadott igen melegen, s ő kísért szállásomra is. Még le sem vethettem utazóruhámat, midőn megjelent nálam a szeretetre méltó Sir Henry Ponsonby, s az udvari szokáshoz képest elém adta a *Royal Birthday Book*ot (Királyi születésnapi könyv), kérve, hogy írjam bele nevem és születésem napját és esztendejét. Nem volt éppen utolsó társaság, melybe ily módon bejutandó voltam, mert a könyv tele volt a század koronás főinek, hercegeinek, nagy művészeinek, tudós fiainak és híres katonáinak névaláírásaival. De midőn eleget akartam tenni a felszólításnak, eszembe jutott

* *Magyarul:* A főudvarmester azt az utasítást kapta ő felségétől, hogy hétfőre, május 6-ára hívja meg Vámbéry tanárt ebédre Windsor kastélyába, és tartsa ott még a következő napon is. Windsor-kastély, 1889 május 5-én.

születésem napjának bizonytalansága. Sir Henry, ki észrevette habozásomat, jóakaratú mosollyal kérdezte, hogy mi légyen oka zavartságomnak.

– Uram – feleltem –, nem tudom határozottan, hogy mikor születtem, és nem szeretnék valótlanságot írni e királyi könyvbe.

S midőn elmondottam születésem körülményeit, melyekről e könyv első oldalán teszek említést, a nemes férfiú megragadta kezem és így szólt hozzám: – Ne szégyellje. Őfelsége többet ad vendégeinek munkásságára és érdemeire, mint származásukra. – Bejegyeztem hát 1832. március 19-ének megszokott dátumát, de még most is kötve hiszem, hogy akadt volna bár egy is a windsori udvar vendégei közt, ki ne tudta volna az évet és napot, melyen a világra jött.

Nem tekintve e kissé kínosan mulatságos epizódot, rendkívül kellemesen telt időm Windsorban. Az udvari méltóságok, kikkel mindjárt a lunchnél megismerkedtem, egymást múlták fölül szeretetreméltóság dolgában az ázsiai brit érdekek külföldi védelmezője iránt, és különösen kitűntek ebben a tekintetben a katonatisztek, kik csakhamar politikai beszélgetésbe bocsátkoztak velem. Az angol, legyen bár udvaronc, katona vagy egészen közönséges halandó, bátran kimondja politikai véleményét, az épp kormányon levő pártra való minden tekintet nélkül, s nem kevéssé bámultam, midőn a főbb udvari hivatalnokok egyike, ki buzgó tisztelője volt Gladstone-nak, igen éles kifejezésekkel bírálta a konzervatív lord Salisbury politikáját, és engem is belevont e bírálatba.

A történelmileg nevezetes kastély egyik sarkán levő kerek toronyszobában laktam, s midőn elmerülve néztem a szép vidéket s a kanyargó Temzét, és eszembe jutottak a képzetek, melyeket Shakespeare olvasása közben e királyi székhelyről alkottam, mély meghatottság vett rajtam erőt, láttára sorsom különös fordulatának. Ha valaki azt mondotta volna nekem akkor, hogy engem, ki szegényes viszonyok között éltem, sőt éhséget is szenvedtem, majdan vendégéül

lát és kitüntetéssel halmoz el Windsorban Nagy-Britannia királynője és India császárnője, hogy nagy udvari méltóságok vezetnek majd végig a lovagtermeken és mutogatják nekem a csodás birodalmi kincstárat, s hogy az udvari ebéden a harmadik helyet jelölik ki számomra a királynő közelében: valóban, minden élénk képzelőtehetségem mellett is a szemébe nevettem volna és bolondnak nyilvánítottam volna az illetőt. Sohasem káprázтatott el annyira a korona fénye, hogy az, ki viseli, föltétlen hódolatra és imádatra késztetett volna. De Viktória királynőnek mindenki meghagyhatja, hogy elbűvölte az embert lényének igaz egyszerűségével, egyéniségének ritka szeretetreméltóságával és főképpen azzal a módjával, ahogy ki tudta tüntetni a művészetet és a tudományosságot. Téved, aki azt hiszi, hogy ez a nő, ki a monarchikus köztársaság élén állott – ahogy joggal nevezik Angliát alkotmányánál fogva –, csakis szimbolikus vezetője volt e hatalmas államnak és nem gyakorolt befolyást a nagyszerű gépezet működésére. Viktória királynő csodálatos emlékezőképességgel volt megáldva; behatóan tájékozva volt minden kérdésben, élénken érdeklődött minden iránt, s a beszédén és az arcán elömlő ünnepies komolysága mellett sokszor jelentkeztek a szellem ragyogó szikrái a sokak előtt fagyosnak tetsző külszínen, önkénytelenül azt a benyomást keltve az emberben, hogy tehetséggel megáldott fejedelmi nővel és okos asszonnyal áll szemtől szemben.

Viktória királynőt néha merőben alaptalanul olyan uralkodónőnek mondották, ki hideg magatartásával, nagy tartózkodásával és ridegségével, aggályosan kimért kérdéseivel és feleleteivel nem tett különösen jó benyomást látogatóira. Ez az ítélet, mint említettem, éppenséggel nem volt helyes. Igaz, hogy kezdetben bizonyos mértékig félénk és tartózkodó volt, de mihelyt tisztába jött okos és vizsgáló szeme az idegen egyéniségével és jellemével, a látszólagos fagyosságot fejedelmi kegy váltotta fel, és az ember láthatta, hogyan melegszik fel és hogyan emelkedik fokról fokra ér-

deklődése. Midőn részem volt abban a szerencsében, hogy Sandrigham parkjában két szamár által vont kis kocsiját kísérhettem, eleinte úgy látszott, hogy nem vet különös figyelmet beszédemre; de midőn a kíséretében levő udvari méltósággal közép-ázsiai tapasztalataimról kezdettem beszélni, érdeklődése szemlátomást megnőtt, és tudakozódni kezdett kalandjaim legapróbb részleteiről. Legjobban meglepett azzal, hogy jól megjegyezte magának és szabatosan ejtette ki az európaiak és különösen az európai nők számára idegenszerű keleti neveket; mi több, emlékezett az udvarnál megfordult különböző ázsiai személyiségek arcvonásaira és sajátosságaira is, és ítélete róluk mindig találó volt.

Egy este, gondolom Sandringhamben, hosszasan beszélt velem a Keletről és különösen Törökországról. Pontosan emlékezett a fél századév óta Londonban megfordult török követekre, s midőn beszélgetésünk közben hosszasabban foglalkozott Fuad pasával, bátorságot merítettem és megkérdeztem tőle, hogy csakugyan megesett-e a Keleten sokat emlegetett következő anekdota: – Azt beszélik – mondottam –, hogy Fuad pasa egy küldetése alkalmával szép melltűt adott át felségednek Abdul Medsid szultán megbízásából, és felséged az ajándék drágaköveiből évek múltával egy pár fülönfüggőt készíttetett magának. Fuad pasa egy későbbi küldetése alkalmával meglátta és megcsodálta ezt a függőt, és felséged erre így szólt hozzá: - N`est ce pas Sa Majesté le Sultan sera bien faché d`entendre, que j`ai gâté la broche dont il m`a fait cadeau? - és Fuad pasa erre állítólag ezzel az elmés megjegyzéssel felelt: - Au contraire, Madame, mon souverain sera enchanté d`entendre que votre Majesté prête l`oreille á tout ce qui vient de sa part.*

*Magyarul körülbelül így lehetne kifejezni ezt a kettős értelmű színfrancia célzást: – Ugye, őfelsége, a szultán haragudni fog, ha meghallja, hogy elrontottam a melltűt, melyet nekem ajándékul adott? – Ellenkezőleg, asszonyom, uralkodóm boldog lesz, ha meghallja, hogy felséged mindent, ami tőle származik, a fülébe fogad.

A királynő nyugodtan végighallgatott, azután így szólt:

– Csinos történet, csakhogy nem igaz.

Úgy vettem észre, hogy e nőnek sokkal több érzéke van Angolország ázsiai hatalmi állása iránt, mint akárhány híres miniszterének; a perzsa sah is valósággal csodálatos dolgokat beszélt nekem, budapesti látogatása alkalmával, a királynőnek a Kelet dolgaiban való tájékozottságáról. Nagyot bámultam rajta én is, midőn a hetvenéves hölgy hindosztáni nyelvtanulmányairól beszélt nekem, és megmutatta gonddal készült írásbeli gyakorlatait. Az a két nagy turbános és bő palástban járó indiai szolga, ki ebéd közben a királynőt kiszolgálta és sétái közben mindig nyomon követte, meggyőző bizonyságát szolgáltatta annak az érdeklődésnek, melyet India fejedelemasszonya az Ázsiában való brit hatalmi állás iránt tanúsított; és nem tudtam hová lenni csodálkozásomban, midőn láttam, milyen alázattal szolgálnak ki e hosszú szakállú ázsiai emberek egy asszonyt, ki hozzá még *keresztény* asszony is volt. Az embert nem hagyhatta közömbösen, midőn egy szerény és igénytelen asszony képében látta maga előtt a föld kerekségének leghatalmasabb uralkodóját, ki majdnem négyszázmillió ember sorsát kormányozza. S midőn láttam Windsor udvari könyvtárában azokat az aranybetűs nagy papírtekercseket, az afganisztáni emír és más ázsiai hatalmasok dagályos nyelven megírt hódoló feliratait; vagy midőn megbámultam azt a számos koronát, jogart és keleti fegyverzetet, mely halomszámra áll a windsori kincstárban, nem győztem betelni a britek nagysága és hatalma körül forgó gondolataimmal. Tiltja a köteles tartózkodás, hogy többet is szóljak Viktória királynőről, de nem hallgathatom el azt, hogy az a kegyesség, mellyel kifejezte elismerését Anglia körül szerzett irodalmi érdemeimért, mindenha drágábbak és becsesebbek lesznek számomra, mint azok a kincsek és rendjelek, melyekkel más uralkodók megjutalmazni vélik az irodalmi érdemeket.

A királynő 1901-ben bekövetkezett halála után utóda, VII. Edvárd király adta számos bizonyítékát hozzám való

kegyességének. Vele, mint már említettem, 1865-ben ismerkedtem meg. Már trónörökös korában sem mulasztott el egyetlenegy alkalmat sem, hogy megtisztelje teljes figyelmével irodalmi tevékenységemet. A politikai gyűlölség s az Angolország hatalma és nagysága miatt érzett irigység úgyszólván divatba hozta a kontinensen, hogy kígyót-békát kiáltottak e fejedelemre, kit úgynevezett „ifjúkori vétkeinek" szellőztetésével igyekeztek minden tekintetben elrágalmazni és feketére festeni. Pedig azt csak nem szabad bűnéül róni az eleven elméjű, vidám lelkületű és az udvari szertartások nyűgét sehogy sem kedvelő királyfinak, hogy szókimondó természetével nem szenvedhette az alattomosságot és a képmutatást és megőrizte a fesztelenség egy bizonyos nemét a bel- és külföld népeinek minden osztályával való érintkezésében, s nyíltan, minden alakoskodás nélkül kereste az élvezeteket. Edvárd király demokratikus korunk szülötte volt mindig és az is maradt. Nem vet ügyet az osztálykülönbségre oly mértékben, mint más koronás fők szoktak, és sohasem tartotta szükségesnek, hogy felvilágosodott és szabadelvű ember létére alárendelje egyéniségét uralkodói mivoltának. Európa és Ázsia minden fejedelme közt nincs egy sem, ki oly alaposan megismerkedett volna, mint ő, az ó- és újvilág különböző országaival és népeivel, s ehhez képest meg is van a teljes rátermettsége arra, hogy politikai vezetője legyen óriási birodalmának. Ha vele beszélgetve, említést tettem Törökország, Perzsia és India viszonyairól, tájékozottnak láttam a kérdések minden részletében. És amellett soha nincs befolyással ítéletére a faj és a vallás különbözősége. Még a londoni társaság közepette is mindig bizonyságát adta demokratikus érzületének. Megesett, hogy egy zsidó vallású újságszerkesztő asztalánál találkoztam vele, s láttam, hogy olyan tisztelettel bánik a ház asszonyával, mintha fejedelmi nő lett volna. Amidőn pedig, budapesti látogatása alkalmával, észrevette, hogy a magyar főurak nem adják meg az írónak a Londonban megszokott tiszteletet, társas összejövetelt rendezett és karonfogva az

írótoll emberét, tüntetőleg az ő társaságában lépett a terembe, s e szókkal mutatta be az összegyűlt főuraknak: – My friend, Prof. Vámbéry; barátom, Vámbéry professzor!

Edvárd király avatott író és kitűnő szónok is; bizonyság reá e címmel megjelent könyve: *Speeches and Addresses of H. R. H. The Prince of Wales 1863–1888.* London 1889. Ismétlem, hogy elhamarkodott ítélet nem volt még oly igazságtalan, mint amelyet az európai szárazföld bizonyos újságjai mondottak a britek mostani királyáról. Midőn 1901-ben, nemsokára trónra lépése után, Londonban meglátogattam, nem csekély elégtétellel láttam, hogy a korona semmit sem változtatott egyéniségén. Csakolyan kedves és szeretetre méltó volt hozzám, mint annak előtte, s megkért, látogassam meg mindig, valahányszor Londonba megyek. Tanújelét adta nemeslelkűségének hetvenedik születésem napja alkalmával is, midőn magántitkárától, lord Francis Knollystól a következő táviratot kaptam: „The King commands me to send you his warmest congratulations on the 70th anniversay of your birthday." („A király meghagyta, hogy közöljem önnel legmelegebb szerencsekívánatait 70. születésnapja alkalmából.") És néhány nappal ez üzenet után a következő levelet kaptam:

„*Marlborough House, Pall Mall, S. W.*
March 18, 1902.

Dear Professor Vambéry – I am commanded by the King to inform you, that he has much pleasure in conferring upon you, the third class (Commander) of the Victorian Order on your 70th birthday, as a mark of his appreciation of your having always proved so good and constant a friend to England, and as a loken of His Majesty`s personal regard towards you.

I beg to remain Dear Professor Vambéry

Yours very faithfully,
Francis Knollys."*

Magyarul: „Kedves Vámbéry tanár – A király parancsára értesítem Önt, hogy nagy örömére szolgál Őfelségének, midőn 70. születésnapja alkalmá-

Az igazi fejedelmi kegynek ez a megnyilatkozása természetesen jelentékeny feltűnést keltett a külföldön és itthon is, hol a kormány csak éppen tudomást vett ünnepemről, és teljes mértékben méltányolták is mindenfelé. Hogy miért éreztették velem itthon ez alkalommal is e mondást: *Nemo propheta in patria sua* (Senki sem próféta a saját hazájában), arról már volt szó e könyv egy másik helyén. Itt csak bizonyságát akartam szolgáltatni annak, hogy VII. Edvárd király őszinte érdeklődéssel kíséri a szellemi törekvéseket és hogy nagy állásában sincs rá hatása a származás és a vallás különbözőségének. Közvetlenül trónra lépte után közölték azt a kérését a külföldi udvarok képviselőivel, hogy mutassák be neki a Londonban levő idegen írókat és művészeket, mert óhajt megismerkedni velük. Ezzel is megmutatta, hogy méltó fejedelme a szabadelvű Albionnak, és egészen át van hatva századunk demokratikus szellemétől.

Híven a régi igazsághoz, mely azt mondja, hogy az alma nem esik messze fájától, épp ilyen erények teszik kiválóvá fiát, a walesi herceget, ki szeretetreméltóságával és nyájasságával máris meghódította mindenek szívét. Sandringhami látogatásom alkalmával az akkor távol levő clarence-i herceg lakosztályában laktam, és ennek következtében közvetlen szomszédja voltam az akkor még egyszerűen „György herceg" néven emlegetett angol trónörökösnek. Egy délután, ahogy éppen levelezésemmel voltam elfoglalva, meghívást kaptam, hogy menjek le a kertbe és csatlakozzam a királynő társaságához; de mert előbb meg akartam mosni a kezem és többszörösen csengettem mindhiába, megjelent szobám ajtajában az ifjú herceg és kérdezte, hogy mit kívánok. Megmondottam s néhány perc múlva visszatért a fiatal

ból a Victoria-rend harmadik osztályát (tiszti jelvényét) adományozza önnek, jeléül annak, hogy megbecsüli Angliával szemben mindig tanúsított hű és kitartó barátságát, s bizonyságául Őfelsége ön iránt való személyes figyelmének. Maradok, kedves Vámbéry tanár, őszinte híve, Francis Knollys."

herceg nagy kancsóval a kezében, melyet mosolyogva tett le mosdóasztalomra. Nem is rossz, gondoltam magamban; – herceg szolgálja ki az egykori zsidó koldusdiákot. Sokszor nevettem ezen az eseten, s emlékére „The Royal Jug-bearer" (a királyi kancsóvivő) melléknevével ruháztam fel Nagy-Britannia jövendő uralkodóját. Atyjára üt a király többi gyermeke is. Szívesen emlékezem például a következő epizódra. Egy este díszbeszéd volt Sandringhamban Viktória királynő tiszteletére. Nekem Lujza hercegnőt kellett az asztalhoz kísérnem, s midőn a walesi herceg, a mostani király, végigjáratta szemét a szalonban egybegyűlt vendégeken, hozzánk lépett, s így szólt hozzám: *Vambéry, why did you not put on orders?* („Vámbéry, miért nem tette föl a rendjeleit?") – Éppen mentegetőzni akartam, mikor a hercegnő – most Fife hercegné – közbevágott e szókkal: Papa! a professzor néhány könyvét aggathatta volna a mellére, az lett volna a legillőbb dekorációja! – VII. Edvárd király igaz megbecsüléssel volt hozzám mindig, és legbecsesebb emlékeim közé teszem el azt az üzenetét, melyet főhadsegédével küldött abból az alkalomból, hogy néhány sor ajánlással elküldöttem. számára egy példányát ez önéletírás angol kiadásának. „A király " – így szól a levél – „meg van hatva az első kötetben levő ajánlástól és jólesik tudnia, hogy annyira ki volt érdemelve az a barátság, melyet önnel szemben kimutatnia, örömére szolgált." Hamisítatlan demokratikus szellem uralkodott a mostani király udvaránál, mikor még a trón örököse volt; és ezt a szellemet otthonossá tette a Buckingham-palotában is, nem kis bosszúságára akárhány szűkkeblű arisztokratának. VII. Edvárd király jobban megértette korát, mint sok más fejedelmi testvére, és semmi sem természetesebb, mint az ő népszerűsége Angliában és Amerikában.

Tizenegyedik fejezet

Érintkezésem Abdul Hamid szultánnal

Minthogy éppen fejedelmi elismerésről szólok, meg kell, hogy emlékezzem arról a fogadtatásról is, melyben a török szultánnál volt részem s mely különös ellentéte Konstantinápolyban régebben töltött napjaimnak.

Abdul Hamid szultánnal való személyes ismeretségem az időből ered, midőn a Resid pasával sógorságban levő Rifaat pasa házánál éltem. Ali Galib pasa, az előbbi fia, ki Abdul Medsid szultán egyik leányát bírta feleségül, francia nyelvre akarta taníttatni a feleségét, s engem szemelt ki ta-

nítójának, mert feltették rólam, hogy ismerve a török szokásokat, ügyelni fogok a háremélet szigorú szabályaira. Hetenként háromszor kellett megjelennem a pasának a bebeki öbölben levő palotájában, és mindig egy eunuch (háremőr) vezetett a mabeinba, vagyis a hárem és a szelamlik közt levő szobába, hol leültem egy függöny előtt, melynek másik oldalán tanítványom, a hercegnő foglalt helyet, kit egyébként soha meg nem láthattam. Tanításom módszeréül az akkoriban divatozó úgynevezett Ahn-féle módszert választottam, mely egyes rövidebb mondatok betanulásából állott, s ezeknek kapcsán a tanítvány lassankint megtanulta a szókincset és a formákat is. A függönyhöz fordulva előmondogattam a leckét: père - baba; mère - ana; le père est bon - baba eji dir; la mère est bonne - ana eji dir stb.; a hercegnő a függöny mögött mindezt fennhangon megismételte, s a kiejtésben is igyekezett mindig szigorúan utánozni. Fatma szultánnak, így hívták a hercegnőt, lágyan csengő, szelíd hangja volt, amiből azt következtettem, hogy szelíd a lelke is. Valóban kedves és jószívű nő volt, mert amidőn egy darabig már folyt a lecke, megparancsolta a mellettem, igazabban szólva: az ellenőrzésem végett ott álló eunuchnak, hogy szolgáljon nekem frissítővel, s utóbb kérdezősködött állásomról és magánviszonyaimról is. A mabeinban adott e leckeóráim közben időnkint belépő látogatók közt különösen feltűnt nekem egy halovány képű karcsú fiú, ki sokszor leült mellém, megpihentette rajtam szemét, és előadásaim iránt érdeklődni látszott. Kérdezősködtem, hogy ki légyen ő s hallottam, hogy neve Hamid efendi herceg, testvéröccse tanítványomnak, és hogy élénk eszével különösen kitűnik testvérei között. Természetes, hogy idő múltával egyéb emlékeimmel ez az emlékem is elhalványodott.

Visszatérve Közép-Ázsiából, hol egészen más körben mozogtak tanulmányaim, Törökországtól, könnyen érthető okok miatt, távol tartottam magam, és az oszmán néppel annyiban érintkeztem, amennyiben nyelvészeti tanulmányaim vonatkozással voltak a nagy török népcsalád messze

nyugatra szakadt ágának nyelvi és etnikai múltjára. De ámbár újságírótollammal leginkább Közép-Ázsia dolgaival foglalkoztam, mégis mélyen meghatott mindig a balsors, mely a Portához társul szegődött. Nem lehetett közömbös reám nézve az a föld, melyről ifjúkorom álmait szőttem, mely örök hálára kötelezett nemes vendégszeretetével, s a hol olyan jól éreztem magam, mint szülőföldemen. Részt vettem minden fájdalmában és szerencsétlenségében, s mikor csak alkalmam nyílt rá, mindig lándzsát törtem Törökország mellett. Ha nem is tartottam fenn a személyes érintkezést a Portával, mindig szent kötelességemnek ismertem, hogy síkraszálljak tollammal e sokszor igazságtalanul eláztatott nép érdekében. Törökbaráti érzelmeim természetesen nem maradhattak ismeretlenül a Boszporusz partján, s midőn a törökországi vasút megnyíltával Sztambulba mentem, nyugodt és zajtalan, de annál melegebb és bensőségesebb fogadtatás jutott részemül a törökök és uralkodójuk részéről. A kölcsönös viszony csak lassankint állapodott meg köztünk, s első utazásom alkalmával alighogy észrevettek, mert régi ismerőseim közül, harminc év elmúltával, már kevesen voltak életben és kevesen emlékeztek az egykori Resid efendire, ahogy annak idején az udvar körében emlegettek. Második látogatásom alkalmával már sokkal jobban ment a dolog, mert újabb megjelenésemmel újra éledt a török társadalom körében a jövevény nyelvbeli tálentumának régi hírneve. Ahol csak megfordultam, meglepődve néztek rám az emberek, mert sokan, kik régi időből nem ismertek, török renegátot gyanítottak bennem hamisítatlan török efenditársalkodásomért. De hála régi összeköttetéseimnek, csakhamar eloszlott a személyemet körülvevő titokszerűség. A török napilapok hasábos tudósításokat közöltek csekélységemről, és magasztalva szóltak azokról a szolgálatokról, melyeket hosszas távollétem dacára az országnak tettem. Abdul Hamid szultán, ez az éppoly óvatos, felvilágosodott és nemzeti érzéstől áthatott, mint sajnos egy kissé félénk és határozottan önkényes fejedelem, nem akart mögöt-

te maradni népének az elismerésben, s minthogy első látogatásom idején egy kellemetlen eset megakadályozta benne, hogy jelét adja rokonérzésének, néhány hónappal az első látogatásom után személyes vendégéül hívtak meg a török fővárosba. Hogy feledve legyen a mulasztás, most valósággal fejedelmi fogadtatásban volt részem. A Perába vivő magaslaton, melyre mint nagyon szegény ifjú kalandor kapaszkodtam fel 1857-ben, most udvari hintó ragadott fölfelé egy udvari tiszt kíséretével, ki a pályaudvaron fogadott; s midőn a legelőkelőbb szállóban elfoglaltam a szultán parancsa folytán számomra készen tartott lakosztályt és nemsokára fogadtam a főszertartásmestert, ki átadta uralkodója üdvözletét, bajos lett volna nem gondolnom ismét pályám mesés alakulására. A múlt ködében elvonult szemem előtt első, patkányokkal nyüzsgő szállásomon Püspökynél, házőrző eb minőségem A. őrnagy magános házánál, népénekes és felolvasó szerepem a kávéházakban és küzdelmes pályám kezdetének sok más emlékezése. Órák hosszáig jártathattam volna szemem az ablakból és a Boszporusz minden egyes pontján, és a régi események százával tódultak volna emlékezetembe, ha másnap reggel meg nem zavar ez édes ábrándjaimban a szultán hadsegéde, kivel a Jildizpalotába kellett mennem kihallgatásra. Midőn a Csitkioszkban, hol a szultán reggel fogadni szokott, átvágtam a nagy előcsarnokon, köszöntésemre felálltak a marsallok, a tábornokok s a nagyrangú udvari hivatalnokok, és szemem nem egynek arcáról olvasta le a csodálkozást azon, hogy hogyan, mi okból és mi végből látja a nagyúr olyan különös tisztességgel ezt a jelentéktelen külsejű, béna európai embert, ki még csak nem is követ. A szultán, midőn megjelentem előtte, néhány lépéssel elém jött, kezét nyújtotta és leültetett a mellette levő karosszékbe. Már első szavaim hallatára, mert olyan előkelő nyelven szóltam, ahogy csak tőlem tellett, meglátszott a csodálkozás a minden igazhívők uralkodójának arcán; amidőn pedig azt mondottam, hogy emlékszem reá abból az időből, midőn, mint tizenkét éves fiú,

jelen volt nővérének, Fatma szultánnak, Ali Galib pasa nejének palotájában azon a francia leckeórán, melyet e hercegnőnek adtam, a jég megtört s a máskülönben félénk és gyanakvó fejedelem úgy bánt velem, mintha régi ismerőse lettem volna. Intésére kiment a szobából szolgálattevő kamarása, s én egészen magamra maradtam Abdul Hamid szultánnal. Olyan kitüntetés volt ez, minőben addig még nagyon kevés európai embernek volt része, és nem is lehetett már azért sem, mert a szultán, járatlan lévén az európai nyelvekben, az udvari szertartás szabályai szerint nem maradhat négyszemközt külföldi emberrel. Beszélgetésünk jobbára a harminc év előtt élt emberekre és eseményekre fordult; atyjára, Abdul Medsid szultánra, kinek szintén bemutattak egy alkalommal, Resid pasára, lord Stratford Canningre, kire a szultán jól emlékezett és amaz idők sok más emberére, kérdésére és eseményére. Minél inkább belemerültünk a beszélgetésbe, annál inkább eltűnt szemem elől a felség fénye és nimbusza; úgy tetszett, mintha egy török pasa vagy efendi állt volna előttem, minővel akárhánynyal ismerkedtem már meg Sztambul előkelőbb köreiben; csak az volt köztük a különbség, hogy Abdul Hamid szultán szellemének nem egy kiváló tulajdonságával, csodálatos emlékezőképességével és az európai viszonyok bámulatos ismeretével nagymértékben felülmúlta legtöbb, bármily nagy tehetségű alattvalóját. Magától értetődik, hogy magatartása mind bátrabbá és mind fesztelenebbé vált ezek után, s midőn a szultán cigarettával kínált meg és saját kezével gyújtotta meg hozzá a gyújtót, ellenállhatatlanul erőt vett rajtam a mély meglepődés, ily kedvesnek látva a korlátlan hatalommal uralkodó padisahot és Mohamed földi helytartóját, vagy – szintén gyakorta emlegetett nevén – az Isten Árnyékát.

Az első kihallgatás tovább tartott félóránál, s midőn a szultántól az ajtóig kísérve, keresztülmentem ismét a főméltóságokkal népes előcsarnokon, az emberek még jobban bámultak, mint az előbb, és Sztambul udvari és Pera diplo-

máciai köreiben napokig emlegették azt a szokatlan viszonyt, mely a máskor félénk és tartózkodó szultán és csekélységem között fejlődött. Minthogy e viszonyt sokféle módon tárgyalták és magyarázgatták Európában is, röviden elmondom, mi volt az oka a szultán velem szemben tanúsított figyelmének és miért vetettem rá oly nagy gondot, hogy kegyének birtokában maradhassak.

Mindenekelőtt kiemelem, hogy bennem a szultán az első európai embert ismerte meg, ki egyformán otthonos a Kelet és a Nyugat világában, ki járatos volt mindkét világrész nyelveiben, szokásaiban és politikai viszonyaiban, ki vele szemben nem viselkedett európai módjára kimérten, hanem simulékony volt hozzá, mint a leghamisítatlanabb ázsiai. Mindig fez volt a fejemen, mikor előtte megjelentem; úgy köszöntöttem, mint a keleti ember szokta köszönteni fejedelmét. Beszédemben a megszokott dagályos szólásmódokkal éltem; úgy ültem, álltam és mozogtam, mint ahogyan keleti emberhez illik; egyszóval, minden tekintetben alkalmazkodtam a szokáshoz, melyre a nyugati ember sohasem ügyel a szultán jelenlétében; s minthogy ráadásul hatottam reá tapasztalataimmal, ő pedig nagy tudásszomjával sokféle dologban tényleg szívesen tanult, okvetetlenül magamra kellett, hogy vonjam figyelmét, már e tulajdonságaim ritka összetalálkozása folytán is. Abdul Hamid szultán barátságának és szeretetreméltóságának második oka egyrészről magyar származásomban, másrészről addigi publicista munkásságom törökbaráti irányában volt keresendő, mely utóbbiról azonban mindenesetre csak később szerzett tudomást. A legutóbbi orosz–török háború idején tüntető módon kimutatott barátságunk mélyen meghatotta a szultánt, és a keresztény magyar testvérnemzet iránt érzett szimpátiája valóban melegnek és őszintének mondható. Ami pedig írásaimnak netalánvaló érdemét illeti, a szultánnak éppúgy, mint a törököknek általában, volt tudomása törökbaráti publicista munkásságomról, de a török fajra vonatkozó nyelvészeti és néprajzi műveimről nem volt halovány sejtel-

müк sem. Hírét sem hallották soha, és midőn átadtam a szultánnak egy példányát *Ujgur nyelvemlékeim*nek, kissé meglepődve így szólt hozzám: – Sohasem hallottuk hírét ily régi török nyelvemlékek létezésének, és valóban nagyon érdekes, hogy őseink már az iszlám felvételének ideje előtt is általában írástudók voltak, mint ahogy világosan kitűnik ez idegenszerű írásjelekből. – Abdul Hamid szultán ügyességének és finom érzékének jellemzésére megemlítem még, hogy azonnal felismerve az ótörök dolgok iránt való élénk érdeklődésemet, elsőül hívta fel figyelmemet a kisázsiai Szöjutnek (az ottomán dinasztia bölcsőjének) fogadótermében függő képeire s az Oszmán* mauzóleumában őrzött képekre, és a büszkeség egy nemével mondotta, hogy e képek török festő kezének művei. Elmondotta továbbá, hogy a császári családban, mely szigorú elzárkózottságban él a többi más oszmánlitól, jelentékeny számmal használnak olyan török szókat és kifejezéseket, melyek ismeretlenek a külső befolyásoknak inkább kitett oszmánság többi része előtt. A szultán idézett néhány példát is, s midőn azokban én azerbajdzsáni, vagyis turkomán nyelvmaradványokra ismertem, kedvteléssel mosolygott, mert úgy vélte, hogy e nyelvemlékek bizonyságot szolgáltatnak az oszmán dinasztia hamisítatlanul megőrzött nemzeti jelleméről. Engem nagyon meglepett e jele a hiúságának, mert a törökök néhány évtizeddel azelőtt még szégyellték török voltukat – mert durvaságuk jelzőjét látták benne –, s most íme láttam, hogy büszkeségét leli benne uralkodójuk!

A szultán hozzám mutatott figyelmességének harmadik és nyilván legnyomósabb oka tollam nemzetközi voltában keresendő, és főképp abban, hogy írásaimnak mindig súlya volt Angliában. Abdul Hamid szultán, ügyes diplomata és nagy emberismerő létére, s különben is egyike lévén a legravaszabb keleti embereknek, kiket valaha ismertem, nagy súlyt vetett reá, hogy miképpen gondolkoznak és beszélnek róla Európában. A nyugati közvéleményt, melyet oly na-

* A harmadik arab kalifa (uralk. 644–655), Mohamed veje.

gyon le szoktak nézni előkelőségükben tetszelgő legfőbb köreink – noha a kedvezőtlen bírálattal szemben nem képesek elrejteni érzékenységüket –, a szultán mindig nagyra tartotta, s azzal a törekvésével, hogy a maga javára hangolja, kétségtelen bizonyítékát szolgáltatta annak, hogy több érzéke van a politikai és társadalmi viszonyok iránt, mint akárhány keresztény fejedelmi testvérének. Tudva, hogy Európától függ jövője, mindig rajta volt, hogy kedveltté tegye magát nemcsak az egyes udvaroknál, hanem Európa különböző népeinél is, és elhárítson mindent, ami okot szolgáltathatna a gáncsra és a keményebb bírálatra. Angliának szemmel láthatólag különösen nagy fontosságot tulajdonított, mert ámbár közömbösséget színlelt, sőt néhanapján ellenséges kedvet is fitogtatott, lelke mélyén mégis szilárdul meg volt győződve róla, hogy Angolország, saját érdekére való tekintettel is, kénytelen lesz fenntartani az ottomán államot, és a válságos pillanatban közbe fog lépni és segítségére siet. Palástolni akarva reményének e végső horgonyát, sokszor bocsátkozott ugyan szerelmi enyelgésbe Franciaországgal, sőt Oroszországgal is, hogy bosszantsa és meghökkentse az angolokat, de vele folytatott beszélgetéseim közben akárhányszor láttam, hogy merőben más érzelmeket és reménységeket táplál lelkében. Abdul Hamid szultán mindig rendkívül ideges és ingerlékeny természetű ember volt; a legmélyebb felindultság vett rajta erőt sokszor akarata ellenére is, reszketett minden tagjában, hangja megtagadta a szolgálatot. Ilyen lelkiállapotában elmondotta egyszer, hogy a legmelegebb angol szimpátiákban nevelkedett, hogy atyja mindig Angliát mondotta Törökország legjobb barátjának, és hogy trónra lépve, íme, Gladstone politikája és Egyiptom megszállása következtében, a legszomorúbb tapasztalásokat tette. Előttem ekkor szétfoszlott a tettetés minden szövedéke, és mélyen bele láthattam a lelkébe e rendkívüli férfiúnak.

Az ottomán államérdekeknek leginkább kedvező angol szövetségről folytatott egyik beszélgetésünk közben történt,

hogy a szultán, a társalkodás hevében, elmondotta a következőket: – Hat- vagy hétéves lehettem, midőn Istenben megboldogult atyám magához hívatott, hogy elküldjön néném egyikéhez. Egyik szobájában találtam; a kanapén ült, bizalmas beszélgetésbe merülve egy idősebb keresztény úrral. Midőn atyám meglátott, rám szólt, hogy jöjjek közelebb, és csókoljak kezet a mellette ülő idegennek. Én sírva fakadtam, mert mélyen felháborító volt rám, az akkor még merőben tapasztalatlan gyermekre nézve az a gondolat, hogy kezet csókoljak egy gyaurnak. Atyám, ki egyébként maga volt a megtestesült szelídség, haragosan rám rivallt, és így szólt hozzám: „Tudod-e, hogy ki ez az úr? Az angol követ, legjobb barátja hazámnak és országomnak, és az angolok, bár nincsenek velünk egy hiten, mégis leghívebb szövetségeseink." Én ekkor tiszteletteljesen megcsókoltam az öreg úr kezét. Lord Stratford Canning, a bőjük elcsi volt. Atyám szavait pedig mélyen az elmémbe vésték, és így nőttem fel azzal a gondolattal, hogy az angolok a mi legjobb barátaink. Milyen keserű csalódás ért utóbb, midőn a trónra léptem! Anglia cserbenhagyott (mert a Márvány-tengeren rendezett flottatüntetés, mint Konstantinápolyban mondogatták, inkább volt érdekében Angliának, mint Törökországnak, ami egyébként éppenséggel nem áll), követei – tudniillik Elliot és Layard – elárultak, s midőn pénzzavaromban csekély 150.000 font sterling kölcsönért fordultam hozzájuk, megtagadták kérésemet. Tehát ezt mondják nálatok, Nyugaton, barátságnak és nekem így váltak semmivé ifjúkorom szép emlékei – kiáltotta a szultán, és nagyot lélegzett. Sehogy sem fért a fejébe, hogy Anglia nem adhat nagyobb kölcsönt vagy ajándékot a parlament beleegyezése nélkül. A keleti fejedelmek még mindig nem hiszik el ezt, mert az alkotmányt és a népképviseletet szemfényvesztésnek tartják, mely nem való másra, mint a nagyközönség megtévesztésére. A törzsökös ázsiai ember egyébként merőben érthetetlennek tartja a Nyugat szabadelvű kormányformáját, és Feth Ali sah tudvalevőleg így szólt egyszer Malcolm angol követ-

nek: – És te még hatalmas uralkodónak mondhatod királyodat, aki parancsot osztogattat magának hatszáz alattvalója (ti. a parlament tagjai) által, s ki kénytelen e parancsnak engedelmeskedni? Megköszönném én szépen az ilyen koronát – mondotta Irán minden királyának királya; és körülbelül így gondolkozott Nordau Miksa barátom is, ki *Bevett hazugságok* című könyvében a bolondok házába küldi Európa igazi alkotmányos királyait, mert uralkodónak képzelik magukat, holott rajtuk uralkodnak mások.

Feth Ali sah módja szerint, sőt nála is határozottabban gyűlölt minden szabadelvű kormányformát Abdul Hamid szultán. Soha nem is titkolta ez érzelmét, és többévi érintkezésünk közben ismételve nyíltan és leplezetlenül kifejezést adott előttem ebbeli nézeténck. Egyrészről, mint mondottam, nyelvem és szokásaim szerint hamisítatlan török voltom ajánlott bizalmába – mert mindig Resid efendinek szólított és annak is tekintett –, és ez a körülmény oszlatta el veleszületett félelmét és bizalmatlanságát. Másrészről meg az angol trónörököshöz való viszonyom és a Viktória királynőtől kapott meghívásom volt az oka, hogy többet látott bennem közönséges írónál és utazónál; valósággal az angol udvar és kormány – e két fogalmat ő elválaszthatatlannak hitte – meghitt emberét láthatta bennem, kinek bátran feltárhatja szíve érzelmeit.

– Mindig képmutatók és tányérnyalók vesznek körül – mondotta nekem egyszer. – Lelkemből utálom már az örökös csúszást-mászást. Mindenki csak ki akar aknázni, mindenki a magánérdekét akarja nálam kielégíteni, és nem hallok mást, mint üres hazugságot és alávaló hamisságot. Higgye el nekem, sokkal többre becsülném a mégoly keserű igazságot, mint azt a sok ostoba hízelkedést, mellyel folyton tartanak. Beszéljen csak velem nyíltan; ön gazdagabb nálam az évek számában és tapasztalásban, ön egyformán otthonos a Nyugaton és a Keleten, s én nagyon sokat tanulhatnék öntől. – Ez az őszinte, a keleti hatalmasok ajkáról nem éppen mindennapi beszéd, természetesen még jobban fölbá-

torított, és amaz órák alatt, melyeket bizalmas egyedüllétben töltöttem Abdul Hamid szultánnal, bízvást megérinthettem a török udvar belső és külső politikájának legérzékenyebb és legsebezhetőbb pontjait és méltóságviselőinek jellemvonásait. A szultán mindig meglepett egészséges megjegyzéseivel. Keservesen panaszkodott legfőbb minisztereinek megbízhatatlansága miatt, nem a leghízelgőbb jelzőkkel illette őket, és e látszólag hatalmas kényúr nyilatkozataira kísérteties fényt vetett a tehetetlenség és a szomorú elhagyatottság. Egy alkalommal, midőn felhívtam figyelmét legfőbb udvari tisztjeinek tisztátalan magatartására, nagyon felindultnak látszott és felkiáltott: – Azt hiszi, hogy nem ismerem valamennyit és nem tudok mindent? Fájdalom, nagyon is jól. De honnan vegyek más és becsületes embereket oly társadalomban, mely évszázadok óta fetreng a bűnnek ebben a fertőjében? Csak az idő és a művelődés volna képes javítólag hatni ebben a tekintetben, más nem. – És a szultán, minden régebbi szokás ellenére, tényleg olyan fiatal embereket fogadott környezetébe, kik kitüntetéssel végezték iskoláikat, és semmi néven nevezhető összeköttetésben nem álltak az előkelő családokkal. Új környezetet akart magának teremteni, és miként e meghittjei otthon, én a külföldön voltam bizonyítékát adandó hozzá való barátságomnak. Megkért, hogy havonta legalább kétszer török nyelven írott jelentést küldjek számára az európai közvéleményről, a politikai napi kérdések állásáról, a Törökország határain kívül élő iszlám viszonyairól, és válaszoljak hozzám intézendő kérdéseire.

Készségesen megígértem szolgálataimat, de csakhamar észrevettem, hogy a nekem oly ritka őszinteséggel tett vallomások nem felelnek meg a szigorúan keleties elvekben fölnevelkedett fejedelem belső meggyőződésének; mert midőn egy alkalommal a beszélgetés hevében bizonyos – noha igen enyhe bírálatot magukban rejtő – megjegyzéseket tettem, midőn bátorkodtam őfelsége némely rendszabályait és nézeteit célra nem vezetőnek, vagy fölöslegesnek minősíteni, arcán nyomban felismertem kellemetlen érzésének

és megütközésének jeleit, és ez időtől fogva homályt vontak egyes felhők a mi kölcsönös érintkezésünk egére. De hogy is lehetett volna másképpen? A hatalmasok, és különösen, ha még keletiek is hozzá, sokkal inkább megszokták a tömjénezést, semhogy jóleshetnék nekik a pőre igazság kemény falatja, s a korlátlan uralkodó, ha nemcsak hatalom, de szellemi képesség dolgában is fölötte áll környezetének, nem veszi be szívesen az ellenkező nézetnek – ha mégúgy megcukrozott – keserű piruláját. Abdul Hamid szultán uralkodásának kezdetétől fogva sohasem tűrte az ellentmondást, és bár látszólag türelmesen meghallgatta a tanácsot, nem téríttette el magát előre elfoglalt álláspontjától; ha akadt nagyvezér, ki feltűnt egyéni felfogásának állhatatosságával, mint például Khaireddin pasa, Kiamil pasa, Ahmed Vefik pasa és mások, mennie kellett haladéktalanul. Mindenesetre meg kell hagyni, hogy a szultán hiányos nevelésének nem egy hibáját tette jóvá szokatlan éleselméjűségével. Beszélgetés közben ritka esetben árulta el, hogy minden iskolázottság nélkül szűkölködvén, még saját anyanyelvében sem dicsekedhetik irodalmi tájékozottsággal. Sokszor így szólt hozzám: – Kérem, beszéljen inkább közönséges török nyelven! – Óriási emlékezőtehetségével könnyűszerrel értékesítette még évek múltával is azt, amit egyszer hallott, és bizonyos szóvirágokkal képes volt tévedésbe ejteni európai látogatóit. De alapjában véve borzasztóan tudatlan ember volt, és nagyon is rá lett volna utalva, hogy kioktassák; ámde uralkodói méltóságánál fogva és még inkább, mint „Isten földi árnyéka", kénytelen volt mindentudónak tartani magát. Jól tudva ezt, későbbi érintkezésünk közben igyekeztem tartózkodóbb lenni; egyre óvatosabb lettem kijelentéseimben, s midőn a szultánnak ez feltűnt, a perzsa költemény szavaival válaszoltam:

„Kurbi Sahan atesi szuzan buved"

(A fejedelem közelsége az égő tűzhöz hasonlatos),

mely kijelentésemet megelégedett mosollyal fogadta. Egyszóval, amolyan néma tanácsadója lettem, és nagyon sajnálom,

hogy a Boszporusz-melléki európai diplomaták nem ily értelemben ítélték meg helyzetemet, s mindenféle rejtett politikai célzatokat tulajdonítottak nekem, és hogy a szultánhoz való viszonyom – ki órák hosszáig tartott szobájában és ilyenkor még legmeghittebb kamarását is eltávolította – elkerülhetetlenül bőséges anyagot szolgáltatott mindenféle hozzávetésre. Gyakran megleptek és kellemetlen érzést keltettek bennem azok a megnyúlt arcok, elképedt ábrázatok és kétségbeesett pillantások, melyekkel a szultán közvetlen környezetében levő udvari szolgák rám bámészkodtak, midőn a hosszú kihallgatás után keresztülmentem a parkon vagy előcsarnokon. Ez egyszerű emberek a megtestesült ördögnek vagy bűvésznek tartottak, ki behálózta fejedelmüket, és Isten tudja, még mire juttatja. Kevesen voltak köztük, kik jó híremet terjesztették, és túlnyomó részükben mélyen meg voltak győződve róla, hogy minden egyes látogatásom után teméntelen pénzt és drágaságot cipelek magammal a hitetlenek országába. Midőn utóbb, az udvarnál élő moszlim tudósokkal és mollákkal való érintkezésem révén, az iszlám gyakorlati ismerőjének hírébe jutottam és feltűnést keltettem perzsa és tatár beszédemmel, még nagyobbá lett a csodálkozás, és még jelentősebb a fejcsóválás egyéniségem titokszerűsége miatt. Legazdálkodott indiai hercegnek, az oroszok által Turkesztánból elkergetett tudósnak, de legtöbbször veszedelmes embernek tartottak, kit a szultán bár soha meg ne ismert volna. Pera európai köreiben is titokzatos embernek hittek, mert ha nem is tettem egyebet, mint azt, hogy a császári kincstárban egymagamban vagy magyar akadémikusok társaságában Hollós Mátyás királynak Budáról a török által Konstantinápolyba hurcolt könyvtára után kutatgattam és jelentékeny részét meg is leltem, a szálló hír mindig csak Angolország titkos politikai ügynökét gyanította bennem. Egy ismeretes diplomata ki is mondotta rólam: – Ce savant est un homme dangereux, il faut se défaire de lui*. – De a jó ember tévedett, mert sem veszedelmes ember, sem bár-

* Ez a tudós veszélyes ember, meg kell tőle szabadulni.

mely állam titkos ügynöke nem voltam; először azért nem, mert önérzetem mindig idegenkedett a diplomáciai titkos szatócskodástól, és másodszor nem tudom, melyik kormány tarthatta volna szükségesnek, hogy titkos ügynököt is alkalmazzon nagy költséggel fenntartott követségén kívül. Azt, hogy a szultánnal folytatott politikai beszélgetéseim közben mindig Ausztria-Magyarország és Anglia pártján voltam; hogy élesen szembeszálltam Oroszországgal és ostoroztam az északi nagyhatalom hitszegését, barbárságát és telhetetlen földéhségét, titkolni egyáltalán nem kívánom. Oroszellenesebb minden töröknél, de magánál a szultánnál is bizonyára én sem lehettem, s minél alaposabban bemártottam Oroszország politikáját, annál nagyobb szolgálatot véltem tenni európai műveltségünknek. A szultán, elhárítandó minden gyanút, egy alkalommal Nelidov orosz nagykövettel együtt akart meghívni udvari ebédre, de ezt a tisztességet határozottan elhárítottam magamról. A követek közül csak a perzsa követtel, Maurocordato görög meghatalmazottal és Marschall báróval együtt vettem részt nyilvános udvari ebédeken, és a diplomata urak nagyot bámultak, látva a figyelmességet, mellyel a szultán kitüntetett.

E kegyeltségem és kivételes helyzetem több évig tartott szakadatlanul. Míg olyan törökbaráti embert és az iszlám olyan védőjét látta bennem a Nagyúr, ki fanatikusan szépíti a keleti kormányrendszernek európai részről felhányt hibákat, Törökországot mindig csak a méltatlanul megtámadott országnak tekinti és soha, sehol sem hajlandó igazat adni az európai politikának, mindaddig megajándékozott osztatlan bizalmával, és meglepett tartózkodás nélkül való nyíltszívűségével.

Minthogy az oszmán körökben éveken át szerzett tapasztalataim szerint a szultán egyéniségét mindenki rendkívülinek, szinte emberfölöttinek tartotta, különösen meglepett ez a szokatlan kedvessége. Úgyszólván meghitt barátjának tekintett; úgy beszélt velem a birodalom ügyeiről, mintha magam is oszmanída és Törökország társuralkodója let-

tem volna. Olyan nyíltsággal vitatta meg velem a legkényesebb politikai kérdéseket, mint a nagyvezérrel és miniszte-reivel sem szokta soha, és ehhez képest szóbeli és Budapesten kelt írásbeli nyilatkozataim is olyan fesztelenek és tartózkodás nélkül valók voltak, aminőket bizonyára csak ritka esetben hallhatott azelőtt.

Ha pusztán török érdekekről s az ország belső reformjairól lett volna szó köztünk, nem lett volna rá alkalom, hogy a szultán megrendüljön belém helyezett bizalmában. De Abdul Hamid szultán elméjét főképp a külső politika foglalkoztatta, s mivel e tekintetben nem lehettem vele egy nézeten mindig és föltétlenül, bizonyos idő múlva be kellett következnie a kezdetben meleg viszony ha nem is föltétlen megszakításának, de elhidegülésének. Egy időben főképpen az egyiptomi kérdés körül folytak beszélgetéseink. A szultán gyakran panaszkodott amiatt, hogy baljóslatú csillagzat uralkodik külügyi politikáján; hogy oly sok öröklött tartományát vesztette már el; hogy különösen fáj lelkének, hogy koronájának legdrágább gyöngyét, a Nílus-vidéket elvesztette és hogy mindenekfölött elszomorítja az angolok hitszegése. Haragja természetesen leginkább az angol kormány ellen fordult, és ámbár nem volt éppen jó szívvel Európa egyetlenegy kabinetjéhez sem, sőt azt mondhatnám, hogy egyforma módon gyűlölte őket és félt valamennyitől, mégis az angol kormány volt szemében a legkárhozatosabb; akár liberális volt, akár konzervatív. Különösen arra a két angol nagykövetre neheztelt nagyon, kit közvetlenül trónra lépte előtt és után küldött Konstantinápolyba a londoni kabinet. Midőn Lady Layard egy alkalommal rám bízta értékes keretbe foglalt arcképét azzal, hogy adjam át nevében a szultánnak, s én e megbízásnak egy esti látogatásom alkalmával eleget tettem, az érzelmeit máskor mindig féken tartó nagyúr haragra lobbant, és rámutatva a képre így szólt hozzám: – A legnagyobb tisztelettel viseltetem e hölgy iránt, mert a háború idején ritka feláldozással tett jót megsebesült katonáimmal, s ezért örök hálával vagyok adósa; de a férjét – így folytatta – kitéptem a szí-

vemből, mert rútul visszaélt barátságommal. – S így szólva, jobb kezével a melléhez kapott, mintha ki akart volna tépni belőle valamit, és üres kezét a föld felé lódítva, ingerülten dobbantott lábával, mintha szét akarta volna taposni, amit szívéből kitépett. A szenvedélyességnek ilyféle jeleneteit jobbára török asszonyoktól láttam, és a szultán jellemében is sok az olyan vonás, melyet a hárem-életben ölthetett magára. Igyekeztem megbékélni a felindult uralkodót, hangoztatva, hogy Layard csak kötelességét teljesítette, midőn éppúgy, mint a többi nagykövet, értesítéseket küldött kormányának, és hogy csak azok az urak hibáztak, kik nyilvánosságra adtak efféle bizalmas közleményeket. Idéztem továbbá a Korán e mondását: *„La zeval fil szefirun"* (a követ nem hibás); de kárba veszett minden fáradozásom, mert a szultánt kihozta sodrából, ha csak nevét is hallotta ez érdemes angol diplomatának; nem akart és nem is tudott különbséget tenni az államférfiú és a magánember cselekedetei közt.

Semmi esetre sem lehetett megtagadni minden igazságot a szultán felfogásától különösen ha tekintetbe vette az ember, hogy sokszor szerezhetett keserű tapasztalást; de a jog és a méltányosság egészen másnemű fogalom a politikában, mint a közönséges életben, és Abdul Hamid szultán határozottan és inpolitikusan cselekedett, midőn nem véve tekintetbe Angolország életbevágó érdekeit, oly politikát várt az államtól, mely lehetetlenségszámba ment egyrészről a megváltozott helyzet, másrészről pedig a szigetországban magában Törökország ellen támadt antipátiák miatt. A szultán sohasem tudta értéke szerint méltányolni azt, hogy a konzervatívok Gladstone minden Atrocitymeetingjei dacára meg merték tenni, hogy hajóhadat küldöttek a Márvány-tengerre, és ezzel megakadályozták azt, hogy az oroszok elfoglalják Konstantinápolyt. Ő mindig csak az angol liberális kormány dulcignói és szmirnai komédiáját látta, és nagyobb hitszegésnek tartotta Egyiptom megszállását Oroszország minden kihívásánál és minden méltatlanságnál, melyet a nyugati hatalmak részéről tűrnie kellett.

Az idők folyamán természetesen mindjobban el kellett hidegülni a viszonynak a Porta és a St. James-i kabinet közt. *Inter duos litigantes* Oroszország volt a *Lertius gaudens**; midőn pedig az addigi elhidegüléshez hozzájárultak még az örmény zavarok is, a két európai nagyhatalom tökéletesen szerepet cserélt Ázsiában, mert az ősi orosz ellenség drága szövetségese és meghittje lett a török udvarnak (de nem a török népnek), Angliát pedig az ottomán császárság *diabolus rotaejá*nak (vörös ördög) tekintették. Az örmény zavarokat illetőleg semmi esetre sem volt teljesen ok nélkül való a harag, mert ámbár Londonban súlyt vetettek reá, hogy a nyilvánosság előtt távol tartsák magukat az örményországi hegyek közt támadt politikai mozgalomtól, kétségtelen, hogy angol ügynökök izgattak Kis-Ázsia északi részében. A szultán pontosan tájékozva volt ez eljárásról, mely egyformán vétett az okosság és a becsületesség ellen. A Jildizben tudták, hogy mit, forraltak Londonban, Párizsban, New Yorkban, Marseille-ban stb. a hincsákisták s a többi forradalmi bizottság, mert a kémszolgálatot maguk az örmények végezték. Már az 1890. év őszén panaszkodott nekem a szultán ez üzelmek miatt, s egy évre reá, beszélgetés közben, ezt a kijelentést tette előttem: – Azt mondom önnek, hogy végezni fogok ezekkel az örményekkel. Olyan pofont adok nekik, hogy rövidesen elmegy a kedvük minden forradalomcsinálástól. – E pofonnal a nemsokára ezután bekövetkezett mészárlásokra gondolt. A szultán szavát tartotta. A konstantinápolyi és a Kis-Ázsia sok más helyén csinált borzalmas vérfürdő nem ok nélkül háborította fel a keresztény világot, noha másrészről nem kellett volna megfeledkezni arról sem, hogy a keresztény Oroszország és Ausztria talán kevésbé kiáltó módon, de nem kevésbé vérszomjasan lépett fel a saját hatalmi körében támadt forradalommal szemben. A szultán tudta is, hogy erőszakos eljárása felázította ellene Európa közvéleményét. Volt tudomása e szép címeiről:

* A két viszálykodó között Oroszország volt a nevető harmadik.

„Great Assassin" (nagy orgyilkos), „Sultan Rouge" (goromba szultán), „Abdul the Damned" (átkozott Abdul) stb., s egy alkalommal, a Nyugatnak személye iránt való elkedvetlenedésére célozva, a következő megjegyzéssel látszott a mentség egy nemét keresni a nevében elkövetett kegyetlenségekre: – A keresztény világ örökös acsarkodásával és támadásaival – így szólt a szultán – úgyszólván rákényszerítettek e drasztikus eszközök alkalmazására. Oláhország (Románia) és Görögország elszakadásával Európa levágta mindkét lábát a török állam testének. Bulgária, Szerbia és Egyiptom elvesztésével a kezünket vágták le, most pedig legfontosabb életszerveinket akarják kikezdeni az örmény zavarokkal és a beleinkben akarnak gázolni – ez volna a kezdő lépés megsemmisítésünkre, és ez ellen védekeznünk kell minden erőnkből. – És a szultán, a teljes pusztulás minden szembetűnő jele dacára, valóban még mindig nagyralátó gondolatokkal járt birodalmának megújhodását és biztonságát illetőleg. Gyakran beszélt a kapitulációk megszüntetéséről és arról a biztos haszonról, melyet szövetségi terveitől remélt. Nagy bizalmát vetette mindig az általa megindított pániszlám* mozgalomba. melyet tényleg nagy ügyességgel vezetett. Ügynökei bejárják Indiát, Dél-Oroszországot, Közép-Ázsiát, Kínát, Jávát és Afrikát, mindenhol a hitbuzgóságot, a kalifa hatalmát és tekintélyét hirdetik, de mindeddig nem értek el mást, mint azt az erkölcsi sikert, hogy a szultán születésnapját széltében-hosszában megülik az egész iszlám világában és hogy vetik a fonalat, mellyel össze fog szövődni az egység köteléke. Egyszer, midőn e terveket szóba hoztam előtte, határozottan tagadásba vette létezésüket és adta a meglepődöttet. A jövőnek e tervei legsajátabb művei voltak, melyekről csak legmeghittebb szolgái és hivatalnokai előtt szólott, de senki más előtt, még miniszterei előtt sem, mert az utóbbiakat semmi bizalomra nem méltó, kapzsi szerencsevadászoknak nyilvánította. – Hogyan is bízhat-

* Törekvés valamennyi muzulmán népnek egy közös birodalomban való egyesítésére.

nám miniszterei mben? – mondotta egyszer –. A minapában magamhoz hívattam este a rendőrminiszteremet, és tökrészegen állított be hozzám. Kikergettem a disznót a szobámból, és másnap elbocsátottam.

Azt, hogy maga volt oka e bajnak s hogy szigorúan önkényuralmi és autokratikus irányával lehetetlenné tette, hogy új nemzedéke támadjon jóravaló hivatalnokainak, hogy alatta államférfiúi tehetség nem boldogulhatott – sohasem akarta belátni, noha több alkalommal céloztam erre, és emlékeztettem a próféta ez intelmére: „Tanakodjatok egymással." Javíthatatlan ótörök volt, és az is maradt; szabadon akart rendelkezni Istentől vett tekintélyének árnyékában, s midőn első titkára egy alkalommal közölte vele, hogy kedves embere voltam Mahmud Nedin pasa volt nagyvezérnek, Ignatiev ismert barátjának, e szóval fordult hozzám: – Igen, Mahmud Nedin pasa ritka tehetségű férfiú volt, igaz török és moszlim s hűséges szolgája uralkodójának!

Mihamarább beláttam, hogy ilyen fejedelemmel nem mehetek sokra, és anélkül, hogy élesen szembeszálltam volna vele, hallgatagon ragaszkodtam politikai felfogásomhoz. Most már nagyon érthetőnek látom azt, hogy felkeltettem visszatetszését s különösen azt, hogy rossz szemmel nézte angol-szimpátiámat. A szultán azt várta tőlem, hogy föltétlenül helyeselni fogom politikai nézeteit; azt remélte, hogy olyan barátot lel bennem, ki szigorúan törökös érzülettel nézve a dolgokat, szembeszáll az egész kereszténységgel, s mint egynémely túlzó európai ember tényleg meg is tette, nemesnek, dicsőnek, emberségesnek és igazságosnak csak a Keletet fogja feltüntetni, a Nyugatot pedig elvetemültnek, durvának és rablótermészetűnek. De hát ennyi már mégiscsak sok lett volna a török-szimpátiákból. Sokkal jobban át voltam hatva mindig nyugati műveltségünk nagy előnyeitől, és sokkal mélyebben meg voltam győződve a tizenkilencedik század eszméinek áldásos hatásáról, semhogy egyszerűen felhasználtattam volna magam arra, hogy dicshimnuszt zengjek a rothadt, züllött és zsarnoki Ázsiá-

nak, és magasztaló szóval fölébe helyezzem az óvilágot az újnak. Nem! Erre nem bírhatott volna rá semmi fejedelmi kegy a világon, s midőn a szultán ezt észrevette, kezdett közömbössé válni irántam, sőt egy alkalommal azt mondotta nekem, hogy nem szereti az olyan gyermeket, ki két anyához ragaszkodik, és anélkül, hogy élesen jelezte volna ellenséges érzületét vagy idegenkedését, mert nemzetközi írói voltomat mégsem vehette közömbösen, látszólagos kegyességgel bocsátott el magától. Ő megcsalódott bennem, de én maradtam, ami voltam, Törökország barátja.

Hogy miképpen eshetett meg az, hogy dacára e rosszindulatnak, még később is sok éven át tekintélyben álltam a szultán előtt, sőt hogy több ízben vendégül hívott Konstantinápolyba, ennek csak abban lelhetem magyarázatát, hogy mindenki, sőt önmaga ellen is érzett minden bizalmatlansága mellett sem feledkezett meg arról a haszonról, amelyet tollamtól remélhetett. Abdul Hamid szultán, mint már említettem, kimondhatatlanul félt az európai közvéleménytől, mellyel minden tekintetben számot vetett; mindig a felvilágosodott, szabadelvű, hazafias, rendszerető és lelkiismeretes uralkodó színében akart a világ szeme előtt állni. Mindig igyekezett fényeskedni műveltségének abban a csekélyke, vékony mázában, melyet rendkívül fogyatékos nevelésével és röptében tett európai utazásában (1868) öltött magára. Franciául nem tudott, de azért hellyel-közzel belevetett egy-egy francia szólásmódot török beszédébe, ily módon akarva hatni a követekre és előkelő vendégeire, mint ahogy a moszlim tudósok körében meg teológiai szakkifejezéseket igyekezett keverni mindig szavaiba, holott soha a félművelt moszlim ember színvonaláig sem emelkedett. Minthogy ritka emlékezőképességgel volt megáldva, sohasem jött zavarba az efféle fogások miatt; de tudása nemcsak az európai, hanem az ázsiai tudományokban is nagyon szűk téren mozgott, mert jólelkű és nagyon is szelíd atyja nem szorította egyik gyermekét sem a tanulásra. Kemal efendi, a császári hercegek nevelője, hihetetlen dolgokat beszélt nekem az

ötvenes években császári tanítványainak hanyagságáról. Resad efendinek, a prezumptív (várható) trónörökösnek, volt érzéke a perzsa és az arab nyelv iránt, s már ifjú korában kísérleteket tett a perzsa versírásban, de Hamid efendit, a mostani szultánt nem volt oly könnyű dolog az iskola padjára kényszeríteni. Ő nagyobb kedvét lelte a hárem cselszövéseiben és a hárem pletykáiban, s aki tájékozódást keresett a császári *gynécée* (nők szobája) egyes lakóiról, csak Hamid efendihez fordult felvilágosításért. Kár, hogy ifjú korában az eszes és valóban tehetséges herceg nem részesült jobb nevelésben. Ki tudja, hogy nem a legjobb fejedelmek egyike vált volna-e belőle az oszmanidák trónján?

Reám nézve mindig rendkívül érdekes volt az érintkezés e férfiúval, nemcsak fejedelmi, hanem emberi és különösen keleti mivoltáért. Midőn az est óráiban magunkra voltunk a Chalet-kioszk szobájában, kölcsönösen kémleltük egymás gondolatát, mert a császári róka nagyon jól tudta, kivel van dolga; és ha jó sokáig figyeltük már egymást, a szultán valami közömbös kérdéssel szakította meg a csendet, vagy, ami ritkábban esett meg, ázsiai és európai élményeim részleteiről tudakozódott. Minthogy nem illő a kalifához, vagyis Mohamed jog szerint való utódjához, hogy bizalmas módon érintkezzék egy hitetlennel, vagy, ami még súlyosabb beszámítás alá esik, hogy tanácsát kérje, a szultán úgy bánt velem, mint valami korosabb és világlátott igazhitűvel; mindig török nevemen, Resid efendinek szólított, és különös súly vetett e névre olyankor, midőn jámbor vagy tudós moszlimok is voltak jelen a kihallgatáson. Abdul Hamid szultán, egyike lévén a legnagyobb *charmeur*öknek (hódító modor), mindig érti a módját, hogy egy vagy más módon elbájolja vendégét. Szívesen mond bókot, maga szolgál gyújtóval vendégének a cigarettához, és igyekszik olyan kedves lenni, hogy a világ legegyszerűbb polgára sem volna képes őt abban utolérni.

Mindez természetesen arra való, hogy kedvességével körülhálózza és megigézze látogatóját. Hellyel-közzel nagy-

mértékben színészkedik is; haragot, örömet és meglepődést színlel tetszése szerint, és sohasem felejtem el azt a jelenetet, melynek az egyiptomi dolgok egy kissé élénk vitatgatása közben lettem tanújává. Mérsékelni akarva Angolország ellen való haragját, megemlítettem, hogy az egyiptomi államadósság letelte után kétségtelenül megkapja ismét a szokott évi adóját. A szultán félreértette szavaimat, és abban a hitben, hogy váltságpénzről szólottam, felugrott és szörnyen ingerült hangon így rivallt reám: – Hogyan! azt hiszi, hogy odaadom pénzen azt a földet, melyet kard élével hódítottak meg őseim? – És vékony lába szárai reszkettek bő nadrágjában, a fez hátracsúszott a nyakába, keze rángatódzott, s ő maga félig ájultan esett vissza székére. Pedig hát ez az ingerültsége csak tettetés volt éppúgy, mint azzal a másik alkalommal, midőn rá akarva venni mindenáron, hogy lépjek szolgálatába és maradjak állandóan Sztambulban, hevesen megkapta mind a két kezem és biztosítva változatlan kegyéről, nagy rangot és kincseket ígért. A ravasz és gyanakvó férfiút az indította e gyöngédségre, hogy alapos ismerőjét látta bennem a mohamedán országoknak, különösen pedig Törökországnak. Nemegyszer így szólt hozzám: – Hiszen ön jobban ismeri országunkat és nemzetünket, mint mi magunk! – A régi udvari körökkel való személyes ismeretségem már kevésbé volt ínyére, s nem lelte örömét régi törökbarátiságommal szerzett népszerűségemben sem; de kénytelen volt vele számot vetni, és akarva, nem akarva, megtartani színlelt jóindulatában. Nevezetes dolog, hogy e szigorúan önkényuralmi elveket követő fejedelemnek milyen kedvességi és gyöngédségi rohamai voltak néhanapján. Egyszer, késő éjszaka, együtt ültem vele a Chalet-kioszk nagytermében. Nyár dereka volt, és a beszélgetés hevében megszomjazott fejedelem kiszólt a szomszéd szobában levő szolgának: – Szu getirin (Hozz be vizet). – A szolga valószínűleg elaludt és nem hallotta meg parancsát. A szultán kétszer-háromszor is megismételte kiáltását, tapsolt, de mindhiába; s midőn erre én felugrottam és be-

hívtam a szolgát, a szultán, majdnem rimánkodó hangon, így szólt hozzá: – Háromszor kértem vizet, és te nem hoztál, pedig szomjas vagyok, nagyon szomjas. — Más keleti despota lenyakaztatta volna a szolgát, de Abdul Hamid jelleme a lehető legtarkább vegyüléke volt a jó és a rossz indulatoknak, melyeknek hol egyike, hol másika domborodik ki, szeszélye és a körülmények szerint.

Őszintén beismerem, hogy a szultánnal valót *tête-à-tête*-jeim (bizalmas együttlét) nagyon bátorságosak és kellemesek sohasem voltak. Kietlen és átható pillantása sokszor meglehetősen kellemetlenül érintett, minden látszólagos kedvessége és szeretetreméltósága mellett. Egy este, midőn szokás szerint egészen magunkra hagyva ittuk teánkat a Csit-kiokszban, kissé kesernyésnek találtam a teát, s beszélgetés közben kinyújtottam kezem a szultán közelében levő cukortartóért. A szultán megriadtan ugrott vissza a kanapéra, és olyanforma mozdulatot tett, mintha valami gonoszságot forraltam volna személye ellen. Más alkalommal – vacsora után volt –, ahogy együtt kávéztam volna vele, észrevettem, hogy a beszélgetés hevében hirtelen elfogy a lélegzete. Valósággal kapkodott a levegő után. Kínos volt látni elfogódottságát, és nem tudtam megszabadulni a gondolattól, hogy mi lenne, ha a szultán egy ilyen rohama közben hirtelen megfulladna. Igen, könnyű nevetségesnek tartani az ilyen gondolatot és gyávasággal vádolni az embert, de aki ismeri a keleti palotaéletet, semmi esetre sem tarthatja tréfadolognak az ilyen helyzetet. Erről nem is szólva, ráadásul elég gyakran éreztem egész súlyát a keleti fejedelmi szeszélynek, mely az én béketűrésben eléggé kipróbált természetemnek is szinte elviselhetetlen volt. Dacára az udvariasan körülírt meghívóknak, sokszor napokig voltam kénytelen várni, míg reám került a kihallgatás sora. Egymásután négy, hat, sőt nyolc napig is kellett rónom az előszobát, míg végre tudtomra adták, hogy őfelsége végtelenül sajnálja, de rendkívüli elfoglaltsága, vagy hirtelen támadt rosszulléte miatt kénytelen másnapra halasztani kihallgatásomat. Eljött

a másnap és megint csak a következő napra szólt a meghívó. Emlékezem rá, hogy egyik konstantinápolyi látogatásom alkalmával ötször csomagoltam össze málhámat és készültem az elutazásomra, s mindannyiszor kirakodhattam újra, hogy bevárjam az elutazásomra szóló engedelmet. Hiába volt minden kérelem és panasz és minden ürügy, mert őfelsége cselekedeteinek a *müneddsin basi* (az udvari csillagtudós) ad irányt, s az ő rendelkezéseit szorosan betartja mindenki. Bizony nem volt fenékig tejföl a szultánnal való érintkezésem. Megtettem minden tőlem telhetőt, hogy megtartsam befolyásomat, de végre be kellett látnom mégis, hogy minden fáradozásom kárba vész s hogy törekvésemnek nem lesz sikere soha.

De nem is lehetett másképp. Politikájának alapjai tisztára személyes természetűek voltak, mint a keleti despotáké általában. Ez a politika szigorúan konzervatív irányzattal törekedett az önkényes uralom fenntartására, s alá volt vetve a nyugati politika állásának is. Határozatlansága, mely a legkisebb dolgokban való magatartását is jellemzi, abból a szellemből folyik, mely áthatja a császári háremet, hol senki a felebarátjában nem bízik, hol mindenki el akarja rágalmazni, meg akarja csalni és semmisíteni a másikat, s hol minden a szultáni kegy körül forog.

Boszporusz-melléki diplomatáink számtalanszor érezték súlyát Abdul Hamid e jellemző tulajdonságának. Lord Dufferin, az egyiptomi kérdés tárgyalása közben, egy alkalommal reggel tíz órától éjfél után két óráig volt kénytelen a Jildiz palotában várni titkáraival a szultán elhatározását. Hatszor terjesztették elébe a szerződés szövegét, és mindannyiszor változtatott formában került vissza az írás, míg Anglia nagykövete, holtra fáradtan, türelmét vesztette, és reggel két órakor kíséretével együtt visszatért Therapiába. Lord Dufferin lefeküdt már és első álmát aludta, midőn a szultán sietve jött küldöttje felébresztette és új javaslatot adott át neki; de az angol béketűrésnek ekkor már vége szakadt, és Egyiptom sorsa meg volt pecsételve. Más alkalmak-

kor is fordultak elő ehhez hasonló és még erősebb jelenetek, s még egyszerű ebédre hívások alkalmával is sűrűn megesett, hogy az illető követ csak akkor kapta meg a lemondólevelet, midőn már, teljes díszbe öltözötten, útban voltak Jildiz felé.

A minden oldalról zaklatott török császár bizalmatlanságát valahogy még lehetett volna menteni, mert a diplomáciában ismeretlen fogalom az őszinte barátság. De Abdul Hamid szultán e tekintetben nem járt el másképp a tőle függő ázsiai törökökkel sem. Mindig sötét színben látta a dolgokat, mindenben veszedelmet és árulást neszelt, s mindent alája rendelt személyes érdekeinek. – Mindig Törökország jövőjéről és az oszmán nép javáról beszélnek, de rólam és dinasztiámról nem szól senki – mondotta nekem egy alkalommal. Tényleg mindenkor egész Törökország urának és bírálójának tekintette magát, s mivel a világon semmi sem térithette el e nézetétől, régen be kellett látnom, hogy hiábavaló minden fáradozásom, és ez időtől fogva beértem az események nézőjének és figyelőjének szerepével.

Az olyan fejedelem, ki már szinte három évtizeden át korlátlan módon uralkodott és kormányozott, ki az autokrácia és az önkényuralom dolgában eljutott odáig, ameddig eljutni egyáltalán lehetséges, amennyiben az állam és a társadalom legnagyobb és legkicsinyebb dolgai az ő kezén mennek keresztül, az olyan fejedelem annál inkább ki van téve az önhittség és a nagyzási hóbort veszedelmének, mert szolgalelkű környezete dicsőíti és isteníti folyton és határtalanul. Abdul Hamid szultán elhitette magával, hogy csak az ő politikai művészetének sikerült, hogy Törökország nem ment egészen tönkre az 1877-i szerencsétlen háború után, s hogy ez idő szerint nemcsak hogy fennáll, hanem szövetségét keresik a nagyhatalmak is. Hamiskásan mosolyogva jegyezte meg erre vonatkozólag: – Hja, kérő, az van elég. Udvarolnak nekem, de én még mindig szűz vagyok, és nem is adom oda senkinek szívem és kezem. – Pedig ekkor már régtől fogva titkos szövetségre lépett Oroszországgal. Külö-

nösen nagyra van Abdul Hamid szultán a német császárral való baráti viszonyával, ami tényleg a legsajátosabb műve, de nem is felel meg valami nagyon népe gondolkozó részének. Az oszmandia és a tehetséges Hohenzollern bizalmas tête-à-tête-je példátlan a maga nemében, és bővelkedik az érdekes mozzanatokban. II. Vilmos császár bámulja barátjának uralkodói képességeit, szívesen utánozná is az autokratságban, ha tehetné; de van is hozzá való esze, hogy eszkomptálja (beváltsa) e bámulatának jutalmát és különböző koncessziókra, kedvezményekre stb. váltsa. Jól fizetett hivatalokat a német tisztek számára, fegyverszállítást, vasúti koncessziókat, gyáralapítási engedélyeket stb. játszva szerzett meg a német császár, és meg fog szerezni ezentúl is, mert a szultán az alemanokat (vagyis: birodalmi németeket) egyetlen érdekeltség nélkül való, hű és hatalmas védőinek tekinti, és szilárdul meg van győződve róla, hogy amíg fönnáll ez a barátsága, senki sem meri őt megtámadni. Meg van róla győződve, noha Törökország a győzedelmes görög háború után, stante *amicitia* (a barátság fennállásakor), elvesztette Krétát. A hazafias és haladó török ember egészen másképp gondolkozik. Nincs különösen jó véleménnyel a német császárról, mert olyan embernek tartja, aki a padisahot veszedelmes önkényuralomra ösztönzi, kinek látogatásai egyértelműek a császári kincstár megtizedelésével, s aki évekre visszavetette a gazdasági élet nemzeti alapon nyugvó szabad fejlődését, ki mindent Németországért tett és semmit sem Törökországért, nem szólva egynéhány nagyhangú bókjáról, mellyel megduzzasztotta a szultán büszkeségét.

Abdul Hamid legsajátabb politikai művét, mint mondottam, erős bírálat éri Törökországban, és trónváltozás esetében rendkívül nevezetes meglepetés érheti a fennen dicsért német szövetséget. Velem sohasem szólt a szultán e viszonyairól, csak kedvelt fia, Burhaneddin beszélt nekem az alemanokhoz való rokonérzéséről, kiknek éppen a nyelvét tanulta. Azt hiszem, hogy Törökország egyetlenegy barátjá-

nak sem volna kifogása a német szövetség ellen, mely üdvös is lenne, de akkor Németország azt kellene, hogy tanácsolja a szultánnak, hogy adjon reformokat országának, erősítse a népszellemet és a féktelen önkényuralom folytatása helyett gondoskodjék derék hivatalnokok neveléséről. Én gyakran ajánlottam ezt írásban a szultánnak, de emlékirataimnak nem volt hatása, mert mi kölcsönösen megcsalódtunk egymásban. Meggyőződtem róla, hogy Törökországnak minden tudásommal és minden becsvágyammal sem lehetek hasznára soha, és a szultán is belátta, hogy nem lelte bennem kész eszközét, tehát nem is élhet szolgálatommal.

Egyébként nem hagyhatom említetlenül, hogy a szultánnal való kölcsönös megegyezésünknek főképpen az állta útját, hogy nem lehettünk egy nézeten a Törökországra nézve üdvös szövetségeseket illetőleg. Mert a szultán, bár a német császárral való személyes viszonya következtében biztonságban érezte magát minden támadható veszedelemmel szemben, sohasem feledkezett meg róla, hogy számot kell vetnie a fölötte függő orosz Damoklesz-karddal* is. Nagyon is jól tudja, hogy az orosz fojtogató kéz mindig ott van a torkán, hogy Kis-Ázsia Erzerumtól** fogva nyitva áll a cár csapatai előtt, hogy az orosz hajóhad két vagy három nap alatt beveheti Konstantinápolyt, és hogy e fenyegető veszedelmet csak simulékony alázattal és színlelt barátsággal lehet, ha nem is elhárítania, de legalább csökkentenie. Ebben rejlik titka a szentpétervári udvarhoz való alkalmazkodásának és szolgálatkészségének, s annak a magatartásának, mely olyan, mintha máris a „Néva-parti fehér padisah" hűbérese volna. Nincs tehát mit csodálni rajta, hogy egyszer csak híre terjedt Európában, hogy Törökország titkos szerződésre lé-

* Damoklesz kardja – az állandóan fenyegető veszélynek, a fejünk felett lebegő veszedelemnek a jelképe; arról a kardról, amely egy szőrszálra függesztve lógott a dúskálódó ókori kegyenc, Damoklész fölött.

** Erzerum – kelet-törökországi város; mai neve Erzurum.

pett Oroszországgal; oly szerződésre, mellyel a szultán kötelezte magát arra, hogy nem erősíti meg a Boszporuszt a Fekete-tenger bejárójánál, hogy nem épít több új erődítést Kis-Ázsia északi részén, és több más engedményre. E szerződést állítólag 1893-ban írták alá, s midőn láttam, hogy az eset erősen foglalkoztatja a európai sajtót, tájékozódás végett Szureja pasához, a szultán első titkárához fordultam, ki 1893. szeptember 3-án kelt levelében a következőket írta nekem:

„*Igen tisztelt barátom* – Ő császári felsége, legkegyelmesebb uram, mindig nagyra becsülte a baráti érzelmeket, melyekkel ön Törökország iránt viseltetik, s nem kerülték el figyelmét Oroszországot érő támadásai sem, mely ország annyi kárt tett Törökországnak. De Kegyed tudja jól, hogy semmi sem történik ok nélkül e világon, s hogy meg voltak a maga okai az ellenünk viselt háborúknak is. Mindez már a múltra tartozik. A Fényes Kapu ez idő szerint a legjobb viszonyban van az összes hatalmakkal; semmi szüksége sincs a különszerződéseknek, s ha az újságok újabban a Török- és Oroszország közt megkötött titkos szerződésről írnak, beszédük nem egyéb üres és alaptalan koholmánynál. Ha volna szükség efféle szerződésre, Törökország, mely teljesen ura tetteinek és elhatározásainak, jelezte és közzétette volna a tényállást."

Később rátértem e tárgyra a szultánnal folytatott egyik beszélgetésem közben is. A Fekete-tenger bejárójánál levő erődítésnek Európa-szerte feltűnő elhanyagolására fordult köztünk a szó, s a szultán, hirtelen közbevágva, így szólt: – Mégiscsak nevezetes dolog, hogy ez feltűnik Európának! Az én hazámnak két kapuja van, és kinek mi köze hozzá, ha nekem úgy tetszik, hogy az egyiket becsukom, a másikat meg nyitva tartom? – Egyszóval, a szultán több ízben adta kétségbevonhatatlan bizonyítékát annak, hogy írásaim következetesen oroszellenes iránya őt feszélyezi, s hogy sokkal jobban szeretné, ha inkább Angolországot támadnám

meg, vagy egészen veszteg maradnék. Természetesen legjobban szerette volna a tintát és a tollat egyáltalán a pokolba kergetni, s mivel önkényuralmi és autokratikus elveiben én őt nem segíthettem, nem késhetett már sokáig az elhidegülés egymáshoz való viszonyunkban.

Még tátongóbbá tette köztünk az űrt *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans* című, 1898-ban Párizsban kiadott röpiratom megjelenése, melyben a török műveltség negyven év előtti és mostani állapota közt vont párhuzam alapján igyekeztem megcáfolni azt az Európában oly gyakran és tévesen hangoztatott tételt, hogy a török mint nép a civilizáció felvételére képtelen. Természetes, hogy az ily tanulmányban tekintetbe kellett vennem az ország haladó műveltségének és politikai hanyatlásának egymással való kapcsolatát, és e kérdésre: ha a törökök csakugyan haladnak műveltségben, miért szárnyalják őket túl politikai tekintetben a románok, szerbek, bolgárok és görögök, a választ csak a rossz kormányzatban, nevezetesen a szultán autokratikus és önkényuralomra hajló egyéniségében kereshettem. Csakis az udvar és a körében uralkodó lelkiismeretlen érdekszövetség az oka Törökország mostani hanyatlásának. E munkám csak még népszerűbbé tett Törökországban, de az udvarnál természetesen éppen nem voltak elragadtatva általa. A szultán mindamellett meghívott, hogy látogassam meg; eleget tettem a meghívásnak, s a legnagyobb mértékben jellemző volt a fogadtatás, melyben részesültem. A padisah megköszönte a szolgálatot, melyet a török népnek tettem, de a megsértett autokrata bősz pillantásokat vetett reám, anélkül azonban, hogy rejtett haragját egyébként elárulta volna. Érdekes volt látni a megbántott zsarnok lelki tusáját, és teljes mértékben értem, hogy azontúl hallani sem akart többé rólam.

Így ért véget Abdul Hamid szultánnal való meghitt viszonyom. Azt az egyetlen hasznot merítettem belőle, hogy felfrissíthettem az európai Kelet életmódja és szokásai körül szerzett tapasztalataimat, megújíthattam régi összeköttetése-

imet és kiadhattam egynehány értékes ószláv kéziratot, melyet a szultán kincstárában leltem s hosszabb időre kölcsönkaptam. De a Kelet dolgaira vetett ez újabb pillantásaim nem szerezték már meg számomra azt a gyönyörűséget, melyet első látogatásom alkalmával éreztem. A Kelet is, én is harminc esztendővel öregebbek lettünk; a Kelet sokat vesztett régi fényéből, én pedig vesztese lettem ifjúkorom ábrándjainak. Olyanformán éreztem magam, mint az őszbe csavarodott férfiú, ki harminc év elmúltával viszontlátja ifjúkorának imádottját s nem leli többé fürtjeinek pompáját, szemének tüzét és rózsás arcának bűbájosságát. A vén Sztambul, a Boszporusz és Pera – mind-mind megváltozott. Abdul Aziz szultán őrületes tékozlása, az 1878-i szerencsétlen háború és Bulgária, sőt majdnem egész Rumélia* elvesztése az uralkodó osztályt szinte koldusbotra juttatta. Oda voltak Sztambul fényes konakjai (palotái), elhagyatottan álltak a Boszporusz partján az egykor pompás jalik (nyaralók), s csak egy-egy szánalmat keltő maradványát leltem még az én időmben boldog és virágzó efendi-világnak.

Ellenben a keresztény elemek óriásilag megszaporodtak a moszlim elemekhez képest; erőteljes élet lüktet az európai városrészben, és a keresztény népesség sürgő és tarka sokaságában már annak előtte is lehajtott fejjel sompolygó török most már egészen a mellére horgasztja le fejét. Gondolataiba mélyed; de az, hogy összeszedi-e magát és hogy új életre ébred-e, nyílt kérdés még a mi napjainkban.

Minthogy a török földön megismételt látogatásaimról és Abdul Hamid szultánnal való személyes érintkezésemről szólva, említést tettem angol szimpátiámról is, tartozom néhány megjegyzéssel azokra a szálló hírekre, melyek Anglia titkos politikai ügynökének mondottak és tartozom vele annál is inkább, mert Summers úr, az angol parlament tagja, annak idején e kérdésben interpellációval fordult a konzer-

* Görögország (Rúm) meghódítása után az oszmán-török birodalom balkáni területének neve, szemben a kis-ázsiai (Anatólia) résszel.

vatív kormányhoz. Én az angol kormánnyal semmi néven nevezhető hivatalos összeköttetésben nem álltam; érintkezésem mind a Temze-parti, mind a kalkuttai konzervatív és liberális államférfiakkal mindig és egyes-egyedül magántermészetű volt s valamint a napi lapokban megjelent s a közönség körében figyelemre méltatott nyilatkozataimat, úgy a külügyminisztériumhoz alkalomadtán intézett emlékirataimat is mindig az angolbaráti szakember magánértesítésének tekintették, melyre senki föl nem kért, melyért tehát ellenszolgáltatást nem is várhattam. E dologról megemlékezett Charles Marvin, a közép-ázsiai író is 1881-ben megjelent ily című munkájában: *Merv, the Queen of the World.* Szemére vetette az angol kormánynak, hogy egészen mellőzött engem, és minden jó szolgálatom ellenére meghagyott szegénységemben. Ezzel szemben kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ámbár tényleg nagyon szerény évi jövedelemből éltem akkor, mikor a legbuzgóbb munkásságot fejtettem ki India védelme érdekében – mely birtoka egyedül a kereskedelmi haszon révén sokmillió font sterlinget hajt Angliának –, szegénységben sohasem éltem, és sohasem jutott eszembe, hogy anyagi jutalmat kérjek szolgálataimért. Legkevésbé maguk az angol államférfiak gondoltak ily elismerésre. Egyszerűen íróembernek tartottak, ki merőben platonikus célokkal jár-kel a világban, és angol részről annyira mentek ebben a cinizmusban, hogy midőn 1885-ben saját költségemre kiadtam a *Seibaniász* című üzbég hőskölteményt, és húsz példány előfizetését kértem, az India Office elutasító választ küldött e kérelmemre, noha e munka számos adatot szolgáltatott Baber, az indiai mogul uralom megalapítójának történetéhez. Tehát az a feltevés, hogy az angol kormány anyagi jutalmat adott volna Angliában hasznosnak elismert újságírói munkásságomért, nem egyéb csúnya gyanúsításnál. Igaz, hogy évekkel azután kaptam oly értelmű felszólítást, hogy lépjek angol szolgálatba, de soha arra igényt nem tartottam; s ha a Boszporusz mellékén mégis előmozdítottam az angol érdekeket, az európai béke

szempontjából tettem, mint ellensége a zsarnoki Oroszország teljhatalmának, és mint magyar ember, kinek hazája érdekközösségben van Angliával az európai Keleten. Természetes, hogy a szultánt legkevésbé épp az efféle okok győzhették meg. Ő mindenkiről a saját mértéke szerint ítélt, s midőn egy alkalommal óvást tettem az efféle gyanúsítás ellen és idéztem Mohamed ez állítólagos mondását: *El fakru fakhri* (A szegénység az én büszkeségem), kaján mosollyal fogadta e megjegyzésemet, és más tárgyra fordította a beszélgetést.

Kénytelen vagyok őszintén beismerni, hogy Abdul szultán jelleme talányszerű előttem mind e mai napig. Megfeszítettem értelmem minden erejét, hogy a lelkébe lássak, de mindhiába volt. Lelkében ragyogó tulajdonságok és hihetetlen gyarlóságok vívtak örök harcokat. Hadilábon állt benne az ember az uralkodóval, s örökös háborúságban élt keleti világnézete is a lelkét nagy erővel vívó modern felfogással. Erkölcsi lényének természetesen a félelem és a bizalmatlanság volt az alapvonása, s ha néhanapján meg is emberelte magát és hallgatni akart szíve sugallatára – mert nem láttam oly szívtelennek, mint aminőnek általánosan tartották – zsarnoki önkényének eszközei mindig visszatartották tőle és oly tettekre bírták, melyeket a világ joggal kárhoztatott. Jellemének tökéletesen illett a környezetében élő udvari hivatalnokok mifélesége; a Porta romlása után ez emberek mint az állam miniszterei léptek előtérbe. Személyes érdekeik szerint különböző érdekcsoportokba tömörülve össze, a titkárok, hadsegédek, kamarások, udvari marsallok, belső szolgák stb. a cselszövés, az ármány és a rágalom sajátszerű káoszát vonták az uralkodó személye köré, ki megállta köztük helyét, míg birtokában volt a férfierő teljességének, és rendkívüli szellemi képességével átlátott gondolataikon. De emberfeletti dolgok Abdul Hamid szultántól sem tellettek, s mert testileg sohasem volt túlságosan erős, idegrendszere végül mégiscsak kimerült, és trónra léptének harmadik évtizedében szemmel láthatóan jelentkezett gyöngesége. A

kormány gyeplői kisiklottak kezéből, uralkodóból lassanként olyan emberré vált, akin mások uralkodnak, s úgy vélte, hogy csak a közvetlen környezetében lábra kapott viszály, irigység és versengés biztosíthatja a veszedelem ellen. E borzasztó helyzetben senki sem volt szánakozásra méltóbb a szultánnál, és többször láthattam közelről, milyen siralmas egy kép az úgynevezett autokraták képe. Mindehhez hozzájárultak a kormányzás nagy gondjai, a pénzügyi bajok, az európai nagyhatalmak félelmes csoportosulása és a forradalom rémétől való rettegés. E gondok mód nélkül aggasztották a szultánt, s miattuk nem lelte nyugtát soha. Az új-török mozgalomtól való félelme mindamellett túlságos volt, mert Törökországban a forradalmat nem a néptömegek, hanem a felső osztályok támasztják, s minthogy ezek, teljesen elszegényedve, hivatali állásuk után élnek, az uralkodó ellen való pártütés manapság már azért is elképzelhetetlen valami, mert olyan párt, mint Abdul Aziz erőszakos trónfosztása idején, most már egyáltalán nincsen s mert a hazájuk sorsa miatt sötét gondba merült oszmánokat nem volna könnyű dolog fölrázni szendergésükből. Ha Abdul Hamid szultán nem volna annyira eltelve az önkényuralom gondolatával és szabadelvűbb módon kormányozná az újkori művelődés hatása következtében már ébredő oszmánokat, megkímélhette volna magát sok álmatlan éjszaka gyötrelmétől. De nyakas ember és erősen el van rá határozva, hogy továbbra is fenntartja azt a rémuralmat, melynek ő volt a megteremtője. Szerencsétlenségének és szenvedéseinek, íme, ezek a kútforrásai. Valóban jobb sorsot érdemelt volna e férfiú, mert korántsem oly gonosz, mint aminőnek hirdetik. Tehetségesebb, mint akárhány elődje volt; javát akarja országának, de az eszközei olyanok, hogy mindig épp az ellenkező hatást éri el velük. Nekem Abdul Hamid szultán kegyének és jóakaratának számos bizonyítékában volt részem, és örökös hálával is vagyok érte adósa. Őszintén sajnálom, hogy itt, hol személyes viszonyunkról van szó, kénytelen vagyok olyan nézeteket is nyilvánítani, me-

lyekért megneheztelt reám, de az író nem lehet udvaronc, nem is szabad, hogy azzá legyen, s a koronás fők kedvéért sem lehet megmásítani e régi mondást: *Amicus Plato, sed magis amica veritas* (Platón a barátom, de még inkább az igazság).

Tizenötödik fejezet

Érintkezésem Naszreddin sahhal és utódjával

A török szultánnal való érintkezésemmel kapcsolatosan elmondom még, hogyan hozott össze ismét a sors Perzsia két királyával. Naszreddin sahhal harmadik európai utazása alkalmával találkoztam össze Budapesten.

Harminc évvel ezelőtt mint dervist mutattak be neki, ki meglátogatta Közép-Ázsiát és hosszasabban időzött a Perzsiában akkor még nagyon rettegett turkománok közt, most pedig a Magyar Tudományos Akadémia képviseletében álltam előtte, s nem lepett meg, hogy nem ismert rám azonnal. De midőn az Akadémia oszlopcsarnokában egybegyűlt aka-

démikusok élén perzsa beszéddel köszöntöttem, a jó perzsa király ugyancsak meghökkent, és hirtelen a környezetéhez fordult e kérdéssel: – *In kiszt?* (Ki ez?) – Megmondották nevemet s a minőséget, melyben előtte állok, és még más magyarázatot is súgtak a fülébe, mire az agyafúrt perzsa felkiáltott: – *Belli! belli!* (Csakugyan) Vámbéry! – Állította (amit én bátor vagyok kétségbe vonni), hogy emlékezik rám, és melegen megszorítva kezem, így szólt a mellette álló magyar miniszterekhez: – *Il parle bien, très notre langue!** – Egyáltalán nem csodálkozom rajta, hogy sirázi tájszólással és hamisítatlan keleties forma szerint elmondott beszédem meglepte, mert, mint később maga említette, nem találkozott Európában tudóssal, ki oly tiszta nyelvjárással és minden idegenszerűség nélkül beszélt volna perzsául, mint én. Némiképpen feltűnőnek csak naplójában tett azt a megjegyzését találtam, hogy Perzsiában is ritka szónok állná ki velem a versenyt a beszéd választékossága és fordulatossága tekintetében; ami kétségtelenül nevezetes komplimentum a perzsa király ajkáról. Három napot töltöttem Naszreddin sah társaságában, és bőséges alkalmam volt rá, hogy bámuljam azt a rendkívüli haladást, melyet e keleti ember tett 1864 óta, midőn utoljára láttam Teheránban. Naszreddin sah első volt a perzsa fejedelmek közt, ki a francia nyelvet félig-meddig megtanulta, és ámbár kissé feltűnően hivalkodott e tudományával, mert voltaképpen inkább csak megértette, mint beszélte ezt a nyelvet, meg kell hagyni, hogy csodálatra méltó volt a művészet dolgaiban való ítélőképessége, a földrajzban, az őslénytanban való jártassága és Európa minden fejedelmi családjának leszármazási viszonyaiban való tájékozottsága. Országaink, fővárosaink, erkölcseink és szokásaink ismeretében mindenesetre túltett a moszlim Kelet valamennyi előkelő emberén és hercegén, nem véve ki so-

* Nagyon jól beszéli a nyelvünket.

rukból még Iszmail pasa kedivét* és az elhunyt Sir Szalar Dsenget sem. Hosszasabb érintkezésünk során nem habozott bíráló megjegyzéseket tenni némely társadalmi és politikai felfogásunkról sem. Így a többi közt, mint vérbeli ázsiai ember, lelke mélyéből kárhoztatta a szabadelvűség minden nemét, és ha veszedelmes szomszédsága miatt kevésbé gyűlöli Oroszországot, az orosz cárban a fejedelmi nagyság mintaképét és az orosz kormányzatban a kormányforma ideálját látta volna. A francia köztársaság természetesen iszonyúság és borzasztó képtelenség volt szemében, és sehogy sem fért meg a fejében, hogy voltaképpen hogyan állhat meg parancsoló, vagyis fejedelem nélkül egy oly társadalom, melyben nézete szerint senki sem parancsol és senki sem engedelmeskedik. De a politikai nyilatkozataiban már jóval tartózkodóbb volt; mindig kitérőleg felelt megjegyzéseimre, s midőn egy dunai sétahajózás alkalmával azt találtam mondani, hogy a Karun, bár szélesebb, de nem olyan hosszú folyóvíz, mint a Duna, a Kadzsar** keményen a szemem közé nézett és így szólt: – Hála Istennek, hogy nem! – (*mert különben már régóta elfoglalták volna Teheránt az angolok* – gondoltam magamban). Egyébként a politikai nyilatkozatokban való minden aggályos tartózkodása és óvatossága mellett is bele láthattam gondolkozásába.

Birodalmának jövőjében nem bizakodott oly nagyon, mint az oszmánok trónján ülő királyi testvére, mert míg az utóbbi a távol jövő érdekében szövögeti terveit, melyek, legalább a látszat szerint, nagy eszmékkel terhesek, nevezetesen a paniszlamizmust illető törekvéseivel, a Kadzsar minden igyekezete dinasztiájának, igazabban szólva saját személyének boldogulására szorítkozott. *L'État c'est moi* (Az állam én vagyok), így beszél és így gondolkozik ugyan

* Kedive – az egyiptomi alkirály hivatalos címe a török uralom idején (1914-ig).

** Kadzsarok – turkomán származású dinasztia, amely 1794-től 1924-ig uralkodott Perzsiában.

Abdul Hamid szultán is, de családjának és népének nagy múltja benne nagyszabású gondolatokat ébreszt, melyeknek kivihető voltában nem kételkedik, míg Naszreddin sah, csak az újabb időben hatalomra jutott turkomán család sarjadéka lévén, a körülötte ólálkodó veszedelmektől megfélemedve, a jövőre gondolni nem is igen merészkedett. Egyéniségük tekintetében is különböztek egymástól. Abdul Hamid szultán, ámbár európai műveltség dolgában nem vetekedhetett a perzsa trónon ülő *cher frère*jével (drága testvérével), ingatag és félénk természetű ember; nyájasabb és bőkezűbb, mint Naszreddin sah, ki minden európaias szokása mellett igazi ázsiai despota, a Kelet hatalmasainak minden büszkeségével és ridegségével telve. Nagyvezérje néha órák hosszáig állott előtte, de éppúgy elnézte azt is, hogy én, kitől felvilágosítást kívánt egy és más dologra nézve, minden fáradt voltom ellenére ott állok és veszteglek előtte, és keményen a szemem közé nézett, valahányszor merészkedtem kifejezést adni felfogásával ellenkező nézetemnek. Egyéniségében keletibb volt a szultánnál, és e szigorúságát elválhatatlannak tartotta a fejedelmi méltóságtól.

Engem különösen az előkelőségnek az a fitogtatása mulattatott, melyben a gyémánt, smaragd, rubin és egyéb drágakövek ragyogásában pompázó perzsa király kiváló gyönyörűségét lelte. Ámbár dinasztiáját egy legalsóbbrendű zsoldosvezér, a hírhedt Mehemmed Aga kán alapította meg, ő pedig Feth Ali sah, az előbbi öccsének unokája lévén, csak a negyedik Kadzsar volt Irán trónján, mégis nagy előszeretettel hivalkodott mindig családfájának ősi voltával, s előttem különösen Nojan Kadzsar mongol törzsfőtől való származását emlegette. Mikor pedig én kétségbe mertem vonni a perzsa történetírók által hízelkedésből költött leszármazását, haragos pillantást vetett rám, és kifejezést adott annak a felfogásának, hogy „a nyugati fejedelmek mégiscsak parvenük (újgazdagok) a Keleten uralkodó testvéreikhez képest". Perzsia voltaképpen egyetlen országa a moszlim Ázsiának, melyben ismerik az átöröklő nemesség

intézményét; az igaz, hogy fölötte nyomorúságos állapotát ismerik, mert nemcsak kánokat és mirzákat (urakat), hanem valóságos királyi hercegeket is találhat az ember a kocsisok, házi szolgák és a mesteremberek közt, ami, megjegyezendő, nem ok arra, hogy ne hivatkozzanak büszkén előkelő származásukra, és Naszreddin sah is, ha jókedvében van, akárhányszor megütközéssel szólt arról, hogy milyen bizalmas lábra akarnának helyezkedni vele egyes európai grófok és hercegek, holott ő csak koronás fejedelmeket ismerhet el magához hasonlónak. Nevezetes, hogy divatba jött az arisztokratasság már a törököknél is, kik soha a született nemességről nem tudtak, hacsak nomád állapotuk kezdetein nem. Már Abdul Medsid szultánnak is rendkívül kedvesen esett, midőn Lamartine, a francia költő, kit meghívott udvarához, s kinek utóbb Brussza közelében falusi házat ajándékozott, figyelmeztette, hogy a Bourbonok után az Oszmanidák családja a legrégibb dinasztia egész Európában. A Porta előkelő méltóságai, kik nemegyszer közönséges parasztemberektől, vagy kézművesektől, vagy pásztoremberektől származtak, egészen komolyan foglalkoztak azzal, hogy családi címerrel ékesítik föl magukat, és véghetetlenül sajnálták, hogy a vallási szabály, mely tiltja az élőlények ábrázolását, lehetetlenné teszi azt is, hogy valamely fenevadat vegyenek föl címerkép gyanánt. Az emberi gyarlóság, keleten úgy, mint nyugaton, mindig csak egy marad, és bármilyen demokratikus iránya volt az arab profétának, megérhetjük még, hogy a műveltségünkhöz alkalmazkodó iszlám, sok más európai szokásunkkal együtt, elfogadja a születésbeli nemességet is. Naszreddin sah egyéniségében megtaláltam a Keletnek és Nyugatnak, a régi és új világnézetnek azt a sajátságos keverékét, mely szemünkbe tűnt az európai kultúrának a moszlim Keleten támadt akárhány más új hívén is. Irán uralkodóját az ő megkülönböztetett kegyeltjei, Malkom kán és Jahja kán, valamint azok az európai férfiak alakították át ilyenné, kik időnként mint udvari orvosai fordultak meg udvaránál. Tanítómesterei voltak sok tekintetben

Cloquet, Polak és Tholozan doktorok, és szokásaiban és magatartásában pontról pontra fel lehetett ismerni a hatását ez urak egyikének vagy másikának. Tökéletesen reá vall az ő iráni nagyzolására, hogy mindig szerette adni a grand-seigneurt (nagyurat) és tüntetett frengi (európai) szokásaival; amellett súlyt vetett reá, hogy udvaránál csak ő maga legyen a tökéletes európai, s például volt idő, midőn az udvarnál őfelségén kívül senkinek sem volt szabad európai szabású keményített inget viselnie. Naszreddin sah nem egy vonását örökölte nagyatyjának, Feth Ali sahnak, köztük főképpen pompázó kedvét és zsarnoki önkényességét, de a nagyapa nyájasságának és bőkezűségének jele már nem mutatkozott rajta soha; Naszreddin sah bizony néhanapján ugyancsak zsugori módjára viselte magát, s életében emiatt támadt az általánosan elterjedt hiedelem óriási magánvagyonáról, melyből aztán vajmi csekély részt találtak meg halála után. Az európai sajtóban, elég igaztalanul, csípős módon bírálták e keleti fejedelem személyét, és jól mulattak keleties szokásain. Pedig az, hogy néhanapján vétett az etikett ellen, csak eléggé természetes, mert hol van az az európai fejedelem vagy herceg, ki épp olyan hibákba ne esnék a keleti udvaroknál tett látogatásai közben, mint Naszreddin sah minálunk? Beszélik róla, hogy Berlinben, az udvari ebéd után, Vilmos császárhoz és Auguszta császárnéhoz fordulva, nagyot böffentett; Közép-Ázsiában ezt jó néven szokták venni a vendégtől, mint jelét hálájának és jóllakottságának. Marlborough House-ban a walesi hercegnél, ebéd közben – úgy beszélik – a háta mögé a padlóra dobta a spárga csutkáját, mire a herceg, ki most Anglia királya, nem akarva szégyenben hagyni vendégét, s utána a többi vendég is, hasonlóképpen cselekedett, nem kis ijedelmére a cselédségnek. Az ehhez hasonló esetek egész gyűjteménye járta be akkoriban az újságokat, de azt hiszem, hogy sok volt bennük a túlzás, mert Naszreddin sah soha el nem mulasztotta, hogy pontos tájékozódást szerezzen amaz országok szokásairól, melyekben megfordult, s tőlem is nemegyszer

kért útbaigazítást a legkisebb részletekről is. A perzsák királya sokkal szabadabbnak érezte magát Európában, mint saját országában. Teheránban láttam, hogy sétalovaglása közben a szolgák hosszú sora kísérte az út mindkét oldalán, és hosszú botjával elzavart mindenkit a király útjából. Budapesten pedig megesett vele a következő eset. Egy munkásnő egészen a közelébe furakodott, hogy alaposan megbámulhassa a köntösén csillogó nagy gyémántokat. Intettem az asszonynak, hogy térjen ki útjából, de a király így szólt hozzám: – Engedd hozzám, mert közelről akarja látni drágaköveimet. – Még meg is állt egynéhány pillanatra, hogy kedve szerint megcsodáltathassa magát az asszonnyal. Egyszóval, ez ember sokkal jobb volt a hírénél, s midőn 1896 május havában, egy nappal azelőtt, hogy megülhette volna uralkodásának ötvenéves jubileumát, áldozatául esett Riza kán gyilkos golyójának, én azt gondoltam magamban: ez ember más halált érdemelt volna, mert valóban, hivatalnokainak zsarnoksága miatt fizetett életével. Kezdetben azt mondották, hogy Riza kán tagja volt a bábik* titkos felekezetének, de később kitudódott, hogy azt a hallatlan igaztalanságot akarta megtorolni, melyet Kermán helytartója követett el rajta, s mely ellen, mint mondják, hiába keresett védelmet.

Tizenegy évvel utóbb Naszreddin fiával, Mozaffareddin sahhal jutottam személyes érintkezésbe, midőn Párizsból visszatérve, 1900-ban útba ejtette Magyarország fővárosát. *Vándorlásaim s élményeim Perzsiában* című könyvemben meglelheti az olvasó, hogy Tebrizben ismerkedtem meg vele, hol, még mint kilencéves fiú és prezumptív (várható) trónörökös, Azerbajdzsán helytartói székében ült. Testben gyöngének és jelentéktelennek láttam akkor, s beteg és megtört alak volt, ahogy most viszontláttam. Contrexéville és Marienbad, hol gyógyulását kereste, nem sokat enyhítettek súlyos baján, s a betegségnek arcáról lerívó nyomai félreérthetetlenül beszéltek lelki tusájáról és kétségbeeséséről.

* Egy 1844-ben keletkezett, misztikus és panteisztikus elemekkel kevert mohamedán szekta tanainak, a babizmusnak a követői.

Jobb sorsot érdemelt volna ez a szegény fejedelem. Amúgy is félénk és bátortalan lévén, minden határozottságától megfosztotta a túlságosan szigorú nevelés, melyben atyja részesítette. Legjobban szerette a nyugodt szemlélődést, és gyermekiesen egyszerű lényével valóban a lehető legkevésbé volt alkalmas arra, hogy oly zilált helyzetben levő országon uralkodjék, mint Perzsia, s hozzá még a modern kultúra útjára vezérelje népét, mint ahogy magában elhatározta. Hozzám sokkal barátságosabb volt, mint atyja. Tebrizben való találkozásunkra csak homályosan emlékezett, de mivel szorgosan olvasgatta atyja emlékiratait, melyekben sok dicséret áll csekélységemről, már Budapestre érkezte előtt figyelmessé lett rám, és Bécsből Budapestre tartva, több ízben kérdezte, hogy életben vagyok-e még és hogy lát-e majd Budapesten. Midőn megérkezett a pályaudvarra, hol József Ágost főherceg és a magyar miniszterek fogadták, kíváncsian nézett körül és így szólt: – *Vámbéry kudsaszt?* (Hol van Vámbéry?) – Előszólítottak, ő barátságosan megszorította kezem és kért, hogy tartsak vele szállására. Kívánsága szerint tettem, és budapesti tartózkodása alatt sűrűn megfordultam nála. Látogatásaimból bizalmas érintkezés fejlődött köztünk, s ennek során meggyőződtem, először arról, hogy a sajnálatra méltó király nagyon beteg s a legkevésbé van helyén Irán trónján, másodszor pedig arról, hogy az újkori műveltség egészen áthatotta lelkét, és újjá alkotná országát, ha volna hozzá kitartása, pénze, és rendelkezésére állnának a hozzávaló emberek is. Sajnos, hiányában volt mind e három föltételnek, s a többi másnak is, s midőn képet festettem előtte az újjáalkotott Perzsia jövőjéről, majdan épülő vasútjairól, közútjairól, gyárairól és az újkori műveltség sok más eszközéről, mereven bámult maga elé és így szólt: – *Belli, belli! leikin vakit mikhahed.* (Úgy van, úgy van! de abba még idő telik.) – A politikai kérdések vitatásában is kevésbé zárkózottnak találtam, mint atyját, ki nagy előszeretettel adta a perzsa Bismarckot. Mozaffareddin sah egészen nyíltan beszélt országának politikai helyzetéről, s

midőn tréfásan megjegyeztem, hogy Európában Oroszország hívének tartják, mert trónörökös korában minden kérdésben előzékenynek mutatkozott az oroszok iránt, hangos kacajra fakadt és így szólott: – Vajon én vagyok az egyetlen, ki megfelelő fegyver hiányában barátságot színlelek e hatalmas és becsvágyó szomszédnak? – Angliáról nem volt különösen jó véleménnyel. Megengedte, hogy ez ország nem törekszik ártalmára Perzsiának, de azt tartotta róla, hogy az angol barátság hideg, mint a jég, és mindig csak üres szólamokban nyilatkozott meg. És némi tekintetben talán igaza is volt. Különösen élesen bírálta Salisbury politikáját, ki nem volt hajlandó támogatni Perzsiát abban, hogy a londoni piacon kölcsönhöz jusson, és ezzel rákényszerítette, hogy Oroszországhoz forduljon kölcsönért. E lépés kockázatos voltára célozva, a király megjegyezte: – Mit tehettünk volna mást? Midőn atyám meghalt, azt mondották, hogy körülbelül négymillió fontra rugó magánvagyont hagyott, s hogy ez a pénz, ládákba zárva, lenn van a pincében. Egy szó sem volt belőle igaz. Pénz helyett csak adósságot hagyott, s midőn a trónra léptem, nemcsak az állam hivatalnokainak, de még udvari embereimnek és szolgáimnak sem tudtam kiadni fizetésüket. Kénytelen voltam kölcsönhöz folyamodni, és Anglia Oroszország karjába kergetett.

Egészben véve, igen komoly szándékát mutatta Mozaffareddin sah arra, hogy alaposan megreformálja országát, és sokat életbe léptesen amaz újítások közül, melyek Európajáró útjában különösen megnyerték tetszését. A jó ember, sajnos, nem tudta, hol kezdeni a dolgot, s hogy milyen eszközökkel juthatna céljához. Elkeseredve és csüggetegen a közvetlen környezetében dúló örökös torzsalkodás miatt, úgy látszott, hogy valósággal retteg nagyvezérétől, Ali Aszgár kántól. E férfiú, egy kaukázusbeli georgiai renegát* fia, tényleg elérte azt, hogy fondorlataival és ügyességével akarat nélkül való

* Grúziai áruló, hitehagyott; olyan személy, aki hazáját, övéit megtagadva az ellenséghez csatlakozik.

eszközévé tette uralkodóját. Úgy viselkedett, mintha szolga lett volna, de valósággal mégis ő volt urának ura és Perzsiának parancsolója. Sokszor figyeltem őket, mikor együtt voltak. A sah érzéketlenül ült karosszékében; szavai éppoly parancsolók voltak, mint amilyen szolgai alázatossággal telvék első miniszterének szavai; de alighogy összetalálkozott szeme ez utóbbi villámló és átható tekintetével, hirtelen elhallgatott és hátrahanyatlott karosszékébe. Az ajtó mögött leskelődött titkára és hűséges szolgája, s közben-közben halk köhécseléssel adott életjelt magáról. Ilyenkor a nagyvezér dühös pillantást vetett az ajtó felé, és erősen megnyomva a szót, alázatosan folytatta előterjesztéseit. A nagyvezér, minthogy ura volt a helyzetnek s határtalan uralomvágy és kapzsiság töltötte el lelkét, talán hasznára lehetett volna az országnak, ha sok ellenségével vívott keserű harcai teljesen le nem kötik akaraterejét, s ha a fő udvari méltóságok rejtett ellenséges indulata és az európai követek versengése már eleve útját nem szegi minden üdvös reformnak. Naszreddin különböző Európa-járó utazásai teljesen eredménytelenek voltak Perzsiára nézve, s egészen hasonló módon állt a dolog Mozaffareddin utazásaival is. Visszatérve országába, nem volt sietőbb dolga, mint hogy újszabású és újféle színű egyenruhát készíttessen egynémely udvari emberének, és nagyszabású rendeleteket adott ki, melyekre nem vetett ügyet senki. Az Oroszországtól kölcsönvett pénz hamarosan elfogyott, és nőttön-nőtt az országban a fejetlenség, a nyomor és az összevisszaság.

A keleti fejedelmekkel és országokkal való érintkezéseimnek szentelt e soraim kiegészítéseképpen megpróbálok némi fényt vetni magánéletüknek és lelki világuknak amaz oldalaira, melyeket az idegen szem nem vehet észre, melyek azonban előttem, az ál-ázsiai ember előtt, rejtve nem maradhattak. Megérthetem, hogy Európában miért bámulják még mindig a keleti uralkodók személyét és miért tekintik őket rendkívüli emberszülötteinek; mert a legszertelenebb dicsőítés követi e keleti felségeket, és érzékeinket –

őszintén szólva – még mindig fogva tartja az *Ezeregyéjszaka* bűbájossága, noha eléggé gazdag utazási irodalmunk néhanapján eléggé kíméletlenül lebbenti fel a titokzatosság fátyolát e félistenekről. Mert bizony nem félistenek ők már a saját alattvalóik szemében sem; koronájuknak kihullott számos oly ékessége, mely régebben elkápráztatta az emberek szemét; és kiapadt a forrása különösen azoknak az eszközöknek, melyekkel mindig képesek voltak biztosítani alattvalóik hűségét és ragaszkodását. Egészen közelről ismertem és figyeltem meg két szultánt, két sahot és több kánt, és őszintén ki kell jelentenem, hogy helyzetüket irigyelnivalónak sehogy sem találtam, mert csekély kivétellel inkább rajtuk uralkodnak, mintsem hogy ők uralkodnának, és látszólagos mindenhatóságuk mellett korántsem oly nagy az a félelem, melyet közvetlen környezetükben keltenek, mint amelynek ki vannak téve ők maguk saját személyes biztonságuk miatt érzett félelmükben. Midőn későn este egymagamban ültem a Jiddiz-paloták egyikében és felriadtam az ablak alatt elvonuló őrjáratnak az éjszaka csöndjében visszhangzó tompa, nehéz léptei hallatára, sokszor gondoltam magamban: ugyan mi is kárpótolja az embert e földön az ily borzasztó életért? Megengedem, hogy Abdul Hamid szultán sokkal aggódóbb és félénkebb, mint akárhányan keleti fejedelmi testvérei között, mert túlságba vitt óvatossági rendszabályai néhanapján valóban nevetségesek; de az a körülmény, hogy se éjjel, se nappal nyugodt álomban része nem lehet, hogy a méregre gondol minden falatjánál és minden korty italánál, és hogy mindig és mindenhol veszedelmet gyanít, kétségtelenné teszi, hogy az ily életért rossz csere a legnagyobb hatalom és a legnagyobb dicsőség, a világ minden ragyogása és az alattvalók jobbágyi hódolata, és semmi esetre sem méltó ellenérték az örökös remegésért és rettegésért. A nyugodt és kényelmes élet merő lehetetlenség a keleti udvar szolganépe és hivatalnoksága közt uralkodó örökös fondorlat, cselszövés és féltékenykedés közepette. Mindenki a boldogtalan kényúr kegyét hajhássza, mindenki

túl akar tenni a másikon, az egyik romlására tör a másiknak, és ha e rettentő pandemóniumhoz (zűrzavarhoz) még hozzávesszük a hárem asszonyhadának üzelmeit, könnyű belátni, hogy mily csekély öröm van egy keleti despota életében és hogy mily szánakozásra méltó sorsa van az ily uralkodónak.

Oly esetekben, midőn a nagyzási hóbort erősebb mámorba ejti az érzékeket s midőn az uralkodó beteg képzelődésében emberfölötti embernek hiszi magát, mint hitte például Abdul Aziz szultán, ritka esetben kerekedik fölül a félelem, és az ilyen feslett életű ember, képzelt biztonságának érzetében, tűrhetően él. Ez utóbb említett szultánról ismeretes, hogy 1867-ben tett Európa-járó utazása közben, midőn a Rajnán Koblenzbe vitte a hajó, azt kérdezte környezőitől, hogy vajon az ő kedvéért ásták-e ezt a csatornát; s később Budapesten, midőn egy dunai gőzös födélzetén fogadta a török konzult, A. ezredest, ki európai műveltségű katonatiszt volt, jelenlétemben ily szókkal fordult Fuad pasához, látva, hogy a konzul európai módra köszönti: – Miért nem csókolta meg a lábam ez a neveletlen fickó? – Ezt a félbolond szultánt, ki lovakat, kutyákat és kakasokat tüntetett ki rendjelekkel és sok milliót dobott ki hiábavaló építkezésekre, nemigen bántotta a félelem és az aggodalom amaz emlékezetes éjszakáig, midőn trónvesztését tudtára adták; de más despoták örökös rettegésben élnek életük veszedelme miatt. Naszreddin sah sohasem mulasztotta el, hogy egy század katonával vétesse körül a dsadserudi vadászkastélyában levő éjjeli szállását, és fia, Mozaffareddin sah átvirraszt egész éjszakákat, mert attól tart, hogy megrohanják és meggyilkolják. Van az ilyennél borzalmasabb lét a világon?

Újabban arra a meggyőződésre jutottak a keleti despoták, hogy idegen földön, a hitetlenek között, aránylag szabadabban és kellemesebben érezhetik magukat, mint saját országukban. Abdul Ahad, Bokhara emírje, szívesen látogatja a pjatigorszki orosz fürdőket, ami pedig a perzsa királyok gyakori látogatásait illeti, világos, hogy Irán sehinsah-

jai, minden ázsiai despota voltuk mellett, olyan kedvüket és gyönyörűségüket lelik a frankok országában – amivel be is szennyezik magukat a síiták szemében –, melyhez hasonlóban soha otthon részük nem volt. Midőn Teheránban kilovagol vagy kikocsizik a sah, a ferrasok (szolgák) két hosszú sora jár előtte és hosszú botokkal alaposan elpáholja a szeretett alattvalókat, hogy tiszta legyen az út az uralkodó előtt. Az ablakokat és az ajtókat bezárják és lefüggönyözik, hogy senki se láthassa meg az ország atyjának ábrázatát, mert szigorúan megköveteli ezt az uralkodó személyének szentsége, más szóval biztonsága. Mikor európai városokba vonul be a sah, a kíváncsi nyugati nép tömött sorfalai fogadják; éljenzik és zajos üdvkiáltásokkal köszöntik, s közepette e hódolatnak úgy véli, mintha sokkalta nagyobb és hatalmasabb volna, mint annak előtte volt. És hozzájárul mindehhez az az udvariasság is, mellyel az európai udvaroknál vendégül látják; egyenlőnek képzeli magát a Nyugat hatalmas uralkodóival, s ebben a megduzzadó önérzetben rejlik a legfőbb gyönyörűség az Európát járó ázsiai uralkodók számára.

Ha pedig ezek után mi, európaiak, abban a hitben ringatóztunk, hogy nyugati látogatásaik közben szerzett tapasztalataikat a nyugati műveltség és saját országuk civilizálásának javára fogják fordítani, mindenesetre túlságosan vérmes reményeket tápláltunk, mert a keleti fejedelmek e kéjutazásának vajmi csekély hasznát látják az illető országok. Ellenkezőleg, csak országuk pénzét fecsérlik el. Naszreddin sah, az ő három európai utazásával, egészen tarthatatlanná tette Perzsia amúgy is beteg pénzügyeit. Semmiféle üdvös újítás nem kelt ez utazása nyomán, és Mozaffareddin sah utazásairól eléggé ismeretes, hogy két orosz kölcsön ment el reájuk, holott e pénzt eredetileg az ország gazdaságának és közigazgatásának javítására szánták.

Ezek az ázsiai félistenek bizony nem pihennek rózsás ágyon. Életük sivár és kietlen, örömeik telve vannak rémülettel és aggodalommal, s azok a százezrek, kik a porban fetrengenek lábuknál és dagályos címzésekkel hódolnak

előttük, legnagyobb ellenségeik, s az önkényuralom legszerencsétlenebb áldozatai maguk a kényurak. Ki csodálkoznék hát rajta, hogy nem hoztam magammal rózsás emlékezéseket a keleti udvarok tájáról?

Tizenhatodik fejezet

A küzdelemnek vége, s még sincs vége

Amit ez önéletrajzi följegyzéseimben eddig elmondottam, nagyjában és egészében pályám élményeire és sorsfordulataira tartozik, gyermekkorom napjaitól fogva öregkoromig. Hogy úgy mondjam, anyagi képét festi meg egy szokatlan ösvényeken járó emberéletnek s ez élet minden fényének, árnyának; mutatja mindazt a küzdelmet és viszontagságot, melyből kibontakozott a szabóinas, a házitanító, a diák, a szolga, az efendi, a dervis, az egyetemi tanár és a nemzetközi író alakja. Ám e festmény részletei csak a külszínt láttatják; a hüvelyt és nem a belső tartalom mag-

vát. Nem a szellemi vergődést s a lelki tusát, melyben bőségesen volt részem életem különböző korszakaiban, s melyek mély nyomukat hagyták szellemem irányán és gondolkozásomon. A száraz adatok puszta felsorolásával, igaz, kielégíthettem volna személyes hiúságomat; de mivel az öndicsőítés hiú ragyogványát nem tekinthetem méltó gyümölcséül múltam nagy szenvedéseinek, úgy érzem, hogy nem szabad elvonnom a szíves olvasótól azokat a tapasztalásaimat sem, melyekhez az ázsiai és európai társadalom bizonyos intézményeinek, erkölcseinek és szokásainak összehasonlítása révén jutottam. Meglehet, hogy e tapasztalásokat, lelki átalakulásom e fő tényezőit, részben meglelték előttem már mások is, az is lehet, hogy részben különböző módon értékelték; de mivel mindennapinak bizonyára nem mondható az az út és mód, amelyen hozzájuk jutottam, mert mind ez ideig nem akadt még sem európai, sem ázsiai ember, ki olyan sokféle szerepet játszott volna két világrész színpadán, mint csekélységem – megkísérlem párhuzamot vonni az ázsiai és európai társadalom egynémely intézménye, erkölcse és szokásai közt. Megfestem képét akkori lelkiállapotomnak, midőn ázsiai gondolkozásmóddal eltelve, megismerkedtem a Nyugat különböző országaival, és összehasonlítást téve e két világ között, beláttam, hogy itt is, ott is nagyon sokszor állják útját az ép és igazságos ítélet kialakulásának az emberek korlátoltsága, elfogultsága, előítéletei és a tárgyilagosság hiánya. Midőn odahagytam Európát és Ázsia világába léptem, Európa országairól és népeiről jobbára bizony csak elméleti ismereteim voltak, melyeket a nyugati irodalmak tanulmányozása révén gyűjtöttem, de látni nem láttam belőlök semmit sem. Midőn először léptem érintkezésbe Sztambul török társadalmával, mely ha át is vett egyet s mást nyugati szokásainkból, alapjában véve mégis megőrizte ázsiai gondolkozásának bélyegét, sok tekintetben megragadó hatással volt reám a látottak újdonszerűsége, de meg a keleti emberek gondolkozásmódjának és törekvéseinek nem egy vitathatatlan érdeme is. A szíves fo-

gadtatás és a barátságos bánásmód, melyben ott a jövevényt részesítik, nem tekintve származását és nemzetiségét, lehetetlen, hogy meg ne ejtsen, el ne bájoljon mindenkit. Az ember csakhamar otthonosnak érzi magát mindenhol, és a kultúra két fajtájának futólagos összehasonlítása határozottan az óvilág javára dől el. De utóbb, tudniillik midőn az ember egy darabig már ott élt az ázsiai emberek között és bizalmukba esve, megbarátkozott a vallásról, világról és emberekről táplált felfogásukkal, mégiscsak erőt vesz lelkünkön az egykedvűség, a nemtörődömség és az álmosság érzete. Vérünk ellustul, ásítunk, nem tudunk hova lenni türelmetlenségünkben, holott a keleti ember mozdulatlan nyugalommal, szemmel látható gyönyörérzettel ül és csöndesen nézi a napot.

Minél mélyebbre jutottam Ázsia világának belsejébe, annál inkább hatalmukba ejtettek az érzetek. A perzsa társadalomban már utáltam ez ázsiai sajátosságokat. Közép-Ázsiában pedig, ahol nyolcszáz esztendővel öregebb a világ, mély borzalommal álltam meg előtte. Lehetetlen volt az ázsiai világ e kezdetben tetszetős jelenségeiben föl nem ismernem valódi okait Ázsia hanyatlásának, zsarnokságának és nyomorúságának. Az óvilágot, mely sohasem volt mentes azoktól a hibáktól, fogyatkozásoktól és bűnöktől, melyeknek maradványai reánk meresztik szemüket, megvetendőnek és emberhez nem méltónak találtam most, és sóvárgó pillantásokat vetettem vissza, Nyugat felé. Leírhatatlan örömérzettel léptem át világunk keleti határát, szabadabban lélegzettem minden napi járó után, véghetetlenül boldognak éreztem magam, hogy túl vagyok már az ősi világrész romjain, nyomorúságán és züllöttségén, és azok a képek, melyek egykor, már újdonszerűségüknél fogva is, elkáprázták szemem az ifjúi képzelet tüzes levegőjében s melyek egykor rajongóvá tettek, most borzalmasan sötét emlék gyanánt lebegtek szemeim előtt.

Ilyen volt lelkiállapotom, midőn visszatértem Ázsiából. Ha módomban lett volna, hogy Ázsiába való utazásom *előtt*

mélyebbre ható pillantást vethessek Európa vallási, társadalmi és politikai viszonyaiba, mint ahogy nem lehetett módjában a szegény autodidaktának, talán másképpen alakult volna Ázsiáról való felfogásom és ítéletem, és tárgyilagosabb lett volna a következtetés, melyet a két kultúra összehasonlításából levontam. De, mint mondottam, *homo novus* (új ember) voltam itt is, ott is, aki az első benyomás hatása alatt dicső fényben látott mindent és el volt ragadtatva mindentől; és csak később, midőn a valóság és az igazi felismerés éles világosságában, a maguk való és mesterkéletlen színe szerint láttam a dolgokat, csak akkor kezdettem másképpen gondolkozni Európáról is, és jelentékenyen módosítanom kellett ítéletemet a nyugati világ eseményeiről. Most, hogy életem alkonyatán elfogulatlan szemmel nézhetem az ó és az új, az ázsiai és az európai kultúra fényét és árnyát gazdag tapasztalásaim tág szemhatárán; midőn nem kápráztatja el szemem semmiféle személyes érdek és semminemű elfogultság, más színben látom a dolgokat és más is az ítéletem, és kötelességemnek tartom erre vonatkozó nézeteimet közölni az olvasóval már azért is, mert sajnos, tudom tapasztalásból, mily csekély a száma azoknak a bírálóknak, kik a vallás és a nemzetiség béklyóitól menten adták magukat a két kultúra összehasonlító tanulmányára. Ama bírálók dicséretéből és gáncsából bizony szinte mindenhol kihallatszik e láncok csörgése; mind az egyik, mind a másik részen pártosság fogta el az igazság útját, és mert az új század sok tekintetben nyílt és szabad mezsgyét vágott a gondolkozó embereknek, most már félelem és tartózkodás nélkül mondhatjuk el nézeteinket a jóról és a rosszról, a két világ kedvező és kedvezőtlen oldalairól. Aki olvassa a történetét ama szenvedéseimnek, küzdelmeimnek és viszontagságaimnak, melyeket az ázsiai világ barbársága, fejetlensége és züllöttsége miatt szenvednem és tűrnöm kellett, mindenesetre feltűnőnek találhatja, hogy nagy foltokat fedeztem fel műveltségünk fennen magasztalt napján, s hogy torzképeket láttam ott, ahol az emberszeretet és a nemesség világ-

boldogító eszményeit kellett volna megtalálnom. Meglehet, hogy visszaemlékezve egynémely nyilatkozatomra, hebehurgyasággal és következetlenséggel vádolnak sokan. De az érett kor ítélete könnyen feledteti az ifjúkor tévedéseit, mert hiszen az, ami jobb és tökéletesebb, mindig az elmúlt tévedések és hibák nyomán szokott kisarjadni. E megjegyzéseim után leírom azokat a benyomásaimat, melyeket szokásaink, erkölcseink, vallási, társadalmi és politikai életünk némely mozzanatai keltettek bennem, és melyek sűrűn foglalkoztatták gondolataimat.

1. Vallás

Ázsia mindenekfölött vallásos világ. A vallás önt ott életet az emberi élet minden változatába és minden megnyilatkozásába. Nem éri be azzal, hogy szabályozza a viszonyt a teremtő és a teremtett lény között, hanem kormányozza a politikai és társadalmi életet is; jelen van mindenütt; beférkőzik az emberi lélek vágyainak és gondolatainak legtitkosabb rejtekébe; megszabja irányát földi útjainknak; törvényeket és életszabályokat alkot; megtanítja rá az embert, hogyan ruházkodjék, táplálkozzék és viselkedjék, de nem kevésbé arra is: hogyan egyék, igyék és szeressen – szóval, a vallás az emberiség boldoggá és nemessé tételének egyetlen és mindenható eszköze. Mármost, ha valaki évekig élt ebben az Ázsiában és Európába jön, csodálkozik rajta nem kis mértékben, midőn szemébe tűnik egyrészről a vallásosság épületének lazasága, másrészről az a törekvés, mely a kormányt, az egyházat és néhanapján a társadalmat is ez alapjában korhadt és minden eresztékében megingott épület alátámasztására és fenntartására ösztönzi. Ázsiában minderre nincs szükség. Nem szólva a motazilitákról és e hesdra első századaiban élő többi szabadgondolkozóról, az iszlámban sohasem akadtak hívei a kételkedésnek és a szabadgondolkodásnak, de még kevésbé akadnak mostanában. A mohamedánok nagy többsége erősen hívő, kerüli a

vitát a vallás dolgairól. Kivételt talán a síita mollák (papok) alkotnak, és rendkívül tanulságosak voltak azok az óráim, melyeket egykor Iszpahánban, a Medresszei Sah kertjének platánfái alatt töltöttem, hol nyíltan és szabadon vitázhattam a perzsa papokkal a Korán isteni hagyományairól, a lélek halhatatlanságáról s az effélékről. A más nemzetiségű moszlimok előtt vallás dolgában a legfőbb elv a *ne nyúlj hozzám* elve, s ha a vallásos hit ez erős várából Európába lépünk át, hol évszázadok óta folyik a harc a vallás és a tudomány között, hol egy Spinoza, egy Voltaire, egy Gibbon, egy Draper, egy Buckle és még sok más modern gondolkozó sikerrel munkált közre a vallásosság épületének lebontásában, s a hol az istentisztelet helyébe igyekeznek az embertiszteletet állítani – különösen szemébe kell hogy tűnjék az embernek a nálunk uralkodó képmutatás és álszenteskedés. Dacára Strausznak és Renannak, dacára Büchnernek és Huxleynek, a nyugati nép milliói adják ki magukat keresztténynek és zsidónak, holott azt sem hiszik, hogy van Isten. Hiszen az egyházi férfiak nagy többségét is annyira felvilágosította a modern tudományosság, hogy ők maguk hisznek legkevésbé a tanokban, melyeket hirdetnek és védelmeznek, s az Ázsiából Európába jött utazó fel kell hogy vesse maga előtt ezt a kérdést: „Mire való ez a képmutatás? Mire való ez a színlelés, és miért hunynak szemet az emberek minden áron ama világosság előtt, melyet kultúrtörekvéseink a sötétséggel vívott nehéz harcukban megteremtettek és elterjesztettek?" Ez érthetetlen törekvés hevében odáig jutottunk már Európában, hogy bizonyos irányadó társadalmi körökben követésre méltó erénynek és derék példának nyilvánítják a képmutatást, a vallási hazugságot és tettetést! Ez a visszásság, majdhogy azt nem mondom: ez a bűn, éppoly érthetetlen a gondolkodó ember szemében, mint amilyen méltatlan és megszégyenítő a szellemi vívmányait mindig nagyra tartó nyugati civilizációra nézve. Azokban a körökben, melyek helyeslik és követésre méltónak hirdetik e szégyenletes magatartást, sokszor halljuk emlegetni, hogy milyen hatalmas be-

folyása van a vallásnak az emberiség társadalmi fejlődésére; azt tartják e körökben, hogy a világ egyáltalán nem állhatna meg e titkos erkölcsrendészet nélkül, mert a társadalom, úgy mondják, még fejlettségének legalacsonyabb fokán, még vadak közt sem állhat fenn a fétise és a toteme nélkül. A legkülönfélébb vallásnak hódoló emberekkel évek során át, majd a katolikus, a protestáns, majd a szunnita, a síita és rövid ideig még a párszi* vallás inkognitójában is folytatott érintkezéseim közben arra a meggyőződésre jutottam, hogy a vallás vajmi csekély védelmet nyújt az emberiség lelki elfajulása ellen, és hogy semmi esetre sem méltó a huszadik század szelleméhez, hogy a vadak szokásait vegye példa gyanánt. Nemcsak Lombroso**, hanem sok más gondolkodó is világosan kifejtette már, hogy a bűnös emberek többségének vallásos a lelkülete, és hogy például a spanyol rablógyilkos elvégzi imádságát védőszentjének, szent Jakabnak képe előtt és csak azután lát hozzá munkájához. Ázsiában is tettem szert efféle tapasztalásokra. A legkegyetlenebbek és a leggaládabbak mindig azok voltak a turkomán rablók közt, kik, mielőtt rablókalandjukra indultak volna, fatihát (áldást) kértek tőlem, a vélt sejktől, vagy valami más jámbor embertől, holott a puszták egyszerűbb, s a vallás dolgaiban kevésbé járatos gyermeke néhanapján megható jószívűséggel bánik nemzeti szokásában gyökerező rablásvágyának áldozatával; durva és bárdolatlan ugyan, mint amazok, de mégis igaz és nyíltszívű. Közép-Ázsia, Perzsia és Törökország városaiban a nagyturbános szent férfiak között leltem a legcégéresebb huncutokat és gonosztevőket, míg az egyszerű üzbég és oszmánli, ki a vallást csak külső formái szerint ismeri, tele van jósággal és igazlelkűséggel. Az iszlám egész világában Mekka és Medina a legundokabb fertője minden bűnnek, ott éli világát csak igazán a rablás, a gyilkosság

* Zarathusztra tanait követő vallás Indiában.

** Lombroso, Cesare (1835–1909) – olasz elmeorvos, antropológus, törvényszéki orvos; elmélete – mely szerint a bűnöző személy degenerációs stigmákat visel az arcán – nagy port vert fel a 19. században.

és a paráznaság. Ehhez hasonló volt a kép, melyet Meshed és Kum nagy zarándokhelyein láttam, és eléggé ismeretes ez a mondás: Ki le akarja vetkőzni keresztény voltát, csak zarándokoljon el Rómába vagy Jeruzsálembe.

Nálunk Európában is így viszonylik a vallás az erkölcshöz, és a gondolkozó ember nem képes fölérni ésszel, miért van az, hogy a kormányok és a társadalom elkövetnek minden tőlük telhetőt, hogy szemben a mindjobban lábra kapó kételkedéssel, a vallásban leljék meg a bűn orvosszerét és az erkölcsiség zsinórmértékét.

Mindenesetre bámulatos és érthetetlen az, hogy a nyugati emberiség, művelt osztályának minden vallástalansága mellett, korántsem oly türelmes és elnéző a más hitű emberekkel szemben, mint a szabadgondolkozóktól méltán elvárhatnók. Ázsiában a máshitűekkel szemben érzett gyűlölet és fanatizmus az erős hitből következik, s a szenvedélynek, melyet a kormány még táplál és támogat, mindenesetre mélyebben vannak a gyökerei; de kitörései azért mégsem oly hevesek és gyakoriak, mint nálunk, noha törvényeink és illemszabályaink útját állják a szenvedély kitörésének, ha nem is képesek megtörni az előítélet erejét még a művelt emberek lelkében sem. Ha szemügyre vesszük a keresztény Nyugatnak a moszlim Kelethez való viszonyát, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a napi politika kérdéseiben a művelt és magát minden előítélettől mentnek hívő európai ember is inkább hajlik rokonérzésével Törökország keresztény, mint mohamedán alattvalóihoz, pedig a Porta moszlim alattvalói sokkalta jobban megszenvedik a zsarnoki kormány önkényét, mint a nyugati nagyhatalmak védelme alatt élő keresztények. Az európai ember még mindig alsóbbrendű lénynek tekinti a mohamedánt, a brahmint, a Buddha hívét; vallását gúnyolja és feketére festi, a magáéhoz hasonlónak semmi körülmények között el nem ismeri; és mindhiába védik törvényeink a máshitűeket: Mohamed, Buddha és Visnu követője kényelmetlenül, idegenül és szabadságában korlátozva érzi magát Európa országaiban. De hiszen a zsidóknak sem megy másként a dolguk, pedig ők

nyelvben, szokásban és erkölcsökben tökéletesen hozzásimultak Európa különböző nemzeteihez.

A moszlim Kelet történetében, teszem, sokkal ritkábban tör ki a zsidógyűlölet, mint nálunk Nyugaton nemcsak a középkorban, hanem újabban is. Amit a vallás dolgaiban felvilágosodott és az ázsiai vakbuzgóságot gúnyolni szerető Európa az antiszemitizmus címén a zsidók ellen elkövetett, leírni bajos; de nincs is annál nagyobb szégyenfolt újkori műveltségünk címerpajzsán. Még leghatározottabb szabadgondolkozóink, agnosztikusaink és istentagadóink sem tiszták e bűntől, és az a nevetséges kifogás, hogy a zsidót nem vallásáért, hanem szigorú zárkózottságával jelzett nemzetisége miatt gyűlölik és üldözik, gyarló és ostoba kifogás már abból az okból is, mert az európai zsidó mindenhol csatlakozik a szülőhazájának nemzeti kötelékéhez és sokszor – *plus catholique, que le pape* (pápább a pápánál) – nemzetibb, mint keresztény honfitársa. Az ázsiai ember jóval következetesebb e dologban, mert a kérdés nemzeti oldalára ügyet sem vetve, a zsidóban csak a mózeshitet gyűlöli. Ily szemmel nézve a dolgot, az ember csak bámulatba esik rajta, hogy az európai zsidó, kit idegennek mondanak mindenfelé, miért tolakszik be a nemzetek kötelékébe, holott egyszerűen azt kellene mondania: „Ha nem kellek nektek, jó, leszek csak zsidó és nem bánom, szidjatok kedvetek szerint kozmopolitának." Semmi kétség, hogy a kereszténységnek e megátalkodott előítéletei alapjukban véve azokba az erényekbe és jellemző vonásokba kapaszkodnak, melyek a zsidót nagyobb sikerrel biztatják a mindennapi életben, s amelyek az elnyomás természetes következéseképpen minden elnyomott népben feltalálhatók. „Aki az égő fáklyát erőszakosan a földre nyomja és el akarja oltani, a fokozott erővel fellobbanó lángban megégeti kezét", mondja a német költő nagyon találóan. A zsarnokok legjobban maguknak ártanak zsarnokságukkal, s alaposan téved az uralkodó kereszténység, ha ez igazsággal szemben jogosultnak érzi magát a védekezésre az úgynevezett sémi faj állítólag nagyobb szelle-

mi képessége, életrevalósága és szívóssága ellenében. A törökországi, perzsiai és közép-ázsiai zsidó ugyancsak sémitább és hitbuzgóbb, mint európai hitsorsosa, de azért nem ismerek szegényebb, gyámoltalanabb és szánalomraméltóbb embert e teremtett világon az említett országokban élő *jahudi*nál. Hol van ott az a híres semita ész, hol az a sémi élelmesség és szívósság, melyet az európaiak veszedelmes faji sajátosságának mondanak, s amelytől ehhez mérten félnek? A moszlim, a keresztény és a brahmin ez országokban egyformán megveti, bántja és gyötri a szegény zsidót, ki szegényebb a szegénynél és alábbvaló mindenhol az örménynél, a görögnél és a brahminnál, kik amott szinte mindenhol azt a szerepet viselik, mely Európában – versenyen kívül állván a nyomorúságban – a zsidóknak jutott. Ismétlem, hogy az európai antiszemitizmus nem egyéb mérhetetlen alávalóságnál, melyet semminemű vallási, néprajzi vagy gazdasági okkal igazolni nem lehet; és a Nyugat, midőn emberiességével és igazságszeretetével kérkedve, mindig csak a züllött és elvetemült Ázsiában keres minden roszszat és minden megvetnivalót, megfeledkezik róla, hogy ha ki is sütött nálunk a nemesebb műveltség napja, azért még korántsem áll eléggé magasan arra, hogy képes legyen világosságot deríteni akárhány sötét pontjára és homályos zugára ennek a mi világunknak. Minek is tagadnám? Reám nem tett jó hatást a vallás a két világrész embereivel hosszú éveken át folytatott érintkezésem közben, mert mindennek láttam, csak arra valónak nem, hogy nemesebbé tegye az embereket; a magasabb eszmények kútforrását sem találtam meg benne, de legkevésbé találtam benne kielégítő okot arra, hogy miért csoportosítják és osztályozzák az embereket különböző részekre a vallásuk szerint, más szóval, a nagy kérdőjel felől táplált felfogásuk és ítéletük vagy amaz utak és módok szerint, melyeken a sötétben tapogatóznak. Ha már magában véve képtelen dolog az, midőn nemzetiség szerint osztják meg az ugyanegy fajhoz tartozó és ugyanegy égöv alatt élő embereket, mennyivel képtelenebb ez a szét-

választás akkor, midőn nem alapszik máson, mint az örökké kifürkészhetetlen titok és a kifürkészhetetlenségen való céltalan tépelődés fantasztikus magyarázatán? A nemzetiség fogalmáról szólni fogok még később s a vallásra vonatkozólag itt még csak azt jegyzem meg, hogy a vallás erkölcsi tartalmának – mely Ázsiában ugyan sokkal erősebb, mint Európában – alapjában véve mindenhol csak azokra a szellemekre lehet kétséges a hatása, melyek magasabb műveltségükkel inkább képesek eszmények alkotására s melyek költői hajlandóságuknál vagy érzelgősségüknél fogva, de néhanapján azért is, mert gondolkozni renyhék, szívesen csapongnak a földöntúli régiókban. Egyébként pedig a vallás Ázsiában éppúgy, mint Európában, csak a külsőség, a bűbájosság, a csodaszerűség és a titokzatosság köntösében jelentkezik, s ahol nincs meg ez a föltétel, ott vallás sincsen. Nem egy szertartást, szokást és babonahitet, melynek ifjúkoromban, óhitű zsidó létemre magam is követője voltam, hű másolatban láttam viszont sorjában a katolikus és óhitű keresztények, a moszlimok, a tűzimádók és a hinduk között, és az én szememben nincs nevetségesebb annál a kölcsönös szemrehányásnál, mellyel az egyik vallásfelekezet e gyermekes külsőségek miatt a másikat illeti. Példának okáért jámbor zsidó létemre aggódó gonddal ügyeltem arra, hogy szombat napján teli zsebbel ne menjek túl az *ereb*en, vagyis azon a zsinóron, mely határvonalául szolgált a város belső részének, mert ha messzebbre megyek, ez már üzleti cselekedetnek lett volna minősítendő s megszentségtelenítette volna a pihenésnek szánt napot; szombat napján tehát csak kendővel az övemben és szemem a két árbocról lecsüngő zsinegre függesztve mertem kilépni a szabad ég alá. Sok évvel ezután Szamarkandból Herat felé tartottam egy csomó hindosztáni emberrel, kik Közép-Ázsia uzsorás osztályát alkotván, teli zsebbel tértek vissza Gangesz-parti napfényes hazájukba. Ezek a Visnu-imádók*, kik kasztjuk sárga

* A hinduizmus hármas istenségének (Brahma, Visnu, Siva) második személye.

bélyegét viselték homlokukon, esténként elvonultak a karaván többségétől. Kicsiny, ujjnyi pálcákat tűzdeltek a földbe és körös-körül vékony zsineget feszítettek rájuk; ez a zsineg volt, éppúgy, mint az ereb, a határvonaluk a máshitűek ellenében, és e képletes védőfalon belül készítették és költötték el táplálékukat, nem tartva már tőle, hogy a pogányok megfertőzik ételüket a szemük pillantásával. Mint ahogy borzadállyal néztem gyermekkoromban a disznóhúst, később mohamedán létemre is irtózatot és undort kellett színlelnem, midőn ajkamra vettem e puszta szót: *Khinzir* (disznó), s mint ahogy ifjú koromban tilalmas volt előttem a keresztény ember szűrte borital *(nesekh)*, síita létemre éppoly kevéssé ehettem abból az ételből, melyet keresztény kéz érintett. De nemcsak a zsidóság és az ázsiai vallást követő nép, hanem az európai vagy ázsiai kereszténység is nyakig ül az efféle otromba és képtelen babonahitben, melyet a máshitűeknek szokás a szemére vetni. Huck abbé beszéli utazásáról írott könyvében, hogy Tibet határán egyszer éjjeli szállást keresett, és egy Buddha-készítőhöz utasították. A francia hittérítő ez ötletből gúnyos megjegyzést tesz a buddhizmus bálvány-iparáról. Megesett rajtam is efféle dolog a Grödnerthalban, St.-Ulrichban, a szigorúan katolikus Tirolban. Lakást keresni indulván a szép alpesi faluban, egymásután utasítottak a Mária-készítőhöz, az Úristen-készítőhöz és a Krisztus-készítőhöz, mert tudvalevőleg e községben találhatók e legjobb hírű kereszt- és szentképfaragók. A mohamedán világban, hol tudták rólam, hogy ismerem Európát is, sokszor kérdezték tőlem, csakugyan igaz-e, hogy a frankok kutyafejű bálványt imádnak, hogy asszonyközösségben élnek s más efféléket. Tirolban meg, az Achensee partján, hol parasztnép között laktam, azzal a kérdéssel fordultak hozzám, hogy világjáró utazásaim közben megfordultam-e a liberálisok országában, ahol a bakkecskét imádják az emberek, mint ahogy antiliberális papjuk elhitette az együgyű emberekkel.

Kelet és Nyugat vallásai, ami elkorcsosodásukat illeti, sok más tekintetben is megegyeznek egymással, és az em-

ber nem érti, hogy hittérítőink hogyan és mi jogon igyekeznek meggyőzni az ázsiai népet vallásának tévedéseiről, és mi alapon akarják vele a kereszténységet a tiszta és egyedül üdvözítő vallás gyanánt elfogadtatni? Az ember még megértené valahogy hittérítőink erőszakosságát, ha a kereszténység vívmányának mondhatnák a Nyugat rendjét és szabadságát; ámde polgáriasultságunk nem a kereszténység *által*, hanem a kereszténység *ellenére* lett naggyá. Az iszlámnak és a buddhizmusnak semmi része sincs abban, hogy Ázsia hanyatlásnak indult és szabad prédája lett a hódításra éhes Európának. Az említett vallások tanai a kereszténységnél jóval erősebb támasztékai az emberiségnek, a szabadságnak mind az állam, mind a társadalom rendjének, s a bajnak ott van a gyökere, hogy egyrészről a történelmi fejlődés, másrészről az éghajlat, a talajviszonyok és főképp az uralkodók zsarnoki önkénye megalkották azokat a szirteket, melyeken a vallásalapítók minden jó törekvése hajótörést szenvedett és hajótörést kellett szenvednie.

A mondottak után nem szorul bővebb magyarázatra a magam hitvallása, melyet ez önéletrajz keretébe foglalok. Merőben gyakorlatias természetemnél fogva, ki egy szemernyi gyakorlatot többre becsültem egy véka elméletnél, sohasem éreztem magamban kedvet arra, hogy oly kérdésekkel bíbelődjem, melyeknek megoldását már eleve lehetetlennek tartottam, s ennélfogva inkább fordítottam figyelmemet közhasznú feladatokra, mint a teremtés, az istenség s a többi más földöntúli és az emberi megismerés körétől örök időkre elvont problémákra. Tiszteltem és becsültem minden vallást, amennyiben jó és hasznos dolgokat, tudniillik az emberiség megnemesülését és haladását igyekezett előmozdítani, s ha a körülmények úgy kívánták, egyszer tiszteletből az ország törvényei iránt, másszor udvariasságból a társaság iránt, melynek köréhez tartoztam, forma szerint mindig alkalmazkodtam az illető ország uralkodó vallásához éppúgy, mint nemzeti viseletéhez, bár sokszor nagyon kényelmetlenül éreztem magam benne. Az alárendelt jelen-

tőségű dolgokban, mint például a vallás dolgában mindig szigorúan ragaszkodtam ez elvhez: *Si fueris Romae romano vivito more* (ha Rómában vagy, római módon élj), és ha a vallási moralisták netalán szememre vetnék vallásom könnyű váltogatását, válaszom ím így szól hozzájuk: „A vallás változtatásának oka jobbára a vallás hiányában rejlik, és kinek semmije sincs, az semmit el nem cserélhet." A vallásváltoztatás legtöbb esete pedig ilyen. Nincs hát utálatosabb dolog a világon, mint az a szent felháborodás, mellyel az Európa-szerte bevett képmutatás elítéli és megbélyegzi a meggyőződés nélkül való kitérést. A tisztelendő, tiszteletes és újdonszabású rabbi urak vajon mélyebben át vannak hatva vallásuk dogmáitól, és csakugyan azt hiszik talán, hogy szemforgatásukkal, kenetes beszédükkel és hamis lelkesedésükkel megtéveszthetik a huszadik század művelt embereit? Ha vannak még bizonyos európai urak, kik megcsontosodott konzervativizmusukban még mindig magasan lobogtatják a vallásos képmutatás zászlaját, és noha lábuk egészséges, mégis a szentírás mankóira támaszkodva járnak, nincs rá okunk, hogy ez ízlésüket megirigyeljük tőlük. A gondolat, hogy a hazugságot a sírba vigyem magammal, nekem borzasztónak látszik. Századunk szellemi vívmányai nem tűrhetik tovább a sötét múltból eredő vallást; csakis a tudás, a felvilágosodottság és a kutatás szabadsága tette a világ urává a kis Európát, és nem látom be, mi szükség van e tény erőltetett félreismerésére, és miért ne alkalmazhatnók ifjúságunk nevelésében a vallástanítás butító rendszere helyett a szellemi műveltség fényes világosságát? Aki sok vallás körében élt és belső érintkezésben volt az ázsiai vallások követőivel, érthetetlennek kell, hogy találja nyugati világunk kislelkűségét és ingatagságát; s ha van, ami Európában nekem visszatetszett, ez a valami nem más, mint a vallás dolgaiban való félénk tapogatózás, és örökös félelmünk attól, hogy győzelemre juttassuk az igazságot, melyet minden gondolkozó lelkében érez. A vallás egy ideig még kényelmes és hasznos eszköze lehet a tömegek kormányzásá-

nak és fékentartásának, de az emberi tudás és gondolkodás minden terén jelentkező haladással szemben egyre világosabbá és kétségtelenebbé válik, hogy ez a bújósdi már nem tarthat sokáig. A huszadik század szelleme ezt kiáltja: „Legyen világosság!"* És lesz világosság, kell is, hogy legyen!

2. Nemzetiség

Amilyen gyöngék és korhadtak a vallás választófalának alapjai, épp olyan gyarló anyagból valók a nemzetiség sorompói, melyekkel Európában el akarják egymástól különíteni és külön testekre akarják szakítani az embereket. Ha a nemzetiség kérdésében a lelki életet élő ember közös eredetéről volna szó és ha vérrokonság alapján álló, tehát a természet által megszabott szoros összetartozandóság alapgondolata volna reá nézve irányadó, nem lehetne ellenvetést tenni e fogalom egységes és szétválaszthatatlan volta ellen. Az emberiség egyeteme bizonyos szembetűnő faji sajátságok által különválasztott egyes családokra oszolnék, tehát fajokra, melyeknek különállása természetes okokból igazolható. De azokban a nemzetiségekben, melyeket most Európában látunk, mindennek nyoma sincs, mert etnikai eredetük jobbára homályba vész. Európa most élő nemzetei a lehető legkülönfélébb rokon és idegen fajok összeolvadásából támadtak, és fejlődésük rövidebb vagy hosszabb folyamata után legföljebb ha a nyelv, a szokások és a történelmi fejlődés közössége üti reájuk az úgynevezett nemzeti bélyeget. Ha jól szemügyre vesszük korunk európai nemzeteit, arra az eredményre jutunk, hogy minél régibb keletű rajtuk a művelődés hatása, annál hamarább történt meg nemzeti

* Természetesen nem a 20. század, hanem Isten szólt így a teremtés kezdetén! A civilizáció posztkeresztény „vallásainak", a „tudománynak" (17–19. század) legnagyobb pradoxona éppen az, hogy az örök hitet, Istent ópiummá, babonává degradálva egy új „hitet", az Isten nélküli aranykort ígérte az embereknek. Vámbéry ezt a „világosságot" hirdeti, ami a mögöttünk hagyott 20. század ismeretében nehezen igazolható.

kialakulásuk, és hogy Európa keleti határszélén, hol később-ben jelentkezett a kulturális haladás, még a mai napig sem ért véget a nemzeti fejlődés folyamata.

A franciák az ibériaiak (Pireneusi-félsziget), ligurok* vagy gallok (nyugat-európai kelták) és talán a föníciaiak** keverékéből támadtak és nemzeti nevet mégis a német frankok*** adtak a régi Galliában**** talált népelemek összevisszaságának. A német nemzet számos olyan néptöredéket olvasztott magába, melyeknek germán eredete még koránt sincs bebizonyítva. Keleti Németország jelentékeny része szláv volt, és Berlin, Lipcse, Drezda, Chemnitz stb. neve szláv eredetre vall, és szláv volt Stiria, Karintia és keleti Tirol őslakossága. Olaszországban az etruszkok (Toscánia területén), latinok, görögök, szlávok, arabok és németek legsajátszerűbb keverékét találjuk, melyet az állam és az egyház az idők folyamán ellátott a nyelvi egység bélyegével, de azért a különböző töredékek jellegzetes vonásai nem mosódtak el mind a mai napig sem. Magyarországon urál-altaji néptöredékek vegyültek el a szlávokkal és más árja népekkel, és a magyar elem harcias előnyeivel minden számbeli kisebbsége mellett az évek százain át megtartotta vezérszerepét és lassankint elnyelte az idegen elemeket. De a magyar nemzet igazi alapvető elemét bajos lesz valaha kideríteni.

Közismeretű az angol nép erősen kevert mivolta, és ha közelről vesszük szemügyre az óriási orosz birodalmat, láthatjuk, hogy a szláv eredet kicsiny magvába tatárok, baskírok, kirgizek, burjátok, votjákok, cseremiszek, zürjének,

* Észak- Olaszország és Délkelet-Franciaország egymással határos területeinek indoeurópai nyelvű őslakói.

** Az ókori Föníciának (azaz a Földközi-tenger mai libanoni–szíriai partvidékének) sémi nyelvű egykori lakói.

*** Germán népcsoport; lakóterületük a Keleti-tengertől a mai Franciaországig terjedt.

**** Gallia – az ókori Római Birodalom tartománya, a mai Franciaország, Belgium és Észak-Olaszország területe.

csuvasok, görögök, osztyákok, vogulok, kaukázusiak stb. olvadtak bele. Hiszen az orosz nemzettest fejlődési folyamata csak az újabb korban indult meg és még egyre tart, mert Nagy Péter cár korában a lakosság teljes létszáma legföljebb harmincmilliónyi volt, holott napjainkban az oroszok maguk többen vannak nyolcvan milliónál.

Kérdem tehát: ily körülmények közt hogyan lehet szó egy nemzettest vérbeli együvé tartozásáról és mi jogosít a testvéri viszony föltevésére? Ily esetekben mindig az illető nép nyelvének, szokásainak és történelmi fejlődésének közösségéből folyó sajátosságait szokták emlegetni, és erkölcsi, nem pedig anyagi fogalomnak szokták minősíteni a „nemzet" fogalmát. Jó! de a nyelv időközönként változásoknak van alávetve, éppúgy, mint minden más szellemi sajátosság, és ne csodálkozzunk rajta, midőn azt látjuk, hogy az iszlám ősidőktől fogva vajmi kevés ügyet vet a nemzeti határvonalakra, az embereket a vallás szerint osztályozza és felállította ezt a tételt: „Minden igazhívő egytestvér." A mohamedán szervezetben nemzetiségi árnyalatot e tétel szerint: „Hubb ul valan min el iman (A hazaszeretet a vallásból ered), egyáltalán nem ismernek, nem is tulajdonítottak neki soha valamirevaló jelentőséget. Ha megtehette ezt az iszlám merőben légies indítékok alapján, miért ne tehetnők meg ugyanezt újkori műveltségünknek, a Nyugat e közjavának, hatalmas védelme alatt, és a nemzeti választóvonalak eltávolításával miért ne olvadhatnánk, a kulturális kapcsolat formájával, a nemzeti gyűlölséget és egyenetlenséget kizáró egységes szervezetté? Hát ez mindenesetre legeszményibb formája lenne a nemzeti életnek, és nincs is kizárva a remény, hogy a későbbi jövőben, a műveltség és felvilágosodás haladásával, meg is valósulhat. De ez idő szerint, sajnos, nem jutottunk még el e szép, e szerencsésnek és nyugalmasnak ígérkező álláspontig. Hiszen még napjainkban is szüntelenül dúl a küzdelem a Nyugat nagyobb s hatalmasabb és kisebb nemzetei közt; az a küzdelem, mely elismeri jogosultságát Darwin elméletében az „életrevalóbb meg-

maradásáról" és mivel egyik sem vállalná szívesen a kevésbé életrevaló és a romlásra ítélt fél szerepét és egyik sem akarna felszívódni a másikba, a kisebb nemzetek, a történelem által igazolt politikai egyéniségükre való hivatkozással, kénytelenek jogaiknak védelmére kelni. A nagyok rablótermészete és uralkodásvágya késztette a kisebb nemzeteket a létért való jogos küzdelemre, mert elvégre minden nemzet meg akarja óvni nemzeti egyéniségét, minden nemzet szabadságának teljes birtokában akarja intézni a maga anyagi és szellemi fejlődését. És mert a dolog így áll, sajnos, nincs még tere a világpolgári törekvéseknek. Ez a körülmény még inkább előtérbe lép ott, hol kicsiny etnikai szigetet vesznek körül és fenyegetnek megsemmisüléssel a nagyobb etnikai tengerek hullámai, mint ahogy példát szolgáltat erre Magyarország is, mely a germán, szláv és román elemek közepette évszázadok óta ügyesen és szerencsésen küzd az erőszakos beolvasztás ellen, s melynek állami függetlensége parancsoló szükség már azért is, mert nélküle állandó volna a súrlódás az imént említett három különböző nagy nemzet között, és az ütköző állam élete eszerint valósággal szerencsés véletlennek tekinthető. A béke és a nyugati műveltség akadálytalan terjeszkedésének őszinte hívei örömmel köszönthetik a magyar államot, mely vállalja az ütközőkolonc szerepét, és a művelődés minden őszinte barátja szívéből kell, hogy óhajtsa a magyar állam megizmosodását. E szempontból nézve a dolgokat, mindig ragaszkodtam magyar hazafiságomhoz, és ragaszkodni fogok hozzá, amíg csak élek, noha évtizedeken át a világpolitika kérdéseivel foglalkoztam és távol maradtam a hazai politikától. Nincs rajta mit csodálkozni, hogy a világjáró ember hazafisága jelentékenyen különbözik az otthoni szűk körben élő honfitársak hazafiúi érzelmeitől. De amaz élénk érdeklődés, mellyel az utazó ama különböző népek iránt viseltetik, melyekkel belső érintkezésbe jutott, nagy ritkán, vagy sohasem képes meggyöngíteni s még kevésbé elnyomni hazájának öröme és bánata iránt táplált melegebb érzelmeit. Könnyeim, me-

lyeket ifjúkoromban hazámnak az osztrák önkényuralom miatt átélt gyötrelme és szenvedése miatt hullattam, mindenesetre bőségesen elegendők lettek volna arra, hogy sokkal nagyobbra növeljék hazaszeretetem fáját, ha mindig itthon maradok és csakis Magyarországgal foglalkozom. De az ember, ha tágabb is a látóköre, szeretettel ragaszkodik a hazai röghöz. És nem nyilvánítja a hazafiságot oly könnyűszerrel bűnnek, mint Tolsztoj, mert, ha vannak is afféle közmondások, mint az *Ubi bene, ibi patria* (Ott van a hazánk, ahol jó dolgunk van), vagy ennek angol egyenértéke: „Ha történetesen istállóban születtél, azért még nem vagy okvetlenül ló", a világpolgár végezetül mégiscsak mindig örömmel húzódik a saját hazájához.

Ha mégis van, ami az emberben némiképpen meggyöngíti vagy megingatja a hazafiságot, ez a valami nem lehet más, mint az a szűkkeblűség és az a nevetséges előítélet, melyet a nyugati keresztény ember más vallású honfitársaival szemben tanúsít. Példának említem a magam esetét. Égtem a lelkesedéstől, midőn gyermekkoromban megismertettek a magyar nemzeti hősök életével. 1848 hősi korszaka büszkeséggel töltötte el ifjú szívemet; de később is, midőn 1862-ben hazatértem Konstantinápolyból a dunai gőzösön és Mohácsnál először érintette lábam a haza földjét, térdre borultam, és igaz elragadtatásomban sírva csókoltam meg a hazai rögöt. Véghetetlenül boldog voltam és valósággal úsztam az öröm tengerében; csakhamar észre kellett vennem, hogy sokan, sőt a legtöbben, nem tartják őszintének, sőt fitymálják és gúnyolják magyar hazafiságomat, mert, úgy mondották, a zsidó nem lehet magyar, hanem csak zsidó. Én ellene vetettem, hogy vallás dolgában, mint a legtöbb művelt ember, voltaképpen agnosztikus* vagyok, s ennélfogva már régóta kiváltam a zsidóság kötelékéből. Később hivatkoztam arra, hogy milyen halálos veszedelmek közt

*Az agnoszticizmus híve, miszerint az objektív világ teljes megismerésének elvi korlátai vannak.

jártam a magyar őstörténelem kutatása érdekében, ami mégiscsak kétségbe nem vonható módon kipróbálta hazafiságomat, mint kevés emberét az országban. Sok más okkal hozakodtam még elő, de mindhiába volt. Mindenhol és minden alkalommal azzal a végzetes orrfintorítással, azzal a kétértelmű vállvonogatással, közömbösséggel és azzal a némasággal fogadtak, mely jobban öl a legnagyobb ékesszólásnál. Hozzájárult ehhez az én esetemben az a mélyen bántó és megsebző mód, mellyel a hazai bírálat utazásaimról nyilatkozott, és kérdem a szíves olvasótól: megőrizhettem-e ily körülmények közt nemzeti ábrándjaimat és síkraszállhattam-e a magyar hazafiság mellett azzal a forró szeretettel, mely a szomorú tényállásról még tájékozatlan ifjú rajongó lelkében fogant meg? Azt hiszem, hogy erre a kérdésre a legdühösebb nacionalista sem felelhet igennel. Nem a zsidó származás, hanem az előítéletes, esztelen és minden szabadelvűség nélkül való keresztény társadalom az oka, ha világpolgár válik a zsidónak született emberből, mert erőnek erejével szorítják e térre; és nem is tudom, csodáljam-e mártíromságáért, vagy megvessem-e tolakodása miatt a zsidót, ki a legridegebb visszautasítás ellenére is befurakodik a nemzeti sorompók közé? Szó sincs róla: a törvény nem tesz különbséget ember és ember közt, de a gyakorlat és a bevett szokás nem bíbelődik sokat a törvényszerűséggel; és ebben a tekintetben egyforma megítélés alá esik Európa legtöbb országa, kivéve talán az egy Angliát, hol a szabadelvűség nem szóbeszéd, hol a zsidó tetőtől talpig angolnak érzi magát, de a valódi brit is annak tekinti. Készségesen elismerem, hogy meleg nemzeti érzelmeink meggyöngülésével vagy elvesztésével az emberiség legnemesebb indulatainak egyikével válunk szegényebbé; mert a nemzeti együvé tartozás kapcsának, minden gyarlósága és minden előítélete mellett is, megvan a maga gyönyörűsége és vonzóereje, s én, ki nehéz lélekkel éreztem ezt teljes életemben, mindig abból a gondolatból merítettem bátorságot és vigasztalást, hogy a társadalom rövidlátása nem foszthat meg a hazai

röghöz való természetes jogomtól. A föld, melyen Isten napvilágát megpillantottam, melyen bölcsőm ringott s melyen ifjúkorom aranyos napjait éltem, az a föld nekem hazám és az is marad. Szülőföldem ez a föld, szívemen hordom örömét, bánatát, és mindig boldog voltam, ha egy vagy más módon hasznára lehettem Magyarországnak.

3. Társadalom

Ha a vallásról és a nemzetiségről vallott felfogásom nem fért meg a Nyugaton e tekintetben vallott nézetekkel, még élesebb volt köztünk az ellentét a társadalmi irányelveket illetőleg. Az európai ember, ki huzamosabb ideig élt Ázsiában, szabadabbnak érzi ott magát és fesztelenebbül jár-kel, dacára a Kelet minden fejetlenségének, barbárságának és zsarnokságának. Mindenekelőtt: mint idegennek és mint az ország vendégének nincs annyi baja a kormány önkényével és a kényelmetlen nemzeti szokásokkal, mert a rettegett Nyugat védelme alatt állván, reá nézve nem irányadók az ország nyomasztó törvényei. Szabadon és törvényen kívül él, vigyáznia kell magára, de helyzetének megvan az a jó oldala, hogy mentve van attól a kasztszellemtől, melyet az osztálygőg teremtett meg Európában. Keleten a legfőbb méltóság viselőjére nézve is kötelező, hogy leereszkedő módon bánjék alantasával, s a kormányzat patriarkális szelleméhez képest még a fejedelmek sem tehetnek kivételt ebben a tekintetben, és tanúja voltam oly jeleneteknek, midőn egyszerű parasztember is megrótta az országnagyot s ez tűrte a leckét minden szó és ellenvetés nélkül. Nálunk Európában a polgárok adófillérein élő hivatalnok nem szolgája, hanem parancsolója a közönségnek, és dölyfössége néha a legnagyobb mértékben sértő. De még bántóbb a született arisztokraták fennhéjazása. Ezek, az ősök kétséges érdemei alapján s gyakran minden személyes érdem nélkül, olyan gőgösek, mintha rajtuk fordulna meg az egész mindenség. Én sohasem tudtam felérni ésszel, hogy a született nagyurak

mi jogon követelik maguknak azt a kivételes helyzetet, melyet manapság már nem annyira a törvény, mint inkább a közfelfogás biztosít számukra. Ha ez előjogok régi szolgálatoknak nemzedékről nemzedékre átöröklő elismerését és megjutalmazását jelentik, a kár, mely általa a társadalmat éri, annál nagyobb, mert az utódok ritka esetben öröklik az ősök szellemi képességeit, ritkán felelnek meg az állásnak, melyet elfoglalnak, és hozzá még útját állják a náluk különb tehetségek érvényesülésének. Természetes, hogy e felfogással szemben erősen szokták vitatni az átöröklés elméletének jogosultságát, és magam is akárhányszor hallottam azt az ellenvetést, hogy valamint a növény- és az állatvilágban is vannak magasabb rendű fajok, úgy az emberi nem is alá van vetve a természet eme törvényének. Idézni szokták e mondást is: *„fortes creantur fortibus"* (szerencse szüli a szerencsést), de megfeledkeznek róla, hogy manapság az emberi erő, hála a korszellem haladottságának, nem a testi, hanem a szellemi tulajdonságokban nyilatkozik meg, és hogy a szellemi képességeket naggyá és tökéletessé csak a tanulás, a szorgalom és a kitartó szellemi munka fejlesztheti – ezekben a dolgokban pedig a született arisztokrácia nemigen szokott jeleskedni. *„Vir non nascitur sed fit"* (férfiúvá nem születünk, hanem azzá leszünk), mondja a régi közmondás; helyénvaló a származás előnyeiről beszélni akkor, midőn lóról, kutyáról vagy más négylábú állatról van szó, de nem volna méltányos dolog ugyanazt a mértéket alkalmazni a huszadik század emberére is.

Az, mit az emberiség az irodalom, a művészet és a szellemi vívmányok terén egyáltalán elérhetett, jobbára olyan emberek műve volt, kik a születés előnyeiben nem részesültek, hanem a létért való nehéz küzdésben acélozták meg idegeiket és élesítették elméjüket. A nyers erőszak sötét korában, midőn az öröklött testi erőnek döntő fontossága volt a rablás, gyilkolás és fosztogatás közben, a született főúri osztályt megillethették bizonyos jogok; de az újkorban az efféle előjog merő képtelenség, és ha mégis megvan, gyalá-

zatára válik az emberiségnek, és szomorú bizonyságot tesz egynémely ország társadalmának szellemi elmaradottságáról. Különös, hogy még most is vannak, akik bizonyos országok történelmi fejlődésére való hivatkozással igyekeznek bizonyítani a született nemesség létjogosultságát, s míg például az ázsiai népek hanyatlását és visszafejlődését a születési arisztokrácia hiányának tulajdonítják, másrészről nagy előszeretettel hivatkoznak Japánra s ez ország gyors föllendülését hatalmas nemesi osztályának tudják be érdem gyanánt. Pedig ez a példa szerencsésnek éppen nem mondható. Mert Japán azt, hogy népének minden kiváló tehetségei mellett egészen a tizenkilencedik század derekáig elzárkózhatott a Nyugat befolyása elől, egyes-egyedül az ország szigorúan hűbéri rendszerének tulajdoníthatja, s az ember, ha a daimióknak* a mikádóság (császárság) ellen folytatott küzdelmeire gondol, könnyen beláthatja, hogy az újkori műveltség és az állami föllendülés egyenesen a nemesség akarata ellenére jutott jogaihoz a Távol-Kelet ez Albionjában (Anglia). Ha a született nemesség csakugyan olyan fontos kelléke az állam nagyságának, hogyan van az, hogy Perzsiában, melynek ugyancsak nevezetes szerepet vivő született nemesi osztálya van, mégis oly szembetűnő a hanyatlás minden téren?

Ily nézetekkel járva, természetes, hogy sohasem tudtam beleilleszkedni a magyar társadalom keretébe, hol mindig nagy tere volt az arisztokratikus hajlandóságoknak. A magyar országgyűlés 1848-ban, a nemzeti ébredés napjaiban, a korszellem hatása alatt megszüntette a nemesség előjogait, úgy mondották, egészen a maga jószántából. De mivel a polgári elemnek sohasem volt jelentékeny képviselete Magyarországon s ennélfogva a közvélemény kényszerítő erővel föl nem léphetett, csak mutatós volt e törvény, de hatását a társadalmi életben soha igazán nem éreztette. Mint ahogy a középkorban is a hangadó elemeket tartották a ma-

* Daimio – japán főnemes, uralkodói jogokat gyakorló herceg.

gyar faj igazi képviselőinek a nemzetiségek tarka összevisszaságában, és ennélfogva *ipso facto* (a tényből eredően) a nemesség közé számították őket, azonképpen az újabb társadalmi irányzat is a nemesi előnév feltételéhez fűzi az igaz magyarságot, s mivel a kormány hallgatagon nézi ezt a helytelenséget, sőt maga is válogatás nélkül osztogatja a nemesleveleket, aki csak teheti, nemességet szerez minden áron, ily módon igyekezve bizonyságot tenni hamisítatlan magyar voltáról. Hogy ez az egészségesnek éppen nem mondható irány nagyban hasonlít a középkor visszatéréséhez, hogy csírájában elöli a szabadság minden gondolatát s hogy nem válhat javára szép hazám és tehetséges nemzetem fejlődésének, ahhoz szó nem férhet, az napnál világosabb. Valamint a testeket is nem a hegyükre, hanem széles alapjukra helyezik, mert csak így állhatnak meg szilárdan a természet törvényei szerint, azonképpen a társadalom nyugalma, biztonsága és üdve is csak a nép széles rétegében lelheti meg jövőjének biztos és szilárd alapját, nem pedig a társadalom felső köreiben. A magyar társadalom mostani irányzata ennélfogva nincs kedvemre semmiképpen. Önéletrajzomat írván, nem bocsátkozom most társadalompolitikai fejtegetésbe, de nem hagyhatom említetlenül azt, hogy self-made man létemre sehogy sem léphettem szorosabb érintkezésbe az ilyen társadalommal. Aki nehéz küzdelemmel töltötte életét, kinek törekvése ez volt: *per aspera ad astra* (göröngyös úton a csillagokig), az olyan ember nem helyezheti becsvágyát abba, hogy szoros kapcsolatba lépjen régóta jelentőségüket vesztett társadalmi osztályokkal. *Altiora peto!* És ezt a *magasabb és méltóbb elismerést* joggal követelhetjük magunknak, kik érezzük, hogy embertársainknak, ha csekély mértékben is, de szolgálatot tettünk és hozzájárultunk hazánk vagy az emberiség szellemi vagy anyagi javának előmozdításához. Nem hajhásztam soha rangot és kitüntetést, bár nagy a divatja ennek nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában is. Ha tetszett egyes fejedelmeknek, hogy efféle kitüntetésekkel gondoltak reám, tisztelettel a fiókom-

ban felejtettem rendjeleiket, mert visszautasításukkal demokrata voltom fölösleges hánytorgatásának hibájába estem volna, és mert senkihez sem illik, hogy gorombasággal feleljen az udvariasságra. Sohasem érthettem meg, hogyan lelhették benne örömüket tudásban és tisztességben megőszült férfiak, ha fejüktől a lábuk hegyéig rendjelekkel aggathatták tele magukat és címeikkel hivalkodhattak. „A tudósok hiúságával" szokták menteni az effélét. De hát éppen a tudósoknak nem volna szabad ily gyarlóságokba esniük, és nem volna szabad örömüket lelniük ily nevetséges külsőségekben. A hivatalos kitüntetés sokszor olyan, mintha az állam parancsba adná: „Tiszteljétek e férfiút!" Ez pedig merőben fölösleges dolog, mert ha valaki méltó a tiszteletre, azt tisztelni szokták felsőbb parancs nélkül is.

De elég ebből ennyi. Nekem sohasem telt kedvem sem itthon, sem külföldön a társadalmi élet említett és más egyéb sajátszerűségében. A sel-made man sohasem lesz arra kapható, hogy bárkit is a nemzetségfája vagy hivatalos rangja szerint becsüljön nagyra. Csak a szellem és a szív kiválósága parancsol igaz tiszteletet; az életnek csak azok a sikerei lehetnek reá hatással, melyeket nem mások szeszélyének és kegyének köszönhet, hanem amelyeket a maga erejével és becsületes munkájával vívott ki magának.

Az én esetemben tekintetbe kell venni még azt a körülményt is, hogy Magyarországon sokkal többet foglalkoznak az emberek politikával, mint más országokban, tehát csak másodrangú jelentősége jut a tudománynak és általában a szellemi törekvéseknek. A célszerűség szempontjából nézve a dolgot, honfitársaimnak tökéletesen igazuk van, mert Magyarország, dacára szép múltjának, mint önálló állam örökös harcban áll a szomszéd Ausztriával, s mivel a nemzeteknek, a dolgok rendje szerint, előbb meg kell szilárdulniuk politikailag, hogy részt kérhessenek az emberiség kultúrtörekvéseiből, könnyű megérteni az okát, hogy nemzetünk miért adta magát főként a politikára s hogy miért tekinti elsőrendű nemzeti kérdésnek a politikát. De nem szól-

va erről, a nemzeti irodalom munkása már azért sem lehettem volna, mert tanulmányaim legkedvesebb tárgya, a Kelet ismerete, Magyarországon nem tarthatott volna számot különös érdeklődésre. Mit bánja Magyarország Anglia és Oroszország kelet-ázsiai versengését, és mi hasznát vehetné a belső-ázsiai népek irodalmi, történeti és néprajzi apróléksságainak? Mindazt, ami érdekekkel bírhat a magyar nép őstörténetének szempontjából, feldolgoztam különböző munkáimban; de mivel irodalmi munkásságom oroszlánrésze Ázsia gyakorlati ismeretére vonatkozik, tollam termékei sokkal nagyobb figyelmet keltettek Európának Magyarországon kívül eső részeiben, mint itthon. Sokszor kérdezték tőlem, hogy magyarnak születvén, miért nem vetettem magam kizárólag magyar tárgyakra, és miért léptem a nemzetközi irodalom terére? Itthon is hibámul rótták ezt akárhányszor, de bírálóim, úgy látszik, elfelejtették, hogy előképzettségem és későbbi tanulmányaim már magukban véve nemzetköziek voltak, és ennélfogva a legjobb akarattal sem szentelhettem volna magam kizárólag nemzeti érdekek istápolására. És így esett meg az, hogy szellemi tekintetben idegen maradtam saját hazámban, és szakmám elszigetelt voltánál fogva éveken át magamra hagyva és a saját társaságomra utalva éltem minden szellemi ösztönzés, minden nézetváltás és minden elismerés nélkül. Sorsom nem volt irigylésre méltó! Idegen környezetben éltem át ifjúkoromat; idegen voltam Törökországban, Perzsiában és Közép-Ázsiában; idegen voltam Angliában való szereplésem első idején és idegen maradtam saját hazámban is – mindez pedig azért, mert sajátszerű végzetem és bizonyos természeti hajlandóságaim oly pályára késztettek, mely szokatlanságánál fogva kivételes helyzetet teremtett számomra. Ha megmaradok a keleti tudomány megszokott ösvényén, vagyis, ha képes lettem volna hozzászoktatni elmémet a nyelvtani szőrszálhasogatáshoz és az elméleti kutatók vizsgálódásain való tűnődéshez, békén művelhettem volna keleti veteményem kertecskéjét, a szaktudósok ismeretes módja szerint. De

uram Isten! Az olyan emberből, ki dervis módjára egy árva garas nélkül barangolta be az iszlám egész világát, ki eminensül gyakorlatias irányával meglelte helyét az élet oly sokféle helyzetében s kit végezetül józan és a tényekhez ragaszkodó felfogásra késztettek a körülmények, az olyan embertől ki várná azt, hogy elméleti szőrszálhasogatásokba mélyedjen, és idealista, üres szemlélődésnek adja magát? Szobatudós sohasem válhatott volna belőlem. Míg ifjúi elmém a képzelet felhői közt szárnyalt, lelhettem még némi örömömet az elvont kérdésekben; de később, midőn az élet keserű tapasztalatai a gyakorlati felfogás terére késztettek, előszeretettel jártam az irodalomnak azon a terein, hol nemcsak babér, hanem kézzelfogható ízletes gyümölcs is terem. Fontolóra vettem, hogy tekintettel Ázsia küszöbönálló feltárására és a világnak a keleti dolgok iránt mutatkozó élénk érdeklődésére, jóval időszerűbb lesz és jóval inkább tarthat számot a szélesebb körök figyelmére és elismerésére a gyakorlati napi kérdések taglalása, mint az elmúlt események bármily értékes elméleti fürkészése. Ez volt az oka annak, hogy a nyelvészet teréről már jó korán áttértem az ázsiai politika mezejére.

Ortodox és korlátolt nyelvészek lelhetnek ugyan gáncsolni valót abban, hogy letértem a járt ösvényről. De én azt mondom erre: *„Chacun à son goût"* (Mindenki a maga ízlése szerint). Mindenkinek joga van rá, hogy úgy tegyen, ahogy jónak látja és hogy olyan irányt adjon munkásságának, mely legjobban megfelel ízlésének és életszükségletének. Én súlyt vetettem rá, hogy ne csak tapasztalatokat gyűjtsek, hanem hogy biztosítsam függetlenségemet is, s voltaképpen sohasem fért a fejembe, miért veszik rossz néven a tudósnak, ha földi javak gyűjtésével keresi függetlenségét, holott az emberi létnek a függetlenség a fő feltétele.

Szigorúan ragaszkodva ez elvemhez: *Nulla dies sine linea,* végre megszereztem tollammal azokat az anyagi eszközöket is, melyek a szegénység rabláncában vergődő írónak biztosították az arany szabadságot. Hatvan évet kellett

bizony megérnem, hogy elmondhassam: „Végre hát megszabadultam az anyagi gondoktól és most már nincs az a kormány, nincs az a fejedelmi kegy és az az emberi szeszély, mely útját állhatná gondolataim szabad folyásának." Mert a nyomorult pénz, bármennyire megalázza és kiszolgáltatja azt, ki töri magát utána, mégiscsak az az eszköz volt mindig és az is marad, mely nélkülözhetetlenül szükséges a legmagasabb és legnemesebb eszmények eléréséhez. Nem tudom, hogyan van, de nem hallgathatom el, hogy lelkem mélyén és egész lényem minden idegszálával szenvedélyes és fanatikus híve voltam mindig a szabadság eszméjének. Sidney Whitman, az angol író, azt hiszi, hogy zsidó származásom az oka e szenvedélyemnek, mert a zsidók ősidőktől fogva kitűntek szabadságvágyukkal. Meglehet, hogy úgy van; de a magam részéről inkább azt hiszem, hogy az igazi ok abból az elnyomásból, abból a megvetésből és azokból a bántalmakból ered, melyek megkeserítették ifjúságomat. Nem sokkal különben ment sorom életem későbbi folyásában sem. Mindig és mindenhol sok szenvedés ért a szegénység, a társadalmi előítéletek és a kormányok zsarnoksága miatt, s midőn végre legyőztem mindezt az akadályt és megszereztem anyagi és szellemi függetlenségemet, a szabadság nemes gyönyörűsége boldoggá tett, s e gyönyörűségben egyetlen és méltó jutalmát leltem meg életem küzdelmének. E boldog tudatban könnyűszerrel vettem fel a harcot a társadalom előítéleteivel, gyarlóságaival, maradiságával és tudatlanságával, és vajmi kevéssé bántam, ha a vallásról, a nemzetiségről, a kiváltságos osztályról stb. vallott és a közfelfogással ellenkező nézeteim miatt különcködő, szertelen embernek és néhanapján bolondnak is tartottak. Rendíthetetlenül megálltam és megállok életem nehéz küzdelmében leszűrődött elveim mellett, és ha anyagi érdekekért nem is kell többé küzdenem, a szellemi küzdés folytatódik és valószínűleg folytatódni fog utolsó leheletemig.

„A küzdelemnek vége, s még sincs vége." Igen, ezt adtam címül önéletírásom utolsó fejezetének. És nem sajná-

lom, hogy úgy van. Mert mit is érne az élet küzdelem nélkül, különösen az olyan embernek, ki többnyire rögös utakon járt gyermekkorának idejétől öreg koráig s ki erejének megfeszítésével, munkával és fáradsággal csikarta ki a sorstól minden sikerét, a szerencse legszerényebb kedvezését! És mégis, őszintén be kell vallanom, hogy sokkal több gyönyörűség rejlik a megfeszített munkában, mint a munka sikerében. Az éhség gyötrelmei, kalandos életem nehéz viszontagságai közben csakis a munkában leltem vigasztalásomat, belőle merítettem bátorságot és reménységet: a munka volt mindig a menedékem, és neki köszönhetek mindent, mit az életben elérnem sikerült. Ezt tudva, szívesen áldoztam fel a munkáért a magán- és a társadalmi élet minden örömét. Minden velemszületett vidámságom mellett sem voltam soha társaságos ember; sohasem telt kedvem a szalonéletben s a tudósok és írók esti összejöveteleiin sem, mert azt tapasztaltam, hogy amott jobbára léhaságokról és haszontalan dolgokról folyik a szó, emitt pedig a szellemiek körül forgó, sokszor tanulságos beszélgetés mellett szerepe van a szeszes italnak is, melyet utáltam világéletemben. Színházban is, mint már említettem, csak egynéhányszor fordultam meg életemben; mert míg fiatal voltam, lett volna rá kedvem, de nem volt rá pénzem, mikor pedig megöregedtem, nem csábított már a színház, s mivel korán kelő ember vagyok, kilenc órakor már régidőtől fogva mindig lepihenek. Egyáltalán mindig figyelemmel voltam a hasznosság kérdésére, s ha észrevettem, hogy valami nem mozdítja elő céljaimat, letettem róla. Csakis ily világfelfogással és csak ezen a módon futhattam meg sok tekintetben tüneményesnek látszó pályámat. S mivel sokszor kérdezték már tőlem, hogy meghatározott cél felé törtem-e kezdettől fogva, hogy a siker biztos reménye dagasztotta-e vitorlámat, és hogy magamat is nem lepett-e meg a végeredmény? – szolgáljon válaszul a csekélységem iránt érdeklődőnek a következő: Világos, hogy kezdetben az önfenntartás ösztöne munkált bennem a leghatalmasabban, mert éhes gyo-

morral lehet ugyan ábrándokat szőni, de dolgozni nem lehet. Kiváló gyönyörűségemre szolgált, midőn eredetiben olvashattam a világirodalom remekeit, de ha korgott a gyomrom és fogam vacogott a nagy hidegben, a szellemi táplálék vágyát csakhamar elnyomta bennem az epedés a testi táplálkozásért és a jó meleg szobáért. Idő múltával fordult a sor. Amily mértékben ki tudtam elégíteni anyagi szükségleteimet, ugyanabban a mértékben nőtt tudásvágyam s a becsvágy: hogy megnövelt ismereteimmel túltehessek pályatársaimon, hogy magamra vonjam a figyelmet egynémely szellemi kiválóságommal, hogy tekintély legyek a magam nemében és valami párját ritkító tettel kivívjam az emberek tetszését és elismerését. Amivel aztán alaposan beleestem az ördög karmaiba. Évekig törtettem előre e pályán, nem ismerve nyugtot és pihenést, és életemnek ebbe a szakaszába esik sztambuli inkognitó életem, szamarkandi veszedelmes utazásom, első szereplésem Angliában és Európa többi részében. Ezek után pedig némelyek azt hihetnék, hogy ily sokoldalú és nem remélt siker kielégített, s hogy magamba térve, most már megállok, pihenőt tartok és felvetem magam előtt a kérdést: „Hova még?" Nem! Efféle dolog nem jutott eszembe soha. Nem vetve ügyet szinte regényes életpályám fordulataira, nem arra sem, hogy a szegény zsidó fiúból európai nevezetességű férfiú lett, előre, mindig csak előre törtem, mert a becsvágy telhetetlen, nem hagy az embernek időt a gondolkozásra, és nem szereti különösen a visszapillantásokat, mert nem a múlt, hanem a jövő áll mindig a szemünk előtt. Ily életfelfogással természetes, hogy életem a kék Duna partján csak látszólag volt *buen retiro* (kellemes visszahúzódás), de bizonyára nem volt *otium cum dignitate* (megérdemelt nyugalom). Nem szólva tanulmányaimról, melyek naponta több órámat elfoglalták, munkás tollam, sokszor akaratom ellenére, összeköttetésbe juttatott a világ legmesszebb tájaival. Élénk levélváltásban voltam Törökország, Perzsia, Közép-Ázsia, India, Kína, Japán, Amerika és Ausztrália különböző rendű és rangú polgárai-

val, s ha felsorolnám azt a sokféle alkalmat, mely e levélváltásra okot adott, hosszú és hellyel-közzel meglehetősen mulatságos leírása kerekednék belőle a hírneves író örömeinek és szenvedéseinek. Most egy japán politikus ösztönzött, hogy csak üssem Oroszországot, s utalt a közös veszedelemre, mellyel Oroszország hatalma és nagysága a magyarokat és a japánokat fenyegeti. Más alkalommal egy elégedetlen hindosztáni lobbantja szememre, hogy pártul fogtam a brit zsarnokságot, egy másik hindosztáni pedig megdicsér érte, hogy kellő elismeréssel adóztam a *rads*, vagyis az angol kormány szabadság- és igazságérzetének. Egy perzsa levélíró, ki uralkodójának naplójából értesült királyához való személyes viszonyomról, ajánlatomat és pártfogásomat kéri, s míg az egyik török ember eláraszt dicséretével törökbaráti munkáimért, a másik leszól, mert elfogadtam a gyűlölt Abdul Hamid szultán vendégszeretetét. Egy jaltai tatár, ki dicséretemet zengi, mert Oroszország ellensége és a moszlimok jó barátja vagyok, *Seibaniászom* egy példányát kéri, mert nincs rá pénze, hogy más úton megszerezhesse. És így folyik nap nap után, de legtöbb baja mégiscsak Amerikával van a nemzetközi írónak. Se szeri, se száma az autogramgyűjtőknek, és egynémelyikük olyan kedves, hogy amerikai levélbélyeget vagy néhány centet mellékelt postadíj fejében a válaszlevélre. Hát még a kérdéseik! Kértek tőlem felvilágosítást arra nézve, hogy a nap mely órájában pillantottam meg a napvilágot (tőlem, ki még a születésem esztendejét sem tudom bizonyosan), hogy megállapíthassák belőle az okát életem kalandszerűségének. Egy amerikai orvos arra kér, hogy küldeném el neki nyelvem fotográfiáját, hogy vonalaiból következtetést vonhasson nyelvbéli tehetségeimre és így tovább. Minthogy java részére felelni is illik, könnyű elképzelni, hogy mennyi sok időre és türelemre van szükség e kellemetlen levelezés lebonyolítására, s hogy különösen a hajlott korban szinte elviselhetetlen árnyékoldalai vannak már a nemzetközi író életének.

Egyébként pedig el kell fogadni az érem e fonákját is, mert néhanapján kedvre derítő pillanatokat is szerez az em-

bernek, és a kellemetlenség itt-ott elválaszthatatlan a közpályán levők életétől. Jóval komolyabb megfontolást követelt a válasz, melyet a változatos életpályámra vonatkozó kérdésekre kellett adnom. Sok jó barátomat és ismerősömet bántotta a kíváncsiság, hogy megtudhassa: hogyan viselem el az óriási különbséget ifjúkorom pőre szegénysége és mostani helyzetem közt, s hogy egyáltalán sokat gondolok-e kiállott küzdelmeimre és szenvedéseimre? Nos, hát minek tagadnám, hogy a múltamra való emlékezés legédesebb pillanatait szolgáltatja életemnek. Valóságos regény bontakozik ki belőle, ha pályám kezdetével szembeállítom a végét; de mivel lassan és fokozatosan történt az átalakulás és mert sohasem kételkedtem a munka és a jutalom belső kapcsolatában, természetesnek találtam, hogy ami rossz volt, lassankint jóra fordult, és a csodálnivalót voltaképpen csak a végzet kegyes rendelkezésében láttam. *Labor omnia vincit* (a munka mindent legyőz), ez volt mindig a jelszavam, de sohasem feledkeztem meg erről a másik mondásról sem: *Sors bona, nihil aliud* (jó szerencse, semmi más); mert azt, hogy nem vesztem szomjan a homoksivatagon, hogy nem pusztultam el béna lábammal a mély homokban való hosszas gyalogjárás fáradalmai közben s hogy szerencsésen megmenekültem Khíva és Bokhara zsarnokainak hóhérpallosától, egyes-egyedül jó csillagzatomnak tulajdoníthatom. E jó csillagzat nélkül kárba veszett volna minden kitartásom, minden béketűrésem, becsvágyam, nyelvbeli tehetségem és minden szellemi éberségem.

Ami pedig átélt szenvedéseimet és küzdelmeimet illeti, őszintén beismerem, hogy mindenkor a legnagyobb gyönyörűségemre szolgált, ha végigpillantottam múltamon. Annál nagyobb e gyönyörűség, ha az ember, mint én is, lelkének és testének épségével nézhet vissza a megfutott pályára. Ámbár hetven év múlt el rólam, testben mégis épnek és erősnek érzem magam, s nincs rá okom, hogy elpanaszoljam Szádival, hogy:

„Medslisz tamam sud, ve b'akhir reszid umr",
vagyis, „Éveim mértéke betelt és csak most virrad reám az élet boldogsága". Mert én már férfikoromban bőségesen kivettem részem a lét szellemi és földi örömeiből. Ha van, ami sivárrá és terhessé teszi az élet leszálló alkonyát, bizonyára a fájdalom az, hogy vége immár minden törekvésnek, minden munkának, minden küzdelemnek. A vágy, hogy megvívjuk a lehetetlent, oda; eltűnt a délibáb a jövő rózsás égaljáról, és már csak a múlt idők kínálnak bennünket az édes, a drága gyönyör serlegével. Nincs hát benne semmi csodálnivaló, hogy órák hosszáig elvagyok egymagamban, és boldogan merengek el az emlékezetemben felvonuló képeken. Látom magam Dunaszerdahelyen iskoláskoromban, ahogy mankóval hónom alatt, félig megdermedt kezem a reggelinek zsebembe tett főtt krumplin melengetve, a zsidóiskolába sietek a fagyos téli reggelen; aztán, Windsor és Jildiz palotáiban, a fejedelmi asztalnál ülök, sárarany (színarany) tányérból eszem, és tisztelettel bánnak velem a nyugati és keleti társadalom kiváló emberei. Most az a szomorú kép jelenik meg emlékezésem vásznán, midőn mint koldusdiák, a hidegség és a félelem miatt reszketve, a pozsonyi sétatér padja alatt töltöttem el a fagyos őszi éjszakát, s alighogy ráborul a ködfátyol ifjúkori küzdésem e komor képére, elém tűnik helyén a londoni gyűlésterem, hol Anglia büszke arisztokráciájának vezető férfiai hallgatják és megtapsolják a közép-ázsiai helyzetről mondott beszédemet. Egymagamban ülve magányos szobámban, kellős közepén érzem magam az élet forgatagának, és a váltakozó színű kaleidoszkóp láttára hol gyönyörben úszik szemem, hol megremeg szívem félelmében. Éles körvonalakban, legapróbb részleteikkel tűnnek elém a legnagyobb válságból való menekülésem boldog pillanatai s az örökös rabság fenyegető veszedelme és a rettentő kínhalál, mellyel oly sokszor néztem farkasszemet. Valahányszor megjelenik álmomban a bokharai emírnél való kihallgatásom jelenete, vagy átélem újra a Kalata homokságán érzett szomjúságom gyötrelmeit s

látom Kulkánt, a turkomán rabszolgakereskedőt, szorongó szívvel nézek körül még ma is, s boldog vagyok, hogy mindez csak álom és nem valóság.

A sors bizony különös játékot űzött velem. Érzem ezt, s ha most, életem alkonyán, végigjáratom szemem hosszú pályám örömén, bánatán, sötét és derűs pillanatain, elmondhatom az angollal, hogy életem „átélni érdemes élet" volt, és kész volnék elején kezdeni az egész komédiát s alávetni magam újra minden munkájának, viszontagságának és halálos veszedelmének. Oly hatalmas és ellenállhatatlan a kalandok vágya az ifjúkorban, és oly elragadóan szép érzet a fenyegető veszedelmekből való szerencsés megmenekülés érzete, hogy öregkorában is újraéled az ember, ha rá emlékezik.

Aki belekóstolt a vándorélet gyönyörűségébe, visszavágyik rá teljes életében. A sima tenger sohasem oly szép és fenséges, mint a vihartól felkorbácsolt hullámok játéka, mert vannak emberek, kiknek sohasem telik örömük a nyugalomban s kiket csak az örökös baj és küzdelem képes kielégíteni. Sohasem szerettem a nyugalmat és a kényelmet, s nem is bánom, hogy ilyen a természetem, mert az élet két legnagyobb és legértékesebb kincsét egyes-egyedül neki köszönhetem. E kincs: a tapasztalat és a függetlenség. Elválasztani egymástól nem lehet e két drágaságot; legfőbb ékei azok földi életünknek s boldoggá én is csak általuk lettem. Ha most, életem alkonyatán – midőn a leáldozó nap aggasztóan hosszú árnyakat vet s megborzongat a közelgő éjjel hűvössége – visszagondolok átélt napom veszedelmeire, bajaira és küzdelmeire, csakis e két kincs birtokában lelhetem meg fáradalmaim legfőbb és méltó jutalmát. Tapasztalásaim értéke lehetővé tette, hogy valami csekélységgel hozzájárulhattam embertársaim felvilágosításához és tájékoztatásához, s midőn örömmel láttam, hogy munkáim elterjedtek Európa, Amerika, Ázsia és Ausztrália különböző nyelvein, felébredt bennem az a boldog tudat, hogy nemhiába küzdöttem és szenvedtem ezen a világon. Azt gondol-

tam magamban, hogy határozottan nem volt igaza a szentgyörgyi gimnázium páterprofesszorának, midőn így szólt hozzám: – „Mósele, minek tanulsz? Nem volna jobb, ha sakternek mennél?" – De mindennél nagyobb mértékben járult hozzá megelégedettségemhez tapasztalásaim drága kincse.

Szemem még tisztán lát, emlékezetem még nem homályosodott el, s miként a letűnt időkben, még most is két egész világ áll szemem előtt különböző országaival, népeivel, városaival, erkölcseivel és szokásaival. Mint a méh virágról virágra szállva, úgy szállnak gondolataim Európából Ázsiába és vissza ismét, egyik országból a másikba. Mindenhol otthon érzem magam, mindenfelől ismerős arcok mosolyognak reám, s a legkülönbözőbb emberek szólítanak anyanyelvükön. Hogy széltében és hosszában, vég nélkül és határtalanul járhassa a világot, hogy otthon érezze magát mindenütt és gyönyörűséggel legeltethesse szemét a mindig változó tájakon – ez élvezetből csak az utazónak jut része, mert az utazás határozottan a legszebb és a legdicsőbb öröm ezen a világon. Nincs is rá okom, hogy panaszkodjam sorsomon; mert ha nehéz küzdelmet rótt reám, meg is jutalmazott érte bőségesen, s életem végén elmondhatom: „Küzdelmes nap volt, de szép nap volt!"

Tartalom

Előszó /5/
1. fejezet
Származásom és gyermekkorom /7/
2. fejezet
Ifjúkori küzdelmeim /30/
3. fejezet
A házitanító /57/
4. fejezet
Első keleti utazásom /86/
5. fejezet
Mádosik keleti utazásom /140/
6. fejezet
Visszatérésem Európába /175/
7. fejezet
Londonból Budapestre /211/
8. fejezet
Inkognitó-utazásom európai és ázsiai visszhangjai /246/
9. fejezet
Tudományos és irodalmi munkásságom /256/
10. fejezet
Politikai pályám és helyzetem Angliában /278/
11. fejezet
Munkám diadala /301/
12. fejezet
Összeköttetéseim a mohamedánsággal /309/
13. fejezet
Az angol udvarnál /318/
14. fejezet
Érintkezésem Abdul Hamid szultánnal /328/

15. fejezet
Érintkezésem Naszreddin sahhal
és utódjával /362/
16. fejezet
A küzdelemnek vége, s még sincs vége /376/

A sorozatban eddig megjelent kötetek

Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át
Vámos Magda: Resid efendi (Vámbéry Ármin élete)
Vámbéry Ármin: Küzdelmeim

Előkészületben:
Kis József: Vámbéry nyomában

Vámbéry Ármin

KÜZDELMEIM

Első kiadás
Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc
Borító: Juhász R. József
Nyomdai előkészítés: Mészáros Angelika
Nyomta: Svornosť a.s., Bratislava
Kiadta: Lilium Aurum
Dunaszerdahely–Dunajská Streda, 2001
ISBN 80-8062-104-7

Vámbéry Ármin

Küzdelmeim

„...a múltamra való emlékezés legédesebb pillanatát szolgáltatja életemnek. Valóságos regény bontakozik ki belőle. Gyönyörűség, ha az ember, mint én is, lelkének és testének épségével nézhet vissza a megfutott pályára. Látom magam Dunaszerdahelyen iskoláskoromban, ahogy mankóval hónom alatt, félig megdermedt kezem a reggelinek zsebembe tett főtt krumplin melengetve, a zsidóiskolába sietek a fagyos téli reggelen; aztán, Windsor és Jildiz palotáiban, a fejedelmi asztalnál ülök, színarany tányérból eszem, és tisztelettel bánnak velem a nyugati és keleti társadalom kiváló emberei. Most az a szomorú kép jelenik meg emlékezésem vásznán, midőn mint koldusdiák, a hidegség és a félelem miatt reszketve, a pozsonyi sétatér padja alatt töltöttem el a fagyos őszi éjszakát, s alighogy ráborul a ködfátyol ifjúkori küzdésem e komor képére, elém tűnik helyén a londoni gyűlésterem, hol Anglia büszke arisztokráciájának vezető férfiai hallgatják és megtapsolják a közép-ázsiai helyzetről mondott beszédemet. Egymagamban ülve magányos szobámban, kellős közepén érzem magam az élet forgatagának, és a váltakozó színű kaleidoszkóp láttára hol gyönyörben úszik szemem, hogy megremeg szívem félelmében...

A sors bizony különös játékot űzött velem. Érzem ezt, s ha most, életem alkonyán, végigjáratom szemem hosszú pályám örömén, bánatán, sötét és derűs pillanatain, elmondhatom az angollal, hogy életem »átélni érdemes élet« volt."

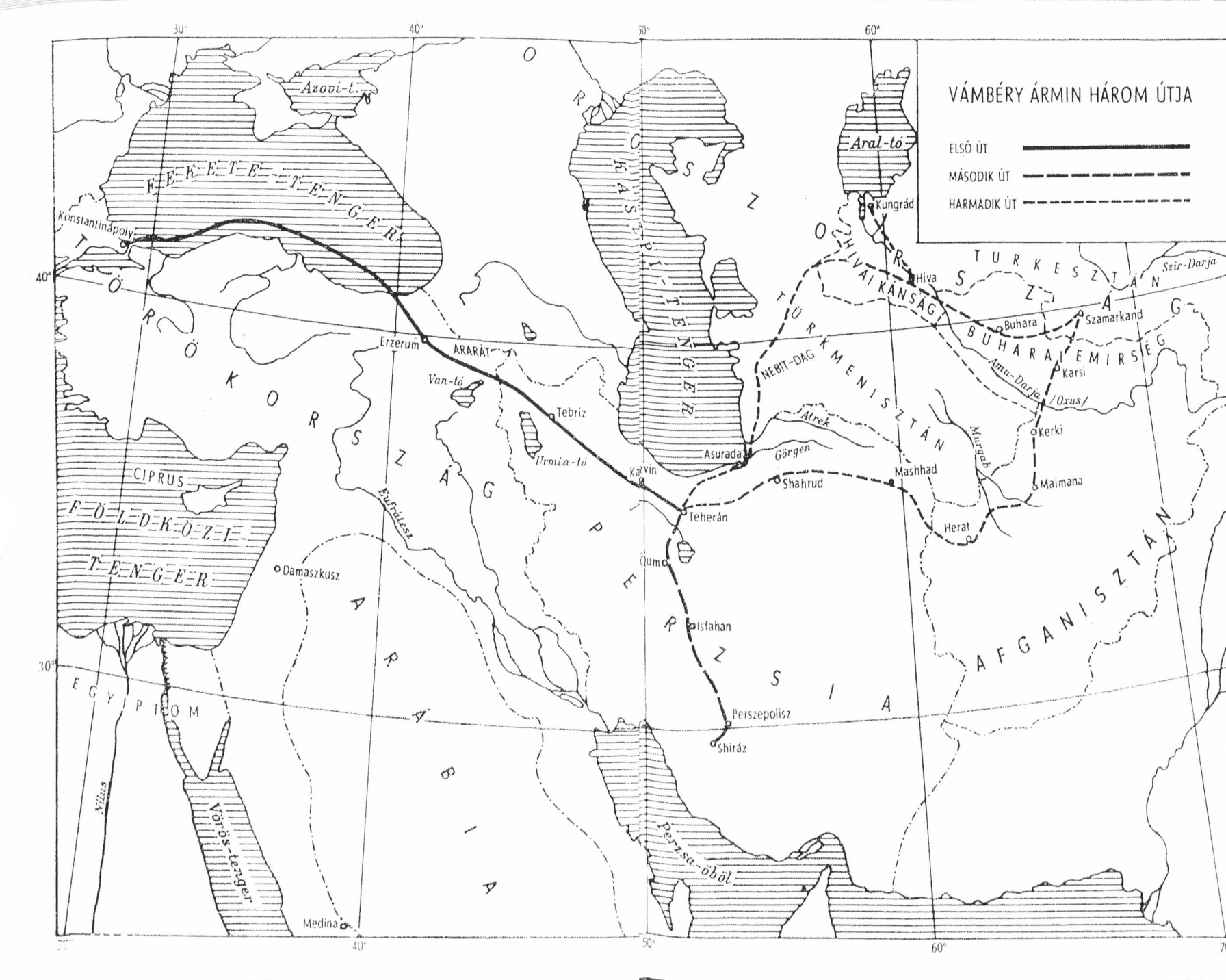
VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
30°
40°
50°
60°
Azovi-t.
FEKETE-TENGER
Konstantinápoly
TÖRÖKORSZÁG
Erzerum
ARARÁT
Van-tó
Tebriz
Urmia-tó
Kazvin
Teherán
Asurada
Aral-tó
Kungrád
Hiva
KHIVAI KÁNSÁG
TURKESZTÁN
Szir-Darja
Buhara
Szamarkand
BUHARAI EMIRSÉG
Karsi
Amu-Darja /Oxus/
Kerki
Maimana
Mashhad
Shahrud
Herat
Atrek
Görgen
Murgab
NEBIT-DAG
TÜRKMENISZTÁN
AFGANISZTÁN
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
Damaszkusz
Eufrátesz
Qum
Isfahan
Perszepolisz
Shiráz
PERZSIA
ARÁBIA
EGYIPTOM
Nílus
Vörös-tenger
Medina
Perzsa-öböl
KASZPI-TENGER
ORSZÁG